

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№3 / 2020
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN : 2707-9910

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Нагымжанова К.М.	д-р педагог.наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Газдиева Б.А.	канд. филол. наук
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд. филол. наук;
Гладкова Е.И.	маг. филол., отв. сек-рь

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Темирбекова, 30.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN : 2707-9910

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 3 / 2020

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 12.08.2020 ж. қол койылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №67.

Подписано в печать 12.08.20 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №67.

Ш. Уәлиханов атындағы КУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КУ им. Ш. Уалиханова

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на переучет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абишева К.М., Сейдахметова Р.Г., Грибинча Д.Г. Абай – прецедентный ключевой оним и типы знаний, репрезентируемых в его структуре	6
Аманов А.Ш. За пределами субстандарта: сленгизмы в текстах СМИ и художественной литературы Казахстана	12
Баяхметова А.А., Коваль О.В. К вопросу о стилистической принадлежности неприличной формы высказывания	20
Букаева А.А. Заңгерлік дискурс арқылы заңгер мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту	25
Vaimanova L.S. On the correlation of the linguistic and conceptual worldviews	31
Garrarova G., Baishukurova G. The origin history of english borrowings in modern russian language	36
Джумамухамбетова Б.Ж. Фразеологизмы библейского происхождения.....	41
Избасарова Э.И. Қазақстандағы көптілділік және орыс тілі Ш. Уәлиханов шығармашылығы мысалында	47
Манасбаева Н.Ш., Сабитова Л.С. Отглагольные адъективы в казахском языке	54
Нусібақын Ж.Е., Оналбаева А.Т., Орынханова Г.А. Табу и эвфемизмы в казахском языке	59
Nikiforova E.Sh., Talikbayev A.S. Metaphor as a means of designating the negative consequences of migration processes in european and american media	65
Сейдалиева Г.О., Адилбаева Р.К. Прагмалингвистика және оның зерттеу нысаны	70
Умирзакова З.А. Стратегии коммуникативного воздействия в рамках сложного коммуникативного акта	79

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Aimoldina A., Akinova D. Using pressure tactics as a discourse strategy in composing business letters by kazakh, russian and english language speakers	87
Курманбекова В.А., Пак Н.С., Каиркенова Г.О. Концепт <i>жизнь</i> в корейском и русском языках (по результатам ассоциативного эксперимента)	95

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абильдаева К.М., Жаксыбаева К.К. К вопросу о пейзаже как единице художественного текста	105
Алашбаева Ж. Н., Купаева А.К. «Диуани луғат-ит түрк» сөздігіндегі мақал-мәтелдердің қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы	113
Алпысбаева Қ.Б., Оралбек А. Ертегі сюжетінің дастанға айналуы	121
Есентемирова А.М. Национальная и авторская концептосфера и жанр. Баллада Р. Саути в переводе Н. Гумилева	126
Есіркепова К.Қ., Қанапина С.Ғ. Поэтикалық мәтіндегі синоним сөздердің стильдік қызметі (Т.Айбергенов өлеңдері негізінде)	134
Искакова Г.Ж. Көркем мәтінде автор модалдылығын ортақ төл сөз арқылы беру	

жолдары	141
Қобланов Ж.Т. «Роланд туралы жырдың» өзіндік ерекшеліктері	150
Личман Е.Ю. Традиционная картина мира казахов как пространственная модель произведений художественной прозы и изобразительного искусства XX-XXI вв.	154
Локтионова Н.П., Забинякова Г.В. Изучение романа Э. М. Ремарка «Три товарища» в контексте обновления содержания образования	167
Mongilyova N.V., Muslimova Zh.M. Functions of scientific text in the speech of “The big bang theory” sitcom characters	174
Нұржақсина М.Қ., Кажыбаева Г.К., Искакова Г.Ж. Мекемтас Мырзахметов зерттеулеріндегі абайдың «Толық адам» концепциясы	179
Оспанова И.В., Котова Ю.С. Концептуальный анализ художественного произведения с эмотивной доминантой	185
Фирсов В.В. К вопросу о целостности художественного текста	189
Шаубиң Чи, Ысқақұлы С., Шапауов А., Гладкова Е. Таңжарық – поэт-художник	195

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Асанбаева Е.Б. Қазақ тілін кинофильмдер арқылы оқытудың әдістемелік негіздері	202
Zhunuova S.E. Teaching foreign language culture through a foreign language	209
Каримова Б.Т., Ибраева Ж.Б., Орынханова Г.А. Об использовании несплошных и смешанных типов текста для изучения характерных черт разных стилей языка: изучение стилей речи через дискретный текст	215
Курманова А.К., Смагулова Н.К. Заманауи инновациялық білім берудегі интербелсенді әдіс-тәсілдер	220
Кылышпаева С.Х., Оналбаева А.Т. Модульно-компетентностный подход как фактор формирования языковой личности филолога	226
Магзумова А.Т., Буженова Г.К., Омарова Н.Г. Қазақ , орыс тілдеріндегі зат есімнің айырмашылықтары және оны салыстыра оқыту тиімділігі	233
Nemchenko N.F., Taniyeva A.I. Case-technology as means to develop business communication skills	240
Таирова Н.А., Алматыва Н.А. Реализация дифференцированного обучения русскому языку по уровням в неязыковом вузе	245

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Аниева Н.Г. Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы А. Құнанбаев туралы мәліметтерді библиографиялық құралдардың көмегімен оқырмандарға ұсыну әдістері	253
Anafinova M.L., Ormanova A.B. Language interference: overviewing the fundamentals	258
Дуйсекова К.К., Загидуллина А.А. Филология как теоретическая и прикладная наука ...	264
Есенбекова Ұ.М. Ғылыми журналистиканың даму болашағына сұраныс пен қажеттіліктің әсері	270
Мусабекова У.Е. Законодательные меры государства как директивные регуляторы национально-языковой политики	276
Сабитова З.К., Алтынбекова О.Б. Типовая программа по предмету «Русский язык» и организация образовательного пространства в учебнике	281
Сабыр С.Ө., Кажыбаева Г.К. Қайым Мұхамедханұлы – текстология ғылымының негізін салушы ғалым	289

Сағидолда Г., Таймуллина Қ.Қ. Екітілді аударма сөздіктердің макроқұрылымы	293
А.Б. Темирболат Особенности развития современной литературы Казахстана в условиях глобализации	298

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

УДК 81·33

К. М. Абишева¹, Р. Г. Сейдахметова², Д. Г. Грибинча³¹д.ф.н., профессор, TAU University, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2089-6601>²д.ф.н., профессор, TAU University, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3347-466X>³магистр, TAU University, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан**АБАЙ – ПРЕЦЕДЕНТНЫЙ КЛЮЧЕВОЙ ОНИМ И ТИПЫ ЗНАНИЙ,
РЕПРЕЗЕНТИРУЕМЫХ В ЕГО СТРУКТУРЕ**

В статье прецедентное имя «Абай» рассматривается как лингвокультурный и когнитивный знак, репрезентирующий разнообразные исторические, культурные, оценочные знания. Авторы акцентируют внимание на лингвокультурных знаках, выступающих в роли центральных точек, вокруг которых организованы целые области культуры. Определяется понятие «оним», выявлены его дифференциальные признаки (денотативный, когнитивный, лингвокультурологический, экстенциональный). Цель статьи: описание антропонима «Абая» как символа казахской культуры. Использованные методы: концептуальный анализ, моделирование. Полученный результат: рассмотрена структура онима. Сделан вывод об изучении имени «Абай» как наименования прецедентной личности, внесшей вклад в развитие казахской культуры.

Ключевые слова: оним, прецедентное имя, лингвокультурологический знак, дифференциальные признаки, эстетические категории, прекрасное, милосердие.

ВВЕДЕНИЕ

Значительный интерес к проблеме изучения прецедентных феноменов обусловлен возможностью выражать значительный объем разнообразной информации не только об объекте, но и об истории, культуре, времени проживания личности в историко-культурном контексте определенной эпохи, а также репрезентировать разнообразные знания. А. В. Суперанская, подчеркивая важность исследования онимов, акцентирует внимание на рассмотрении их в историко-культурном аспекте, что предусматривает изучение того национально-культурного фона, на котором возникают имена и развиваются их системы [1, 73]. Онимы способствуют также сбору информации этнографического характера (дают сведения о связи прецедентного лица с родом, о его национальности, происхождении, роде занятий, о социально-демографическом положении народа, о местности). Поэтому Е. А. Керимбаев отмечает важность этимологического анализа антропонимов, ибо такой анализ «позволяет извлечь информацию о расселении и этническом составе народов, данные о материальной и духовной культуре, отражать религиозные верования, обычаи и обряды [2, 74]. Такая информация рассматривается А. С. Щербак как ономастические знания, понимаемые как знание имени собственного и всего, что с ним связано. Это результат познавательной деятельности человека по хранению и отражению накопленного опыта использования имени собственного [3, 101]. Онимы актуализируют не только ономастические знания, но и представляют информацию культурного плана. И в этом случае их можно рассматривать как лингвокультурные знаки, дающие, с одной стороны,

лингвистические сведения, а с другой – культурную, историческую, социальную информации, репрезентирующие культурные знания. Кроме того, прецедентные онимы «вызывают ассоциации, связанные с денотатом» [4, 31]. Такие лингвокультурные знаки характеризуются как ключевые слова культуры, выступающие как центральные точки, вокруг которых организованы целые области культуры [5, 44].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Ключевой оним Абай выступает в качестве лингвокультурного и когнитивного знака, актуализирующего знания (ономастические, культурные) и реализующего разного рода информацию (содержательно-фактическую, подтекстовую, концептуально-содержательную). Понятие «Абай» – это оним, связанный с широко известным текстом или ситуацией. При использовании такого имени осуществляется апелляция не собственно к имени (денотату), а к тому набору дифференциальных признаков, которые присущи данному референту. Дифференциальные признаки способствуют реализации культурно-когнитивного потенциала прецедентного онима при помощи пропозиций и пропозициональных установок. Пропозиция – это особая единица знания, репрезентирующаяся в синтаксической конструкции «пропозициональная установка + имя собственное» [6]. В данной конструкции «пропозициональная установка» означает предрасположенность субъекта к определенному видению объекта (имени собственного). Имена собственные в такой конструкции становятся пропозицией, репрезентирующей знания. Пропозициональная установка – это идентификатор, способствующий актуализации знаний, событий, ситуаций, стоящих за именем собственным.

С помощью конструкции «пропозициональная установка + Абай» можно выявить основные дифференциальные признаки данного онима. В первую очередь, это когнитивные признаки прецедентного феномена, к которым относится, во-первых, признак «прецедентность». Этот признак можно выявить, соотнося его с определенной моделью. Лингвокогнитивной моделью прецедентных онимов выступает модель «прецедентема». Это идеализированная когнитивная модель, формируемая когнитивными структурами. Данная понятийно-знаковая лингвокогнитивная модель выступает как аналоговая форма триадного знака, имеющего три компонента: 1) денотативный, включающий в качестве маркера-референта (носителя информации); 2) прагмокоммуникативный компонент как средство для передачи Говорящим информации. Этот компонент является носителем его интенции в ментальном виде, выступающей как сигнал «лингвистической памяти» коммуникантов. Прецедентема лежит в основе разноуровневых лингвоментально-ценностных единиц (слов-понятий), которые имеют прецедентные значения, а именно обуславливают фактичность знаний о предмете, образе, его качестве и свойстве [7]. Во-вторых, когнитивным признаком прецедентных имен выступает их способность репрезентировать знания не только о прецедентной личности, но и реализовывать сведения об идеях, ценности-знаниях, извлеченных из текстов поэта, мыслителя. Прецедентное имя «Абай» ассоциируется с его ценность-знаниями, дающими представление о совершенном человеке («толық адам»). Абай, выдвигая гуманистический принцип «Адам бол», в своих трудах акцентировал внимание на нравственных качествах, способствующих воспитанию полноценного, твердого в своих убеждениях человека. Поэтому он призывал сторониться лжи, сплетен, хвастливости, горделивости, лени, расточительности, называя их врагами человечества. Поэт утверждал в «Слове втором», что такие пороки способствуют порождению других: *человек ленивый бывает, как правило, труслив и безволен, безвольный – труслив и хвастлив; хвастливый – труслив, глуп и невежествен; глупый – невежествен и не имеет понятие о чести* [8, 269]. В «Слове двадцать первом» Абай порицает два вида пороков: *Трудно удержаться от самодовольства, будь оно в большей или меньшей степени. Я заметил два вида его: гордыня и бахвальство* [8, 309]. Для того, чтобы стать человеком, личность должна

прививать себе такие качества, как *трудолюбие, умение глубоко и логично мыслить, довольствоваться малым, быть милосердным* [9].

В-третьих, дифференциальный признак прецедентного имени – лингвокультурологический. Благодаря актуализации данного признака можно получить информацию историко-культурного, национально-специфического характера, связанную с прецедентным именем, ибо «вокруг прецедентного имени <...> организован определенный сегмент национально-культурного пространства, в который входят сопутствующие ему кванты знаний, объективированные различными языковыми единицами [10]. К таким фоновым знаниям, репрезентируемым лингвокультурологическим компонентом онима «Абай», относятся: 1) *историко-культурные сведения об общественной и политической деятельности Абая*, в творчестве которого отразились важные изменения в жизни общества второй половины XIX века (судебная реформа 1864г., проведение активной колониальной политики, развитие торговли, промышленности и др., строительство железных дорог, культурные преобразования в степном крае). Абай принимал активное участие в деле преобразования степи: «неоднократно избирался волостным, принимал участие в разработке «Ереже» – первого правового документа на казахском языке [11]; 2) *роль Аба в интенсификации русско-казахских контактов* (Абай хорошо знал русский язык и проводил политику сближения с русскими переселенцами, придавал важное значение обучению казахских детей в русской школе, сам отыскивал и отдавал детей-сирот в русские школы, способствовал вместе с русскими друзьями открытию библиотек); 3) *научные знания о вкладе, обогатившем словарный состав казахского языка путем заимствования русских слов в области*: 1) *философии*: вносил в научный обиход новые философские термины, пояснял значения ложно используемых терминов (*иман таклиди, иман якини, хаким, жуанмарттілік*) и др. [12]; 2) *филологии*: им было внедрено в казахский язык более сотни заимствований [13], разработаны и совершенствованы эстетические категории. По словам М. Мырзахметова, Абай – поэт-новатор, творчески переработавший понятия, используемые в искусстве Запада и Востока, и создавший новую систему эстетических категорий [14]. Им активно использовались такие эстетические категории, как: *эстетический вкус, эстетическая концепция, эстетические воззрения, прекрасное, гармоническое* [15] и др. Абай в поэтических произведениях претворял основные положения эстетических принципов, **прекрасного**, ср.:

*Кең маңдай, қолаң шап
Я бір кез, я құлаш
Ақтамақ, қызыл жүз
Қарағым, бетінді аш!
Қаракөз, имекқас
Қараса жан тоймас [16, 173].*

гармоничное:

*Сылдырлап оңкей келісім
Тасбұлақтың суындай
Кірлеген жүрек өз үшін
Тұралмас әсте жуынбай
Тәңіріңнің күні жарқырап
Ұйқыдан көңіл ашар көз [1, 13].*

3) в области культуры, психологии. Абаем были созданы принципы гуманистической этики, разработаны моральные категории, опирающиеся на морально-нравственные ценности, такие как «стыд», «совесть», «милосердие». Понятия «стыд», «совесть» выступают как важнейшие категории этики, позволяющие человеку осуществлять самоконтроль, регулировать свое поведение. Ю. Д. Апресян отмечает, что в русской языковой картине мира «совесть» мыслится как нравственный тормоз, блокирующий реализацию «аморальных желаний и одновременно выступающий как «строгий внутренний

судья» [17, 353]. В казахской языковой картине мира, по словам Абая, «совесть» признается как свойство горделивого человека, прилагающего *все усилия, чтобы не прослыть в народе невеждой, легкомысленным, не сдерживающим своих обещаний, невоспитанным, чванливым, бессовестным лгуном, злопыхателем, мошенником. Понимает всю унижительность этих пороков, стремится быть выше их. Это свойство человека разумного, совестливого, возвышенного* [8, 309].

В «Двадцать девятом слове» Абай утверждает, что уделом совестливого человека является честность, трудолюбие: *заработать свой хлеб честно, вместо того, чтобы перебиваться милостыней или прозябать в безделии – удел совестливого человека* [8, 328].

Милосердие представляется высшей точкой нравственного измерения человека. Абай рассматривал его в качестве синонима к слову *совестливый*. Милосердным, согласно Абая, признается человек, заботящийся о родителях. Давая отповедь родителям, выросшим плохого сына, поэт задает вопрос: *Вырастет ли твой сын настолько милосердным, чтобы заботиться о твоей старости?* [8, 287]. Милосердие – это веление сердца: *«милосердие, доброта, умение принять чужого за родного брата, желая ему благ – все это веление сердца* [8, 295]. Следовательно, *милосердие* – это качество человека, синонимическое к словам *доброта, отзывчивость, порядочность*.

Следующие виды знаний, ассоциирующихся с именем Абая – это знания о нем, как творчески мыслящем и умелом трансляторе, обогатившем казахский язык благодаря введению авторских неологизмов, новых словосочетаний, образных средств, таких, как: *ызалы жүрек, сұм жүрек, ынталы жүрек, ыстық жүрек, ет жүрек, жас жүрек, ұрпиген жүрек, тәтті дүние, сұм заман* и др., ср.:

*Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс.*

Сравним также:

*Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар
Сұр бұлт, түсі суық, қаптайды аспан.*

Одним из свойств прецедентного имени является свойство его выражать признак оценочности. В этом случае оним выражает экстенциональные знания. К ониму «Абай» выражается позитивное субъективное отношение, люди восхищаются его умом, человечностью, ср.: *Жамбылдың жасын берсін, Абайдың басын берсін! Абайдай бол!* Абай – символ порядочности, мудрости, совести, высокой нравственности. В этом случае прецедентное имя может функционировать как имя – символ, когда обращаются к прецедентному тексту автора («Қара сөздер», к его стихотворениям), апеллируют к прецедентной ситуации (к ситуациям, описанным в романе М. Ауезова «Абай жолы», свидетельствующим о его справедливости, выражении возмущения поступками баев, мужественных поступках, когда Абай отбирает в пользу бедняков скот у братьев, защищает девушку, насильно выдаваемую замуж, выступает на стороне народа, у которых насильно отобрали скот, юрты и помогает вернуть их и др.).

ВЫВОДЫ

Таким образом, анализ прецедентного имени показывает, что оно, выступая в качестве лингвокультурного и когнитивного знака, репрезентирующего разные знания и информации благодаря конструкции «пропозициональная установка + имя собственное», где пропозициональная установка выражает намерение коммуникантов узнать информацию об объекте, а оним благодаря дифференциальным признакам (денотативному, когнитивному, лингвокультурологическому, экстенциональному) выступает как пропозиция-носитель знания. Дифференциальные признаки указывают на характер знаний, заключенных в структуре онима: денотативный признак (ономастические знания); когнитивный признак (актуализация модели – прецеденты, знаний); лингвокультурологический признак (историко-культурные сведения), экстенциональный (дающий позитивную оценку,

выражающий позитивное отношение к объекту-имени, выполняющий образные, символические функции).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Суперанская А.В. Современный словарь личных имен. Сравнение. Происхождение. Написание. – М.: Арис, 2005. – 384 с.
Superanskaya A.V. Sovremennyi slovar' lichnykh imen. Srvavnenie. Proiskhozhdenie. Napisanie. – М.: Aris, 2005. – 384 s.
- 2 Керимбаев Е.А. Антропонимы в казахском языке // Актуальные проблемы лингвистики. – Шымкент, 2003.
Kerimbaev E. A. Antroponimy v kazakhskom yazyke // Aktual'nye problemy lingvistiki. – Shymkent, 2003.
- 3 Щербак А.С. Региональная ономастика в когнитивном аспекте. Монография. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2008. – 319 с.
Shcherbak A.S. Regional'naya onomastika v kognitivnom aspekte. Monografiya. – Tambov: Izd-vo TGU im. G.R. Derzhavina, 2008. – 319 s.
- 4 Супрун В.Н. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград: Перемена, 2000. – 172 с.
Suprun V.N. Onomasticheskoe pole russkogo yazyka i ego khudozhestvenno-esteticheskii potentsial. – Volgograd: Peremena, 2000. – 172 s.
- 5 Вежбицкая А. Язык. Познание. Культура. – М., 1990.
Vezhbitskaya A. Yazyk. Poznanie. Kul'tura. – М., 1990.
- 6 Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.
Kubryakova E.S. Yazyk i znanie. Na puti polucheniya znaniy o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniya. – М., 1997.
- 7 Голубева Н.А. Прецедент и прецедентность в лингвистике // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – Киров: Вятский гос. гуманитарный ун-т, 2008. – № 3 (2). – С. 56-61.
Golubeva N.A. Pretsedent i pretsedentnost' v lingvistike // Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. – Kirov: Vyatskii gos. gumanitarnyi un-t, 2008. № 3 (2). S. 56-61.
- 8 Абай Кунанбаев. «Қара сөз». «Книга слов». – Семей: Международный клуб Абая, 2007.
Abai Kunanbaev. «Қара сөз». «Kniga slov». – Semei: Mezhdunarodnyi klub Abaya, 2007.
- 9 Абай (Ибрахим) Құнанбайұлы. – Алматы. Жазушы, 2016.
Abai (Ibrakhim) Құнанбайұлы. – Almaty. Zhazushy, 2016.
- 10 Привалова И.В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации): Монография/ И.В.Привалова. – М.: Гнозис, 2005. – 472 с.
Privalova, I.V. Interkul'tura i verbal'nyi znak (lingvokognitivnye osnovy mezhkul'turnoi kommunikatsii): Monografiya/ I.V.Privalova. – М.: Gnozis, 2005. – 472 s.
- 11 Исатаева. Г. Абай и его время // Культурные контексты Казахстана: история и современность. – Алматы: Ниса, 1998. С. 199-204.
Isataeva G. Abai i ego vremya // Kul'turnye konteksty Kazakhstana: istoriya i sovremennost'. – Almaty: Nisa, 1998. S. 199-204.
- 12 Кодар З. Философская терминология Абая // Культурные контексты Казахстана: история и современность. – Алматы: Ниса, 1998. – С. 191-194.
Kodar Z. Filosofskaya terminologiya Abaya // Kul'turnye konteksty Kazakhstana: istoriya i sovremennost'. – Almaty: Nisa, 1998. – S. 191-194.
- 13 Сыздыкова Р.Г. Язык произведений Абая: Автореферат дис. на соискание ученой степени доктора филологических наук. (665) / Каз. гос. пед. ин-т им. Абая. – Алма-Ата, 1971. – 98 с.
Syzdykova R.G. Yazyk proizvedenii Abaya: Avtoreferat dis. na soiskanie uchenoi stepeni doktora filologicheskikh nauk. (665) / Kaz. gos. ped. in-t im. Abaya. – Alma-Ata, 1971. 98 s.

14 Мырзахметов М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 207 б.

Murzakhmetov M. Abai zh'ane Shygys. – Almaty: Kazakhstan, 1994. – 207 b.

15 Әлқожаев Қ. Қ. Абай эстетикасы және Ислам. – Алматы: «Ан Арыс баспасы», 2007. – 152 б.

Alkozhaev K.K. Abai estetikasy zh'ane Islam. – Almaty: «An Arys baspasy», 2007. – 152 b.

16 Абай. «Шығырмаларының екі томдық жинағы». – Алматы: Жазушы, 1995. 2-т. – 384 б.

Abai. «Shygyrmalarynyn eki tomdyk zhinagy». Almaty: Zhazushy, 1995. 2-t. – 384 b.

17 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т.1. – М., 1995.

Apresyan Yu.D. Izbrannye trudy. T.1. – M., 1995.

Материал поступил в редакцию журнала 22.02.2020

REFERENCES

1 Superanskaya A.V. Modern dictionary of personal names. Comparison. Origin. Writing. – М.: Aris, 2005.384s.

2 Kerimbaev E.A. Anthroponyms in the Kazakh language // Actual problems of linguistics. – Shymkent, 2003.

3 Shcherbak A.S. Regional onomastics in the cognitive aspect. Monograph. – Tambov: TSU im. G.R. Derzhavina, 2008.319s.

4 Suprun VN Onomastic field of the Russian language and its artistic and aesthetic potential. – Volgograd: Change, 2000. – 172 s.

5 Vezhbitskaya A. Language. Cognition. Culture. – М., 1990.

6 Kubryakova E.S. Language and knowledge. On the path of acquiring knowledge of language: Parts of speech from a cognitive point of view. – М., 1997.

7 Golubeva N A. Precedent and precedent in linguistics // Bulletin of the Vyatka State Humanitarian University. – Kirov: Vyatka state. humanitarian un-t, 2008. No. 3 (2). S. 56-61.

8 Abai Kunanbayev. "Kara söz". "Book of Words". – Semey: Abai International Club, 2007.

9 Abay (Ibrahim) Құнанбайұлы. – Алматы. Zhazushy, 2016.

10 Privalova, I.V. Interculture and verbal sign (linguo-cognitive foundations of intercultural communication): Monograph / I.V. Privalova. – М.: Gnosis, 2005. – 472 p.

11 Isatayeva G. Abai and his time // Cultural contexts of Kazakhstan: history and modernity. – Алматы: Nisa, 1998. – S. 199-204.

12 Kodar S. Abay's philosophical terminology // Cultural contexts of Kazakhstan: history and modernity. – Алматы: Nisa, 1998. – S. 191-194.

13 Syzdykova R.G. Language of Abai's works: Abstract of thesis. for the degree of Doctor of Philology. (665) / Kaz. state ped. in-t them. Abay. – Alma-Ata, 1971. – 98 p.

14 Myrzakhmetov M. Abay zhune Shygys. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 207 б.

15 Lozhaev Қ.Қ. Abay aesthetics to the wife of Islam. – Алматы: "An Arys baspasy", 2007. – 152 б.

16 Abai. "Shygyrmalarynyk eki tomdyk zhinay". – Алматы: Zhazushy, 1995.2-t. – 384 б.

17 Apresyan Yu.D. Selected Works. Vol. 1. – М., 1995.

Абай – прецедентік оним және оның құрылымда көрініс берген білімдер

К.М. Абишева¹, Р.Г. Сейдахметова¹, Д.Г. Грибинча¹

¹TAU University, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Мақалада прецедентік атау «Абай» лингвомәдениеттік және когнитивтік белгі ретінде қарастырылады, себебі ол бейнелі тарихи, мәдени, бағалауыштық білімдерді сипаттайды. Жұмыстың мақсаты: «Абай» антропонимын қазақ мәдениетінің символы ретінде зерделеу. Қолданылған әдістер: концептуалдық талдау, модельдеу. Алынған нәтиже: онимның құрылымы зерттелінді. Пайымдалған тұжырыма: «Абай» прецеденттік, қазақ халқының мәдениетіне салықалы үлес қосқан тұлғаның атауы.

Материал 22.02.2020 баспаға түсті

Abai is the precedent onym and the tipes of knowledge, represented in its structure

K. M. Abisheva¹, R. G. Seydakhmetova¹, D.G. Gribincha¹

¹TAU University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: abishevakm@mail.ru

In the article, the precedent name “Abay” is considered as a linguistic and cognitive sign representing a variety of historical, cultural, and evaluative knowledge. The purpose of the article is to describe the anthroponym “Abay” as a symbol of Kazakh culture. The used methods are conceptual analysis and modeling. As the result, the structure of onym was considered. The name “Abay” is concluded the name of a precedent who contributed to the development of Kazakh culture.

Received: 22.02.2020

УДК 81`27

А.Ш. Аманов

магистр педагогических наук, ассистент, Satbayev University, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9122-500X>

ЗА ПРЕДЕЛАМИ СУБСТАНДАРТА: СЛЕНГИЗМЫ В ТЕКСТАХ СМИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАХСТАНА

Статья посвящена анализу взаимодействия молодежного сленга с такими формами русского литературного языка, как язык СМИ и язык художественной литературы. Выявлены основные причины и особенности функционирования сленгизмов за пределами их первичной среды. В частности, авторы публицистических и художественных текстов используют сленговые слова потому, что они служат средством авторского самовыражения, позволяют повысить экспрессивность речи, оживить диалог и др.

Отмечается, что главным образом сленг в текстах СМИ и язык художественной литературы используется для отражения речевых предпочтений молодого поколения и является свидетельством социально-культурной и лингвистической обусловленности этих предпочтений. Как показывает практика, в данном процессе немаловажную роль играет новый тип современных авторов.

Кроме того, обращение к новой казахстанской литературе и СМИ показывает, что в условиях нарастания регионального своеобразия русского языка в Казахстане молодежный сленг остается его довольно жизнеспособной формой существования, и выход его отдельных единиц за пределы субстандарта убедительно это подтверждает.

Анализ функционирования сленгизмов построен на основе текстов СМИ и художественной литературы Казахстана.

Ключевые слова: стандарт, субстандарт, диалект, жаргон, арг, молодёжный сленг, функционирование.

ВВЕДЕНИЕ

Противопоставление литературного языка (кодифицированного, стандартного языка¹) и других (субстандартных) форм существования русского национального языка отражает сложную картину его функционирования. В русистике накоплен богатейший опыт изучения как литературного языка, так и диалектов, жаргонов (в широком смысле) и в меньшей степени просторечия.

Исследование субстандарта при этом связано с проблемами разграничения его сфер, а также описания их взаимодействия и взаимовлияния. Е.Н. Калугина справедливо заметила, что «изучение субстандартных подсистем языка представляет собой довольно сложную задачу, так как среди лингвистов не существует единой точки зрения в определении природы субстандартной лексики, ее структуры и роли в жизни социальных групп и всего социума» [1, 13].

Кроме того, конец XX – начало XXI вв. – это время изменений в конфигурации типов общенационального языка. Это в первую очередь связано с ростом коммуникативной роли субстандартных форм национального языка, которые переместились из первоначальной среды в общий язык (см. работы К.С. Горбачевича, Л.П. Крысина, Е.А. Земской, В.Г. Костомарова, З. Кёстер-Тома и др.).

В этом контексте продолжение исследований молодежного сленга, имеющих в русистике собственные богатые традиции², особенно интересно: сленг является наиболее динамичной субстандартной формой русского языка, непосредственно отражающей значимые изменения в обществе. Сленг активно взаимодействует с другими подсистемами национального языка (литературным языком и социолектами). Кроме того, заслуживают внимания особенности сленга, обусловленные влиянием нарастающего регионального варьирования русского языка.

В статье речь пойдет о том, как и почему сленговые слова и выражения вовлекаются в язык СМИ и художественной литературы. Наблюдения сделаны на основе казахстанского русскоязычного материала.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Субстандартные формы национального языка, с одной стороны, дифференцируются (ср. жаргон: офисный жаргон, жаргон наркоманов, профессиональный жаргон и жаргон современных блогеров; сленг: региональный сленг, сленг учащихся одного учебного заведения и т.д.), с другой – идет унификация субстандарта («общий сленг»).

Кроме того, наблюдается активизация взаимодействия разных форм национального языка. Жаргонное, просторечное, разговорное всегда потенциально имеет шанс поменять свой статус, а в современных условиях этот процесс настолько интенсивен, что кодификаторы и лексикографы не успевают его фиксировать. Мощным стимулом для вторжения субстандарта в общий язык стало то, что в числе прочих барьеров была размыта четкая граница между живой разговорной речью и сферой публичного общения [4, 95]. Нашествие субстандарта в публичную сферу коррелирует с постоянным сокращением сферы распространения торжественного (высокого, пафосного) варианта русского языка [5]. Однако динамичность таких перемещений несколько не подрывает принципиальной «оппозиционности» дихотомии стандарта и субстандарта.

Как уже было сказано, особого внимания в системе субстандартных форм заслуживает молодёжный сленг как самый активный пласт общенационального языка. *Многие генерируемые в современной молодежной среде сленговые выражения проникают сегодня в сферу общеупотребительной лексики, становятся средством создания эмоционально-*

¹ Ср. замечание А.А. Зализняка, что слово «стандартный» под влиянием английского языка «ныне действительно начинает дрейфовать в сторону английского standard», приобретая значения «нормативный», «образцовый», «классический» [2].

² Историю изучения молодежной речи и смену названий этого феномена см., например, в (Анищенко 2009) [3].

экспрессивной окраски в речи представителей разных поколений. Подобная популяризация субъязыка вовлекает его в культурную жизнь эпохи: сленг активно используется в средствах массовой информации и в современной художественной литературе.

Известно, что экспрессивный язык СМИ требует постоянного обновления средств выражения, в первую очередь лексики. Исследователи отмечают, что журналисты, в поисках особых словоформ, стали часто обращаться к речи молодёжи [6, 31].

При этом для лингвистов особый интерес вызывает дальнейшая судьба сленговых слов, для которых СМИ не является естественной средой существования. Предполагается, что, попадая в СМИ, сленговые слова начинают приобретать ранее несвойственные функции и новый статус.

Главным образом сленг отражает речевые предпочтения молодого поколения и является свидетельством социально-культурной и лингвистической обусловленности этих предпочтений:

1) *Улетный драйв* (Пляскина Н. Улётный драйв! [Электронный ресурс] // Сайт <https://time.kz> (дата обращения: 15.12.2020) / *Время*. – 2016). *Улетный* – хороший, отличный, превосходный [7, 102].

2) *Как отмечается, обычно результатом такого занятия оказываются «страшненькие ведра», но у Чена получилась действительно «крутая тачка»...* (Тусупбекова Л. Китаец самостоятельно создал суперкар. [Электронный ресурс] // Сайт <https://www.kazpravda.kz> (дата обращения: 18.12.2019). / *Казахстанская правда*. – 2017). *Крутой* – хороший, качественный, нередко с оттенком «дорогой», *тачка* – легковая автомашина [7, 85].

3) *Гопники рулят!* (Можаев А. Гопники рулят! [Электронный ресурс] // Сайт <https://time.kz> (дата обращения: 10.12.2019). / *Время*. – 2016). *Гопник* – агрессивно настроенный подросток; примитивный, необразованный молодой человек [7, 36].

Большое количество сленгизмов зафиксировано и в современной художественной литературе, что можно увидеть на примере русскоязычной художественной литературы Казахстана. Авторы вводят ненормированную лексику в состав своих произведений как нечто обыденное, необходимое, актуальное. В текстах современных казахстанских авторов, Д. Накипова, В. Численского, Р. Айткалиева, П. Погоды, В. Воронцова, А. Дуйсенбинова и др., обращает на себя внимание примеры использования одних и тех же слов, принадлежащих к молодёжной речи, частота их употребления. К таковым, прежде всего, относятся сленгизмы, функционирующие на памяти нескольких поколений: *блин, фигня, тёлка, хрень, лох, пацан, баксы, прикольно, не въезжать, хавать* и т.п.

Широкой представленностью в текстах казахстанских авторов отличается и социолектизм *тёлка*:

4) *«В свои сорок семь лет не смог добиться простого результата – уболтать двадцатисемилетнюю тёлку – эту Елену Андреевну! Слабак!»* (Численский В. Бога зовут Абраксас. [Электронный ресурс] // Сайт <http://chislenskiy.narod.ru/abraxas.htm> (дата обращения: 20.12.2019)). *Тёлка* – девушка [7, 152].

В большинстве случаев стилистическая контрастность средств, используемых в художественном дискурсе, обусловлена стремлением писателя расположить к себе читателя, создать доверительную атмосферу, в доступной форме изложить свои аргументы, идеи, предпочтения, выбирая при этом языковые средства, зависящие от приоритетов общества. Таким образом, используемые писателями лексические средства не только выполняют необходимые художественные функции, но и реализуют прагматические установки, характеризующие «политику» автора:

5) *«Помнишь цыпу из этой конторы, как ее Pel`ten; А прикольно было бы зарисовать»* (Погода П. Если бы слоны спали сидя. [Электронный ресурс] // Сайт <http://horde.me/pogoda/esli-by-slony-spali-sidya-2007.html> (дата обращения: 24.12.2019). *Цыпа* – девочка, девушка; *прикольно* – смешно, с юмором [7, 189].

б) «Иона уже готов лайкать, шаркать, чирикать о скором вхождении в Царство» Айткалиев Р. Там, где нас нет. [Электронный ресурс] // Сайт <https://books.google.kz/books?id=UupNDwAAQBAJ&pg=PT2&lpg=PT2&dq=там+где+нас+нет+айткалиев&source=bl&ots> (дата обращения: 18.12.2019). *Лайкать* – значить ставить лайк, нажимать на кнопочку «Like», «Мне нравится» или пиктограмму в виде сердечка [7, 134].

Таких примеров использования сленговых слов в современных русскоязычных СМИ и в текстах художественной литературы очень много, и это доказывает необходимость тщательного анализа причин и особенностей бытования сленгизмов в данной среде. Во многом, на наш взгляд, причины проникновения сленговых слов в язык прессы и литературы совпадают. Так, особо можно выделить следующие из них.

1. Стремление к свободе самовыражения. Отсутствие единого для всех текстов регламента, требований к речи писателей и журналистов расширяет творческое пространство художественной литературы и СМИ. Для журналистов приоритетом становится стремление стать ближе к читателям, увеличить число своих читателей, подписчиков, слушателей, зрителей, иногда даже в ущерб правильности и точности передачи информации. Сленгизация языка прессы и литературы обуславливается зачастую возрастным фактором: современные авторы, журналисты и писатели, сами молоды, являются частью молодёжной среды, следовательно, они являются активными пользователями сленга. Кроме того, в последние десятилетия значительно изменилась роль художественной литературы, «отказавшейся как от претензий на общественную значимость..., так и на языковую нормативность, т. е. апелляцию к повседневной языковой практике «среднего образованного человека»» [8].

2. Воссоздание речевой характеристики. В художественных произведениях речь персонажа может нести в себе информацию о внешности и характере персонажа, динамике его развития, об отношении автора к персонажу, социальной среде и эпохе, уровне образования и культурного просвещения, связях с окружающими людьми и объектами, мировоззрении и мировосприятии. Ср.:

7) *Дамир – по своему обыкновению и склонности – витийствовал, или – как образно называл это Жаик – грузил..., и... и... и зато нередко случалось и так, что наши оживления накладывались друг на друга, и тогда мы подолгу курили и беседовали на террасе о всякой всячине, не раздражая один другого – даже, если в такие дни Гизу в очередной раз «несло»; «–Он с ходу не «въехал»: – Где?!»* (Численский В. Бога зовут Абракас. [Электронный ресурс] // Сайт <http://chislenskiy.narod.ru/abraxas.htm> (дата обращения: 20.02.2019)). *Грузить* – долго рассказывать нечто неинтересное собеседнику, не чувствуя его неинтереса; *несло* – не въехать – не понимать [7, 45].

В современных СМИ часто используются сленгизмы также для передачи характера чужой речи:

8) «*Навального надо допускать к выборам и нечего очковать этим чувакам. Допустите вы его к выборам, будет по-мужски*», – заключил музыкант... (Омарова А. Шевчук рассказал о разговоре с Путиным в 2010 году. [Электронный ресурс] // Сайт <https://www.caravan.kz/news/isteriya-pered-9-maya-pochemu-kazhdyjj-god-v-kazakhstaneproiskhodit-vesennee-obostrenie-439636/> (дата обращения: 08.01.2020). *Караван.* – 2018). *Чувак* – ‘молодой человек; мужчина’ [7, 176].

3. Отсутствие эквивалента в нормированном языке. Наблюдения показывают, что использование сленгизмов в разных контекстах обусловлено и особенностями данного лексического пласта: сленг представляет собой развивающуюся, динамическую систему и литературный язык со всеми его возможностями иногда не может передавать семантику сленгизмов с его тончайшими оттенками экспрессии. *Пишите людям, про которых вы написали им в личку* (Данилюк А. «Противно»: Казахская звезда Instagram. [Электронный ресурс] // Сайт <https://www.nur.kz> (дата обращения: 14.01.2020). Новостной портал «NUR.KZ». – 2018). *Личка* – личное сообщение, которое адресуется только одному участнику форума или чата и может быть прочитано только им, в отличие от сообщений, отправленных в общий для всех форумов [7, 136].

9) *Здесь проходили выступления чтецов из Клуба литературы и театра, шахматный турнир для детей и взрослых, танцевальный батл, мастер-класс по гончарному делу, криошоу для любителей научных экспериментов...* (Иванова М. По улице с оркестром. [Электронный ресурс] // Сайт <https://www.kazpravda.kz> (дата обращения: 11.12.2020). Казахстанская правда. – 2017). **Батл** (рэперы, хип-хоп) – соревнование, участники батла доказывают, кто из них лучше двигается, рисует граффити, читает рэп и т.д. [7, 14].

10) *Лайкайте, господа хорошие!* (Воронько О. Лайкайте, господа хорошие! [Электронный ресурс] // Сайт <https://time.kz> (дата обращения: 12.01.2020). Время. – 2018) *Лайкать – поставить лайк на сообщение (like - нравится (кнопка в социальных сетях))* [7, 85].

4. Экспрессивность сленгизмов. Многие ученые отмечают, что основной причиной столь частого использования сленгизмов является их эмоциональная насыщенность, которая проявляется в форме иронически-пренебрежительной или шутливой, карнавальная образности, в формах грубоватой экспрессии.

11) *Все возможные схемы и сценарии для стрижки бабла только у нас...* (Шарипов Б. Открываю онлайн-школу для вайнеров, тендерщиков и инфоцыган. [Электронный ресурс] // Сайт <https://yvision.kz/post/818185> (дата обращения: 5.12.2019). Yvision.kz. – 2018). *Бабло – деньги; стрижка бабла – заработок денег* [7, 21].

Кроме того, сленгизмы стали выступать как средство общения между журналистом и читателем, слушателем, т.е. для имитации неформального общения, привлекая яркой экспрессией, грубоватым остроумием, ощущением простоты, живости. Смещение нормированного литературного языка и молодежного сленга, в частности, отличает рубрики, программы и каналы, посвященные новостям шоу-бизнеса.

Например, каждый выпуск программы «Шоу-Тайм» радиостанции «Ultra» начинается словами:

12) *Хеллоу, пипл! В эфире программа “Шоу-Тайм” – шоу самых прогрессивных новостей из мира музыки и кино...* (Лукьянов А. Скончалась радиоведущая Раиса Шабанова. [Электронный ресурс] // <https://sikaarska.livejournal.com/380141.html> (дата обращения: 15.02.2020). LIVEjournal. – 2017). *Хеллоу – здравствуйте; пипл – люди, народ* [7, 163].

Сленг не просто занимает промежуточное положение между литературным языком (в первую очередь с языком СМИ) и разнообразными социолектами, но и выполняет по отношению к элементам социолектов адаптирующую функцию на пути их вовлечения в литературный язык.

В связи с этим О. А. Анищенко отмечает, что термином молодежный сленг обозначается лексический пласт, первоначально возникший в одном из социальных диалектов (жаргонов, арг), но перешедший в *интержаргон* и ставший популярным в речевом общении молодежи (*интержаргон, интержаргонная лексика* – это перекрещивающиеся общие части бытового (и отчасти профессионального) словаря разных жаргонных формаций). По мнению автора, единицы интержаргона с течением времени либо выходят из употребления, либо перемещаются в просторечное употребление. Так называемые «промежуточные» обозначения (*интержаргон, интержаргонная лексика, жаргонизированная лексика*) призваны подчеркнуть «широкий круг носителей, гибкость и изменчивость языка социально-возрастной группы, а также его тенденцию к заимствованию слов из различных жаргонов» [9, 15].

Молодёжь, формируя свой субъязык (сленг), часто прибегает к жаргонизмам и арготизмам. Но при этом лексика ограниченного употребления, попадая в сленг, теряет «тайную» функцию. Так, например, арготизм завязывать/завязать, имеющий в первичной среде значение прекращать контактировать с преступным миром, переходя в состав сленгизмов, получает более нейтральное значение – ‘бросать, прекращать что-л. делать’ (не только завязать с криминальным прошлым или бросить употреблять наркотики) [10, 43].

13) *Рома, завязывай давай, бросай машину и спускайся в метро (устная речь).*

14) *Завязывай бухать! (устная речь).*

Но на этом процесс трансформации данного слова не останавливается. Далее оно начинает постепенно закрепляться в текстах СМИ и художественной литературы. В свою очередь, попадая в эти новые сферы употребления, слово теряет признак социальной ограниченности.

15) *Роберто тоже был членом картеля, но уцелел, отсидел в тюрьме, завязал (по его утверждению) с криминальным прошлым и неплохо зарабатывает на воспоминаниях о брате...* (Бекзатхан А. Алена Субботина кое-что разнюхала о Пабло Эскобаре. [Электронный ресурс] // Сайт <https://www.caravan.kz> (дата обращения: 02.12.2019). Караван. – 2018). *Завязать – прекратить делать что-либо.*

Нужно отметить, что слово *завязывать* заимствуется авторами не прямо из аргоса, т.е. его первичной среды, а из сленга, в котором оно уже прошло этап адаптации. И это очень важно, потому что слова, обладающие конспиративным характером, могут попадать, вероятно, в художественные тексты, но не могут напрямую переходить в язык СМИ.

Конечно же, это не единичный случай. Такой же переход можно наблюдать и в связи со словами, *крутой* – ‘преуспевающий, удачливый, уважаемый’, *наехать* – ‘предъявлять претензии к кому-либо, вести себя агрессивно’, *достать* – ‘надоест, привести в состояние раздражения, неприязни’, *напрячь, напрягать* – ‘раздражать, сердить, приводить в состояние неприязни, озлобленности’, которые были заимствованы молодёжью из жаргонной лексики.

ВЫВОДЫ

Основываясь на анализе примеров из казахстанских СМИ и художественных произведений, можно утверждать, что сленг является самой влиятельной субстандартной формой русского языка и занимает промежуточное положение между литературным языком и разнообразными социолектами, активно с ними взаимодействуя.

Молодёжный сленг, помимо функций, характерных всем остальным субстандартным формам национального языка, обладает адаптирующей функцией, и является временным «убежищем», «переправой» для некоторых слов: ранее принадлежавшие к речи социально-замкнутых групп и имевшие конспиративный характер слова, переходя в состав сленгизмов, впоследствии могут получить общеупотребительный характер. Как показывает практика, в данном процессе немаловажную роль играет новый тип современных авторов, которые в своей речи часто используют нелитературные языковые единицы, в том числе и сленговые слова, что обусловлено их желанием повысить экспрессивность речи, стать ближе к читателям, оживить диалог.

Кроме того, обращение к новой казахстанской литературе и СМИ показывает, что в условиях нарастания регионального своеобразия русского языка в Казахстане молодёжный сленг остается его довольно жизнеспособной формой существования, и выход его отдельных единиц за пределы субстандарта убедительно это подтверждает.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Калугина Е.Н. Концепты «мужчина» и «женщина» в субстандарте русского и английского языков: Автореф. дис. к.ф.наук. – Ставрополь, 2008. – С. 12–24.
Kalugina E.N. Kontseptyi «muzhchina» i «zhenschina» v substandarte russkogo i angliyskogo yazykov: Avtoref. dis. k.f.nauk. – Stavropol, 2008. – S. 12–24.
- 2 Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995-2003 гг. М.: Языки славянской культуры, 2004. – 872 с.
Zaliznyak A.A. Drevnenovgorodskiy dialekt. 2-e izdanie, pererabotannoe s ucheto materiala nahodok 1995 - 2003 gg. – M.: Yazyiki slavyanskoy kulturyi, 2004. – 872 s.

- 3 Анищенко О.А. Эволюция обозначения молодежной речи: от технического языка до жаргона // Вопросы языкознания, 2009, №2. – С. 108 – 116.
Anischenko O.A. Evolyutsiya oznacheniya molodezhnoy rechi: ot tehnicheskogo yazyika do zhargona // Voprosy yazykozvaniya, 2009, №2. – S. 108 – 116.
- 4 Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца 20 столетия. (1985–1995). М.: Языки русской культуры, 1996. С. 90-141.
Zemskaya E.A. Aktivnyie protsessy modernogo slovoпроизводства // Russkiy yazyik kontsa 20 stoletiya. (1985–1995). M.: Yazyiki russkoy kulturyi, 1996. S. 90-141.
- 5 Кудинова Т.А. Стандарт и субстандарт в языке: к обоснованию понятий. [Электронный ресурс] // Сайт <https://cyberleninka.ru/article/n/standart-i-substandart-v-yazyke-k-obosnovaniyu-ponyatiy> (дата обращения: 16.01.2020).
Kudinova T.A. Standart i substandart v yazyike: k obosnovaniyu ponyatiy. [Elektronnyiy resurs] // Sayt <https://cyberleninka.ru/article/n/standart-i-substandart-v-yazyke-k-obosnovaniyu-ponyatiy> (data obrascheniya: 16.01.2020).
- 6 Кормилицына М.А, Сиротинина О.Б. Язык СМИ: Учебное пособие по курсу «Язык СМИ» для студентов 1 и 2 курсов подготовки бакалавров по направлению 031300 «журналистика». – Саратов: Саратов, 2011. – 92 с.
Kormilitsyina M.A, Sirotinina O.B. Yazyik SMI: Uchebnoe posobie po kursu «Yazyik SMI» dlya studentov 1 i 2 kursov podgotovki bakalavrov po napravleniyu 031300 «zhurnalistika». – Saratov: Sarat, 2011. – 92 s.
- 7 Новиков В. Словарь модных слов. Языковая картина современности. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2012. – 256 с.
Novikov V. Slovar modnyih slov. Yazykovaya kartina sovremennosti. – M.: AST-PRESS, 2012. – 256 s.
- 8 Плунгян В.А. Корпус как инструмент и как идеология: о некоторых уроках современной корпусной лингвистики // Русский язык в научном освещении, 2008, No. 16 (2), 7-20.
Plungyan V.A. Korpus kak instrument i kak ideologiya: o nekotorykh urokakh sovremennoy korpusnoy lingvistiki // Russkiy yazyik v nauchnom osveschenii, 2008, No. 16 (2), –S 7-20.
- 9 Анищенко О.А. Генезис и функционирование молодежного социолекта в русском языке национального периода. Москва: «Флинта» и «Наука», 2010. – 280 с.
Anischenko O.A. Genezis i funktsionirovanie molodezhnogo sotsiolekta v russkom yazyike natsionalnogo perioda. Moskva: «Flinta» i «Nauka», 2010. – 280 s.
- 10 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: АЗЪ, 1994. – 928 с.).
Ozhegov S.I. Tolkovyy slovar russkogo yazyika / S.I. Ozhegov, N.Yu. Shvedova. – M.: AZЪ, 1994. – 928 s.

Материал поступил в редакцию журнала 27.02.2020

REFERENCES

- 1 Kalugina E.N. The concepts of «man» and «woman» in the substandard of Russian and English languages: Author's abstract. dis. Ph.D. – Stavropol, 2008. – P 12-24.
- 2 Zaliznyak A.A. Drevnenovgorod dialect. 2nd edition, revised taking into account the material of the finds from 1995 to 2003. – M.: Languages of Slavic culture, 2004. – 872 p.
- 3 Anischenko O.A. Evolution of the designation of youth speech: from technical language to jargon // Questions of linguistics, 2009, №2. -P. 108 - 116.
- 4 Zemskaya E.A. Active processes of modern word production // Russian language at the end of the 20th century. (1985-1995). M.: Languages of Russian culture, 1996. – P 90-141.

- 5 Kudinova T.A. Standard and Substandard in a Language: Towards a Substantiation of Concepts. [Electronic resource] // Website <https://cyberleninka.ru/article/n/standart-i-substandart-v-yazyke-k-obosnovaniyu-ponyatiy> (date accessed: 16.01.2020).
- 6 Kormilitsyna M.A., Sirotinina O.B. Language of the Media: Textbook for the course «Language of the Media» for 1st and 2nd year students of bachelor's degree training in the direction 031300 «Journalism». – Saratov: Sarat, 2011. – 92 p.
- 7 Novikov V. Dictionary of buzzwords. The linguistic picture of our time. – M.: AST-PRESS, 2012. – 256 p.
- 8 Plungyan V.A. The corpus as a tool and as an ideology: on some lessons of modern corpus linguistics // Russian language in scientific lighting, 2008, No. 16 (2), – P 7–20.
- 9 Anischenko O.A. Genesis and functioning of the youth sociolect in the Russian language of the national period. M: «Flinta» and «Science», 2010. – 280 p.
- 10 Ozhegov S.I. Explanatory dictionary of the Russian language / S.I. Ozhegov, N.Yu. Shvedova. – M.: AZ', 1994. – 928 p.

Субстандарттан тыс: Қазақстан БАҚ және көркем әдебиет мәтіндеріндегі сленгизм

А.Ш. Аманов

Satbayev University, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы

Мақалада жастар сленгінің орыс әдеби тілінің БАҚ мен көркем әдебиет тілі сияқты түрлерімен өзара байланысын талдауға арналған. Сленгизмдердің бастапқы ортасынан тыс қолданылуының негізгі себептері мен ерекшеліктері ашылды. Атап айтқанда, публицистикалық және көркем әдебиеті мәтіндерінің авторлары сленг сөздерді қолдануы автордың өзіндік мәнерін көрсету, сөйлеудің экспрессивтілігін арттыру, диалогты жандандыру және тағы да басқа себептермен байланысты.

Негізінен бұқаралық ақпарат құралдары мен көркем әдебиет мәтіндеріндегі сленг сөздері жастардың сөйлеу мәнерін көрсету үшін қолданылатындағы және бұл әлеуметтік-мәдени және лингвистикалық себептермен байланысты екендігінің дәлелі болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі заманауи авторлардың жаңа түрі бұл процессте маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, жаңа Қазақстандық көркем әдебиеті мен бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндеріне жасалған үндеу бойынша Қазақстандағы орыс тілінің аймақтық ерекшелігінің артуы аясында жастар сленгі оның өміршең формасы болып қала беретінді. Сленг сөздері субстандартты деңгейден тыс көтерілуі жоғарыда айтылған пікірді растайды.

Сленгизмдердің қызмет етуін талдау бұқаралық ақпарат құралдары мен көркем әдебиет мәтіндеріне негізделген.

Материал 27.02.2020 баспаға түсті

Beyond the substandard: slang words in the texts of the media and fiction of Kazakhstan

A. Amanov

Satbayev University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the analysis of the interaction of youth slang with such forms of the Russian literary language as the language of the media and the language of fiction. The main causes and features of the functioning of slangisms outside their primary environment are revealed. In particular, authors of journalistic and fiction texts use slang words because they serve as a means of author's self-expression, they can increase expressiveness of speech, revitalize dialogue, etc.

It is noted that mainly slang in the texts of the media and the language of fiction is used to reflect the speech preferences of the young generation and is evidence of the socio-cultural and

linguistic conditionality of these preferences. As practice shows, a new type of modern authors plays an important role in this process.

In addition, an appeal to the new Kazakhstani literature and the media shows that in the context of an increase in the regional originality of the Russian language in Kazakhstan, youth slang remains its rather viable form of existence, and the departure of its individual units beyond the substandard convincingly confirms this.

Analysis of the functioning of slangisms is based on the texts of the media and fiction of Kazakhstan.

Received: 27.02.2020

УДК 613(574)

А.А. Баяхметова¹, О.В. Коваль²

¹кандидат филологических наук, доцент кафедры теории языков и литературы, Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-2661-8605>

²магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Костанайский государственный педагогический университет имени У.Султангазина, г. Костанай, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3405-9698>

К ВОПРОСУ О СТИЛИСТИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ НЕПРИЛИЧНОЙ ФОРМЫ ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Язык находится в состоянии непрерывного развития, одной из закономерностей является пополнение лексики новыми словами, в том числе производными «неприличной формы», выполняет множество функций, в число которых входит оценочная, регулятивная. Современный русский язык - один из самых богатых языков мира, высокоразвитый национальный язык с давними письменными традициями и с разветвлённой системой средств выражения. Современный русский литературный язык представляет собой высшую форму общенационального русского языка. Вопросам приличной и неприличной формы слов русского языка придаётся большое внимание. Объектом настоящей статьи является ненормативная лексика. Актуальность данной статьи заключается в изучении неприличной формы высказывания с точки зрения стилистической принадлежности. Цель статьи – ознакомление с понятием «неприличная форма», изучение стилистической принадлежности неприличной формы высказывания. Новизна статьи объясняется выбором предмета исследования – неприличная форма высказывания, которая входит в группу перспективных направлений в области современного языкознания. Данная статья даёт возможность выявления продуктивности использования неприличных форм высказывания в различных стилях. Анализ стилистической принадлежности неприличной формы высказывания представляет собой значительный интерес как в теоретическом, так и в практическом планах.

Ключевые слова: ненормативная лексика, стилистика, этикет, нормативность, инвективная лексика, матизмы

ВВЕДЕНИЕ

Основной функцией языка является коммуникативная функция или функция общения. Известно, что этикет – это важная часть общечеловеческой культуры, нравственности.

Грубым нарушением этикетных норм, в том числе и в условиях межличностного общения, является использование неприличных единиц языка.

Для современного русского литературного языка существенно, прежде всего, распределение языковых средств по трём основным сферам его применения. Это разговорная речь, художественная речь и речь, включающая такие функционально – речевые стили, как официально-деловой, научный, публицистический во всём разнообразии проявляющихся в них жанров. «Выделяются следующие функциональные стили: разговорный, научный, официально-деловой, публицистический, каждый из них характеризуется ведущими стилевыми чертами, которые проявляются как в содержании, так и в отборе языковых средств. Выделяют также и стиль художественной литературы (художественный)», – отмечает Н. А. Ипполитова [1, 80].

Известно, что употребление слов неприличной формы в научном, официально-деловом стилях – непродуктивное явление. Эмоциональная функция языка очень важна для человека, так как она помогает ему выразить свои чувства, внутренний мир, свои ощущения, впечатления и т. п. Наиболее широкое употребление неприличных слов наблюдается в разговорной речи, чаще в речи эмоционально окрашенной. Эмоционально-экспрессивные единицы языка передают эмоциональное состояние говорящего, его отношение к предмету речи. Кроме этого, характеризуют говорящего с языковой точки зрения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Неприличная форма высказывания – это ненормативная лексика, которая по разным причинам внедряется в речь всех слоёв населения, некоторые из них понимают, что это неприлично и непристойно, другие считают это нормой. Неприличная форма – это наличие высказываний в адрес человека, содержащих оскорбительную лексику и фразеологию. Читаем в словаре значение слова *неприличный*. «Неприличный, -ая, -ое, -чен, -чна. Противоречащий правилам приличия. *Неприличное выражение. Неприлично (нареч.) вести себя. Показываться в таком костюме неприлично (в знач. сказ.)*» [2, 411]. Неприличная форма – это форма оскорбительная, т.е. содержит оскорбительные слова и выражения. Ненормативная лексика и фразеология находятся за пределами норм современного русского языка. Часть слов ненормативной лексики относится к разряду экспрессивного просторечия, выходящая за пределы литературного языка. Подобные слова направлены для выражения низкого, насмешливого, грубо-фамильярного, бранного и вульгарного. Как правило, их сниженный характер отмечается в словарях соответствующими пометами, например: «неодобрительное», «презрительное», «уничижительное», «насмешливое», «грубое», «бранное», «обценная», (разговорная, сниженная) и др.

Нормативность и ненормативность, допустимость и недопустимость в публичном употреблении тех или иных единиц языка не постоянные. Одна и та же единица может в одном контексте расцениваться как ненормативная, а в другом контексте может оказаться нормативной. Безусловно, важен контекст употребления ненормативной единицы.

Нормативный пласт современного русского языка образуют литературная и разговорная лексика. Разговорная лексика уместна в устной речи, но неуместна в письменной, например: *навернуться, лобзает, тупица, набедокурить, пожурил, отделаться, давать стрекача, бестолочь* и т.д. Единицы языка, употребляемые в соответствии с нормами литературной и разговорной речи воспринимаются как приличные. Просторечные слова характерны для разговорной речи, они не выходят за пределы нормы литературного словоупотребления. Многие писатели для придания колорита речи героев используют просторечные, жаргонные слова. Лексика произведений В.М. Шукшина состоит из большого количества подобных слов.

- *Сходи возьми бутылку.*
- *Пошел к черту! Он теперь дружок тебе.*
- *Сходи, прошу...*

- Тебя просили, ты послушал? Не проси теперь и других. **Идиот.**
- **Заткнись.** Туда же...
- Туда же! Туда же, куда все добрые люди! Неужели туда же, куда ты, **харя необразованная?** Просили, всем миром просили - нет! Вылупил шары-то свои...
- **Замолчи!** А то опояшу разок...
- **Опяшь!** Тронь только, **харя твоя бесстыжая!** .. Только тронь! Шукшин В. М. Собрание сочинений в шести томах. Т. 2. М.: Молодая гвардия, 1992. – 560 с.

Неприличная форма высказывания выходит за пределы литературного языка, несёт в себе этические и эстетические ограничения. «Несомненно, вопрос о стилистических характеристиках слова не мог остаться без внимания лингвистов, описывающих эмоциональную лексику, поскольку совершенно очевидно, что слова, обладающие ярко выраженными эмоциональными характеристиками, чаще всего оказываются принадлежащими к вполне определённым функциональным стилям языка – обычно это слова разговорные, поэтические, бранные и т. п.» – пишет Е. Ю. Мягкова [3, 19]. В художественной речи производные ненормативной лексики выполняют информативную функцию. «Художественный текст, как и любое другое произведение искусства, имеет абсолютный антропоцентрический характер, так как именно человек с его богатым внутренним миром представляет центр литературного произведения, в связи с чем основной признак художественных текстов в семиологическом освещении состоит в том, что они содержат в себе сложный мир чувств, захватывают читателя ощущением прекрасного и возвышенного», – отмечает Л. Г. Бабенко [4, 102].

Художественное произведение – это эмоциональное постижение окружающего мира и образное представление с целью воздействия на наши чувства. Использование в речи неприличных слов позволяет образовывать словообразовательные варианты, которые получают определённую функционально-стилевую закреплённость. Н.А. Ипполитова справедливо отмечает: «Стилистически окрашенные (эмоционально-экспрессивные и функциональные) средства – основной фонд стилистических средств языка. Стилистическая окраска языковой единицы – это те дополнительные к выражению основного лексического и грамматического значения функциональные и экспрессивные свойства, которые несут стилистическую информацию о возможности употребления этой единицы в определённой сфере и ситуации общения» [1, 87]. Русский язык отличается гибкостью, богатством словообразовательных ресурсов, обладающих яркой стилистической окраской. Одни производные воспринимаются как литературные (*дурачок*, и т. д.), другие – как разговорные (*дурачок*, *выродок*, *тупоумец*, *мерзавец* и т. д.) «Всё многообразие значений, функций и смысловых нюансов слова сосредотачивается и объединяется в его стилистической характеристике», – пишет В.В. Виноградов [5, 26]. Д.Н. Шмелёв считает, и мы разделяем эту точку зрения, что: «...существует целый ряд слов стилистически окрашенных, обладающих определённой стилистической значимостью» [6, 151].

Художественный стиль речи предполагает поиск разнообразных средств выразительности и изобразительности. Это ведёт к созданию разных стилистических контекстов, необходимых для передачи той или иной мысли автора.

Разговорная лексика выступает как функциональная категория, представляя ядро разговорного стиля языка. Разговорная лексика обслуживает непринуждённое общение, характеризуется своей активностью и противопоставленностью книжному стилю, например: *дедок*, *милок*, *мерзавец*, *поганец* и др.

Стилистический компонент коннотации проявляется как в сфере фиксации, так и в сфере употребления. К сниженной лексике относятся разговорные слова: *дурачок*, *выродок*, *ублюдок*, *подлец*, *стервец*. На грани литературного употребления или за его пределами стоят просторечные слова: *тупоумок*, *полудурок*, *мерзавец*. Отмеченные компоненты коннотации по-разному входят в лексическое значение рассматриваемых слов. Чаще всего выступает один компонент, но иногда сочетаются все четыре компонента коннотации – экспрессивный,

оценочный, эмоциональный и стилистический, например: *мерзавец*, (о человеке) – экспрессивное, оценочное (отрицательная оценочность); эмоциональное, стилистически маркированное (разг.); *поганец* (о человеке) – экспрессивное, оценочное (отрицательная оценочность); эмоциональное, стилистически маркированное (разг.).

Особого внимания требует изучение использования неприличной формы выражения в публицистическом стиле/

Читаем у И. А. Стернина:

1. Публицистический дискурс стал менее стандартизированным по форме и содержанию и более персонифицированным.
2. Расширилась публицистическая проблема.
3. Произошла коллоквиализация языка публицистики – он стал более разговорным как в устной, так и в письменной форме.
4. Стил публицистического дискурса стал более ироничным, эмоциональным.
5. Возросло количество оригинальных заголовков, ориентированных на установление контакта с читателем.

М.В. Панов считает, что стилистическая направленность газетно-публицистических изданий конца 80-х годов XX века можно оценивать как разностилевую. Некоторые придерживались строгого стиля, который характеризовался точностью, строгим отбором слов стилистической окраски, полной определённости терминологии. К ним относились, например, газеты «Правда», «Красная звезда». Другие же могли прибегнуть к использованию слов эмоциональной остроты, многокрасочности, таким образом, культивировали стиль «языковой раскованности» (по М.В. Панову). К ним относились газеты «Известия», «Советская Россия», «Московский комсомолец». Третьи использовали «сухой язык», присутствовала в стилистике однолинейность. Если мы внимательно прочтём газеты десятилетней давности, нам сразу бросится в глаза непривычный стиль этих газет: всё серьёзно, сдержанно, строго с чувством ответственности, точно, ясно – но чего-то будет не хватать. Мы почувствуем, что это не сегодняшняя газета. Будет не хватать стилистических красок. К примеру, в конце 80-х годов для газетной публицистики был характерен нейтральный стиль, но слегка окрашенный некой разговорностью. М.Н. Кожина считает, что интерес к функционированию эмоционально-окрашенных высказываний в текстах массовой информации обусловлен тем, что всё-таки ведущая функция в данной сфере тесно связана с использованием оценочности, имеет место функция воздействующая – информационная, с акцентом на аспекте воздействия. Безусловно, повышенная оценочность газетно-публицистических текстов приводит к речевому конфликту.

Со временем в публицистическом дискурсе произошли изменения. Можно говорить о том, что стали использоваться фразеологические единицы сниженного просторечного, сленгового и жаргонного характера. Например:

«Другие инвесторы готовы удовлетворить аппетиты капризных европейцев, якобы ценящих бизонью вырезку за особые деликатесные свойства» («Казахстанская правда. 27.03.2017). *«Для подношений в кабинете отведено специальное место – подарочный подиум. Бутылка виски занимает в нём «нагретое место»* («Казахстанская правда. 27.03.2017). *«В сфере услуг ситуация такова, что бизнес «расслабился» местами до неприличия»* («Казахстанская правда. 27.03.2017).

ВЫВОДЫ

Таким образом, современный русский литературный язык представляет собой высшую форму общенационального русского языка. По сравнению с местными диалектами, просторечием, жаргонами, ненормативной лексикой, литературный язык характеризуется обработанностью своих средств, обязательными для его носителей исторически сложившимися нормами, большой функциональной и стилевой разветвлённостью. Неприличная форма высказывания охватывает почти все сферы жизни, сосредоточена на

человеке – сферах его жизни, отношениях с другими людьми.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Ипполитова Н.А. Русский язык и культура речи в вопросах и ответах. Учебник для вузов [Текст]: –М.: Проспект, 2006. – 344 с.
Ippolitova N.A. Russkij yazyk i kul'tura rechi v voprosah i otvetah. Uchebnik dlya vuzov [Tekst]: – M.: Prospekt, 2006. – 344 s.
- 2 Ожегов С.И. Словарь русского языка. Около 53000 слов. Изд.7-е, стереотип. [Текст]: – М., «Сов.Энциклопедия», 1968. – 900 с.
Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka. Okolo 53000 slov. Izd.7-e, stereotip. [Tekst]: –M., «Sov.Enciklopediya», 1968. – 900 s.
- 3 Мягкова Е.Ю. Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования [Текст]: – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1990. –106 с.
Myagkova E.Yu. Emocional'naya nagruzka slova: opyt psiholingvisticheskogo issledovaniya [Tekst]: – Voronezh: Izd-vo Voronezhskogo universiteta, 1990. –106 s.
- 4 Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке [Текст]: – Свердловск: Изд-во Уральского ГУ, 1989. – 182 с.
Babenko L.G. Leksicheskie sredstva oboznacheniya emocij v russkom yazyke [Tekst]: –Sverdlovsk: Izd-vo Ural'skogo GU, 1989. – 182 s.
- 5 Виноградов В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии // Вопросы теории и истории языка [Текст]: – М.: Наука, 1952. – С. 99-152.
Vinogradov V.V. Slovoobrazovanie i ego otnoshenie k grammatike i leksikologii //Voprosy teorii i istorii yazyka [Tekst]: – M.: Nauka, 1952. – S. 99-152.
- 6 Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика [Текст]: – М.: Просвещение, 1977. –334 с.
Shmelev D.N. Sovremennyj russkij yazyk. Leksika [Tekst]: –M.: Prosveshchenie, 1977. –334 s.

Материал поступил в редакцию журнала 02.02.2020

REFERENCES

- 1 Ippolitova N.A. Russian language and culture of speech in questions and answers. Textbook for universities [Text]: – M .: Prospect, 2006. – 344 p.
- 2 Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language. About 53,000 words. 7th edition, stereotype. [Text]: – M., "Soviet Encyclopedia", 1968. – 900 p.
- 3 Myagkova E.Yu. Emotional load of the word: the experience of psycholinguistic research [Text]: – Voronezh: Voronezh University Press, 1990. –106 p.
- 4 Babenko L.G. Lexical means of designating emotions in Russian [Text]: – Sverdlovsk: Publishing house of the Ural State University, 1989. – 182 p.
- 5 Vinogradov V.V. Word formation and its relation to grammar and lexicology // Questions of theory and history of language [Text]: – M .: Nauka, 1952. – P. 99-152.
- 6 Shmelev D.N. Modern Russian language. Lexicon [Text]: –M.: Education, 1977. –334 p.

Әдепсіз сөйлем формасының стилистикалық ерекшелігі мәселесі туралы

А.А. Баяхметова¹, О.В. Коваль²

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы

²Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

Тіл үздіксіз даму жағдайында, заңдылықтардың бірі – лексиканы жаңа сөздермен толықтыру, оның ішінде «әдепсіз форманың» туындылары бар, көптеген функцияларды орындайды, оның ішінде бағалау, реттеуші. Қазіргі орыс тілі – әлемдегі ең бай тілдердің бірі, ежелгі жазбаша дәстүрі бар және өрнектеу құралдарының кең жүйесі бар жоғары дамыған ұлттық тіл. Осы мақаланың объектісі - дәрежелілік. Бұл мақаланың өзектілігі стилистикалық көзқарас тұрғысынан өрнек білдірудің формасын зерттеу болып табылады. Мақаланың мақсаты - «әдепсіз формасы» ұғымымен таныстыру, өрескел білдіру формасының стилистикалық байланысын зерттеу. Мақаланың жаңалығы зерттеу тақырыбын - қазіргі тіл білімі саласындағы перспективалық бағыттар тобына кіретін өрескел білдіру формасын таңдаумен түсіндіріледі. Бұл мақала әр түрлі стильдерде өрескел білдіру формаларын қолданудың өнімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Жағымсыз білдіру формасының стилистикалық байланысын талдау теориялық жағынан да, практикалық тұрғыдан да үлкен қызығушылық тудырады.

Материал 02.02.2020 баспаға түсті

To the question of stylistic accessories of an unpairable form of expression

A.A. Bayakhmetova¹, O.V. Koval²

¹A.Baitursynov State University, Qostanai, 110000, Republic of Kazakhstan

²Kostanay State Pedagogical University named after Omirzaq Sultangazin, Qostanai, 110000, Republic of Kazakhstan

The language is in a state of continuous development, one of the regularities is the replenishment of vocabulary with new words, including derivatives of "indecent form", performs many functions, including evaluative, regulatory. Modern Russian language is one of the richest languages in the world, a highly developed national language with long written traditions and an extensive system of means of expression. Modern Russian literary language is the highest form of the national Russian language. Questions of a decent and indecent form of words in the Russian language are given great attention. The object of this article is profanity. The relevance of this article is to study indecent form of expression in terms of stylistic affiliation. The purpose of the article is to familiarize yourself with the concept of "indecent form", to study the stylistic affiliation of indecent form of expression. The novelty of the article is explained by the choice of the subject of research - an indecent form of expression, which is part of a group of promising areas in the field of modern linguistics. This article makes it possible to identify the productivity of using indecent forms of expression in various styles. The analysis of the stylistic affiliation of indecent form of expression is of considerable interest both theoretically and in practical terms.

Received: 27.02.2020

ӘОК-81-139

А.А.Букаева

қазақ тілі магистрі, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-4858-7205>

ЗАҢГЕРЛІК ДИСКУРС АРҚЫЛЫ ЗАҢГЕР МАМАНДАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Мақалада болашақ заңгер мамандарының сөйлеу дағдыларын дискурстық мәтіндер арқылы дамытудың ерекшеліктері қарастырылады. Осы бағытта зерттеу жүргізген

шетелдік ғалымдардың ой-пікірлері талданып, тұжырымдалады. Білім алушыларды түрлі сөйлесім жағдаятында кәсіби тілде қарым-қатынас құруға дағдыландыруда кәсіби дискурс материалдарын меңгертудің маңыздылығы сараланып, талданады. Жаңа материалды дискурстық мәтіндер арқылы қабылдау білім алушылардың зейінін шоғырландырып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға негіз болады. Сабақтың әр түрлі кезеңдерінде дискурстық мәтіндермен жұмыс жасаудың әдістемелік жолдарына шолу жасалады. Дискурстық мәтіндерді сабақ мақсатына сай қолдану тілді шынайы өмірдегі қолданыста меңгеруге негіз болатындығы сөз етіледі. Мысал ретінде ұсынылған тапсырмалардың білім алушылардың тілдік тұлғасын дамытуға тигізетін әсері талданады

Кілтті сөздер: дискурс, заң, құқық, құзырет, қағида, заңгер, құқықтану, талдау, нәтиже, дәлелдеме, жағдаят.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда жоғары заңгерлік білім беру жүйесінің басты мақсаты заңтану ғылымындағы барлық негізгі ұғым-түсініктерді меңгерген, мемлекет тарихында болған және қолданыстағы заңдардың мазмұнын толық біліп, түсінетін және сол заңдар бойынша сот-атқару істерін жүргізе алатын мамандарды даярлап шығарумен шектелмейді. Жоғары білікті заңгер сонымен қатар үдемелі қарқынмен дамитын қазіргі заманның талаптарына сай жаңа мақсат-міндеттерді шешіп, заң мәтіндерін талдап, олардың негізінде тиісті тұжырымдар жасап, өзінің функционалды сауаттылығы мен біліктілігін үздіксіз жетілдіретін маман болуы керек.

Осыған дейін әрекет еткен білім беру жүйесі бойынша студент оқыту үдерісіндегі ықпал ету объектісі, ал оқытушы осы әрекетті жүргізетін субъект ретінде танылды. Негізгі ықпал ету құралы ауызша және жазбаша мәтіндер болды. Осы мәтіндер арқылы игерілген ақпарат білім алушылардың өзіндік ізденіс әрекеттеріне және болашақ мамандық қызметіне негіз болатындығы көзделді. Бірақ көп жағдайда мұндай ақпараттар оқушының сыни ойлауына түрткі бола алмайтын, тек түрлі ғылыми терминдермен «байытылған» күрделі мәтіндер болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Құзыретті, жоғары білікті әрі заманауи икем-дағдыларға ие мамандарды даярлау мақсатында қазіргі кезде еліміздегі білім беру жүйесінің мазмұнын жаңартып, бірқатар өзгерістер енгізу керектігі анық болды. Енді білім алушылардың жаңа ақпаратты өздігінен тауып, игеріп, талдай білуі, оқыту үдерісінде «кұрғақ» заңгерлік мәтіндердің емес, сыни ойлауға, белсенді тілдік қатынасқа түсуге түрткі болатын дискурстық мәтіндердің қолданылуы, студенттердің алған білімдерін өз кәсіби әрекеттерінде пайдаға асыра алуы басты назарға ілікті. Сонымен қатар болашақ заңгерлердің тілдік тұлғасына көңіл бөлу керектігі айқындала түсті. Білім алушылар құқықтық-нормативтік актілердің мәтіндері, сот отырысы, тергеу ісіндегі жағдаяттық мәтіндермен жұмыс істеп (мазмұнын түсіну, қолдану, талдау, тұжырым жасау, бағалау, қажет кезде сілтеме жасау т.с.с.), мұның барлығын бірнеше тілде жүргізе алуы маңызды. Бұл туралы ресейлік ғалым К.М.Левитан былай дейді: «Заңгерлік білім трансұлттық қана емес, полилингвисттік сипат та алуда. Ол үшін оқу жоспары болашақ заңгерлер мамандықты игеру кезеңінде ана тілінен басқа кем дегенде екі тілді қолдана алатындай етіп құрылуы керек. Олардың бірі – БҰҰ мемлекеттерінің бір тілі, екіншісі – болашақ маман қызмет ететін халықтың не өңірдің тілі болуы керек» [1]. Көп жағдайда заңгерлердің сот ісін екі тілде не шетел тілінде жүргізуде қиналуы, ғылыми-зерттеу жұмысында маңызды дереккөз бола алатын шетелдік құжат не еңбекті қолдана алмауы аталмыш мәселенің көкейтестілігін айқындайды.

Заңгерлік білім беру тарихына шолу жасасак, түрлі кезеңдердегі әлеуметтік жағдайларға байланысты аталмыш бағыттағы оқу орындарында мемлекеттік шенеуніктерді, заңтанушыларды, партиялық-мемлекеттік қызметкерлерді, саясаттанушыларды, кең бейінді заңгерлерді даярлады. Аталған мамандық бойынша білім алып шыққан түлектердің болашақ қызмет жолдарының осындай көп қырлы әлеуеті заңтану мен құқықтануды оқыту мазмұны нақты заң нормаларымен ғана шектелмей, ең алдымен, бұл саладағы негізгі ұғым-түсініктер мен құрылымдарды, оларды түрлі құқықтық жүйелерде тәжірибе жүзінде орынды қолданудың түрлі әдіс-тәсілдерін қамту керектігі туындайды.

1976 жылы С.С.Алексеев пен В.Ф.Яковлев ұсынған заңгердің моделі көп жағдайда бүгінге дейін өзекті болып саналады. Бұл модель бойынша болашақ мамандардың бойында дүниетанымдық және құқықтық мәдениет, жақсы дамыған кәсіби ойлау жүйесі, заңгерлік деректерді зерттеу дағдылары, нормативті материалдарды іздеу, өңдеу және жүйелеу әрі түсіндіру икемі, ғылыми әрекетпен айналысу және коммуникативті қарым-қатынасқа түсу қабілеттері болу керек [2]. С.С.Алексеев кейін шығарған еңбектерінде «құқықтанушының білімділігі мен жоғары кәсібилігінің шыңында аналитикалық заңтану негізінде қалыптасатын және жалпы құқық теориясында шоғырланған математикалық тәртіптегі нақты деректер арқылы көрініс беретін құқықтық мәдениет пен заңгерлік ойлау тұратындығын» айтады. «Бұл деректерді игеру, ең алдымен, кәсіпқой заңгердің «қанына сіңісіп кететін» бастапқы заң ұғымдық аппаратын, заң лексикасын, құқықтық формулаларды меңгеруді көздейді. Және одан бөлек құқық логикасын түсінуге, оның тереңдігін және "құпиясын", оның мағынасын, миссиясы мен адам өміріндегі маңызын тануға қажетті саты қызметін атқарады» [3].

Осындай мамандарды даярлау үшін оқу бағдарламасы кешенді сипатқа ие болуы керек. Оқытушылар аралық оқу пәндерінің мазмұнын зерделеп, оқу элементтерінің қисынды қайталануы әрі пәнаралық байланыс қағидаттарының негізінде әрекет етулері қажет. Студенттің жан-жақты терең білім жүйесін игеруі үшін бірінші курстан соңғы курсқа дейінгі барлық оқу пәндерінің оқытушылары өзара әрекеттестік етіп, пәндердің мазмұнын қисынды логикалық жүйеге негіздеп құрғандары жөн. «Жалпы гуманитарлық және әлеуметтік-экономикалық, математикалық және жаратылыстану ғылымдарының, жалпы кәсіби және арнайы пәндердің оқытушылары өздері жүргізетін пәнді ғана емес, сондай-ақ аралық не іргелі пәндерді де тым болмағанда концептуалды деңгейде білгенде яғни заңтану ілімін оқыту және меңгеру пәнаралық байланысқа негізделген кезде ғана бірыңғай білім жүйесін құру мүмкін болады» [1].

Сабақ барысында жүргізілетін жұмыстардың ұйымдастырылуы да айтарлықтай маңызға ие. Жоғары оқу орындарында білім алушыларға жаңа ақпаратты беру көбіне-көп дәріс түрінде жүргізілетіндігі белгілі. Дәрістің сәтті не сәтсіз өтуі оның алғашқы он минутынан белгілі болады деген пікір бар. Көп жағдайда студенттер алғашқыда, әсіресе курс енді басталған кезде, оқытушыны үлкен зейінмен тыңдап, бақылайды. Сондықтан дәріскерлер өздері оқытатын пәнге әрі жеке өздеріне деген қызығушылықты тудыру үшін кіріспе бөлімді пән мазмұнына қатысты қызықты деректермен не түрлі көркемдеуіш материалдармен бастағаны жөн.

Дәрістің басында тыңдаушылардың назарын аудару үшін мынадай әдіс-тәсілдерге жүгінуге болады:

- ✓ Сөз етілетін мәселенің жалпы қызығушылығын айғақтау;
- ✓ Мәселенің мәнін ашатын ғалымдардың еңбектерінен немесе ресми құжаттардан сілтеме келтіру;
- ✓ Аудиторияны толғандырып, көтерілетін мәселеге қатысты ойлануға түрткі болатын парадокс не қандай да бір сәйкессіздіктерді алға шығару;
- ✓ Тыңдаушылардың жасалған мәлімдеме мазмұнына тікелей қатысын анықтау мақсатында түрткі сұрақтар қою;
- ✓ Көтерілетін мәселеге қатысты барлық қалыптасқан пікірлерге қысқаша шолу жасап, өзіндік көзқарасын білдіру және студенттерді пікірталасқа тарту;
- ✓ Дәріскер өзінің дәрісінде жауабын беретін сұрақты бірден төтесінен қою;

- ✓ Сабақ тақырыбына қатысты бейнефильм не слайдтан шағын үзінді көрсету;
- ✓ Сөз етілетін мәселені шешу үшін қабылданған, бірақ оң нәтиже бермеген шараларды атап шығу;
- ✓ Тақырыпқа қатысты кәсіби мамандардан, өзге студенттерден не қарапайым адамдардан алынған сауалнаманы көрсету.

Білім алушылардың зейіндерін жоғары шоғырландыру кезеңі – сабақтың алғашқы 15-20 минутын барынша тиімді қолдануға тырысу керек. Одан кейін шаршау, зейіннің төмендеу кезеңі басталады. Студенттердің жұмыс істеу қабілетінің ең төменгі көрсеткіші шамамен дәрістің 40-шы минутына сай келеді [4]. Бұл күрделі кезеңнен қиындықсыз өту үшін дәріскердің өзінің қолданатын айла-әдістері дайын болуы керек. Мысалы, аудиторияға сұрақ қойып, бір студенттің оған жауап беруін сұрауға болады. Немесе тақырыпқа қатысты қызықты цитатаны келтіріп, студенттердің оны қалай түсінетіндігін айтқызуға болады.

Сабақ басында тыңдаушылардың көбінде ықтиярсыз зейін болады, оны ықтиярлы, үйреншікті зейінге айналдыру керек. Ол үшін білім алушылардың дәріске деген қызығушылығын оятып, қолдау керек. Оған мынадай әрекеттерді жатқызуға болады:

- ✓ Түсіндірілетін материалдың шынайы тәжірибе жүзіндегі маңыздылығын көрсету;
- ✓ Студенттерге таныс нақты мысалдар мен түсініктер жүйесіне жүгіну;
- ✓ Осы уақытта оқылып жатқан басқа пәндерге сілтеме жасау;
- ✓ Материалдың аудиторияның нақты мүдделерімен байланысын көрсету (курстық не дипломдық жұмыс жазуда, емтиханға дайындық кезінде қажет болатын тұжырымдарды, қолдағы оқулықтардан табылмайтын ақпараттарды беру т.с.с.).

Практикалық сабақтарда студенттердің алған білімдерін орынды жұмсай алуы, олар арқылы түрлі тапсырмаларды шеше білуіне көңіл бөлінеді. Мұндай сабақтардың көп бөлігін тапсырмаларды орындау, талдау жұмыстары алады. Сонымен қатар практикалық сабақтарда студенттерге болашақ қызметтерінде де, курстық не дипломдық жұмыстарды жазу кезінде де қажетті болатын ақпараттары бар заңгерлік журналдар мен түрлі басылымдармен таныстырып, ондағы мәтіндердің жазылу ерекшеліктеріне назар аударған жөн.

Заңгердің коммуникативті құзыреттілігі заңгерлік дискурста танылады. Ол дегеніміз – нақты тілдік құралдардың көмегімен құқықтану саласына қатысты ауызша және жазбаша мәтіндерді құрастыру. Сол себепті заңгерлер және заңтану саласындағы оқытушылар мен студенттердің құқықтық мәтіндерді құру және түсінудің оңтайлы әдіс-тәсілдерін қолдана білуі қажет.

Тілдік мәтіндерді құру және түсіну мәселесі қазіргі уақытта ғылыми таным кеңістігінде көп талқыланатын сұрақтардың қатарына қосылды. Көптеген теориялық және қолданбалы пәндер, соның ішінде құқықтану ілімі де бұл мәселені зерттеп қана қоймай, кейінгі дамудың негізгі алғышарты ретінде қарастырады. Заңгерлік мәтіндерді ұғыну және түсіндіру бағытындағы ғылыми әдебиеттердің және тиісті пәнаралық сипаттағы зерттеулердің көбеюі осыны дәлелдейді.

Нормативті-құқықтық акті мәтіндерін дұрыс түсінудің негізгі шарты – құқық тілін меңгеру. Ол қоғамдық қатынас субъектілерінің жүріс-тұрысын құқықтық тұрғыда реттеу мақсатында әзірленіп қолданылатын түсініктер мен категорияларды сөзбен білдірудің әдістері мен ережелерінің әлеуметтік-тарихи тұрғыда шартты жүйесін білдіреді. Осыдан құқықтық, қылмыстық заң мәтіндерін дұрыс түсіну осы саладағы терминологиялық жүйеде көрініс табатын әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірдің нақты реалийлерін білу тәжірибесінің жеткіліктілігі жағдайында ғана болатындығы анықталады. Қылмыстық-құқықтық нормалар мәтіні арқылы заң шығарушы және құқықты қолданушы тараптар адамдарды көндіру және ойлау жүйелерін басқарудың арнайы механизмдеріне қол жеткізеді. Қылмыстық құқық тілін меңгеру деңгейі мұндай заң мәтіндерін дұрыс, терең және толық түсінуге тікелей әсер етеді. Бір ғана заң мәтінін әр түрлі азаматтардың (құқық қорғау органдарының қызметкері, заңгер, сот, құқықтанушы ғалым, қарапайым азамат т.б.) түрліше

түсініп қабылдауы қылмыстық құқық тілін, заңгерлік дискурсты меңгеру деңгейімен түсіндіріледі.

Осылайша, қылмыстық-құқықтық заңдардың мәтінін дұрыс түсіну реципиенттің қылмыстық құқықтың нормативті құндылықтар жүйесіне енуін және бұл оның өзінің әлеуметтік мән-мағыналар, құндылықтар мен болжамдар жүйесімен өзара қатынасын білдіреді. Мұндай құндылықтар мен білімдер және әлеуметтік-мәдени тәжірибе әркімде әр түрлі деңгейде болуына байланысты олардың заң мәтіндерін түсіну деңгейі де түрліше болады.

Осындай сәйкессіздіктер орын алмау үшін заң шығарушылар және сол заңды қолданушылардың заңгерлік дискурс аясындағы лексикалық қоры, коммуникативті құзыреттіліктері мен аялық білімдері ортақ болуы керек. Бұл реттегі коммуникативті құзыреттілік заңгерлік дискурсты құрайтын заңгерлік терминология, мәтін түрлерін игеру және құқықтық жүйелерді жетік біліп, қажетті коммуникативті жағдаятта орынды қолдана білуді де қамтиды. Сәйкесінше, заңгерлердің коммуникативті құзыреттілігі лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, дискурстық және стратегиялық құзыреттіліктердің жиынтығынан құралады.

Заңгерлік дискурста заңгердің кәсіби ойлау ерекшелігі іске асады, осыдан аталмыш дискурс түрінің айғақтылық, прагматикалық, терминологиялық, ақпараттылық, бағыттылық сипаттары көрініс табады. [5].

Заңгерлік дискурс түсінігімен заңгерлік дәлелдеме ұғымы тығыз байланысты. Дәлелдеме – дәлелдердің (аргументтердің) жиынтығы, сонымен қатар қандай да бір хал-ахуалды не сөзді негіздеу кезінде оппонентті олардың жеткіліктігі мен орындылығына иландыру үшін дәлелдер келтіру әдістері [5]. Дәлелдеме келтіру мәтін арқылы жүзеге асады. Ол көбіне диалог түрінде құрылады, бірақ кей жағдайда монолог (мысалы, ғылыми мақала не заң мәтіні) формасында да болуы мүмкін.

Заңгерлік дәлелдеме дискурсының құрамдас бөліктері, олардың сипаты мен құрылымы дәлел келтірушінің коммуникативті мақсатына байланысты. Автордың коммуникативті мақсаты сендіру әдісін таңдау кезінде аса маңызды, себебі дәлелдеуші адам қарсы тараптың санасына логикалық әсер етумен шектелмей, әдетте сол жердегі аудиорияның сезіміне, эмоциясына әсер етуге де тырысады [6]. Мұндайда логика құралдары ғана емес, прагматика құралдары да, түрлі стилистикалық амалдар да қолданылады. Болашақ заңгерлерді оқыту үдерісінде аталмыш мәселеге де ерекше ден қою керек. Арнайы шешендік өнер курстары не сабақ кезіндегі риториканы дамытуға бағытталған жаттығулар тобы бұл мәселені шешуге септігін тигізеді. Мысал үшін, осындай жаттығулардың бірі ретінде заңнамаға сілтеме жасауды (цитата келтіру) қолдануға болады. Студенттер әр түрлі жағдаяттарға қатысты тиісті заң не нормативті-құқықтық акт мәтінінен сілтеме дәйексөз келтіру керек. Бұл бір жағынан прецедентті мәтін ретінде, екінші жағынан интермәтінді дәлелдеме фигурасы ретінде өзінің прагматикалық қызметін орындамай қоймайтыны хақ.

Заңгерлік дискурс негізінде болашақ заңгерлердің коммуникативті құзыреттіліктерін арттырудың тағы бір әдістемелік жолын ғалым Н.П.Хомякованың франциялық заңгерлердің дискурсивті тәжірибелерінің талдау нәтижелерінен көруімізге болады. Ол оқу үдерісінде келесі лингводидактикалық құралдарды қолдану қажеттігін айтады:

- заңгерлік жағдаяттарды/ казустарды шешу;
- сот шешімдеріне талдау жасап, пікір айту;
- кәсіби эссе жазу;
- оқылатын шетел тілінде бітіру зерттеу жұмысын жазу;
- кәсіби қызметті модельдеу жағдаяттарымен ұсынылатын жаттығуларды орындау;
- рөлдік ойындарды өткізу;
- ғылыми қарым-қатынас жағдаятын модельдеу [7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Осындай жаттығулар тобы студенттердің теория жүзінде алған білімдерін нақты заңгерлік жағдаяттардан шығу үшін қолдана алуы, өз ойларын жүйелеп, қағаз бетіне түсіре білу, ғылыми көзқарастарын қалыптастыру, сыни ойлау дағдыларын жетілдіруге үлкен септігін тигізеді.

Заңгерлік дискурстың осындай сан қырлы табиғатына арналған жаттығулар және жоғарыда аталып өткен дидактикалық әдіс-тәсілдер болашақ мамандардың тілдік тұлғаларын қалыптастырып, кәсіби, коммуникативті құзыреттіліктерін дамытуға, функционалды сауаттылықтарын арттыруға негіз болатындығы сөзсіз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Левитан К. М. Юридическая педагогика: учебник. – Москва: Норма, 2008. – 432 с. *Levitan K.M. Yuridicheskaya pedagogika: ychebnik/ – Moskva: Norma, 2008. – 432 s.*
- 2 Алексеев С.С., Яковлев В.Ф. О модели юриста и обучении в юридических вузах // Правоведение. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976, № 4. – 73-81 с. *Alekseev S.S., Yakovlev V.F. O modeli yurista i obuchenii v yuridicheskikh vyzah// Pravovedenie. – Leningrad: izd-vo Leningr. Un-ta, 1976, № 4. – 73-81s.*
- 3 Алексеев С.С. Азбука закона – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1982. – 160 с. *Alekseev S.S. Azbuka zakona – Sverdlovsk: Sred. – Ural kn. izd-vo, 1982. – 160s.*
- 4 Подласый И. П. Продуктивная педагогика. – Москва, 2003. *Podlasy I.P. Produktivnaya pedagogika. – Moskva, 2003*
- 5 Кургаева О.Л. Особенности юридического дискурса и его дидактические параметры. *Kant*. – 2018. – № 1 (26). – 61-64 с. *Kurgaeva O. L. Osobennosti yuridicheskogo diskursa I ego didakticheckie parametry. Kant 2018. – № 1 (26). – 61-64 s.*
- 6 Викулова Л.Г. Шарунов А.И. Основы теории коммуникации: практикум. – Москва, 2008. – 316 с. *Vikulova L. G. Sharunov A.I. Osnovy teorii kommunikatsii: praktikum. – Moskva, 2008. – 316 s.*
- 7 Хомякова Н.П. Контекстная модель формирования иноязычной коммуникативной компетенции студентов неязыкового вуза (фр. язык): дис. д-ра пед. наук. – Москва, 2011. – 480 с. *Khomyakova N. P. Kontekstnaya model forvirovaniya inoyazychnoi kommunikativnoi kompetentcii studentov neyazykovogo vuza (fr. yazyk : dis. d-ra ped.nauk. – Moskva, 2011. – 480 s.*

Материал 13.03.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Levitan K. M. Legal pedagogy: textbook. – Moscow: Norma, 2008. – 432 p.
- 2 Alekseev S. S., Yakovlev V. F. on the model of a lawyer and training in law schools // Jurisprudence. – Leningrad: leningr Publishing house. – UN-TA, 1976. – no. 4. – 73-81 p.
- 3 Алексеев S.S. ABC of the law – Sverdlovsk: the Middle. Ural publishing house 1982. – 160 p.
- 4 Podlasy I. P. Productive pedagogy. – Moscow, 2003.
- 5 Kurgaeva O.L. Features of legal discourse and its didactic parameters. *Kant*. 2018. – No. 1 (26). – 61-64 p.
- 6 Vikulova L.G. Sharunov A.I. Fundamentals of communication theory: practical course. – Moscow, 2008. – 316 p.
- 7 Khomyakova N.P. Contextual model of formation of foreign language communicative competence of students of a non-linguistic University (French language): dis. doctor of pedagogical Sciences. – Moscow, 2011. – 480 p.

Развитие коммуникативной компетентности юристов через юридический дискурс
Букаева А.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, город Нур-Султан, 010010,
Республика Казахстан

В статье рассматриваются особенности развития навыков речи будущих юристов посредством дискурсных текстов. Анализируются и формулируются мнения зарубежных ученых, проводивших исследования в этом направлении. Анализируется значение усвоения материала профессионального дискурса в процессе обучения навыкам общения на профессиональном языке. Изучение нового материала посредством дискурсных текстов будет способствовать консолидации внимания обучающихся и эффективной организации учебного процесса. На различных этапах урока проводится обзор методических подходов к работе с дискурсными текстами. Анализируются особенности обучения через юридический дискурс, проводится обзор методических подходов к работе на различных этапах урока. В качестве примера анализируется влияние предлагаемых заданий на развитие языковой личности обучающихся.

Материал поступил в редакцию журнала 13.03.2020

Development of lawyers ' communicative competence through legal discourse

A.A.Bukayeva

L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article discusses the features of developing the speech skills of future lawyers through discourse texts. The opinions of foreign scientists who conducted research in this direction are analyzed and formulated. The article analyzes the importance of mastering the material of professional discourse in the process of teaching communication skills in a professional language. Learning new material through discursive texts will help to consolidate the attention of students and effectively organize the educational process. At various stages of the lesson, a review of methodological approaches to working with discourse texts is conducted. The features of teaching through legal discourse are analyzed, and methodological approaches to work at various stages of the lesson are reviewed. As an example, the influence of the proposed tasks on the development of the language personality of students is analyzed.

Received: 13.03.2020

UDC 801.6.62

L.S. Baimanova

candidate of sciences in philology, assoc. professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau state university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0371-0898>

ON THE CORRELATION OF THE LINGUISTIC AND CONCEPTUAL WORLDVIEWS

In this article the author pays attention to the study of the basic content and nominal characteristics of such a key linguistic concept as "worldview", as well as to the consideration of the correlation between language and conceptual universe models in the context of the objective reality modeling. Getting information, a person forms his or her own sphere of concepts that includes both individual and collective intelligence. It is expressed most certainly in the linguistic world view and is associated with the nomination of the main elements of the sphere of concepts. According to this idea, two worldviews - conceptual and linguistic can be distinguished. The author examines the problems of the real communication and the motivation of the participants in speech

acts through linguistic means. In addition, the author holds to an opinion that each national linguistic world view is unique, since it keeps track of the perception of a particular linguistic society. At the same time, the analysis of the linguistic world view allows us to study the people's mentality. And the study of language aspects that are directly related to the functioning of the speaking person in society is the result of the language evolution, suggesting the moment of its height, and in a narrower sense, an "internal" crisis waiting for its end.

Key words: picture of the world, language, concept, knowledge, spiritual world, semantics, thinking, language model, conceptual model, conceptual categories.

INTRODUCTION

Main value criterion of phenomenon of reality is the human being, his body, emotions, conditions, desires and interests. The world that exists around him, he perceives as created in the image and semblance of himself. Human being as a subject of cognition is holder of particular system of knowledge, ideas, opinions on the objective reality. This system in different studies has its own name (picture of the universe, conceptual system of the world, world model, world image) and examined from different points. Worldview conception expresses unique feature of human being and his existence, characterizes his relationship with the world, describes the most important conditions for his existence in the world. Human's vision of the world is formed in different ways: by means of simple perception of reality, facing the actual world throughout his life, as well as during the implementation of the subject-cognitive and practical activities, and most importantly, in the processes of understanding the feelings experienced in the world, during the process of reflection on the what he saw, experienced, felt, etc. Language and thinking are separate areas, but they are directly related. According to the opinion, there are two pictures of the world — conceptual and sign/language.

MAIN PART

Linguistic studies of recent years have been marked by increased interest in the issue of the correlation of the conceptual language picture of the world. Based on the materialistic position on the primacy of being and the secondary nature of consciousness, based on the thesis of the relationship between language and thinking, such famous Soviet linguists and philosophers as G. Kolshansky [1], Karaulov Y.N. [2], Brutyan G.A. [3, 57-64] and others distinguish between the conceptual and linguistic models of the world. According to Y. N. Karaulov, "the boundaries between the linguistic and conceptual models of the world seem unsteady, vague" [2]. Particular attention should be paid to the opinion of G.A.Brutyan, who believes that the main content of the language model of the world covers the entire content of the conceptual model. Outside it are peripheral sites that act as a carrier of additional information about the world. Information of the conceptual model of the world and that part of the language model of the world that coincide when one model is superimposed on another is invariant, i.e. independent of the language in which it is expressed, forming universal conceptual categories. On the contrary, the information contained in the peripheral areas, i.e. Remaining outside the conceptual model, varies from language to language. The greater the degree of variability and variation of additional information, the more different languages are compared.

Wilhelm von Humboldt, the famous German scientist, philosopher and linguist, once drew attention to how much different languages diverge from each other, and sometimes even converge, in the image of the world and in the representation of people about this world. In his opinion, the basic categorical definition of the picture of the world is its understanding of ergon and energy [4]. This qualification of a picture of the world is expressed in distinguishing between a picture of the world as an element of human life and a picture of the world – its objectified version. As an act of understanding of the world, the picture of the world is continuously carried out in its subjects – man

and humanity. It is an eternally created formation, the activity of the human spirit, which consists in the continuous formation of a basic image of the world. The depth and multiplaneness of the worldviews of individuals depends on the number and type of images of the world animated by them in the framework of their concrete historical vision. In this sense, there are voluminous personal pictures of the world and flat, superficial. One way to identify the picture of the world is to analyze the reflexes of human subconscious activity, which include, for example, dreams. “A dream a special state of the soul, heart, hope, imagination, which is equivalent to oblivion when the spirit lives on its own content”, paving the way for memories synthesizing a common truth [5, 130-131].

The world that surrounds a person is not just observed by him, but he is reflected and analyzed in his mind. The picture of the world is the initial global image of the world that underlies the worldview of man, representing the essential properties of the surrounding reality in the understanding of its carriers and is the result of all spiritual activity of man. The general picture of the world can serve as a kind of mediator in the communication of individuals, providing them with mutual understanding. So, discussing human communication, EP Nikitin wrote that it is possible only if “people have mutual understanding and interpenetration into each other’s spiritual worlds” [6]. The intersection of the spiritual worlds of people occurs due to the fact that there is a common system of worldviews for them. A single picture of the world serves as a kind of mediator not only in the mutual understanding of individuals, but also in the contact of various spheres of human culture - philosophy, art, science, etc.

The starting point of the act of verbal communication is acoustic images that serve to express concepts and spread from the mouth of the speaker to the ears of the listener. Distinguishing speech activity, i.e. speaking and understanding processes, L.V. Shcherba saw the main task of linguistics in reproducing the system of language, i.e. in the creation of his vocabulary and grammar [7]. In the interpretation of L.V. Shcherba, language units act as the result of dividing the statement into parts, taking into account the peculiarities of the syntactic structure of the statement, as well as its logical, psychological and aesthetic content. A similar consideration of linguistic phenomena can be observed in N.N. Amosova, who, under the sole reality of the functioning of words and word forms, considers the context that serves as a source of semantics of linguistic units [8]. The emotional nature of linguistic means, intonation and prosody to some extent also depend on the types of context combined in the literary text, the strength of the position of the word form at the level of a word combination, utterance, text.

However, in addition to knowledge about the subject and spiritual worlds, each individual must have linguistic knowledge proper: knowledge of the lexicon – to one degree or another of completeness, the rules for connecting words in a syntagmatic series, categorical semantics. In order to understand and be understood, one who speaks the language must possess regional geographic knowledge, know the laws and norms of a social nature, the so-called relict temporary forms of Zeitlupen [9]. Considering the minimum unit of speech activity – a statement, and in particular, its pragmatic aspect, V.G. Gak [10] distinguishes the following aspects:

- “the success of a speech act” depends both on external conditions and on the participants themselves, speaking in the process of communication and demonstrating the ability to communicate. This is syntactically expressed in the form of a question, denial, means of communication and other phenomena”;

- any statement pursues a specific goal or has a communicative intention. Depending on it, the types of speech acts that are known in traditional grammar as the classification of sentences according to the purpose of the statement (narrative, interrogative, incentive) are structured;

- direct and indirect statements in which the pragmatic and semantic meanings of speech acts may coincide. For example, “close the window!” Is a direct statement, “a draft!” Is an indirect statement. Indirect statements are widespread in speech due to the phenomena of presupposition, i.e. the necessary semantic component, ensuring the presence of meaning in the statement;

- an important place among acts of speech is occupied by constructions with an emotionally-evaluative frame of expression when expressing attitude to the object of evaluation and simultaneously revealing certain aspects of the speaker's personality;

- Of particular interest is the discursive-communicative frame of expression, combining various linguistic means (interjections, verbs, adverbs) of organizing discourse (I ask for words), dividing the discourse (first), providing a communication channel (I can't hear you), clarification (I clarify ...).

Thus, all of the above-mentioned qualitative characteristics of the pragmatic aspect of the sentence touch upon the problems of real communication and reveal the motives of the behavior of the participants of the speech act through language means. Deepening the study of aspects of the language that are directly related to the functioning of the speaking person in society, thus, is the result of linguistic evolution, suggesting the moment of its highest rise, and in a narrower sense, an "internal" turning point, waiting for its denouement.

The phenomenon of language, the bearer of specifically human biology and philosophical anthropology, formed by the previous development of human phylogeny and ontogenesis as a system open to strong interactions and impressions, naturally suggests the formation by the system of its own resources within a given spatio-temporal and spiritual perspective of textual meanings and concepts, recreation of linguistic proportions and linguistic harmony, making familiar or forgotten voices sound again. The categories of modality, time, person in such a concept are perceived and transmitted from the author to the addressee, from the writer to the reader, becoming the cultural heritage of the nation, its gene pool.

Representing a person acting in a language, and a language in development and action, modern linguistics is moving away from "immanent" linguistics with its intention to consider the language "in itself and for itself" and affirms itself as anthropological linguistics, which suggests studying the language in close connection with a person, his consciousness, thinking, spiritual and practical activity. The traditional concept of linguistic competence considered in such a concept is subordinate to superposition and has, on its ontological basis, a certain material system of signs that serve to perceive, reproduce, store information about the world around us as the main means of communication in a particular linguistic ethos.

The conceptual model of the world is much richer and wider in importance, since it incorporates a person's ideas about the various aspects of reality surrounding him, his relationship with the world. It is formed "by a multitude of mental formations – concepts – religious, philosophical, artistic, cultural, as well as ideal entities, *gestalts* that do not always have designations in the language" [11], and the linguistic picture of the world, in turn, explicates various pictures of the human world, displaying them in an iconic way. The conceptual model of the world and the linguistic model of the world are interconnected as primary and secondary, as a mental phenomenon and its verbal representation, as content and a means of access to content, i.e., the internal form of the mental structure. The way of verbal presentation of distinguished socially significant "components" is translated into such established types of languages as the language of politics (*politische Sprache*), economics (*Wirtschaftsdeutsch*), science (*Wissenschaftssprache*), and its modal concept (the way of representing scientific knowledge) in its final product, the result of technical processing of human resources based on the prevailing method of material production, in specialists of various profiles, starting with *fachkundige Lehrkraft* and ending with *fachspezifische Lehrkraft* (translators, diplomats, politicians), capable of planning and predicting further their cultural and professional activities, generate their scientific thoughts and ideas, look in the near and further future.

CONCLUSIONS

Boundary line between language and conceptual world models are blurred and uncertain. Its close relationship results in persistent changes, mutual sharpening and adjusting in the process of

life of the native speaker. The comprehensive meaning of linguistic worldview can be described as the system which presents relationship between language and thinking. Comprehension and transformation in the human brain of all incoming information about reality in the process of cognitive activity leads to the formation of concepts, conceptual structures and the entire conceptual system. However, «only part of the conceptual information has a language binding, only the most important concepts are encoded in the language» [12, 91]. The conceptual and linguistic worldviews are interconnected and represent a global image of the world, which is the result of all spiritual and practical activities of human, form the attitude of human to the world, set the norms of behavior, represents the core of the worldview of human.

REFERENCES

- 1 Kolshansky G.V. The ratio of subjective and objective factors in the language. – Moscow: Science, 1975. – 231 p.
- 2 Karaulov Yu.N. Dictionary as a component of language description. – Moscow, 1976. – 159 p.
- 3 Brutyan G.A. The linguistic picture of the world and its role in cognition. Methodological problems of language analysis. – Yerevan: Publishing House of Yerevan University, 1976. - p. 57-64.
- 4 Humboldt B. Selected Works on Linguistics. – Moscow, 2000. – 400 p.
- 5 Timenchik R.D., Toporov V.N., Tsivyan T.V. Blok's dreams and "the Petersburg Text" of the beginning of the 20th Century // Abstracts of the 1st All-Union Conference "Creativity of A.A. Blok and Russian Cultures of the 20th Century". - Tartu, 1975. – p.130-131.
- 6 Nikitin E.P. The nature of the rationale. Substrate analysis. – Moscow: Science, 1981. – 176 p.
- 7 Shcherba about the triple aspect of linguistic phenomena and about an experiment in linguistics. In the book: Zvegintsev V.A. The history of linguistics of the XIX-XX centuries in essays and extracts. – Moscow: Enlightenment, 1965.
- 8 Amosova N.N. Fundamentals of English Phraseology. – Leningrad: Leningrad State University, 1963.
- 9 Shaimova A.B. Applied aspects of language theory. Materials of the international scientific-practical conference "Valikhanov readings -10". – Кокшетау, 2005.
- 10 Gak V.G. Theoretical grammar of the French language. Syntax. – Moscow: High school, 1986.
- 11 Kubryakova E.S. The role of word formation in the formation of the linguistic picture of the world // The role of the human factor in language. Language and picture of the world. – Moscow, 1988. – p. 141 – 173.
- 12 Karaulov Yu.N. Linguistic design and literary language thesaurus. – Moscow, 1981. – 367 p.

Received: 13.03.2020

Әлемнің тілдік және тұжырымдамалық көрінісінің арақатынасы туралы

Л.С. Байманова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада автор "әлем бейнесі" сияқты негізгі лингвистикалық ұғымның негізгі мазмұндық және формальды сипаттамаларын зерделеуге, сондай-ақ объективті шындықты модельдеу барысында әлемнің тілдік және тұжырымдамалық үлгілерінің арақатынасын қарастыруға назар аударады.

Материал 11.06.2020 баспаға түсті

О соотношении языковой и концептуальной картины мира

Л.С. Байманова

Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000,
Республика Казахстан

В данной статье автор уделяет внимание изучению базовых содержательных и формальных характеристик такого ключевого лингвистического понятия как «картина мира», а также рассмотрению соотношения языковой и концептуальной моделей мира в ходе моделирования объективной реальности.

Материал поступил в редакцию журнала 11.06.2020

МРНТИ 11.35.09

G. Gapparova¹, G. Baishukurova²

¹master of pedagogical sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3009-2666>

²candidate of philological sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2043-109X>

THE ORIGIN HISTORY OF ENGLISH BORROWINGS IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Russian lexical system updated with borrowings every day. Most borrowings have English origin. In this article presented early stages of borrowed English words. It was connected with the political, cultural and economic factors which took place in the history of Russia. There were six main historical stages where most of English borrowings entered into Russian. From the history of Anglo-Russian contacts, in particular during the history of borrowing of vocabulary from the English language we know the origin history of words. This study is devoted to the description of the role and place of English borrowings in modern Russian language on the example of the specifics of their functioning. To solve this problem we needed to address not only theoretical linguistic issues, but also to the historical aspects of borrowing, to consider a range of factors that influence the intensity of this process.

Key words: borrowings, contacts, linguistics, languages, socio-political, influence.

INTRODUCTION

For many centuries the English language was spoken to a greater or lesser extent as a source of new lexical units for many languages of the world. Of course, in different ages, there was different character and different ways of borrowing. However no doubt the fact that, since the 16th century, linguists have concluded the increasing influence of English, especially on languages of Europe [1, 368]. And Russian was no exception to this process.

In the 20th and early 21st centuries were the global restructuring of lexical systems. This demonstrates not only the popularity of English as the language of the donor [2, 83], but also about the importance of studying the history and the essence of the process of the borrowing of anglicisms. To assess all aspects of concern to us, it is necessary to start with the characteristics of the relations between Russia and English-speaking countries, as was seen in linguistic process due to several historical, cultural, economic and socio-political factors [3, 146]. It is impossible not to go deep into the history of borrowing English words to study borrowed words. The study of borrowings is a very important process in modern linguistics, which is equally important in lexicography for creating dictionaries of foreign words.

MAIN PART

Today we are dealing with a difficult built, but the active layer of the vocabulary, which is insufficiently studied in domestic linguistics and reflected in modern lexicography. It appears that a brief analytical overview of the history of Anglo-Russian contacts is a prerequisite for a better understanding of the nature of the process of the borrowing of anglicisms. Many scientists shared several historical stages in the process of borrowing English words from Russian. Some scientists noted five main stages of borrowing English words in Russian. Others divided the penetration of English words into Russian in six or seven stages. But in our work we came to the opinion to mark six main stages of borrowing English words in the Russian language.

Analysis of numerous sources allows identifying six stages (or phases) English-Russian language contacts:

1) XVI-XVII centuries. This stage is characterized by the development of trade, science and technology in Russia and the countries of the West.

According to S. A. Belyaeva, "a direct rapprochement between Russia and England began on 24 August 1553y., when the first English ship "Edward the Good Enterprise" ("Edward Bonaventure") anchored in the mouth of the river Northern Dvina" [4, 12]. Captain Chancellor was delivered to Moscow and honorably adopted by Ivan Groznyi. Two years later, Russia and England signed a trade agreement under which English merchants received large benefits trading operations in Russia [5, 96].

By the middle of the XVI century, Russia became a strong centralized state, with the result that the country emerged economic interests to the Western countries.

Already in the XVI century began the process of replenishment of the Russian language by English words. Familiarity with common groups, socio-political and socio-economic English vocabulary refers to the time when the first Russian ambassadors arrived to the courts of Elizabeth I and James I. This is evidenced by their reports of the Moscow government, containing the English words in Russian transkripts [6, 410]. As noted Aristova, for borrowings of that period were characterized by a large variability, since they were recorded at the hearing and reflects the individual characteristics of pronunciation and unsettled pronunciation rules in the English language of the time, for example, variants of the word "sir" is sar, sor [7, 150].

Undoubtedly, a great influence on the intensification of the process of drawing provided and translated literature. The first translation from English into Russian refers to 1625. It was the Geometry textbook.

2) XVIII century, the time of development of the diplomatic relations between England and Russia, where there is a clear Anglophile orientation of the governmental circles and the higher segment of Russian society. Among the foreign languages in Russia English was the third in importance and most widely used place after French and German.

In XVIII century significantly strengthened the Anglo-Russian diplomatic relations. London began to regularly visit representatives of the Russian government, trying to strengthen trade and military cooperation between the two countries.

Peter I have a positive attitude to the pursuit of Russian ambassadors to explore life and customs of European countries and attached great importance to the study of Maritime Affairs abroad. For example, in March 1706 in the UK was sent to 60 students. Russian students studied there Math, History, Law, Medicine, Theology, Sailing, Mineralogy, Metallurgy, Mechanics, Agriculture.

3) 1800-1917 years. This time period is notable for the intensification of relations between Russia and Great Britain, and a revival of Russian-English trade.

The beginning of the 19th century, – the period of acute Anglo-Russian relations. Foreign policy Paul I in the beginning of his reign continued the policy of Catherine II. So he took part in the coalition wars against Napoleon Bonaparte.

In the early 19th century there was tough competition between the three languages: English, German and French. However, English still was not (and could not have due to objective reasons) of the impact on Russian linguistic culture, which is having currently.

4) 1917-1953 years. After the change of government in Russia, changed the ways of borrowing and types of loan words, borrowing features a negative connotation, there was the opposition of "friend or foe", reflecting the conflict between the socialist and capitalist system.

After 1917 there were substantially different ways of borrowing anglicisms and the types of loan words. Before the completion of the language was mostly through verbal speech, with an increasing predominance of written, as well as through private correspondence and literature. In the twentieth century, foreign words penetrate mostly written by using periodicals and scientific literature. [8, 320]. A large role is played by social and linguistic contacts with the United States. In the twentieth century Americanisms occupy a significant percentage in the total number of English borrowings in the Russian language.

Unusually growing importance of the English language in the Soviet Union. It takes the first place among foreign languages in the number studying it at higher education institutions. In the 1920 – 1930s the English language entered the curriculum of secondary schools of the USSR, were the mass distribution. Increased the number of manuals and guidelines for its study. Appeared dictionaries, grammars of different types of phonetic guides, anthologies, memo for translators and special research.

5) 1954-1991 years. We can say that in these years the intensification of the process of borrowing, due to the thaw, some variation in the socio-political situation (policy of peaceful coexistence) and the emergence of new cultural currents.

Since the mid 50-s of XX century the process of lexical borrowing from English in Russian more spread [9, 222]. 1954-1964 years were the years of developing cultural and social contacts with European countries. In this period appeared jeans, rock-n-roll, the music of the Beatles, American westerns.

In the 1960s the Russian language has been the sphere of use of English loan words: in the politics: apartheid, the escalation; science and technology: laser, transistor, boiler; culture and art: Madison; sport: outsider, rally.

6) From 1991 to the present. Socio-political and economic developments in Russia lead to the increasing interest in English as the recognized language of science and international communication. Scientific and technological progress stimulates the development of the means of mass communication that promotes the penetration of anglicisms in lexical system of different languages in the world. This situation will generate a purist mood.

After the events of 1991 and the collapse of the Soviet Union marked a large-scale change. The desire to integrate Russia with Western countries, its entry into the big eight and some other socio-political, economic and trade organizations, as well as the process of borrowing in the last decade of XX – beginning of XXI century [10, 331].

Knowledge of English is not just a "good tone", but a necessity, because not having simple information about the English words, it is difficult to understand, to understand the television program and read the text covering developments in the economy, science, sports, music, movies.

From the history of Anglo-Russian contacts, in particular during the history of borrowing of vocabulary from the English language we can know that:

1. Lexical borrowing is always due to the direct dependence of the development of language from the history of the state. However, not only the foreign policy of States, trade and diplomatic relations define milestones and stages of language contact.
2. The complexity and multi-stage of English vocabulary in the Russian language due to the variety of prerequisites and conditions of lexical borrowing in different stages, and also in the crossroads of an era.
3. Fixed an urgent need to analyze the formation of anglicisms and classify belonging to his unit.

4. Borrowing is caused by a complex of linguistic and extra-linguistic causes, i.e., the results of language contact affect not only the shape and structure of languages, linguistic processes in contact systems, but also in the economic, political and cultural conditions of contact languages. Therefore it is impossible to confine the subject to extralinguistic phenomena. That is why an attempt was made to cover all the factors affecting the rate of penetration into the language of a new vocabulary (anglicisms in particular).

Linguistic interpretation of the term "borrowing" is ambiguous. In the Encyclopedia "Russian language" we read the following: "borrowing is the transfer of elements of one language to another as a result of language contact, interaction of languages [11, 84].

As for the narrow approach to the definition of the term "borrowing", then under linguistic borrowing refers to "foreign-language word that meets the criteria of development". So, Sorokin suggests borrowing only those words that satisfy the following conditions:

1. Formal adaptation of the word to the norms of the borrowing language, its sound and morphological system: дилер – дилеры /ов / ам.

2. The wide use of the word in speech, in different styles, by different authors: ваучер – «коняучер», «ваучера на хуторе близ Диканьки» (PP);

3. The appearance in borrowed words of derived and its subordination to the laws of word-formation learned the language: спонсор – спонсорство; брокер – брокерша;

4. The elimination of semantic doubletest words, the differentiation of his value with others synonyms of this language (фаст фуд (fast food) – закусовая) [12, 45].

CONCLUSION

It seems to us that it is important to determine the degree of assimilation some foreign words is the frequency of its functioning in speech. One of the indicators of word frequency in language usage Russian-speaking person can serve as the electronic media, although they are not absolute. Russian search engines "Aport" and "Rambler" have the ability to quickly provide you with required statistical information on the number of documents containing the essential loan word in all its grammatical forms. Moreover, there you can find information about word-formation activity of individual borrowing. Therefore, undue caution should be called ignoring some of the authors-compilers of dictionaries of foreign words, many borrowed lexical units.

More compact, it seems to us the scheme of criteria for the development of foreign language words proposed by M. A. Breitor. He identified four levels of development of foreign language words: phonetic and graphic similarity, morphological development, integration of word-formation and semantic development [13, 60]. Using synonyms by Breitor for the words adaptation and assimilation, the assimilation and integration of avoiding repetition and to give explaining the nature of the borrowing process: assimilation – assimilation, similarity; integration – combining into the whole some of the parts, elements. In our work, we recognize a narrow understanding of the term "borrowed word", but stipulate that the verb "to borrow" (=to enter from one language to another) it shall not be restricted.

Thus, the borrowed word with a narrow approach to the problem of borrowing has to meet the four aforementioned criteria development, it is necessary to consider also the quantitative criterion - the number of documents containing that word in the electronic media, eliminating the sites were duplicates.

This study is devoted to the description of the role and place of English loan words in modern Russian language on the example of the specifics of their functioning. To solve this problem we needed to address not only theoretical linguistic issues, but also to the historical aspects of borrowing, to consider a range of factors that influence the intensity of this process.

REFERENCES

- 1 Weinreich U. Languages in Contact. Findings and Problems. – N. Y., 1953. – 368 p.
- 2 Filipovic R. The English Element in European Languages. – Zagreb, 1991. – 83 p.

- 3 Language contacts on the aspect of language culture. – Riga, 1981. – 146 p.
- 4 Beliyeva S.A. English words in Russian language 16-20 cc. – Vladivostok, 1984. – 12 p.
- 5 Willan T.S. The Early History of the Russia Company, 1553 -1603. – Manchester, 1956. – 96 p.
- 6 Demiyarov V.G. Foreign lexics in the history of Russian language in 11-17 centuries. Problems of morphological adaptation.– M., 2001. – 410 p.
- 7 Aristova V.M. English-Russian language contacts.– L., 1978. – 150 p.
- 8 Kostamarov V.G. Language taste of epoch. From observations of speech practice of mass-media. – SPb., 1999. – 320 p.
- 9 Bragina A.A. Neologisms in Russian language. – M., 1973. – 222 p.
- 10 Maksimova T.V. On the socio-linguistic aspect of the active borrowing of anglicisms in the Russian language // Materials of XII scientific conference of professor teaching staff of VolNU. – Volgograd, 1995. –331 p.
- 11 Russian language. Encyclopedia / By red. Y. N. Karaulov. – 2nd edition, recycled and added – M.: Dropha, 1997. – 84 p.
- 12 Sorokyn Y.S. The development of the vocabulary of Russian literary language. – M., 1976. – 45 p.
- 13 Breitor M.A. Anglicisms in the Russian language: history and prospects: a Guide for foreign students-specialists in Russian Philology. – Vladivostok: Dialogue– MSU, 1997. – 60 p.

Received: 20.01.2020

Қазіргі қолданыстағы орыс тілінің ағылшын кірме сөздерінің тарихы

Г.А. Гаппарова¹, Г.Ж. Байшукурова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы

Орыс тілінің лексикалық жүйесі күнделікті басқа тілден алынған кірме сөздермен жаңарып тұрады. Көптеген кірме сөздер ағылшын тілінен алынған кірме сөздер. Бұл мақалада ағылшын тілінен алынған кірме сөздердің ерте кезеңдері жайлы жазылған. Олар Ресей тарихында орын алған тарихи, саяси, мәдени және экономикалық факторлармен байланысты болған. Орыс тіліндегі ағылшын тілінен алынған кірме сөздердің алты негізгі кезеңі белгілі. Көптеген сөздердің шығу тарихы бізге ағылшын-орыс қатынастары тарихынан, оның ішінде ағылшын тілінен алынған кірме сөздердің тарихынан белгілі. Мақала қазіргі орыс тіліндегі ағылшын тілінен алынған кірме сөздердің орны мен рөлінің сипаттамасы жайлы, олардың жұмыс жасау ерекшелігінің мысалында жазылған. Бұл үшін бізге тек лингвистикалық проблемалардың теориясын қарастыру жеткіліксіз, сондай-ақ, осы процестің қарқындылығына әсер ететін кірме сөздердің тарихи аспектілерін де қарастыру қажет.

Материал 11.06.2020 баспаға түсті

История происхождения английских заимствований в современном русском языке

Г.А. Гаппарова¹, Г.Ж. Байшукурова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 050010, г. Алматы, Республика Казахстан

Русская лексическая система каждый день обновляется заимствованиями из других языков. Многие заимствования имеют английское происхождение. В статье представлены ранние этапы заимствованных слов из английского языка. Они были связаны с историческими, политическими, культурными и экономическими факторами, которые происходили в истории России. Были отмечены шесть основные этапы английских

заимствованных слов в русском языке. Из истории англо-русских контактов, в частности из истории слов заимствованных из английского языка нам известно история происхождения многих слов. Статья посвящена описанию роли и места английских заимствованных слов в современном русском языке на примере специфики их функционирования. Для этого нам нужно исследовать не только теорию лингвистических проблем, но и исторические аспекты заимствований, относящиеся к ряду факторов, которые влияют на интенсивность этого процесса.

Материал поступил в редакцию журнала 20.01.2020

УДК 801.3

Б.Ж. Джумамухамбетова

старший преподаватель, Казахский университет технологии и бизнеса, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4604-9454>

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ БИБЛЕЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье рассматриваются библейские фразеологизмы, которые порождены прецедентными текстами и представляют национально-культурную доминанту языкового сознания, существующего в форме системы значений и культурных смыслов языковых единиц, в частности фразеологических. Библейские фразеологизмы часто присутствуют в нашей речи, привнося в нее высокую духовность и поучительный оттенок. Многие высказывания и цитаты стали крылатыми и часто употребляются в повседневной речи. Библейские фразеологизмы отличает высокая нравственная составляющая, которая знакома и понятна многим людям. Общеизвестные библейские события имеют четко выраженную поучительность, смысл которой выражают фразеологизмы. Они придают публичной речи живость и меткость, образность, вызывают сложные эмоциональные ассоциации.

Существуют определенные различия между библейскими фразеологизмами русского и других языков и библейским прототипом. Библейские ситуации могут найти отражение в одних языках и не найти в других. Они могут различаться семантикой, компонентным составом, грамматической структурой, внутренней формой, эмоционально-экспрессивной окраской.

Ключевые слова: фразеологизмы, библеизмы, единицы, прототипы, аналоги, изречения, обороты, выражения, словосочетания, высказывания.

ВВЕДЕНИЕ

Фразеологизмы, по словам Ф.И.Буслаева, –это своеобразные миры, они содержат в себе и «нравственный закон, здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам» [1, 37].

В.Л. Архангельский определяет фразеологизм как существующую в языке на данном этапе его исторического развития постоянную комбинацию словесных знаков, предельную и целостную. Такая единица воспроизводится в «речи его носителей, основанная на внутренней зависимости его членов, состоящая минимум из двух строго определенных единиц лексического уровня, находящихся в известной последовательности, грамматически организованная по существующим или существовавшим моделям словосочетаний или предложений, обладающая единым значением» [2, 90].

Существует много слов, выражений, которые мы используем в повседневной речи. Но

мы даже не догадываемся, насколько они древние, что пришли они из глубины веков, а возраст некоторых из них – около двух тысяч лет. Многие слова и выражения имеют библейские корни, и часто бывает трудно угадать их первоначальный смысл.

Новизна работы заключается в том, что в статье описаны известные библейские фразеологизмы и даны им правильное толкование.

Практическая значимость работы состоит в том, что представленные в ней библейские фразеологизмы могут быть использованы на занятиях как в национальной группе, так и в русскоязычной аудитории.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Библия – это собрание книг, которые были написаны с XIII века до нашей эры или до Рождества Христова и до II века нашей эры. Книги, которые вошли в Библию, называются каноническими – признанными Церковью правильными. «Канон» в переводе с греческого означает «правило», «норма». Написаны эти книги людьми-пророками, Апостолами, но при помощи Духа Святого – одной из Божественных ипостасей, лиц Святой Троицы. Поэтому Библия называется еще и Священным Писанием, признается Богодуховной.

Библейские фразеологизмы (библейзмы) русского языка – это фразеологические единицы, источником которых является Библия (книги священного писания Ветхого и Нового Заветов). Библия является одним из источников интернациональной фразеологии, и библейскую фразеологию можно считать одним из связующих звеньев между европейскими языками. Вместе с тем на основе библейских текстов образовались и национальные библейские фразеологизмы, в том числе и в русском.

В прошлые века в России с ее тысячелетней историей православия библейзмы получили широкое распространение в русском языке, о чем свидетельствуют многочисленные примеры их использования в художественных и публицистических текстах. Изучение Закона Божьего было обязательным до революции 1917 года во всех учебных заведениях России.

Форма фразеологизмов библейского происхождения практически ничем не отличается от формы крылатых слов какого-либо иного происхождения и включает следующие элементы: структурный тип, лексико-грамматический состав, порядок следования компонентов, парадигматика, вариантность.

Интернациональные библейские фразеологизмы пришли в русский язык главным образом из древнееврейского языка через греческий и старославянский (фразеологизмы Ветхого Завета). Или из греческого через старославянский язык (фразеологизмы Нового Завета), хотя не исключены и другие пути, например, через другие европейские языки.

Среди русских библейских фразеологизмов выделяется группа, которую можно условно назвать «добиблейскими фразеологизмами». Это такие языковые единицы, которые уже в Библии употреблялись как метафорические обобщенно-образные обороты. Примером могут служить многие изречения из «Книги Притчей Соломоновых», где представлены «бытующие в народе изречения», собранные Соломоном и известные уже за много веков до него. Например: *расслаивать сети* – ‘хитростями, уловками стараться помещать кому-либо или погубить кого-либо’; *рыть (копать) яму* – ‘готовить неприятность, стремиться причинить вред кому-либо’; *корень зла* – ‘начало, источник, основа всего дурного, плохого, вредного’; *соль земли* – ‘о выдающихся представителях какой-либо общественной группы, о наиболее ценной и важной части какого-либо общества’; *в поте лица <своего> (трудиться, работать, есть хлеб свой)* – ‘с большим усердием, напряжением, прилагая большие усилия’ и др.

К группе добиблейских фразеологизмов примыкают и многочисленные библейские обороты, использованные в притчах и проповедях Иисуса Христа и других пророков и евангелистов. Например, фразеологизм *сучок в глазу замечать (видеть)* – ‘замечать мелкие

недостатки кого-либо, не замечая своих, более крупных' – восходит к евангельскому тексту (из Нагорной проповеди): «Что ты *смотришь на сучок в глазе брата твоего, а бревна в твоём глазе не чувствуешь?*.. Лицемер! вынь прежде бревно из твоего глаза, и тогда увидишь, как вынуть сучок из глаза брата твоего».

Или фразеологизм *легче верблюду пройти сквозь игольное ушко* – 'о полной невозможности постижения или совершения чего-либо' – является частью библейского изречения: *Легче верблюду пройти сквозь игольное ушко, чем богатому попасть в царствие небесное* – из притчи о богатом юноше. По одной из версий, в изречении *игольное ушко* означало не отверстие в игле, а узкие ворота одной из застав Иерусалима, в которые верблюду пройти было невозможно или почти невозможно. Есть и другая версия данного выражения, где объясняется его дословное понимание: невозможность протащить нечто большое сквозь малое отверстие. Поэтому интерпретация др.-греч. *kamēlos* «верблюд» считается вторичной по сравнению *kamilos* «канат», т.к. первое слово (как и его европейские параллели типа англ. *camel* и нем. *Kamel*) – заимствование из семитских языков. В них же это выражение известно и в другом варианте: ср. араб. «он гонит через игольное ушко слона», характеризующее человека, который желает совершить нечто заведомо невозможное. Поскольку верблюд и слон были у восточных народов самыми крупными животными, они и стали мерилем большой величины в этом древнем народном изречении. Попав в греческий язык, араб. *kamēlos* «верблюд» формально сблизилось с греч. *kamilos* «якорный канат», выражение в некоторых редакциях нового Завета стало восприниматься более прозаически [3, 89].

Библейские фразеологизмы, примеры которых представлены в статье, используются не только в устной речи. К ним нередко отсылают цитаты из произведений писателей и поэтов, а иногда и названия самих произведений. Например, один из романов Германа Гессе – "Игра в бисер". Это произведение было впервые опубликовано в 1943 году, а в 1946 автор за него и другие достижения в литературе получил Нобелевскую премию. Название романа вызывает ассоциацию с выражением "метать бисер". Оно означает "уделять внимание недостойным людям, унижаться". Происхождение этого фразеологизма библейское. Мы встречаем его в Евангелие от Матфея, когда говорится о беседах Христа с последователями. Вы можете спросить: «Почему же бисер, а не жемчуг?». Дело в том, что бисером назывался на Руси мелкий речной жемчуг. Его добывали в северных реках.

В группе «постбиблейских» фразеологизмов выделяются две подгруппы:

а) фразеологизмы, образованные в результате метафоризации библейских свободных словосочетаний. Ср.: *избиение младенцев* – 'жестокая расправа над невинными, беззащитными людьми; применение чрезмерно строгих мер по отношению ко многим людям'. Согласно библейской притче, однажды к иудейскому царю Ироду пришли волхвы и сообщили о рождении в Вифлееме младенца, которому предназначено было стать иудейским царем. Разгневанный Ирод повелел истребить всех младенцев в Вифлееме. Выражение *избиение младенцев* (первоначально *избиение* означало «убиение», «убийство») употребляют, характеризуя жестокое обращение с детьми, а также шутливо говоря о слишком строгих мерах, применяемых по отношению к кому-либо.

Фразеологизм *зарыть талант в землю* – 'загубить свои способности, не дать им развиваться' – возникло на основе евангельской притчи, в которой слово *талант* употребляется в старом значении – 'монета'. Один человек, уезжая, оставил своим рабам немного денег. Одному – пять талантов, другому – два, третьему – один. Два первых раба пустили деньги в дело, а третий зарыл свой талант в землю. Когда хозяин вернулся, первый раб вернул ему десять талантов, второй – четыре, а третий – все тот же один талант.

В основе фразеологизма *бросить камнем* – 'резко обвинять кого-либо в чем-либо' – лежит библейская притча. Согласно Евангелию, Иисус сказал книжникам и фарисеям, которые привели к нему согрешившую женщину: «*Кто из вас без греха, первый брось в нее камень*» (в Древней Иудее существовала жестокая казнь – бить, избивать преступника камнями). И толпа разошлась.

Выражение *нести <свой> крест* – ‘терпеть, подвергаться страданиям, испытаниям, выпавшим на чью-либо долю’ – имеет библейские корни. Когда Иисуса Христа вели к месту казни на Голгофу, палачи заставили его нести крест, на котором осужденному предстояло быть распятым. «*И, неся крест Свой, Он вышел на место, называемое Лобное, по-еврейски Голгофа*».

б) фразеологизмы, которые вообще не встречаются в Библии (ни в прямом, ни в переносном значении), а образуются уже в русском или в каком-либо другом языке на основе тех или иных библейских сюжетов. Например: *фиговый листок* – ‘лицемерная, плохо скрытая маскировка подлинных намерений, нечестных, предосудительных’; *Ноев ковчег* – ‘переполненное обитателями помещение’; *Аредовы веки жить (прожить)* – ‘очень долго, долгое время, века жить’; *Мафусаилов век жить (прожить)* – ‘жить очень долго, до глубокой старости’ и др.

Подобные библейские фразеологизмы В.Г. Гак называет ситуативными [4, 5]. Именно среди этих библейских фразеологизмов больше всего оборотов, которые определяются как национально-заимствованные. Например, *ветхий Адам* – ‘о старом, немощном человеке’; *всякой твари по паре* – ‘о смешанном, пестром составе кого-либо’; *до положения риз* – ‘до крайней степени опьянения’ и др. Заимствованными их можно назвать потому, что сам библейский сюжет, на основе которого возник фразеологизм, относится к другой культуре, к другому языку. Однако непосредственное образование библейского фразеологизма произошло уже на русской национальной почве.

Среди тех и других библейских фразеологизмов наибольшее количество интернациональных. Например: *волк в овечьей шкуре* – ‘лицемер, человек, прикрывающий свои дурные намерения действия маской добродетели’; *колосс на глиняных ногах* – ‘что-либо с виду величественное, внушительное, а на самом деле хрупкое и слабое’; *альфа и омега* – ‘начало и конец, основа чего-либо’; *запретный плод* – ‘что-либо заманчивое, соблазнительное, но недозволенное, запрещенное’; *имя им легион* – ‘великое множество кого- или чего-либо’ и др.

Культурная информация, закодированная во фразеологизмах, далеко не обязательно ограничена рамками одного языка и национально-специфическими средствами выражения. Библия, как один из самых мощных источников культурной информации в идиоматике, присутствует в культуре и языках разных народов, признающий Ветхий и Новый Заветы Священными книгами, поэтому фразеологизмы библейского происхождения имеют в разных языках одинаковые образные основания. Ср.: русск. *испить горькую чашу, испить чашу до дна* и франц. *boire le calice jusqu'à la lie* – ‘перенести все невзгоды, тяжелые испытания до конца’; русск. *хлеб <наш> насущный* и англ. *daily bread* – ‘средство необходимое для существования; самое важное, жизненно необходимое’.

При этом возможны определенные различия между библейскими фразеологизмами русского и других языков и библейским прототипом. Это связано в ряде случаев с переосмыслением библейского прототипа, а также изменением порядка компонентов в структуре фразеологизма или опущением архаических форм слов. Например, в английском языке выражение *to kill the fatted calf* употребляется в буквальном значении – «заклать упитанного тельца». Позднее этот оборот приобрел новое значение – ‘угостить лучшим, что есть дома’.

Однако обнаруживается и национально-культурная специфика библеизмов. Так, в русском языке фразеологизмы *в поте лица <своего> (трудиться, работать, есть хлеб свой)* – ‘с большим усердием, напряжением, прилагая большие усилия’, *почить от дел (трудов) праведных* – *книжн.* ‘перестать заниматься какой-либо деятельностью, уйти на отдых’ – находятся в традиционно позитивном спектре «одобрения», что соответствует восприятию труда в русском обыденном сознании.

В противопоставление этому во французском языке библеизмы-аналоги *à la sueur de son front* - *в поте лица* и *tout travail mérite salaire* – *букв.* всякий труд заслуживает награды/платы – не являются употребительными. Отношение к труду отражено во французском языке небиблейскими фразеологизмами, ср.: *travailler comme un ange* – *работать как ангел*, т.е. прекрасно выполнять свое дело, *setuer a la peine* – *напрасно убиваться*, т.е. изнурять себя работой, часто не достигнув результатов и т.п.

Таким образом, те или иные библейские ситуации могут найти отражение в одних языках и не найти в других. А если библейские фразеологизмы встречаются не в одном языке, то они могут различаться семантикой, компонентным составом, грамматической структурой, внутренней формой, эмоционально-экспрессивной окраской.

То же самое можно сказать и о конкретных, существующих в тексте Библии оборотах, которые стали фразеологизмами в одних языках и не стали таковыми в других. Например, такие библейские фразеологизмы, как *темна вода во облацех* – ‘совершенно непонятно, неясно’; *яко тать в ноци* – ‘неожиданно, исподтишка нападать на кого-либо, причинять вред’; *власти предержащие* – ‘лица, облеченные властью; органы власти’, не являются фразеологизмами ни в английском, ни во французском, ни в испанском языках.

Своеобразие библейских фразеологизмов любого языка создается как под влиянием собственно лингвистических, так и экстралингвистических факторов, которые в совокупности образуют лингвокультурологические особенности библейской фразеологии каждого национального языка, в том числе и русского.

К особенностям библейской фразеологии русского языка относится определенный архаический колорит многих библеизмов, вошедших в русский язык непосредственно из старославянского перевода Библии и сохраняющих признаки старославянизмов, например: *притча во языцех* – ‘предмет всеобщих разговоров, пересудов’; *ничтоже сумняшеся (сумняся)* – ‘не сомневаясь, не колеблясь, нисколько не раздумывая’; *агнец Божий* – ‘олицетворение кротости, непорочности’; *вложить персты в язвы* – ‘убедиться в достоверности происшедшего’; *златой телец* – ‘золото, деньги, их власть’; *глас вопиющего в пустыне* – ‘напрасный призыв к чему-либо, остающийся без ответа, без внимания’; *ищите и обряцете* – ‘чтобы найти, необходимо упорно искать’ и др.

Причина такого органичного и многовекового функционирования в русском языке библейских фразеологизмов с архаичными компонентами заключается в том, что церковнославянский язык, на котором велось богослужение в России, был ближе и понятнее русским, чем латынь – народам Европы. Кроме того, церковнославянский язык играл важную роль в системе российского образования. Поэтому цитаты из Библии легко и свободно входили в русскую речь, становясь фразеологизмами. И напротив, многие цитаты из Синодального перевода Библии на русский язык не являются фразеологизмами, ср.: *довлеет дневи злоба его* – ‘довольно для каждого дня своей заботы’; *ничтоже сумняшеся* – ‘ни мало не сомневаясь’ и другие.

Можно выделить группы по источнику возникновения: библеизмы, произошедшие на основе библейских легенд, библейских мифов, рассказов, притч, а также на основе имен собственных, упомянутых в тексте Библии. Самыми обширными группами среди выделенных являются группы библеизмов мифического, притчевого и легендарного происхождения.

ВЫВОДЫ

Следовательно, библейские фразеологизмы порождены прецедентными текстами и как прецедентные феномены библеизмы своей экспрессивно-образной семантикой отражают ядро тех знаний и представлений, которые представляют национально-культурную доминанту языкового сознания, существующего в форме системы значений и культурных смыслов языковых единиц, в частности фразеологических.

Библейские фразеологизмы часто присутствуют в нашей речи, привнося в нее высокую духовность и поучительный оттенок. Библия – самая популярная книга человечества, многократно читаемая и повторяемая на церковных службах, на семейных чтениях. Не удивительно, что многие высказывания и цитаты стали крылатыми и часто употребляются в повседневной речи. Библейские фразеологизмы отличает высокая нравственная составляющая, которая знакома и понятна многим людям. Общеизвестные библейские события имеют четко выраженную поучительность, смысл которой выражают фразеологизмы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Буслаев Ф.И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. – М., 1954. – С.37.
Buslaev F.I. Russkie poslovicy i pogovorki, sobrannye i ob"yasnennye. – M., 1954. – S.37.
- 2 Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке: Основы теории устойчивых фраз и проблем общей фразеологии. – Ростов н/Д, 1964. – С.90.
Arhangel'skij V.L. Ustojchivye frazy v sovremennom russkom yazyke: Osnovy teorii ustojchivyh fraz i problem obshchej frazeologii. – Rostov n/D, 1964. – S.90.
- 3 Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Люкс, 2005. – 926 с.
Birih A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. Russkaya frazeologiya. Istoriko-etimologicheskij slovar' / SPbGU; Mezhhkaf. slovarnyj kab. im. B.A. Larina; pod red. V.M. Mokienko. – 3-e izd., ispr. i dop. – M.: Astrel': AST: Lyuks, 2005. – 926 s.
- 4 Гак В. Г. Основы библейских фразеологизмов в русском языке // Вопросы языкознания. – 1997. – № 5. – С. 55-66.
Gak V. G. Osnovy biblejskih frazeologizmov v russkom yazyke // Voprosy yazykoznanija. – 1997. – № 5. – S. 55-66.

Материал поступил в редакцию журнала 12.03.2020

REFERENCES

- 1 Buslaev F. I. Russian Proverbs and sayings, collected and explained. – Moscow, 1954. – P. 37.
- 2 Arkhangelsky V.L. Stable phrases in modern Russian: Foundations of the theory of stable phrases and problems of General phraseology. – Rostov n/A, 1964. – P. 90.
- 3 Birikh A. K., Mokienko V. M., Stepanova L. I. Russian phraseology. Historical-etymological dictionary / SPSU; Meikap. dictionary KAB. im. B. A. Larin; ed. V. M. Mokienko – 3rd ed., ISPR. and add. – M.: Astrel: AST: Lux, 2005. – 926 p.
- 4 Gak V.G. Fundamentals of biblical phraseological units in the Russian language // Questions of linguistics. – 1997. – № 5. – P002. 55-66.

Библиялық фразеологизмдер шығу тегі

Б.Ж. Джумамахамбетова

Қазақ технология және бизнес университеті, Нұр-Сұлтан қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Мақалада прецеденттік мәтіндерден құрылған және лингвистикалық сананың ұлттық-мәдени үстемдігін білдіретін библиялық фразеологиялық бірліктер, атап айтқанда, фразеологиялық тұрғыдан алғанда лингвистикалық бірліктердің мағыналары мен мәдени мағыналары жүйесі түрінде қарастырылады. Библиялық фразеологиялық бірліктер біздің сөйлеуімізде жиі кездеседі, оған жоғары руханият пен бағытаушы мән береді. Көптеген тұжырымдар мен дәйексөздер қанатты болды және күнделікті сөйлеулерде жиі қолданылады. Библиялық фразеологиялық бірліктер көптеген адамға таныс және түсінікті

болатын жоғары моральдық құрамымен ерекшеленеді. Белгілі библиялық оқиғаларда нақты көрсетілген нұсқау бар, олардың мағынасы фразеологиялық бірліктермен көрінеді. Олар көпшілік алдында сөйлеуде айқындылық пен дәлдік, бейнелілің береді, күрделі эмоционалды бірлестіктерді тудырады.

Орыс және басқа тілдердің библиялық фразеологиялық бірліктері мен библиялық прототиптің арасында белгілі бір айырмашылықтар бар. Киелі кітаптағы жағдайлар кейбір тілдерде көрініс табуы мүмкін, ал басқаларында кездеспейді. Олар семантика, компоненттік құрам, грамматикалық құрылым, ішкі формасы, эмоционалды-экспрессивті бояуы бойынша ерекшеленуі мүмкін.

Материал 12.03.2020 баспаға түсті

Phraseologies of biblical origin

B.Zh. Dzhumamuhambetova

Kazakh University of Technology and Business, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article discusses biblical phraseological units that are generated by precedent texts and represent the national-cultural dominant of linguistic consciousness, existing in the form of a system of meanings and cultural meanings of linguistic units, in particular phraseological. Biblical phraseological units are often present in our speech, introducing a high spirituality and an instructive connotation into it. Many statements and quotes have become winged and are often used in everyday speech. Biblical phraseological units are distinguished by a high moral component, which is familiar and understandable to many people. Well-known biblical events have a clearly expressed instructiveness, the meaning of which is expressed by phraseological units. They give public speech vividness and accuracy, imagery, cause complex emotional associations.

There are certain differences between the biblical phraseological units of the Russian and other languages and the biblical prototype. Biblical situations may be reflected in some languages and not found in others. They can differ in semantics, component composition, grammatical structure, internal form, emotionally expressive coloring.

Received: 12.03.2020

ОӘЖ 81:39

Э.И.Избасарова

докторант, Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-5006-0683>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПТІЛДІЛІК ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛІ Ш. УӘЛИХАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ МЫСАЛЫНДА

«Біз үштілділікті дамыту қарқынын үдетіп отырмыз. Бұл ойдан шығарған дүние емес, қажеттілік. Қазірдің өзінде қазақстандықтардың 20 пайызы ағылшын тілін меңгерді.

Яғни, үш тілді меңгеру, білу - бұл жаһандық әлемге жолдама деген сөз. Бұл адамның өмірдегі табыстылық, жетістік принципі. Жаһандық әлемде біздің балаларымыз «Планета азаматы» болады. Сондықтан да олар әлемнің кез келген өңірінде жұмыс істеп, күнін көре алатын болады. Яғни, бүгінгі күрделі әлемде біздің балаларымыз өздерін «судағы балықтай» сезінуі керек, біз соған жағдай жасап жатырмыз».

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев.

Мақалада көптілді Қазақстан қоғамындағы орыс тілінің мәдениеті, сондай-ақ көп тілділік және ғалым Ш. Уәлихановтың еңбектерінде жеке-авторлық сөздердің қолдануы мен ізденіс жұмыстары қарастырылады. Қазақ ағартушысы, ғалым Шоқан Уәлихановтың еңбектеріндегі орыс әдеби тілінің үлгілі мәтіндерінің келтірілгендігін айтқан жән. Шоқан Уәлихановтың шығармашылығы екі түрлі дәуірге XIX ғ. ортасы және XX ғ. соңғы үштен бірі – XXI ғ. басына тура келеді. Сөздерді шебер қолданып, халық дәстүрлерінің жалғасы бола отырып, оның еңбектері қоғамда табысты жарияланды. Сонымен бірге мақалада Ш. Уәлиханов шығармаларды орыс тілінде жазып, Қазақстан мен Орта Азия туралы географиялық, этнографиялық мәліметтерді кең ғылыми ортаға және қалыптасқан орыс зиялысына жеткізуге тырысқандығы жөнінде жазылған. Шоқан еңбектеріне ғалым О. Султаньяевтың берген көзқарастары жазылған. Ш. Уәлихановтың тілдік әлемі шын мәнінде тереңдікте сарқылмайтын, оның бірегей тұлғасының тарихи-психологиялық, лингвистикалық, философиялық, этникалық ерекшеліктерін көрсетеді.

Түйінді сөздер: этнодемография, көпэтникалық, мемлекет, ұлттық, мәдениет, көптілділік, білім беру, филология.

КІРІСПЕ

Көрнекті қазақ ғалымы, шығыстанушы, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы, ойшыл, саяхатшы Шоқан Уәлиханов 1835 жылы 9 қарашада Қостанай облысы Сарыкөл ауданында (кейбір деректер бойынша: Қостанай облысы Әулікөл ауданының Құсмұрын бекінісінде) Күнтімес Аман-Қарағай сыртқы округінің Орда-қыстағында дүниеге келген.

Туылған кезде оған берілген есім Мұхаммед-Қанапия болды, ал Шоқан – оның анасы еркелетіп қойған аты. Кейіннен, ол осы атқа үйреніп, оны лақап ретінде алды. Балалық шағы Құсмұрын, одан кейін Айғаным-Сырымбет (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы) ауылында өтті.

Жасында ауыл мектебінде мұсылманша хат таныған Шоқан кейін орыс мектебі тәрбиесінде өскен. 1847-1853 жылдары Омбы кадет корпусында оқыды. 1847 жылдың күзінде 12 жасар Шоқан әкесімен бірге Омбы қаласына келіп, орыс достарының көмегімен осы аймақтағы ең үздік оқу орны болып саналатын Сібір (Омбы) кадет корпусына оқуға түсті. Мұнда терең білім берілді.

1853 жылы 8 қарашада Шоқан Уәлиханов Омбы кадет корпусын бітіріп, Орыс Императорлық армиясының кадр офицері болып, кіші офицерлік шенін шенін алды. Көптеген еуропалық және шығыс тілдерін меңгере отырып, Шоқан ғылыми зерттеулермен айналысады.

Шоқан Уәлихановтың қоғамдық және әдеби қызметі оқуды аяқтағаннан кейін бірден басталды. Ресми түрде ол Сібір казак әскерінің 6-шы кавалерия полкінің офицері болып анықталды, бірақ іс жүзінде Батыс Сібірдің генерал-губернаторы жанында қалды, ал бір жылдан кейін Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Г. Х. Гасфордтың адъютанты болып тағайындалды.

1856 жылы ол Ала-көлден Ыстықкөлге дейінгі экспедицияларға, сондай-ақ Құлжаға қатысты. Шоқан Ыстықкөл көлінің бассейнін, қырғыз халқының тарихы мен мәдениетін зерттейді. Осы саяхаттардың нәтижесі бойынша ол «Ыстықкөлге сапар күнделігі» және «Қырғыздар туралы жазбалар» жазды.

Қарқырауға сапар кезінде Шоқан алғаш рет ұлы батыр Манас туралы қырғыз аңызы туралы және "оны үш күн мен үш түнге айтуға болады" деген аңыз туралы естіді. 1856 жылы 26 мамырда Уәлиханов Көкетай ханның "Поминка" аңызының аса көркем бөліктерінің бірін жазып, бұл күн Манас қырғыз дәуірінің алғашқы жазуының күні ретінде тарихқа кірді. Сонымен қатар, ол "Манас" орыс тіліне ішінара аудармасын жүзеге асырады, алғаш рет поэманы тарихи-әдеби талдауға ұшыратады, оның аты аңызға айналған кейіпкері Манас,

сондай-ақ басқа да поэма кейіпкерлерінің бейнесін талдайды. Сонымен қатар, Шоқан көрші қырғыз халқының аңыздары мен ертегілерін жазып, бірнеше сурет салды.

1857 жылдың 21 ақпаны, Уәлиханов Орыс Географиялық Қоғамының нақты мүшесі болып сайланды, бұл оның ғылым алдындағы зор еңбегі мойындалғанын білдіреді.

Шоқан (Мухаммедқанафия) Шыңғысұлы Уәлиханов-ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократиялық, ағартушылық мәдениеттің алғашқы және талантты өкілдерінің бірі. Бұл орыс прогрессивті ғылым мен әдебиеттің дәстүрлеріне, өз заманының мәдениетіне сай келетін адам, ол білімімен және бірінші кезекте зерттулерімен ерекшеленеді. Оның философияға, этнографияға, тарихқа, экономикаға, құқық пен географияға, ауызша әдебиет пен әдебиет теориясына құнды еңбектері мен көзқарастары бар.

Шоқан Уәлихановтың әкесі Сұлтан болған. Содан кейін ол Көкшетау қаласына көшіп келді. Шоқан Сырымбет тауының етегінде балалық шақтың күндерін өткізді.

Шоқанның бүкіл келешегі мен ғылым, өнер жолындағы талантын ұштауда бұл оқу орнының мәні ерекше. Онда әскери сабақтарға қоса жалпы және Ресей жағрафиясы мен тарихы, батыс, орыс әдебиеттері, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері жүрген. Корпустың оқытушылар құрамында білімді және прогресшіл ой-пікірлі адамдар көп болған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі Қазақстан ХХІ ғасырдың басында жаппай ерікті біртiлдi, екiтiлдi, үшжәне көп тiлдiлiктiң пайдасына нақты және перспективалы қоғамдық - тiлдiк практиканың көкжиегiн кеңейтуге мүмкiндiк беретiн жаңа бiртұтас, сонымен бiрге өз құрамы бойынша полиэтникалық мемлекеттiң моделi болып табылады. Қазақстанның этнотiлдiк портретi әртүрлi және 1999 жылғы санақ мәлiметтерiне және әлеуметтiк-лингвистикалық ғылыми зерттеулерге сәйкес, олардың арасында түркi және славян тiлдерiнiң екi үлкен тобы бар 126 тiл пайда болды. Қазiргi уақытта Қазақстанның этнодемо-графикалық жағдайы өзгерiстерге ұшырап отыр, бұл түркi отбасыларындағы туудың көбеюiне байланысты. Осындай тiлдiк ахуалға ерекше назар аударылады өзара iс-қимыл тiлдерi мен мәдениетiнiң, ұлттық-мәдени ерекшелiгiн, тұрмыс ерекшелiктерiн, салт-дәстүрлерiн тұратын халықтардың осындай мемлекетте. Оқытудағы маңызды бағыт тiлдiк мiнез-құлық мәдениетi, басқа халықтардың өкiлдерiне толерантты қарым-қатынас және рухани келiсiмдi нығайту болып табылады. Тiл мәдениетi үш маңызды компоненттен тұрады: нормативтiк, коммуникативтiк және этикалық. Қазақстанда мемлекеттiк тiлмен (қазақ) қатар қарым-қатынастың барлық салаларында және iс жүргiзуде орыс тiлi қолданатындықтан, Қазақстанда орыс тiлiн үйренуге деген қызығушылық артуда.

Қазақ ағартушысы Ш. Уәлихановтың (1835-1863) еңбектеріндегі орыс әдеби тілінің үлгілі мәтіндерін мойындаған жөн. Ш. Уәлихановтың шығармашылығы екі түрлі дәуірге ХІХ ғ. ортасы және ХХ ғ. соңғы үштен бірі – ХХІ ғ. басына тура келді, ең алдымен, сөздерді шебер қолдану, халық дәстүрлерінің жалғасы бола отырып, оның еңбектері қоғамда табысты коммуницияланады. Ш. Уәлиханов шығармаларды орыс тілінде жасап, Қазақстан мен Орта Азия туралы географиялық, этнографиялық мәліметтерді кең ғылыми ортаға және қалыптасқан орыс зиялысына жеткізуге тырысты.

Ш. Уәлихановтың тұлғасын қалыптастыруға оның озық орыс интеллигенциясының өкілдерімен байланысы айтарлықтай дәрежеде ықпал етті, олардың арасында Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, А. И. Герцен болды. Олардың шығармалары қазақ ғалымы шығармаларының стиліне, буынына және жалпы рухына үлкен әсер етті. Бұл туралы, атап айтқанда, орыс жазушыларының публицистикалық шығармаларына да, Ш. Уәлихановтың шығармаларына да тән көптеген латын және француздық қосылыстар куә.

О. Сұлтаньяев, қазақ ғалымы, лингвист, Ш. Уәлихановтың еңбегін егжей-тегжейлі зерттеген және оның шығармашылығы туралы монография орыс тілінде жариялаған. Бұл ретте ол тiлдiк құралдардың барлық арсеналын қолданды – фразеология, метафоралар,

салыстыру. Ғалым лингвистикалық саяхаттардағы алғашқы саяхатшы ретінде – алдыңғы дәуірді сипаттайтын барлық тарихи дереккөздерді егжей – тегжейлі зерттеді.

О. Сұлтаньяев Ш.Уәлихановтың еңбектерінде кеңінен ұсынылған топонимдерге тілдік құралдардың ерекшелігіне ерекше назар аударды. Сонымен, зерттеуші Ш. Уәлихановтың шығармашылығында орыс тілінің керемет қолданылуын, сөздің көркемдік-бейнелеу мүмкіндіктерінің сұлулығы мен күшінің нәзік сезімін атап өткен [1, 4].

«60-шы жылдардағы интеллигенттердің ауызекі сөйлеу нормаларына таңқаларлық жақындықты» атап өтті [2, 28-40].

Ш.Уәлихановтың өзі орыс және қазақ тілдерін жақсы меңгерген, өзінің ғылыми еңбектерін екі тілде жазған. Ауызша сөйлеуде ол жиі және еркін бір тілден басқа тілге көшті, сондықтан бүгінгі күні креативті тұлға ретінде оқыту нысаны және бір тілден екінші тілге кодтық ауысу механизмдерін сипаттау болар еді. Ол тыңдаушылардың назарын өзіне аудара білген тамаша шешенші болды және өз сөздерінде салыстыруларды, метафорикалық бейнелерді, түрлі аңыздарды қолданды.

Ш.Уәлихановтың көрегендігі, оның бір автордың шығармашылық контекстіндегі көптілділік туралы идеясы қазақ ғалымдарының, ағартушылардың шығармашылығына тән, бүгінгі күні өзекті болып табылатын көп тілділік біздің замандастарымыз үшін де маңызды болып табылады.

Ш.Уәлихановтың тілдік әлемі шын мәнінде тереңдікте сарқылмайтын, оның бірегей тұлғасының тарихи-психологиялық, лингвистикалық, философиялық, этникалық ерекшеліктерін көрсетеді. Ш.Уәлихановтың шығармашылығында, жетекшілердің жазбаларында тілдік әлемнің ерекшеліктері ғылыми мәтіндерде, материалдарда көрсетілген. Біздің замандастарымыздың Ш.Уәлиханов шығармаларынан айырмашылығы фактілер мен белгілі бір ақпаратты қарапайым бекітуге бағытталған көптеген ізденістердегі ғылыми мәтіндерінен жеке тілі бірегейлігінен көрінеді.

Сонымен қатар Ш. Уәлиханов шығармаларының тілі мен стилі – күрделі және көп өлшемді құбылыс. Өкінішке орай, Қазақстандық ғылым саласында Шохан Уәлихановтың мұрасына елеулі лингвистикалық зерттеу жүргізілген жоқ. Оның шығармалары арқылы замандастар ұлы ғалымның шығармашылығы туралы ғана емес, сонымен қатар сол дәуірді білім беру, рухани, философиялық парадигмада ұсына алатын еді.

«Бізге, қазақтарға, облыстық бастықтар үстірт қарауды әдетке айналдырған, — деп жазады онан әрі Шоқан, — сол үстірт қараушылықтың салдарынан облыстық басқарманың жанындағы комитет сұлтандардың, билердің және басқа да қазақ шонжарларының пікірлерін ешбір талғамастан алып, өз жұмыстарына негіз етеді және сол әбден сүйекке сіңген үстірт қараушылықтың салдарынан ғана өзінің жобасында ол қазақ аристократтары «кара халық» деп атайтын көпшілік үшін керексіз және зиянды құрылыстар мен өзгерістерді бекітіп отыр. Халықтан жиналған пікірлерді дұрыс талдап, бағалау үшін комитеттің, ең болмағанда, қазақтардың сословиелік қа-рым-қатынастарына және олардың өз арапарындағы орыс басшыларына қалай қарайтындықтарына назар аудару керек».

Көптілділік адамзат дамуының маңызды бағыты ретінде бұрыннан танылып келді. Бүгінде адамдар тек бір тілді білетін елдер бар екенін елестету мүмкін емес. Шын мәнінде бір ғана ұлт тұратын өркениетті мемлекеттер жоқ. Кез келген көпұлтты мемлекеттің қалыпты жұмыс істеуі үшін екі тілділік пен көптілділікті қалыптастыру өте маңызды.

Қазақстан Республикасының тіл саясаты. Қазақстан-көпұлтты ел. Өмір түрлі ұлт өкілдері осында бір үлкен тату отбасында тұрады, басқа ұлт өкілдерінің тілдерімен танысады, олардың тілдерін үйренеді. Сауалнама бойынша (сауалнамамен Қазақстанның 5 облысынан 1392 респондент қамтылды) Р. Б. Әбсаттаров және т. б. жасаған. Садықовтың айтуынша, «әрбір респондент кем дегенде бес түрлі ұлт өкілдерімен көршілес тұратынын, 83,1% басқа ұлт өкілдері арасында жақын достары бар, 50 % – дан астам жақын туыстары бар, 91,9 % – ын басқа ұлт өкілдеріне шақырады және өздері қонаққа барады» [7, 6].

Қазақстан білім берудің маңызды стратегиялық міндеті, бір жағынан, ең үздік қазақстандық білім беру дәстүрлерін сақтау, екінші жағынан, мектеп түлектерін халықаралық біліктілік қасиеттерімен қамтамасыз ету, олардың лингвистикалық санасын дамыту болып табылады, соның негізінде – мемлекеттік, Ана және шет тілдерін меңгеру.

Қазақстанда осы елді мекендейтін халықтардың тілдерін үйренуге ерекше көңіл бөлінеді. Мұнда қазақ тілі Мемлекеттік, ал орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі болып табылады. Мемлекеттік бағдарлама бойынша жаңа буын оқулықтары елімізде алты тілде шығарылады: қазақ, орыс, ұйғыр, өзбек, түрік және неміс. Шет тілдері барлық мектептерде оқытылады. Егер оқыту мемлекеттік, қазақ және ұлтаралық қарым-қатынас тілінде, мектептерде, колледждер мен жоғары оқу орындарында орыс тілінде жүзеге асырылатынын, ал барлық оқу орындарының оқу жоспарында орыс тілінен басқа, кем дегенде бір шет тілінен басқа оқу қарастырылғанын ескерсек, Қазақстанда екі тілді жағдай қалыптасты және көптілді білім беру үрдісі бар деп айтуға болады.

«Қазір Қазақстанда ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің маңызды бағыты ретінде екі тілділік орнады. Басқа халықтың ана тілінен басқа тілді меңгерген адам көп адамдармен қарым-қатынас жасауға, басқа халықтың тілін таратушылар әзірлеген материалдық және рухани байлыққа араласуға, оның тарихымен, мәдениетімен жақын әрі терең танысуға мүмкіндік алады» [7, 6].

2009 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауында Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев еліміздің және оның азаматтарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезең-кезеңмен іске асыру ұсынылғанын, оған сәйкес Үш тілді: қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі ретінде және ағылшын тілі жаһандық экономикаға табысты кірігу тілі ретінде дамыту қажет екенін атап өтті.

Ш. Уәлихановтың тілі мен стилін жан-жақты лингвистикалық зерттеуге алғаш рет О.Сұлтаньяевтің жұмыстары арналды. Оның «Шоқан Уәлихановтың шығармаларының орыс және қазақ лексикасы мен фразеологиясы» атты монографиясында орыс тілінде жазылған шығармалардың түркологиялық табиғаты негізделді, Ш.Уәлихановтың орыс жазба тіліне ана тілінің әсері байқалады. О. Сұлтаньяев Ш. Уәлихановтың лингвистикалық эрудициясын атап өтіп, сонымен қатар Ш. Уәлиханов шығармаларының контекстінде кеңінен ұсынылған және автор туралы еуропалық және шығыс тілдерінің білгірі ретінде айтуға мүмкіндік беретін өзге тілдің терең сипаттамасын берген. Сол арқылы О. Сұлтаньяев зерттеушілердің келесі буындарына осы салада оны іздестіруді жалғастыруға мүмкіндік берер еді. Мысалы, Э. И.Избасарованың PhD докторлық диссертациясында Ш. Уәлиханов басқарған тілдердің санын анықтауға әрекет жасаған зерттеушілер көрсетіледі: Ә. Марғұлан, С. Мұқанов және Ш. Сарыбаев.

Ш. Уәлиханов өз замандастарының естеліктері бойынша балалық шақта тілге деген қабілетін байқады. Белгілі болғандай, Сұлтан балалары бірнеше шығыс тілдерін «жеті жұрттың тілін білу» – жеті халықтың тілдерін үйренуі тиіс болатын. Сондықтан Ш. Уәлиханов бұл дәстүрді орындай отырып, жеке қазақ мектебіне түсті. Медреседе оқыған үш жыл ішінде ол араб жазуының негізін меңгеріп алды.

Татар мулласының өткізген сабақтарда балалар ортағасырлық әдебиеттің ескерткіштерін шағатай тілінде оқумен және шығыс ақындарының өлеңдерін декорациялаумен айналысты, араб және парсы тілдерінде жаттықты. Бірегей көптілдік қазақ ғалымы Ш. Уәлиханов анықталған әлеуметтік-тарихи ортада ғалым және жазушы тұлға ретінде қалыптасты.

Президент Н. Назарбаевтың пікірі бойынша «...Қазақстан өзінің көпұлттылығымен бірегей және күшті. Оның жерінде бірегей көпмәдениеттік кеңістік қалыптасты... Қазақстанның Көпмәдениеттілігі-бұл қоғам дамуының прогрессивті факторы. Қазақстан халықтарының Еуразиялық тамырлары Шығыс, Азия, батыс, еуропа ағындарын біріктіріп, полимәдениетті дамытудың бірегей қазақстандық нұсқасын жасауға мүмкіндік береді».

Мемлекет Басшысының тапсырмасы бойынша, 2013 жылдан бастап, республика мектептерінде 1-сыныптан бастап оқыту енгізілді ағылшын тілі. 5 жылдан кейін бұл оқушылар ағылшын тілінде пәндерді үйренеді. Сол уақытта осындай жұмысты жүзеге асыру үшін білікті кадрларды дайындау қажет. Сондықтан 2012-2013 оқу жылы ЖОО-да көптілді мұғалімдер кадрларын даярлау бойынша нақты және тиімді шаралардан басталуы тиіс. Білім берудің жаңа моделі үш тілде құрылады. Мемлекет басшысы қазақстандықтардың алдына осындай міндет қойып отыр.

Көптілділік – белгілі бір әлеуметтік қауымдастық (ең алдымен мемлекет) шегінде бірнеше тілді қолдану; индивидуумның (адамдар тобының) бірнеше тілді қолдануы, олардың әрқайсысы нақты коммуникативтік жағдайға сәйкес таңдалады [6, 7].

Көптілділік-көпмәдениетті тұлғаны қалыптастырудың негізі. Көптілді деп сөйлеуші, түсінуші және түрлі жағдайда шет тілдерін қолдана білетін адамды атауға болады. Шет тілін оқыту әлі білім алғандығын білдірмейді. Көптілді білім беру туралы оқытылатын шетел тілінде тағы да басқа оқу пәндері, мысалы, Оқытылатын тіл әдебиеті, Елтану және т. б. оқытылған жағдайларда айтуға болады.

Бірнеше шетел тілін меңгерудің халықаралық-стандартты деңгейіне қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін біз көптілді білім беру тұжырымдамасын қалыптастырдық. Ол оқытудың мазмұнын, принциптерін белгілі бір іріктеу, көп тілді сөйлесулерді, сөздіктерді және оқу-әдістемелік әдебиеттерді пайдалана отырып, арнайы технологияларды әзірлеу кезінде көптілді тұлғаның қалыптасуын болжайды, онда базалық, аралық және жаңа оқыту тілінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетіледі. Оқытудың жаңа технологиясында оқыту мазмұнының екінші және үшінші тілдерге сәйкестігін қамтамасыз ету қажет, әмбебап тілдік құбылыстардан бастап жаңа, Оқытылатын тіл үшін ерекше тілге көшу қажет.

Шоқан Уәлихановтың шығармашылығы – ғылымда әлем мойындаған және өзінің ғылыми атағын мәңгі қорғаған алғашқы қазақ ғалымы, оның эрудициясы мен көптеген тілдердің білімі туралы ғана емес, сонымен қатар оның лингвистикалық дарынын көрсетеді, ол жол жазбалары мен очерктерінде айқын көрінеді [5].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ш. Уәлихановтың лингвистикалық дарынын зерттеушілік табандылығы докторлық диссертацияда, монографияда және көптеген жарияланымдарда көрсетуге, осы бірегей тұлғаның тілдік қабілетін ашуға мүмкіндік берді.

Егемен Қазақстанның даму жылдары қоғамда екі тілділік пен көптілділік қазақ тілінің құқықтары мен қадір-қасиетін бұзып қана қоймай, оның дамуы мен ілгерілеуі үшін барлық қажетті жағдайларды жасайтындығын көрсетеді. Бірақ бұл Президент Назарбаевтың терең ойластырылған тіл саясатына және мемлекет интеллигенциясының қазақ халқының мәдениетін, тарихын және тілін сақтау мен дамыту қабілетіне байланысты.

Қазақстан Республикасының тіл саясатының тұжырымдамасы орыс тілін ғылым мен техниканың әртүрлі салалары бойынша ақпараттың негізгі көзі, жақын және алыс шетелдермен байланыс құралы ретінде анықтайды. Мемлекеттік, қазақ тілін, орыс тілін сақтау, дамыту, көптілді білім беру саясатын жүзеге асыру өте маңызды, бірақ қиын міндет. Бұл проблеманы қоғамның барлық мүшелерінің күшімен бірге шешуге болады.

Мақаланы қорыта келе, Ш. Уәлихановтың жоғары тілдік мәдениеті бір жағынан, әр түрлі дәуірге жататын Қазақстандық ғалымның аса ұқсас жолдарын жасайтынын айта аламыз. Екінші жағынан, оның тілдік мәдениеті ана тілі орыс және басқа тілдерді меңгерумен және пайдаланумен органикалық және нәтижелі ұштасқан көп тілділік Қазақстандағы қазіргі тіл ахуалына қатысты эталондық ретінде қарастырылуы мүмкін және қарастырылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Виноградов В.В. Очерки по истории русскогoлитературного языка XVII-XIX веков. М., 1982. 523 с.

Vinogradov V.V. Ocherki po istorii russkogo literaturnogo yazyka XVII-XIX vekov. – M. – 1982. – 523 s.

2 Кассина Т.А. Закономерности освоения и функционирования общественно-политической лексики иностранного происхождения (на материале германских заимствований в русском языке конца XVII – начала XVIII века): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Д., 1983. – 21 с.

Kassina T.A. Zakonomernosti osvoyeniya i funktsionirovaniya obshchestvenno-politicheskoy leksiki inostrannogo proiskhozhdeniya (na materiale germanski khzaimstvovaniy v russkom yazyke kontsa XVII – nachala XVIII veka). – D., 1983. 21 s.

3 Муканова З.А. Иноязычные крапления в произведениях Ч.Валиханова: Дис. канд. филол. наук, – Алматы, 2001. – 115 с.

Mukanova Z.A. Inoyazychnyye krapleniya v proizvedeniyakh CH.Valikhanova: Dis. kand. filol. Nauk, – Almaty, 2001. – 115 s.

4 Султаньяев О.А. Русская и казахская лексика и фразеология произведений Чокана Валиханова. – Кокшетау, 1996. – 373 с.

Sultan'yayev O.A. Ýalıhanovtyń shyǵarmalarynyń orys jáne qazaq leksikasy men frazeologiasy. – Kokshetau., 1996. – 373 s.

5 Шаймерденова Н.Ж. «Дневник поездки на Иссык-Куль» Ч. Валиханова как лингвистический источник // Валихановские чтения – 2: Материалы научно-практической конференции. Кокшетау, 1994. С.286-289.

Shaymerdenova N.Zh. «Dnevnik poyezdki na Issyk-Kul'» CH. Valikhanova kak lingvisticheskiy istochnik // Valikhanovskiye chteniya – Kokshetau, 1994. – 286-289 s.

6 Чан Динь Лам «Полиязычное образование – важнейшая стратегия развития Казахстана» // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 7. – С. 130-132;

Chan Din' Lam «Poliyazychnoye obrazovaniye – vazhneyshaya strategiya razvitiya Kazakhstana» // Uspekhi sovremennogo yestestvoznaniya – 2013. – № 7. – С. 130-132;

7 URL: <http://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=32605>

Материал 15.03.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Vinogradov V.V. Essays on the history of the Russian literary language of the XVII-XIX centuries, M – 1982. – 523 p.

2 Kassina T.A. Patterns of development and functioning of socio-political vocabulary of foreign origin (based on German borrowings in the Russian language of the late XVII – early XVIII centuries). – 1983. – 21 p.

3 Mukanova Z.A. Foreign speckles in the works of C. Valikhanov, Almaty – 2001. – 115p;

4 Sultan'yayev O.A. Russian and Kazakh vocabulary and phraseology of the works of Chokan Valikhanov. – Kokshetau. – 1996. – 373 p.

5 Shaymerdenova N.Zh., Diary of a trip to Issyk-Kul” by C. Valikhanov as a linguistic source. – Kokshetau, 1994. – 286-289 p.

6 Chan Din' Lam «Multi-linguistic education – the most important strategy for the development of Kazakhstan» // Successes in modern natural science – 2013. – № 7. – P. 130-132.

7 URL: <http://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=32605>

Полиязычие и русский язык в Казахстане на примере творчества Ш. Уалиханова

Э. И. Избасарова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

В статье рассматриваются культура русского языка в многоязычном казахстанском обществе, а также многоязычие и использование индивидуально-авторских слов в трудах ученого Ш. Уалиханова. Следует отметить, что в трудах казахского просветителя, ученого Чокана Валиханова приводятся примерные тексты русского литературного языка. Творчество Чокана Валиханова приходится на две разные эпохи середину XIX в. и последнюю треть XX в. – начало XXI в. Умелое употребление слов, являясь продолжением народных традиций, его труды успешно освещались в обществе. Кроме того, в статье говорится о том, что Ш.Валиханов, написав произведения на русском языке, пытался передать географические, этнографические сведения о Казахстане и Средней Азии в широкую научную среду и сформировавшуюся русскую интеллигенцию. В трудах Чокана написаны взгляды ученого О. Султаныева. Языковой мир Ч. Валиханова на самом деле отражает историко-психологические, лингвистические, философские, этнические особенности его уникальной личности.

Материал поступил в редакцию журнала 15.03.2020

Polyglot and Russian language in Kazakhstan on the example of sh. Ualikhanov's creativity

E.I. Izbasarova

Kazakh national University Al-Farabi, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

The article considers the culture of the Russian language in a multilingual Kazakh society, as well as multilingualism and the use of individual author's words in the works of the scientist sh.Ualikhanov. It should be noted that the works of the Kazakh educator, scientist Chokan Valikhanov contain sample texts of the Russian literary language. Chokan Valikhanov's creative work falls on two different epochs-the middle of the XIX century and the last third of the XX century-the beginning of the XXI century. the Skillful use of words, being a continuation of folk traditions, his works were successfully covered in society. Russian Russian-language works by sh.Valikhanov are also described in the article as an attempt to convey geographical and ethnographic information about Kazakhstan and Central Asia to the broad scientific community and the established Russian intelligentsia. In the works of Chokan, the views of the scientist O. Sultanyayev are written. The language world of CH. Valikhanov actually reflects the historical and psychological, linguistic, philosophical, and ethnic features of his unique personality.

Received: 15.03.2020

УДК 811.512.122

Н.Ш. Манасбаева¹, Л.С. Сабитова²

¹докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5064-8732>

²PhD, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8832-8753>

ОТГЛАГОЛЬНЫЕ АДЪЕКТИВЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В современном казахском языке имя прилагательное вызывает большой интерес, поскольку система категориальных признаков имени прилагательного обладает многочисленными способами выражения. Именное происхождение прилагательных не является единственным путем их становления как части речи.

В данной статье рассматриваются основные суффиксы, образующие прилагательные от глагольных основ и их семантические особенности. Некоторые изменения произошли в звуковом составе отдельных суффиксов, некоторые суффиксы, слившись с корнем, как средство словообразования утратились. Исследуется многофункциональных отдельных суффиксов, что обоснованное их общетюркским происхождением. Часть суффиксов отглагольного образования адъективов казахского языка встречаются и в составе разных частей речи, а некоторые из них служат формообразующими суффиксами диминутивных существительных и прилагательных.

Ключевые слова: прилагательное, словообразование, язык, суффиксация, признак.

ВВЕДЕНИЕ

Как и другие тюркские языки, казахский язык отличается очень развитой системой суффиксов в процессе словообразования. Стоит отметить, что большинство тюркских языков относятся к агглютинативному типу, то есть все словообразовательные элементы занимают место после корневой основы. Речь идет не только о создании совершенно новых слов и однокоренных дериватов, но и о переходе лексемы из одной части речи в другую: путем добавления или усечения структурообразующих морфем. В современном казахском языке имя прилагательное вызывает большой интерес, поскольку эту группу можно поделить на производные и непроизводные. Выделяют два способа образования производных прилагательных: суффиксальный и синтаксический. Объектом изучения в данной статье являются именно прилагательные, производные от других частей речи, а именно – отглагольные. Основным способом образования имени прилагательного является суффиксация.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Следует отметить, что именное происхождение прилагательных не является единственным путем их становления, как части речи. В данной статье рассматриваются суффиксальный способ образования прилагательных от глагольных основ. В процессе его развития значения отдельных суффиксов дифференцировались. Некоторые изменения произошли в звуковом составе отдельных суффиксов. И наконец, некоторые суффиксы, слившись с корнем, как средство словообразования утратились [1, 202].

Семантическое значение прилагательного складывается из двух частей: семантического значения исходной основы и значения словообразовательного суффикса. Важно отметить многофункциональность суффиксов, т.е. один и тот же суффикс способен служить словообразовательной морфемой для разных частей речи. Например: **соққы** – удар (существительное), **ойнақы** – игривый (прилагательное).

• Оның **соққысы** қатты – у него крепкий удар

оң қол **соққысы** – удар правой руки

соққы беру – нанести удар

соққы жеу – получить удар

• **Ойнақы** көз – игривые глаза

Ойнақы мінез – игривый характер;

Эта недифференцированность оставила свои следы и в современном языке [2,256].

Суффиксы **-қы/-кі**, **-ғы/-гі**, **-қ(-к)** образуют имена прилагательные от глаголов с модальной семантикой. В современном казахском языке некоторые слова с элементом **-қы** вследствие архаизации корня не подлежат делению на корень и суффикс.

Например: **мәңгі** – бессмертный, **алғы** – передний, **кәдімгі** – обычный, **игі** – добрый, **ежелгі** – давний и др.

Э.В. Севортян утверждает, что суффиксы **-қы/-кі**, **-ғы/-гі** уточняют признак предмета в зависимости от его места в пространстве или времени [3, 437]. Например: **қысқы** – зимний,

жазғы- летний, күзгі – осенний. Так же эти суффиксы показывают расположение предмета в пространстве, например: төменгі - нижний, ішкі- внутренний, сыртқы – наружный; Костанай +да+ғы мұражай – музей, который находится в Костанайе.

Суффиксы -ғы,- гі, -қы, -кі в таких случаях употребляются после падежного окончания, например:

Сейфулин даңғылын+да+ғы үй – дом, который находится на проспекте Сейфулина;

Астана+да+ғы саябақ – парк, который находится в Астане (Астанинский парк);

Дүкен+де+гі адамдар – люди, которые в магазине.

Значительное количество прилагательных в казахском языке образованы при помощи суффиксов –қ, -ық,-ік,-к. Исходные основы некоторых из них утратили свою лексическую самостоятельность, и значение их восстанавливается на основе сравнительных фактов. Так, корни прилагательных жарық, арық, жырақ, биік самостоятельно не употребляются. Например: жарық– светлый, жыртық – рваный, жырық–поцарапанный, анық – ясный, бұзық – непослушный, шірік – гнилой, сирек – редкий, ширақ – шустрый, бөлек – отдельный и т. д.. В отличие от слов с суффиксом -қы, многие прилагательные с суффиксом -к не утратили способности управления, например: ауылданқашық, мінезгесынық, іскеширақ. Однако в своей работе Махмуд Кашгарский -к/-г объясняет как один из видов отглагольного существительного и замечает, что прилагательные образуются посредством присоединения суффикса –лы, но следует учитывать, что он рассматривал общетюркские суффиксы [4,1261].

Необходимо также отметить, что суффиксы –қ, -ық,-ік,-к многофункциональны, они, во-первых, употребляется в качестве уменьшительного суффикса имени существительного, например: күшік < күш + ік– щенок, қод-ық – ослик, денеші осла. Во-вторых, данные суффиксы также образуют имена прилагательные, выражающие ослабленное качество: кіші-ре-к – маловатый, жас-ық– безвольный, робкий.

Имена прилагательные с суффиксами -ғыш/-гіш/ -қыш/ -кіш, -ғыр/-гір/-қыр/-кір, -шыл/-шіл также являются образованными от глагольных основ и имеют значение склонности к чему-нибудь и наличия чего-нибудь в значительной степени. Например: догадливый – тапқыр, влюбчивый – сүйгіш, изменчивый – өзгергіш, сонливый – ұйқышыли др.

Суффиксы -қар/-ғар/-ғыр/-гір семантически выражают размер чего – либо большого, крупного либо способности, склонности к чему-либо, например: заңғар – высочайший, асқар – высокий, зеңгір – высокий, сотқар – сварливый, ызғар – пронизывающий, өткір – острый, қиқар – упрямый, своевольный, ұшқыр – быстрый, тапқыр – находчивый, алғыр – способный, кереғар – противоположный, несовместимый и др.

В современном казахском языке производных слов, образованных с помощью указанных суффиксов, не так много. Производные слова, образованные на базе глагольно-именных основ, называют как предметы, так и качественные признаки. Группа прилагательных, обозначающих склонность, способность к чему-либо, качество, свойство предмета:

1) желгір – быстроходный, рысистый, қойғыр– способный ударить, айтқыр – красноречивый, сөзгер – болтливый, жылаукер – плаксивый, қайтқыр– робкий;

2) қауғыр – слабый, нежный, жасаңғыр – молодой [5,322].

К сложным суффиксам прилагательных относятся: -ынқы, -іңкі, -нқы, -нкі, -ымды,-імді, -мді, -ынды, -інді, -нды, -нді. Можно предположить следующую модель образования: корневой глагол + именной суффикс + суффикс прилагательных.

• суффиксы -ынды, -інді, -нды, -нді .

Например: туынды – вторичный: корневой глагол туу – ын-ды .

• - ымды/-імді/-мды/-мді: өтімді, батымды, татымды и т. д. Первый элемент суффикса -м; непосредственно присоединяясь к глаголу, образует имена: өтім, батым, татым, а от них посредством суффикса -ды (вариант -ді) – прилагательные.

• **-малы (мелі): жылжымалы, бұрмелі** и т. д. распадается на две части: -м – имяобразующий и -лы.

• **-ғыл/ – ғылт/–қыл/–қылт/ –ғылтым/–қылтым**

Состав данных суффиксов включает **-ыл, -іл,-л** которые многозначны и соответственно многофункциональны. Изначально данные суффиксы добавлялись к именным корням в значении качества. Например: қыз+ыл - *красный*, жас+ыл – *зеленый*. Так же они вошли в состав сложных суффиксов **қал//-кел//-қыл//-кіл, -мал//-мел, -тал//-тел** участвует в создании

- уменьшительных форм отыменных и отглагольных имен прилагательных. Например: *бозғыл - беловатый, сұрғыл-т - сероватый, аш-қыл-тым - кисловатый* и т.д.;

- производных имен прилагательных, например: *қат-қыл - твердый, мерзлый, үшкіл - треугольный, төрт-кіл - четырехугольный, сай-қал - обманчивый, қу-қыл - бледный, шұңғыл – глубокий*.

Позже указанный суффикс стал частью более сложной словообразовательной морфемы: **-ғылт, -гілт, -ілдір -ғылтым, -гілтім**. По классификации Г. Мұсабаева (сын есімнің шырайлары) данные суффиксы относятся к суффиксам уменьшительной формы степени сравнения прилагательных (шағын шырай)[6, 42]. По нашему мнению, данные суффиксы относятся в структурным формам выражения диминутивности адеквативов.

ВЫВОДЫ

Некоторые словообразовательные суффиксы имеют общетюркское происхождение, что обосновывает их полифункциональность в отношении разных частей речи. Они участвуют в образовании как имени существительного, так и имени прилагательного. Суффиксы, образующие прилагательные от глагольных основ в казахском языке, разнообразны и многозначны. Они семантически выражают наличие способностей, склонностей, неполноты проявления признака, место положения в пространстве, времени и пр. Именно сложносоставные суффиксы выражают значение уменьшительности и ласкательности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Сарбалаев Ж.Т. Из истории имени прилагательного в казахском языке. Вестник Омского университета, 2014. – №4. – с.202 -206.
Sarbalayev Zh.T. Iz istorii imeni prilagatel'nogo v kazakhskom yazyke. Vestnik Omskogo universiteta, 2014. – №4. – s.202 -206.
- 2 Баскаков Н. А. К вопросу о происхождении условной формы на -са//-се в тюркских языках // Академику В.А. Гордлевскому к его 70-летию. – М., 1953.
Baskakov N. A. K voprosu o proiskhozhdenii uslovnoy formy na -sa//-se v tyurkskikh yazykakh // Akademiku V.A. Gordlevskomu k yego 70-letiyu. – M., 1953.
- 3 Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 437 с.
Sevortyan E.V. Affiksy imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydzhanskom yazyke. – M.: Nauka, 1966. – 437 s.
- 4 Махмуд ал-Кашгари Диван Луга ат – Тукр/ Перевод, предисловие и комментарии З. – А.М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк – Пресс, 2005.
Makhmud al-Kashgari Divan Luga at – Tukr/ Perevod, predisloviye i kommentarii Z. -A. M. Auezovoy. Indeksy sostavleny R. Ermersom. – Almaty: Dayk – Press, 2005.
- 5 Кайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Наука, 1986 – 322 с.
Kaydarov A. Struktura odnoslozhnykh korney i osnov v kazakhskom yazyke. – Almaty: Nauka, 1986 – 322 s.
6. Мусабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселері. Алматы: Арыс, 2008 С. 42-49.
Musabayev G. Qazaq, til biliminin maseleri. Almaty: Arys, 2008 S. 42-49.

Материал поступил в редакцию журнала 07.02.2020

REFERENCES

- 1 Sarbalaev Zh. T. From the history of adjective name in Kazakh language. Bulletin of Omsk University, 2014. – no. 4. – pp. 202 -206.
- 2 Baskakov N.A. On the question of the origin of the conditional form na-sa/ / - CE in the Turkic languages // Academician V. A. Gordlevsky on his 70th birthday. – Moscow, 1953.
- 3 Sevortyan E. V. Affixes of nominal word formation in the Azerbaijani language. – Moscow: Nauka, 1966. – 437 P.
- 4 Mahmud al-Kashgari Diwan Luga at-Tukr / Translation, Preface and comments by Z-a-am Auezova. Index compiled by R. Ermers. – Almaty: Dyke Press, 2005.
- 5 Kaidarov Structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language. – Almaty: Nauka, 1986-322 P.
- 6 Musabayev G. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Arys, 2008. – P. 42-49.

Қазақ тіліндегі етістік негізінді адъективтер

Н.Ш. Манасбаева¹, Л.С. Сабитова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Қазіргі қазақ тілінде сын есім үлкен қызығушылық тудырады, өйткені қазақ тіліндегі сын есімнің категориялық белгілері жүйесінде берілу тәсілдерінің көптігіне байланысты. Сөз таптары – сын есімдердің атаулы шығу тегі және олардың қалыптасуының бірден-бір тәсілі емес.

Бұл мақалада етістік негізді сын есімдерді жасайтын негізгі жұрнақтар және олардың семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Жекелеген жұрнақтардың дыбыстық құрамында кейбір өзгерістер пайда болды, кейбір жұрнақтар түбірмен біріктіріліп, сөзжасам құралы ретінде қысқартылды. Олардың жалпы түркі шығу тегіне негізделген, көпфункционалды жеке жұрнақтарды зерттейміз. Қазақ тіліндегі етістік негізді сын есімдердің кейбір жұрнақтары сөз таптарының әр түрлі бөліктерінде де кездеседі, ал кейбіреулері диминутивті зат есімдер мен сын есімдердің формативті жұрнақтары ретінде қызмет етеді

Материал 07.02.2020 баспаға түсті

Verbal adjectives in kazakh language

N.Sh. Manasbayeva¹, L.S. Sabitova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Adjectives are of great interest in modern Kazakh language , since the system of categorical features of the adjective in Kazakh language has numerous ways of expression. The nominal origin of adjectives is not the only way of becoming part of speech.

This article discusses the main suffixes that form adjectives from verbal bases and their semantic features. Some changes occurred in the sound composition of individual suffixes, some suffixes merged with the root, as a means of word formation were lost. The multi-functionality of individual suffixes was studied, which can be explained by their common Turkic origin. Some suffixes of verbal formation of adjectives of Kazakh language are also found in different parts of speech, and some of them serve as formative suffixes of diminutive nouns and adjectives.

Received 07.02.2020

УДК 81

Ж.Е. Нусібақын¹, А.Т. Оналбаева², Г.А. Орынханова³¹магистрант 2 курса, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан²д.ф.н., и.о.профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6267-1104>³к.ф.н., и.о.асс.проф., Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>

ТАБУ И ЭВФЕМИЗМЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В настоящей статье рассматривается лингвистическая и этнографическая природа табу и эвфемизмов как один из актуальных вопросов лексикологии и стилистики казахского языка. Подробно изучен вопрос о возникновении и распространении табу. Дается классификация табу и эвфемизмов казахского языка. Изучены табу и эвфемизмы, возникшие на раннем этапе развития языка в силу религиозных представлений, а также обычаев, бытовавших некогда в народе. Классифицируются запретные слова и эвфемизмы, возникшие на иной социальной основе, которая включает в себя этикет, установленные моральные нормы и др. Выявлены приемы и языковые средства эвфемизации. Определены роль и функция табу и эвфемизмов в изменении значений слов и обогащении словарного состава и развития культуры речи.

Ключевые слова: табу, эвфемизмы, убеждения, нормы, значение слова.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, вся система этнографического табу, в том числе и языкового, первоначально возникла на основе религиозных представлений и предрассудков. Однако необходимо отметить, что с точки зрения современной лингвистической науки, табу – это не только слова, вышедшие из употребления в силу религиозных представлений. Своим возникновением табу обязано и другим социальным причинам. Так, из чувства вежливости, стремления соблюдать приличие, деликатность и т.п., люди часто избегают прямые названия отдельных вещей и действий. Поэтому значение слова «табу» как лингвистического термина несколько шире, чем в этнографическом его понимании, ибо последнее ограничивается только лишь религиозными предрассудками и не предусматривает других социальных предпосылок.

Табу в лингвистическом понимании представляет собой слова, употребление которых запрещено как вследствие мифологических верований, суеверий и предрассудков, так и цензурных запретов боязни грубых или неприличных выражений [1, 99].

Что же касается эвфемизма, то он является следствием языкового табу. Эвфемизм – это употребление смягчающих, благозвучных выражений вместо грубых, неприличных, неприятных, вместе с тем эвфемизмы – это и замена запрещенных (табуированных) слов разрешенными [1, 453].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Из-за религиозных представлений подвергались запрету, следовательно и эвфемизации, названия некоторых животных, насекомых, болезней, слова, вызывающие дурные предзнаменования, а также имена людей. Исходя из этого, мы попытались классифицировать табу и эвфемизмы следующим образом:

1. Названия животных. Издревле у казахов существовал запрет на упоминание волка. По словам Р.Карутца, казахским детям строго запрещалось называть волка, так как иначе он нападал на стадо. Из-за страха перед хищником его окликали иносказательными эвфемистическими именами: *қара құлақ* (букв. черные уши), *ұлыма* (букв. воющий), *ит-құс* (досл. собака-птица) и т.д.

Аналогичному запрету подвергалось слово *жылан* (змея). Поэтому употреблялись эвфемистические названия *түйме* (букв. плеть), *ұзын құрт* (букв. длинный червь) и др.

Из суеверного страха перед тигром его также называли эвфемистически. Так, вместо прямого названия *жолбарыс* употребляли другие – *қара құлақ*, т.е. черные уши [2, 186].

По данным Бухатын Базылхан, казахи, прожившие в Монголии, не называют своим именем даже такого безобидного животного, как елік (косуля). Вместо *елік атып алдым* там говорят *жирен атып алдым* (букв. застрелил рыжего). Ясно, что это – охотничье табу.

По суеверным убеждениям, в народе не называют своим именем даже такого насекомого как клоп, причем этот запрет мотивируется тем, что его настоящее имя якобы приводит к быстрому их размножению. на основе этого верования у клопа появились эвфемистические названия: *қызыл* (букв. красное), *сасық* (букв. вонючий), *кебек* (букв. отрудь).

2. Болезни. Из суеверного страха казахи в прошлом избегали употребления прямых названий болезней, исребляющих людей и скот. Этот страх особенно усиливался обычно во время эпидемии и эпизоотии. Вот, что писала в свое время по этому поводу «Киргизская степная газета» (1894, №47): «Особенно появление эпидемии и эпизоотии производит на киргиз (казахов) панический страх. Они убеждены, что когда люди позабывают Бога, тогда на земле появляются эпидемии. ...Оспа на землю является в виде дряхлой старухи без звуков, с большой косматой головой...»

На основе подобного верования подвергались запрету имена следующих болезней: *қызылша* (корь), *шешек* (оспа), *мәлік* (чума). Например, если в доме кто-либо заболел **корью**, болезнь открыто не упоминали, а называли ее эвфемизмом *қызыл көлек* (букв. красное платье) и др.

Название оспы также старались не произносить и употребляли вместо него известные эвфемизмы: *мейман*, *қонақ* (гостья), *әулие* (святая), или *қорасан*. Например, если в семье кто-нибудь заболел оспой, посторонним дали об этом узнать, сказав: *үйде қонақ (мейман) бар* (букв. у нас в доме гостья или к нам гостья пожаловала).

Вместо *мәлік* (чума скота) предпочитали употреблять эвфемистические имена – *қыз* (девушка), *кемпір* (старуха), *ақ байпақ* (букв. белый чулок).

3. Имена злых духов также являются одним из объектов запрета. Так, раньше, по словам Г.Мусабаева, казахи избегали слово *шайтан*. Вместо него употребляли эвфемистическую замену *сары бала*, что буквально означает желтый мальчик [3, 25-27]. Кое-где слово *шайтан* заменяли эвфемистическими сочетаниями *теріс табан* (букв. криволапый), *цимұрын* (букв. остроносый). Иногда, болезни считались делом рук злых духов и в таких случаях о больном говорили: *бір нәрсе көрінген* (**что-то** ему показалось) или *бір нәрсенің салқыны тиген* (букв. задело его что-то своим холодком). Здесь слов *бір нәрсе* (что-то) употреблено именно с уелью не называть злого духа его настоящим именем. Подобной же эвфемистической заменой можно назвать и слово *қара* (черный), встречающееся в поклятии *қара басқыр* (букв. да подавит тебя черный), где слово *қара* явно заменяет *албаст*, ибо иногда наряду с проклятием *қара басқыр* также употребляю *албасты басқыр*, т.е. да подавит тебя дьявол.

4. Слово, вызывающие дурные предзнаменования или вред. По своей природе они разнообразны, но в целом обусловлены суеверными приметами и древними обычаями. Так, казахи раньше избегали слов: *ұрланды* (украдено), *жоғалды* (потеряно). Вместо них употребляли эвфемизм *қолды болды*, который буквально означает «дело (чужих) рук». Боялись также говорить слово *жай* (молния), заменив его эвфемизмом *жасыл* (зеленая). Вместо *күн батты* (солнце садилось) предпочитали говорить *күн байыды* (букв. солнце

разбогатело), вместо *мал суалды* (букв.скот перестал доиться) – *мал байыды* (букв.скот стал богат). Одним словом, дурное воздействие и магическое свойство потенциально могли приписываться лбому слову. Об этом красноречиво говорят следующие строки Ч.Ч.Валиханова: «Язык человека через слово имел, по мнению киргизов (казахов), разрушительное влияние. «Слово человека может раздробить камень, если не камень, то голову человека»... Если у киргиза (казаха) умрет красн ребенок, пропадет хороший конь, улетит хороший сокол, испорттса ружье – все приписывается человеческому языку» [4, 482].

Приписывая словам магическую силу, люди обычно воздерживались от проклятий, боялись хвалить детей, животных, охотничьих птиц и много др., чтобы не сглазить их. А в случаях нарушений этого обряда немедленно прибегали к «спасительным формулам», т.е. выговариванию заклинания: *тіл-аузым тасқа* (букв.пусть сказанное мною заденеть камень) или *тфа, тфа* – имитация плеванья. Вот наглядный пример: *Тіфа, тіфа, тіл аузым тасқа, қалқам-ау, соқтауылдай жігіт боп қалыпсың ғой...*(С.Муканов). в буквальном переводе: «Тфа, тфа, будь это сказано камню, милый ты мой, каким ты вырос боьшим-пребольшим».

В определенных ситуациях любое обыкновенное слово могло стать опасным, потому и объектом запрета, подлежащим эвфемизации. Убедительно об этом пишет Ч.Валиханов: «Рым, т.е. обычай, соблюдение которых в шаманствеизбавляло от несчастий, а нарушение вело за собой какое-ибудь бедствие... Особенно много рымов киргизы (казахи) наблюдает во время походов и баранты. Слова: түс – сходи с лошади, байла – вяжа, дабы не послужили дурным предзнаменованием, заменяет благоприятными для них по смыслу словами: қон, бекіт, иір. Песен не поют; вместо сапты-аяк говорят джулды-аяк (жолды аяк) кобылу называют жеребцом, потому что ездить на баранту на кобылах считается неблагоприятным для успеха» [4, 483-487].

Из этого следует заключение, что число подобных запретных слов и заменяющих их эвфемизмов могло быть довольно многочисленным.

5. Запретные имена. Запрет на имена людей у казахов был обусловлен двумя, отличающимися друг от друга причинами. Во-первых, это – запрет на настоящие имена новорожденных на основе религиозных предрассудков, а, во-вторых, это – табуированные имена людей, возникшие на иной основе: запретные слова женщин по отношению к именам родственников их мужей, обусловленные родовой организацией общества.

1) **Запретные имена, обусловленные религиозными предрассудками.** Вера в магическую силу привела человека к естественному выводу, что через имя можно привить человеку определенные свойства. Таким образом, семаническому содержанию нарекаемого имени придавали особое значение. Примером этого служат имена: Молдыбай (букв.Скотобогат), Бұғыба (букв.Оленобогат), Сексенба (букв.Восемьдесятбогат) и т.д.

Но вместе с тем, по словам Н.И.Ибрагимова, для сохранения ребенка от дурного глаза или чтобы частым упоминанием его имени не навлечь какую-нибудь беду или болезнь, давали ребенку, кроме нареченного имени, разные прозвища, например, мальчишкам: Жаман бала (букв.Плохой мальчик), Тентек бала (букв.Драчун мальчик), Жынды бала (букв.Дурной мальчик), Ұры бала (букв. Вор мальчик) и т.д.; девочкам: Қара шаш (букв.Черный волос), Қой көз (букв. Бараньи глаза), Ұзын шаш (букв.Длинный волос) и т.п.

Таким образом эвфемистические прозвища заменяли настоящие имена младенцев. Из этого видно, что подобающее большинство худых или неблагозвучных имен по существу возникло в результате нарочитого завуалирования настоящих т.е. запретных имен. Следовательно, не логично и не обоснованно считать, что люди давали плохие имена своим детям из-за неприязни к ним.

2) **Запретные имена, обусловленные родовой организацией общества.** Как уже было сказано, вторая категория запретных имен связана с словарными запретами женщин по отношению к именамродственников мужей. Необходимо отметить, ччто такой запрет в свое время был широко распространен и среди других народов. Об этом говорится в трудах многих ученых (Д.К.Зеления, Дж.Фрэзер, Э.Краулей и др.).

Впервые о запретных словах женщин-казашек отмечалось в трудах Н.И.Ильминского, Н.И.Гродекова, Ч.Ч.Валиханова, Г.Н.Потанина. но более полное освещение они получили в исследовании А.Н.Самойловича [5].

Смысл данного запрета состоял в том, что женщина, по родовому обычаю, не должна была звать по имени почти всех родственников мужа, начиная с теста и тещи и кончая младшими детьми семейства.

Если кто-нибудь из родственников мужа назывался именем, обозначающим какой-нибудь предмет, то даже название этого предмета для нее было запретным, и она, естественно, выдумывала для него новое, т.е. эвфемистическое имя. Примером тому служит общеизвестный анекдот следующего содержания: «*Ата, ата! Сылдырааманың ар жагында, сарқырааманың бер жагында маңырааманы ұлыма жеп жатыр екен, жаныманы білемеге білеп-білеп жіберіп бауыздап келдім*». Буквально это звучит так: «Батюшка, батюшка! По ту сторону **журчащего** (речки), по этой стороне **шелестящего** (камыша) **блеющую** (овцу) **воющий** (волк) съедал, отточив **точимое** (нож) на **точилище** (оселке) я зарезала ее».

Так как обычные слова: *речка, камыш, овца, волк, нож, оселок*, которые, надо полагать, были созвучными с именами родственников мужа этой женщины (вроде: *Өзенбай, Камысбек, Қойлыбай, Қасқырбай, Пышақбай, Қайрақбай*) не позволяли открыто произносить их, потому и она была вынуждена прибегнуть к соответствующим эвфемизмам. В работе анализируются много таких примеров, что позволяет утверждать, что запрет на имена людей очень активно содействовал обновлению словаря, т.к. эвфемизации подвергались не только табуированные имена, но и обыкновенные слова, входившие в их состав. Картина станет более зримой, если учесть тот факт, что в образовании имен участвует очень большое количество слов из разных пластов словарного состава языка.

Также существуют запретные слова и эвфемизмы, возникшие на иной социальной основе, которая включает в себя: этикет, нравственность, приличие, стыдливость, деликатность, вежливость и установленные моральные нормы. Круг таких запретных слов и эвфемизмов целесообразно сгруппировать следующим образом:

1. Табу и эвфемизмы, связанные с понятием смерти. Из числа всех естественных явлений для человека самой устрашающей была и остается смерть. Из давних времен люди чувствовали неудобство и неприятность при сообщении о чьей-либо смерти родным и близким усопшего и выражать соболезнование по этому поводу. Следовательно, у всех народов, в том числе и у казахов, слова, обозначающие смерть или связанные с нею понятия, всегда относились к числу неудобнопроизносимых, нежелательных или запретных, и они, как правило, заменялись более мягкими и благозвучными, т.е. эвфемистическими словами и выражениями.

У казахов, по сложившейся традиции, весть о смерти не следует оглашать открыто, своим именем. Если случилась беда, т.е. умер человек, его родным и близким об этом сообщают завуалированно, иносказательно, при помощи эвфемистических выражений, которые порою приобретают широко известную каноническую форму стиха или прозаическую конструкцию, например:

Аққу ұшып көлге кетті,
Сұңқар ұшып шөлге кетті.
Ол адасып кеткен жоқ,
Әркім барар жөнге кетті.

Буквально эти строки звучат так:

Лебедь улетела на озеро,
А сокол – в степь.
Они не заблудились,
А отправились туда, куда суждено идти всем.

Таких примеров много. Поэтому ограничимся лишь перечислением эвфемистических слов и выражений, обычно употребляющихся вместо слова *өлді* (умер). Так, например: а) смерть представляется как уход (из этого мира) или возвращение (в потусторонний мир): *өтті* (досл.прошел), *кетті* (ушел), *жүріп кетті*, *аттанып кетті* (отправился), *қайтты*, *қайтып кетті* (возвратился); *қайтпас сапарға кетті* (букв. отправился в безвозвратное путешествие), *о дүниеге жөнелді* (отправился в тот мир); б) смерть представляется как покой, отдых или вечный сон: *жұмды* (букв.закрыв глаза), *мәңгі ұйқыға кетті* (букв.заснул вечным сном); в) смерть представляется как потеря или лишение представляется как нечто оборвавшееся, остановившееся движение, течение, дыхание: *үзілді*, *демі бітті*, *демі тоқтады*; д) понятие «умер» также передается выражениями различных образных представлений: *қайындап кетті*, *шейіт болды* и др.

Слова, обозначающие такие понятия как «могила», «кладбище», «хоронить» также подвергаются эвфемизации. Например, вместо *көр* (могила) нередко употребляют эвфемистические слова *орын*, *жай* (место). Очень часто вместо *яәлік* (мертвец, труп) предпочитают употребить более благозвучные слова: *сүйек* (букв.кость), *дене* (тело), *мәйіт* (останки). Точно также вместо слова *көму* (хоронить) приятно говорить *қою* (букв.ставить), *жерлеу* (букв.засыпать землей).

2. Табу и эвфемизмы, связанные с болезнями, физическими недостатками.

Стремление людей избегать слова, характеризующиеся своей «откровенностью» прямолинейностью, в известной степени относится и к названиям тяжелых болезней и недугов (как, туберкулез, сифилис др.). ничего зазорного нет в том, что мы эти болезни называем своими именами. Но тем не менее принято заменять их более благозвучными и иносказательными эвфемистическими вариантами. так, вместо *құрт ауруы* (туберкулез, чахотка) предпочитают говорить *жәтел ауру* (букв.кашельная болезнь), *жіңішке ауру* (букв.утонченная болезнь). Вместо *қылтымақ* (рак пищевода) очень часто употребляют эвфемистическое выражение *аты жаман ауру* ((букв. плохая болезнь).

Одним из приемов эвфемизации следует признать употребление вместо народных названий болезней (коянышқ, мешел, шыжың) их терминологических вариантов, заимствованных из русского языка (эпилепсия, рахит, диабет).

Прямые названия фатальных болезней не упоминается и в некрологах, где обычно ограничиваются формулой: «после продолжительной тяжелой болезни...» и не указывается название болезни.

Подвергаются эвфемизации также слова, обозначающие физические недостатки человека. Носители языка обычно вместо таких слов как: *соқыр* (слепой), *бүкір* (горбатый), *ақсақ* (хромо), *шолақ* (безрукий), *керең*, *саңырау* (глухой) и др. особенно в присутствии лиц с указанными физическими недостатками предпочитают употребить их в эвфемистические эквиваленты. Например: вместо *саңырау* или *керең* **құлағының мүкісі бар** или **тосаңдау естиді** (букв.тут на ухо), вместо *ақсақ*, *шойнақ*, *шолақ*, *бүкір* просто *кемтар*, что означает «человек с физическим недостатком».

Таким образом, вследствие запретов в качестве реакции на них язык тут же приобретает эвфемизмы. А это влечет за собой явные изменения в структуре лексики языка.

В частности, языковой запрет и эвфемизация в той или иной мере способствуют образованию синонимических рядов, омонимов и расширению значений слов. К примеру можно взять слово *түйме* (пуговица). В обычном употреблении оно не имеет ничего общего со словом *жылан* (змея). Однако, последнее вследствие запрета некогда подвергалось эвфемизации и в результате чего получило завуалированное название – **түйме**. Таким образом, **жылан** и **түйме** формально стали синонимами. И здесь же наблюдается другая картина: превратившийся в название нового и необычного для себя предмета слово **түйме** как-бы становится омонимом самого себя. Ср.: **түйме** – пуговица, **түйме** – змея.

Иногда в соответствующей ситуации или контексте слово, выполняя эвфемистическую функцию, приобретает совершенно неожиданное значение. Например, в

обычных условиях, т.е. вне контекста, никто не видит эвфемизмы в словах: *жәндік, адал, арам, асу, қара жол* (соответственно: существо, преданный, паганный, перевал, тропа). Но достаточно им оказаться в соответствующем контексте, чтобы они приобрели необычный смысл. Подтвердим сказанное примерами:

Қызға қарасам, басын көрпесімен бүркеп алған. Бірақ оны да *жәндіктер* шаға ма, немене, көрпе астында тыршып, бүлкің-бүлкің етеді (С.Муканов).

...Ақ Айман, абұйыр мен ұят керек,
Табылса әрбір жерден сөздің ағы.
Түсіп ең қорқау қасқыр ауызына,
Өзіңе **адал**, бізге **арам** болдың дағы,
Жан аспас қия беткей **асуыма**
Талқын қып **қара жолды** салды дағы.

(Айман-Шолпан).

В данном случае *жәндік* представляет собой эвфемистическое название бытовых паразитов, а остальные тонко намекают на якобы совершившуюся супружескую измену. И все это достаточно ясно говорит о влиянии языковых табу и эвфемизмов на изменение в семантической структуре лексики.

ВЫВОДЫ

Интерес к табу и особенно эвфемизмам объясняется неограниченными возможностями этих явлений, выступающих в качестве одного из факторов изменений значений слов, обогащения словарного состава языка, развития культуры речи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1967.
Reformatskiy A.A. Vvedeniye v yazykoznaniiye. – M., 1967.
- 2 Потанин Н.Н. Очерки Северо-Западной Монголии, вып. 4. – СПб, 1883.
Potantin N.N. Ocherki Severo-Zapadnoy Mongolii. vyp. 4. – SPb., 1883.
- 3 Мусабаев Г. Современный казахский язык, I, Лексика. – Алма-Ата, 1967.
Musabayev G. Sovremennyy kazakhskiy yazyk. I. Leksika. – Alma-Ata. 1967.
- 4 Валиханов Ч. Собр. Соч. В пяти томах. Т. I. – Алма-Ата, 1961.
Valikhanov Ch. Sobr. Soch. V pyati tomakh. T. I. – Alma-Ata, 1961.
- 5 Самойлович А.Н. Запретные слова в языке казах-киргизской замужней женщины, «Живая старина», т. 14, вып. 1-2. – Петроград, 1915.
Samoylovich A.N. Zapretnyye slova v yazyke kazakh-kirgizskoy zamuzhney zhenshchiny. «Zhivaya starina». t. 14. vyp. 1-2. – Petrograd. 1915.

Материал поступил в редакцию журнала 31.03.2020

REFERENCES

- 1 Reformatsky A. A. Introduction to linguistics. – Moscow, 1967.
- 2 Potanin N. N. Essays of North-Western Mongolia, issue 4. – SPb., 1883.
- 3 Musabayev G. Modern Kazakh language, I, Lexicon. – Alma-ATA, 1967.
- 4 Valikhanov CH. Collected works in five volumes. T. I. – Alma-Ata, 1961.
- 5 Samoilovich A. N. Forbidden words in the language of Kazakh-Kirghiz married women, "Living antiquity", volume 14, issue 1-2. – Petrograd, 1915.

Қазақ тіліндегі табу және эвфемизм

Ж.Е. Нусібақын¹, А.Т. Оналбаева¹, Г.А. Орынханова¹¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Мақалада қазақ тілінің лексикологиясы мен стилистикасының өзекті мәселелерінің бірі ретінде табу мен эвфемизмдердің лингвистикалық және этнографиялық табиғаты қарастырылады. Табудың пайда болуы және таралуы туралы мәселе егжей-тегжейлі зерделенді. Қазақ тілінде табу мен эвфемизмдердің жіктелуі беріледі. Діни көзқарастар, сондай-ақ салт-дәстүрлерге байланысты тілдің ерте даму кезеңінде пайда болған табу мен эвфемизмдер зерттелді. Басқа әлеуметтік негізде пайда болған тыйым салынған сөздер мен эвфемизмдер жіктелді, ол этикетті, белгіленген моральдық нормаларды және басқаларды қамтиды. Сөз мәндерін өзгертуде және сөздік құрамын байытуда және сөйлеу мәдениетін дамытуда табу мен эвфемизмдердің рөлі мен функциясы анықталды.

Материал 31.03.2020 баспаға түсті

Taboo and euphemisms in the kazakh languageJ. Nusibagyn¹, A. Onalbaeva¹, G. Orynkhanova¹¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

This article examines the linguistic and ethnographic nature of taboos and euphemisms as one of the topical issues of lexicology and stylistics of the Kazakh language. The question of the origin and spread of taboos has been studied in detail. The classification of taboos and euphemisms of the Kazakh language is given. Taboos and euphemisms that arose at an early stage of language development due to religious beliefs, as well as customs that once existed among the people, are studied. Forbidden words and euphemisms that arose on a different social basis, which includes etiquette, established moral norms, etc., are classified, techniques and language means of euphemization are identified. The role and function of taboos and euphemisms in changing the meaning of words and enriching the vocabulary and developing the culture of speech are defined.

Received: 31.03.2020

УДК 81'3

E. Sh. Nikiforova¹, A.S. Talikbayev²¹Ph.D., associate professor, A.Baitursynov Kostanay state university, Kostanay, 110000, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1175-4812>²post-graduate student, A. Baitursynov Kostanay state university, Kostanay, 110000, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4929-6258>**METAPHOR AS A MEANS OF DESIGNATING THE NEGATIVE CONSEQUENCES OF MIGRATION PROCESSES IN EUROPEAN AND AMERICAN MEDIA**

The military metaphor and metaphor based on natural phenomena and disasters in the media serves as a powerful weapon in shaping the perception of the image of a migrant as an "external enemy", "invader". The article analyzes a military metaphor and a metaphor based on natural phenomena and disasters from various European and American media, which negatively characterize migration processes and cause fear in citizens of an attempt on the part of foreigners on the territory, economic and social life of their state. Thus, the media reinforce the conflict and incite hostility between migrants and the indigenous population in order to achieve a specific goal. Since migration processes always have negative processes for the country, politicians and

journalists are trying, through instilling fear and a negative attitude towards migrants, to achieve support from citizens in the (anti-)immigrant policy of the state. In this they are helped by the use of a metaphor with negative and even frightening contamination.

Keywords: metaphor, politics, migrant, refugee, media, invader.

INTRODUCTION

The use of metaphors in designating migration processes has now become the subject of close attention of many modern linguistic studies, since the phenomenon of population migration, which is widespread today throughout the world, is not only complex social, but, first of all, political, economic, as well as the cultural process. That is why many researchers studied the metaphor in migration discourse, for example: K. Beke, O. Santa Ana, E. V. Budayev, A. P. Chudinov, I. V. Khokhlova and others. These researchers studied the use of metaphors in migration discourse of Germany or America separately. For example, K. Beke and I.V. Khokhlova studied the features of the use of metaphors in the migration discourse of Germany on the basis of German texts and messages about refugees during the “Arab Spring” [1, 2, 3]. Other researchers, O. Santa Ana, E. V. Budayev and A. P. Chudinov, considered metaphorical features representing immigration processes on the basis of the American press [4, 5].

The most acute issue of migrants is in the USA and Germany. Many newspaper journalists are of the opinion that the migration processes in Germany led to the “*Battle for European Civilization*” [6]. And the US migration policy in the person of President Donald Trump is called nothing more than *anti-immigrant rallying cry* [7]. In general, European and American media describe the migration situation today with the following metaphor: *issues of immigration and identity convulse almost every country* [8]. Consequently, the negative effects of immigration come to the fore in modern English-language media and the opinion that the migration process as a whole is a spontaneous process that without regulation by the government leads to chaos is being cultivated. In order for indigenous citizens of the country to support the (anti-)immigrant policy of the state, journalists and politicians actively use metaphors of a destructive nature.

Therefore, the aim of this article is to consider the use of military metaphors and metaphors, which are based on natural disasters in the English media to denote the negative consequences of migration processes for Europe and the United States of America.

To achieve the aim, the following methods were used: continuous sampling method; descriptive method, including methods of description and generalization; analysis.

The scientific novelty is that this article will highlight the process of formation in the minds of readers of a negative image of a migrant and migration processes in general through the media using certain types of metaphor.

MAIN PART

The media exert a strong influence and pressure on their audience. Setting themselves the task of maximally influencing the mass addressee, the media act as an agent that forms certain features of the perception and evaluation of socially significant processes in the target audience. Of particular importance for the formation of the attitude of the media audience to the described events and phenomena are metaphors. The dominance of metaphors used to represent migration in the European and American media, is a natural way of describing the migration situation and forming attitudes towards migrants [4, 37].

First, it seems necessary to define the very concept of *metaphor*, which will be the clue aspect of this article.

At present, there are various approaches to the interpretation of the term “metaphor”. In the traditional sense, a metaphor is a speech mechanism consisting in the use of a word denoting a certain class of objects, phenomena, to characterize or name an object belonging to another class, or

to name another class of objects similar to this in some respect [2, 185]. In cognitive theory, a metaphor is a mental operation that can conceptualize and categorize reality by transferring knowledge from one specific area to another, abstract and often unknown, thereby creating a linguistic picture of the world.

According to A. P. Chudinov, the numerous uses of metaphors are periods of “metaphorical storms” that arise as a result of various political changes and some instability in world politics [5, 137].

Based on the foregoing, it is interesting to consider metaphors simultaneously on two continents – Europe and North America – during the period of intensification of the processes of population migration on their territory. At present, politicians and the media of different countries in their speeches very often use metaphors that dehumanize migrants, exposing them as a single whole, united and indivisible. This is done in order to portray in the minds of citizen readers a certain portrait of “a threat migrant” so that later the indigenous people of the country support the (anti)-immigrant policy of the government, since in many respects the consequences for the economy, politics and culture of the country, the presence of a large number of migrants is really negative.

In this study, we consider the use of numerous metaphors representing migration processes, as well as migrants, based on the material of the modern English media. During a continuous sampling of electronic versions of such famous foreign publications as The Guardian, The American Conservative, The New York Times, Independent, more than 50 publications on the topic of migration and migration processes in different countries were selected and reviewed.

Within the framework of this article, 2 groups of metaphors were distinguished: military metaphors and metaphors, which are based on natural phenomena and disasters. Let us dwell on each of them in more detail and illustrate their use with specific examples taken from modern English publications.

In the media, military metaphors are used to form the perception of the image of a migrant as an enemy. In the English media we found such examples as: “army of immigrants”, “invasion”, “illegal invasion”, “attack”. Former French President Nicolas Sarkozy, in one of his speeches, compared the movement of migrants with the invasion that Europe is unable to cope with: “*It is not immigration, it’s invasion. Europe is totally inefficient in tackling it*” [9].

The cohesion of the actions of Venezuelan migrants on the border of Mexico and the USA is compared with the actions of an army: “*While much of legally employed and well-paid London is stirring from its slumber, the day has already started for the army of immigrant workers that keep the wheels of the machine turning*” [7].

It should be noted that in the media both refugees and labor migrants are called “invaders”.

The article “The Battle for European Civilization” identifies two “warring parties” – Europe as a whole and migrants. From here in the article a portrait of the “enemy refugee” arises:

As any reader of Caldwell’s and Murray’s books knows, this battle has deep and complex intellectual roots, profoundly linked to questions of belief, secularism, and the meaning of life. It will be fought in myriad ways – at the ballot box, in the media, sometimes in the streets. Unfortunately, it seems far from unlikely that it will eventually involve violence – that is, violence beyond what terrorists have already initiated [6].

In the next paragraph, the journalist refers to the words of the famous public figure Ajami (Lebanese immigrant in America), making the portrait of the migrant not just negative, as is the case with the enemy refugee, but sinister and refers to the description of the terrorist refugee: *the new arrivals, timid at first, grew expansive in the claims they made ... they had fled the fire, and the failure, of their ancestral lands, but they had brought the fire with them* [6]. The key definition of a terrorist refugee is the metaphor that they “brought the fire with them” to European countries.

Based on these examples, it can be concluded that military metaphors characterize the migration movement as an invasion of a certain army, which poses a certain threat to society.

Metaphors based on natural phenomena and disasters are mainly metaphors related to water. For example, *flood, flow, inundation, stream, wave*. It should be noted that metaphors representing

disasters are used quite often, because they serve to express something unforeseen. Using these metaphors, the media and politicians suggest that migrants are a potential danger.

Verbs related to water create a negative orientation of the metaphor and a negative characteristic of migration process: *to stream, to flood, to flow*. These metaphors implicitly compare migrants with moisture that penetrates into every gap in European society and pose the following question for the reader: What can I do against “flood” and “waves”? Build dams or wait?

In the English media, we found a huge number of examples taken from online newspaper publications that constantly compare the movement of migrants with a variety of natural disasters: *the flow of migrants streaming into ..., a fresh wave of immigrants, the chaotic flood of migrants*. For instance:

“That hasn’t stopped the flow of migrants streaming into...” [10].

The flow of migrants streaming into... is something threatening and unstoppable.

“With the financial crisis a thing of the past, the authorities in Singapore are looking at ways of letting in a fresh wave of immigrants” [9].

A fresh wave of immigrants is something large-scale and “covering” the country as a whole without a way back.

“Chancellor Angela Merkel of Germany was wrong about how to respond to the chaotic flood of migrants seeking refuge from war and poverty – perhaps Europe’s most serious crisis since World War II”[6].

The chaotic flood of migrants is something unregulated by the state and leading the rest of society to degradation. Here we see a reference to the biblical flood of the world and chaos.

Metaphors representing natural phenomena and disasters (floods, storms, streams, waves) and used in connection with migrants and refugees show that the migration movement is a spontaneous and uncontrollable process, that is a negative process.

CONCLUSION

Consequently, on the basis of the study of the material of the English media, it can be concluded that the metaphorical image of migrants and of migration processes is dynamic in Europe and the USA. As a result of categorization, two groups of metaphors were identified, the purpose of which is to represent the process of migration as a constant, mass, continuous, long, spontaneous and uncontrolled movement. The image of the migrant himself is dehumanized and presented by politicians and the media as a threat to the modern society.

Therefore, a military metaphor is used to represent the image of a migrant as an enemy, and the migration process – as an invasion of a certain army, which poses a certain threat to society. Through a military metaphor, a clearly negative image of a migrant is modeled in the English media. Although, it is worth noting that this model would not be so productive in describing migration processes if it were not for the fertile soil of the national consciousness of Europeans and Americans: the negative perception of “newcomers” from other countries is due to the history of Europe in a permanent state of war. Hence the fear of the citizens of an attempt on the part of foreigners not only on the territory of the land, but also on the economic and social life of the country. As a result, it is extremely difficult to conclude whether the processes in society regarding migrants simply reflect the media or form and direct them.

At the same time, metaphors representing natural phenomena and disasters are used to show that the migration movement is a spontaneous process, which at any moment can get out of control and cause damage to European and / or American society. Metaphors based on natural phenomena and disasters represent the metaphorical concept “threat / danger”, which in turn includes two metaphorical models: “water” and “war”. A metaphor of natural disaster is implemented in the metaphorical model of “water” and is expressed through the following lexical units: “stream of migrants”, “flow of illegal migrants”, “flood of migrants”, “wave of illegal migrants”. The use of metaphors, identifying migration with water, pursues as its goal the inspiration of fear. The image

of water in this context is associated with a destructive force, which is perceived as a threat to security and horrifies inspires fear with its uncontrolled nature. Thus, using metaphors when describing migration processes that are identified with natural phenomena that are dangerous for humans, the media likens migration to something unforeseen, potentially dangerous, uncontrollable. This is done in order to form a specific image of a migrant in the minds of citizen readers, which will help make the country's indigenous people support the government's (anti)-immigrant policy.

REFERENCES

- 1 Beke K. The “invasion” from the “poor houses of Europe”. Metaphors in the Immigration Discourse //The language of the migration discourse. – Opladen, 1997. – No. 2. – P. 164-193.
- 2 Khokhlova I.V. Metaphors in the migration discourse of Germany (on the example of reports about refugees during the “Arab Spring”)/ I.V. Khokhlova // KSU Bulletin. – Kostroma, 2014. – No. 1. – P. 185–188.
- 3 Santa Ana, O. Immigration as Dangerous Waters: The Power of Metaphor. From Brown Tide Rising: Metaphors of Latinos in Contemporary Public Discourse. – Austin, TX: University of Texas Press, 2002. – 405 p.
- 4 Budayev Ye. V., Chudinov A. P. Cognitive-discursive analysis of metaphor in political communication / Ye. V Budayev, A. P.Chudinov //Political Linguistics. - Moscow, 2008. – No. 26. – P. 37–48.
- 5 Chudinov A. P. Metaphorical mosaic in modern political communication. – Ekaterinburg, 2003. – 248 p.
- 6 The Coming Battle for European Civilization [Electronic sources]. Access mode: <https://www.theamericanconservative.com/articles/the-coming-battle-for-european-civilization/>
- 7 Migrants in Tijuana Run to U.S. Border, but Fall Back in Face of Tear Gas [Electronic sources]. Access mode: <https://www.nytimes.com/2018/11/25/world/americas/tijuana-mexico-border.html?action=click&module=Top%20Stories&pgtype=Homepage>
- 8 The Path to a ‘National Emergency’ [Electronic sources]. Access mode: <https://www.theamericanconservative.com/buchanan/trump-should-declare-a-national-emergency/>
- 9 What is the migrant caravan and why is it dominating the US midterm elections? [Electronic sources]. Access mode: <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/migrant-caravan-what-is-mexico-trump-where-today-map-border-midterm-elections-a8608236.html>
- 10 America only wants the 'best' immigrants, but would its own people pass the test? [[Electronic sources]. Access mode: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/dec/26/team-america-merit-based-immigration-self-defeating>

Received 31.01.2020

Метафора еуропалық және америкалық БҚА-да жағымсыз көші-қон салдарын белгілеу құралы ретінде

Э.Ш. Никифорова¹, А.С. Таликбаев¹

¹А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы

БАҚ-ғы әскери метафора және табиғи феномендер мен апаттар негізіндегі метафора көшіп-қонушының бейнесін «сыртқы дұшпан», «жаулап алушы» ретінде қабылдаудың күшті құралы болып табылады. Мақалада түрлі ағылшын тілді еуропалық және америкалық БҚА-нан алынған, көші-қон процесін теріс сипаттайтын және азаматтарда шетел адамдары тарапынан олардың мемлекет аумағына, экономикалық және әлеуметтік өміріне қастандық етуден қорқуды туындататын әскери метафора және табиғи феномендер мен апаттар негізіндегі метафора талданады. Осылайша, белгілі мақсатқа жету үшін БАҚ жанжалды күшейтеді және көшіп-қонушылар мен байырғы халық арасында араздықты қоздырады. Көші-қон процестері әрқашан ел үшін жағымсыз

процестерге ие болғандықтан, саясаткерлер және журналистер мемлекеттің көші-қонға қарсы саясатында үрей тудыру және көшіп-қонушыларға жағымсыз қарым-қатынас арқылы азаматтардың тарапынан қолдауға қол жеткізуге тырысады. Мұндай жағдайда оларға жағымсыз және тіпті қорқытқыш коннотациялы метафораларды пайдалану көмектеседі.

Материал 31.01.2020 баспаға түсті

Метафора как средство обозначения негативных последствий миграционных процессов в европейских и американских СМИ

Э.Ш. Никифорова¹, А.С. Галикбаев¹

¹Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан

Военная метафора и метафора на основе природных феноменов и бедствий в СМИ служит мощным оружием формирования восприятия образа мигранта как «внешнего врага», «захватчика». В статье анализируется военная метафора и метафора на основе природных феноменов и бедствий из разных англоязычных европейских и американских СМИ, негативно характеризующие миграционные процессы и вызывающие у граждан боязнь покушения со стороны иностранцев на территорию, экономическую и социальную жизнь их государства. Тем самым СМИ усиливают конфликт и разжигают неприязнь между мигрантами и коренным населением для достижения определенной цели. Так как миграционные процессы всегда имеют негативные процессы для страны, политики и журналисты пытаются посредством внушения страха и негативного отношения к мигрантам достичь поддержки со стороны граждан в антимиграционной политике государства. В этом им помогает использование в речи метафоры с негативной и даже устрашающей коннотацией.

Материал поступил в редакцию журнала 31.01.2020

ӘОЖ 81-119

Г.О.Сейдалиева¹, Р.К. Адилбаева²

¹PhD., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-4448-2414>

²магистр., аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., 161200 Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-0940-5114>

ПРАГМАЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ

Кез келген коммуникативтік үдерістің ақпараттық-психологиялық ықпалы болады. Серіктеспен сөйлесу барысындағы прагматика мақсатқа жету үшін, ішкі пайғалды орындау үшін барлық сөйленіс тактикасы мен аялық білімді жұмсауға, тіпті эмоция мен аффектіні көрсетуге мәжбүр етеді. Сол себепті серіктес болмысын тану арқылы оған қандай коммуникативтік стратегиямен дайындалып тілдік қарым-қатынас жасау қажеттілігі, кез келген акті бойындағы ниеттің түпкі мәнін тани білу қажеттілігі прагмалингвистика саласында қарастырылады. Аталмыш мақалада коммуникативті үдеріске баса назар аударыла отырып, тілдік қарым-қатынастағы сан түрлі көптеген актілердегі мәтінмәнді тәуелді қағидалардың осы жүйеде қолданылуы қарастырылады. Сондай ақ мақалада тіл -

тек қана әдеби тілдің, ауызекі сөйлеу тілінің, диалект т.б. функциональды нұсқалардың бірлігі немесе тілдік белгілер жүйесі ғана емес, керісінше кез келген нақты жағдайдағы әлеуметтік этномәдени қауымдастық мүшелерінің өзара байланыс құралы, тәжірибе алмасудың икемді тәсілі ретінде атап өтіледі.

Кілт сөздер: прагмалингвистика, сөйлеу актісі, парадигма, пресуппозиция, адресант, адресат, прагмема.

КІРІСПЕ

Тіл білімінде прагмалингвистика ұғымы сөйлеушінің таныған немесе танылмаған сөйленіс қатынасын зерттеуден туындады. Осы критерийдің нақтыланбауына байланысты прагмалингвистиканың зерттеу нысаны бүгінгі күнге дейін екі жақты қарастырылады. Бір жағынан, прагмалингвистика семиотика мен тіл білімі зерттеулерінен тоғысатын прагматиканы анықтауы тиіс деген пікірлерге сүйенетін болсақ, онда сөйленістегі тілдік таңбалардың жұмсалымдық қызметіне ерекше мән беруіміз керек. Аталмыш зерттеулер 1990 жылдан бері тілдік таңбалардың функционалдық қызметі ретінде қарастырылып келеді. Екінші жағынан алғанда, прагмалингвистика адресат пен адресант арасындағы қарым-қатынас жағдаяттары мен коммуникация актілерін зерттеуге бағытталды. Ал бұған дейін аталмыш мәселелер, яғни сөйлеу әрекетін зерттеу, дұрыс сөйлеуге тәрбиелеу, дұрыс сөйленісті қалыптастыру психолінгвистиканың нысаны болатын. Дегенмен, сөйлер алдында адресанттың ішкі пиғылы мен айтпақ ойын, мүдделерін танудың өзі тіл болып жарыққа шыққаннан кейін ғана анықтауға мүмкіндік беретін жаңа зерттеу нысанын қалыптастырды. Қазіргі таңда адресат пен адресант арасындағы коммуникативтік актінің ішкі пиғылға, мүддеге сай жеткізілу/жеткізілмеуін зерттеуге бет бұрған прагмалингвистиканың қарастыратын мәселелері көбейе бастады. Себебі бүгінгі күні астыртын сөйлеу, «ішімдегіні тап» деп жасырын айту, ішкі эмоциясын құпиялап сөйлеу сияқты коммуникация техникасы өзгерді. Тура айта алмайтын жағдаяттарды жанамалап айтудың бірнеше тәсілдері қалыптасты. Сондай-ақ әртүрлі институционалды дискурста тілдің күші арқылы мойындату, мәжбүрлеу, сыйластығын білдіру, көмегін білдіру, тіпті тіл арқылы қылмысқа итермелеу тактикалары арнайы зерттеуді қажет етті. Сондықтан прагмалингвистиканың негізгі зерттеу нысанына коммуникативтік акт барысындағы түрлі жағдаяттардың мәні мен мазмұнын, мүддесі мен мақсатын, ішкі пиғылы мен оны жеткізудегі қолданылған тілдік құралдардың үйлесімділігін көрсететін прагматикалық бірліктер жатқызылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адамзат баласы тіл арқылы бірін-бірі алдап өмір сүретін заманға қадам басты. Тура айта алмайтын жағдаяттарды жанамалап айтудың бірнеше тәсілдері қалыптасты. Сондай-ақ әртүрлі институционалды дискурста тілдің күші арқылы мойындату, мәжбүрлеу, сыйластығын білдіру, көмегін білдіру, тіпті тіл арқылы қылмысқа итермелеу тактикалары арнайы зерттеуді қажет етті. Сондықтан прагмалингвистиканың негізгі зерттеу нысанына коммуникативтік акт барысындағы түрлі жағдаяттардың мәні мен мазмұнын, мүддесі мен мақсатын, ішкі пиғылы мен оны жеткізудегі қолданылған тілдік құралдардың үйлесімділігін көрсететін прагматикалық бірліктер (идиологема, прагмема, т.б.) жатқызылды. Осындай зерттеулердің кеңеюінің арқасында прагмалингвистика өзінің салалық шекарасын семиотика мен психолінгвистика ғылымдарынан ажыратып, шегін (контурын) нақтылап алды. Осы тұрғыдан зерттеген ғалым Г.Матвеева прагмалингвистиканың екі түрі болуы қажет деп есептейді: біріншісі – функционалды прагмалингвистика, екіншісі – жасырын прагмалингвистика [1,90]. Ғалымның пікірінше, функционалды прагмалингвистикада белгілі бір иллюкуцияны арнайы пиғылмен таңдаған мәтін жіберушінің сөйленіс әрекеті зерттелсе, жасырын прагмалингвистикада мәтін жіберушінің сөйленіс әрекетін актуалдайтын тілдік сигналдардың бастапқы интуитивті таңдауы қарастырылуы тиіс. Осылайша

прагмалингвистикалық зерттеулердің мақсатты жүзеге асуы, нәтижелі болуы басқа тіл салаларының зерттеу нысанымен шатаспауы үшін маңызды деп көрсетеді [2,86]. Н.Арутюнованың пікірінше, функционалды прагмалингвистика тілдің дискурс құрамында қызмет етуін зерттейді. Себебі дискурс бірнеше адамдардың тұлғааралық ықпалдастығын қалыптастыратын тәжірибе болып саналады [3, 53]. XX ғасырдың соңғы онжылдығында қарқынды зерттеле бастаған прагмалингвистиканың осы күнге дейінгі жеке ғылыми пән ретіндегі болмысын айқындайтын мынадай тұжырымдарды нақтылап көрсетуге болады.

1. Сөйленіс субъектісі тұрғысынан алғанда прагмалингвистиканың зерттеу нысанына мыналар жатады:

- ашық және жасырын айтылған ой (Дж. Остиннің зерттеуінше, «иллокутивті күш»). Мысалы, бұйрық, өтініш, кеңес беру, сұрау, уәде беру, кешірім сұрау, сәлемдесу, шағым айту, т.б.;

- сөйленіс тактикасы және сөйлеу әрекетінің типтері;

- көзделген мақсат пен әңгіме бағытына сай тілдік қатынас жасауды талап ететін сұхбаттасу қағидасына тәуелді сөйленіс ережелері. Мысалы, *ақпаратты жеткізілу нормасына сай дұрыс хабарлау (сандық мөлшері тұрғысында), шынайы ақиқат ақпаратты немесе тек дәйектелген бағалауыш-сыни пікірді жеткізу (сапа мөлшері тұрғысынан), әңгіме тақырыбына сәйкес оның мазмұнын да соған сай релевантты түрде хабарлау (қатынас мөлшері тұрғысында), сөйленісті кезекті ой тудыратын, пікір қалдыратындай (последовательность) ықпалмен жеткізу* (сөйленіс мәнері тұрғысында). Бұл – Грайстың ұсынған зерттеулерінің топтамасы.

- сөйлеушінің мүддесі немесе сөйлеуші пікірінің прагматикалық мәні: жанама пікірлер, астарлы тұспал, астарлы сөз, жұмбақтап сөйлеу, т.б.

- сөйлеушінің мақұлдап немесе сынап білдірген пікірі (референциясы), яғни белгілі бір зат не жағдаятқа қатысты сөйлеушінің ниетінен туындайтын ойдың жеткізілуі.

- прагматикалық пресуппозиция: сөйлеушінің жалпы аялық біліміне, ақпараттан нақты хабардар болу/болмауына, қызығушылығы мен мүддесіне, пікірі мен көзқарасына, психологиялық күйіне, мінезіндегі ерекшелігіне, адресатты түсіне алу/алмау қабілетіне баға беру.

- сөйлеушінің хабарлап тұрған сөйленісіне қатысты қатынас:

а) айтылған пікірдің мазмұнына (оның жалған немесе ақиқат, ирония, жалпылама, мәнсіз, маңызсыз, салмақсыз, т.б белгілеріне) баға беру;

ә) сөйлеушінің назарына алынған тұлғаны сөйленіс қатынасында қатыстыра сөйлей білуі немесе эмпатияны жеткізе білу шеберлігі;

б) айтылмақ пікірді көп мән берілуге тиісті маңызды хабарламаға сәйкес ұйымдастыра білу.

Осы орайда прагматикалық мақсатта жұмсалатын бейнелі сөздер, фразеологизмдер, перифраздар жалпыадамзаттық таным мен ұлттық таным аясындағы стереотиптердің вербалданған құралы іспетті қызмет ете алады. Мәселен, *Осылайша, тіл мәселесінде «Айта, айта Алтайды, Жамал апам қартайдының» күйін кешіп отырмыз* (А.Т., 15 маусым 2011). деген сөйлемдегі «айта, айта Алтайды, Жамал апам қартайды» фразасы көпшілікке әбден таныс болған стереотиптік таным болып есептеледі. Мақала авторы да осы стереотиптік танымға сүйене отырып, әсерлі жеткізу мақсатында аталмыш фразаны оңтайлы қолданып отыр. Бұнымен қоса БАҚ тілінің прагматикалық мүмкіндіктері еркін әрі кең екенін аңғаруға болады. Мәселен, мерзімді басылымдарда оқырманға қарапайым жалпақ тілмен түсіндіргеннен гөрі дүниенің ұлттық бейнесімен сәйкестендіре отырып баяндауды маңызды деп санайды. Мысалы, *Тәуелсіздігін алып, бөркін аспанға лақтырған бүгінгі атқарушы билік сонда жиырма жылдан бері жалпақ елдің ауызсуға деген сұранысын шеше алмай отыр.* Бұл сөйлемде *бөркін аспанға лақтырған* деген тұрақты тіркестің қазақ танымында қуану, шаттану мағынасында жұмсалатынын, дүниенің ұлттық бейнесі (эмоцияны бейвербалды жеткізетін қазақтың ұлттық түсінігі) арқылы астарланып тұрғанын

жете түсінбеген адам айтылмақ ойдың мәнін де ұғына алмайды. Демек, БАҚ тілінде міндетті түрде стереотиптік танымнан туындаған оның вербалды көріністері (бейнелі метафора, эпитет, теңеулер, перифраздар) арнайы прагматикалық міндетті атқара алады.

2. Сөйленіс адресаты тұрғысынан алғанда прагмалингвистиканың зерттеу нысанына мыналар жатады:

- мәтін интерпретациясы, яғни жасырын, айтылған пікірдің мазмұнын сараптай отырып, ондағы жанама және жасырын қорытынды ойды анықтау ережелері, ондағы мәнмәтін, прагматикалық жағдаят, пресуппозиция ұғымдары

- адресаттың пікіріне ықпал ету (Дж. Остин зерттеуі бойынша перлокутивті әсер): адресаттың ақпараттық білімін кеңейту, эмоционалды күйін өзгерту, адресаттың көзқарасы мен берген бағасын өзгертуіне ықпал жасау, эстетикалық әсер ету.

- сенсорлы немесе саналы қабылданған стимулға сөзбен жауап қайтару амалдары (тура және жанама жауап қайтару). Мысалы қойылған сұраққа тура жауап беруден ауытқу (қашу) тәсілдері. *«Көп түкірсе көл болар» демекші, жақсылық жасауға жаны құмар жандардың арқасында балалардың қуанышын көріп, атсалысқан барша жандарға Алла тағала нұрын жаудырсын.* Бұл сөйлемдегі көп түкірсе көл болар мақалы айтылмақ ойға ерекше ажар беріп, мәтінге нәр бергендей болды. Сөйлем мазмұнын толықтыра түсті. Тіліміздегі паремиялық қордың барлық функционалды стильде еркін қолданылуының да осындай прагматикалық қызметтері болатынын айғақтай түседі.

2. Коммуникация қатысушылар арасындағы қатынас тұрғысынан алғанда прагмалингвистиканы зерттеу нысанына мыналар жатады:

- тілдік қатынас формасы (ақпараттық диалог, достық сұхбат, пікірталас, дау-дамай);

- тілдік қатынастың элеуметтік-этикалық сипаты (қаратпа формасы, қарым-қатынас стилі);

- нақты сөйлеу актісіндегі коммуниканттардың өзара қатынасы (өтініш немесе бұйрық).

3. Қарым-қатынас жағдаяты тұрғысынан прагмалингвистиканың зерттеу нысанына мыналар жатады:

- дейктикалық таңбалар түсініктемесі («осы бір», «тырнақша ішіндегі», «әрі қарай»), сөз мағынасын жанама беруге бағытталған индексалды сөз- таңбалар («қара тізімдегілер», «ақжағалылар»);

- сөйленіс жағдаятын коммуникация формасы мен тақырыбына сәйкес құру (әдеттегі тақырып, қонақтар арасындағы, ойын-сауықтағы, емханадағы сөйленіс формалары, институционалды дискурс формалары (дәрігер қабылдауында, қорғаушы алдында, сот алдында, т.б.).

Прагматика бірнеше ғылым салаларында қызмет етеді. Мысалы жалпы антропоцентристік парадигмада прагматика сөйленіс мәселесін қарастырады. Осыған орай Ю.Остин перформативті пікірлердің жіктелімін жасаған болатын. Ал мәтінге автоматты талдау жасауда энциклопедиялық ақпарат, яғни прагматикалық мәліметтер сценарийлер мен фреймдер формасына ұйымдасады Тарқатып айтар болсақ, біртекті жағдаяттар туралы білімі ақпараттарды модельдеп мәтін мазмұнын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ прагматикалық мағлұматтар ақпараттық - іздеу жүйесінде де қолданылады. Прагматика категориясы бірқатар пропозиционалды орныққан тұжырымдарға (бағалау логикасы, тақылау тәжірибесі, т.б.) сүйене отырып философиялық логика саласының зерттеу нысаны қатарынан орын алды.

Сонымен коммуникативті жағдаятта сөйлеушінің тіл қолдану қағидалары мен прагматикалық құзіреттілігін біріктіруші нысан ретінде прагматика көптеген мәселелердің басын ашып зерттеуге негіз болды. Әсіресе риторика мен стилистика, коммуникативті синтаксис, сөйлеу теориясы мен типологиясы салаларында шешімі табылмаған көптеген қайшылықтарды нақтылауға септігін тигізді.

Ю.Д.Апресянның зерттеуінде прагматика адресанттың 1) ақиқат дүниеге; 2) ақпарат мазмұнына; 3) тыңдаушыға деген ниет-пікірінің қандай да бір тілдік бірлікте (лексема, аффикс, граммема синтаксистік конструкция) сипатталуы [4,12]. Ал лингвистикалық

әдебиеттерде прагматикаға берілген ұғымдарды былайша топтастыруға болады: 1) адам факторына басымдық беретін пайымдаулар; 2) прагмалингвистикалық зерттеулердің қызметтік құзіретіне, олардың мәнмәтіндік шарттылығына ерекше мән беретін қолданыстар; 3) тілдік қатысымның барысында коммуниканттардың бір-біріне әсер етуі тұрғысынан тиімділігін зерттеуге негіз болатын құрал; 4) белгілі коммуникативтік актіде көрініс беретін сөйленімдердің интерпретациялық мүмкіндігін ажыратып көрсетуші бірлік ретінде қарастырылған. Бұл жерде интерпретация деп сөйленімнің прагматикалық мағынасы ретінде алынып отыр [5, 58].

Н.Ф.Алефиренконың зерттеуінде «Такое понимание объекта и предмета коммуникативно-прагматической лингвистики предполагает исследование прагматических свойств языковых единиц в нескольких аспектах, связанных с а) субъектом речи, б) адресатом, их стремление к взаимному воздействию (особенно в диалогической речи) и в) ситуацией общения» [6,124], - деп түсіндіреді.

Демек, прагмалингвистика психология, философия, тіл ғылымдарын сабақтастыратын жаңа сала болып табылады. Лингвопрагматика – бұл белгілі бір коммуникативті-прагматикалық кеңістіктегі тіл бірліктерінің қолданысын, яғни сөйлеуші/жазушы немесе тыңдаушы/оқырман арасындағы сөйлеу актісінің уақыты мен орнын, мақсаты мен мүддесін анықтауға бағытталатын тіл білімінің саласы. Дегенмен, прагматиканы зерттеу барысында сұхбаттасушының сөйлеушіге ықпал етудегі әрекеттерін анықтау қажет болғандықтан алдымен адам құлықтары мен оны сипаттау механизмдері қоса зерттеледі, түсіндіріледі. Сондықтан прагматикалық зерттеулерде бірінші болып сөйлеу әрекетінің басты нысаны ретінде субъект – адам алынады. Себебі кез келген айтылған пікір, сұхбаттағы реплика немесе мәтін – сөйлеуші таратынан болатын тілдік құбылыс. Ал сөйлеу қатынасына қатысушылардың стереотипі, өмірлік тәжірибесі, аялық білімі экстралингвистикалық зерттеулермен толыға түседі. Осылайша екіжақты зерттеу (лингвистикалық, экстралингвистикалық) сөйлеушінің коммуникативтік ниетін айқындауға, сол арқылы айтылған пікірдің түпмәнін түсінуге мүмкіндік береді. Прагмалингвистика ғылымы осындай мәселелерді шешу үшін қажетті деп саналады [7, 275].

Прагмалингвистиканың аталмыш өзекті мәселелерін жіті зерттеген ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбегі бұл ғылымның пән ретінде дамуына елеулі септігін тигізді. Мысалы Э. С. Азнаурова, В. Г. Гақ, Г. В. Колшанский, И. П. Сусов.

Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде прагмалингвистиканың өзекті мәселелері жан-жақты қарастырылды. Мәселен, М. Оразов сөз семантикасының прагматикалық аспектісін қарастырса [8,45], А. Алдашева публицистикалық ұғымдардың прагматикалық ерекшеліктерін, Б. Момынова газеттік лексиканың прагматикалық сипатын, З. Ерназарова сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық қызметін, Д. Әлкебаева қазақ тілі стилистикасының прагматикасын, С. Аташев бұқаралық ақпарат құралдарының прагматикасын, Ғ. Хасанов сөздің лексикалық мағынасы мен прагматикасын, Ф. Жақсыбаева газет мәтінінің прагматикалық функциясын қарастырса, Г. К. Ихсанғалиева тақырыпаттарға прагматикалық талдау жасаған.

Сондай-ақ, соңғы жылдары газет мәтінінің жекелеген жанрларына арналған зерттеулер де пайда болды. Мысалы, М. С. Абишева ақпараттық жазбаның құрылымы, семантикасы және прагматикасын диссертациялық деңгейде арнайы қарастырған.

Отандық зерттеушілер прагматиканың мүмкіндігін мәтін мен дискурс айырмашылықтарын зерттеуде жіті пайдаланады. Мәселен, қазақстандық зерттеуші Б. А. Ахатова дискурсты реципиенттер түсіндіретін коммуникативтік әрекет нәтижесі деп таниды да дискурс бойында прагматикалық қызметтің салмағы басымырақ болатынын атап өтеді. Яғни дискурс коммуникативтік әрекеттің жазбаша немесе ауызша түріндегі тілдік жемісі деп қорытындылайды. Б. А. Ахатова “дискурсты” актуалды сөйленіс әрекетімен, ал “мәтінді” тілдік жүйемен байланыстырады. Автор дискурсты қашанда нақты бір жағдайдағы нақты нысандарға қатысты нақты бір мәнмәтінде қарастыруды ұсынады [9, 42].

К. Садированың зерттеуінде дискурстың прагматикалық мүмкіндігі прагмалингвистика, функционалды лингвистика, лингвостилистика, формалды немесе бағдарлық лингвистика, лингвомәдениеттану тұрғысынан түрлі анықтамаларға ие. 1-жағдайда дискурс деп қарым-қатынасқа қатысушылардың ақпарат алмасудағы, бір-біріне әсер етуіндегі интерактивті әрекеті мен қарым-қатынастың вербалды емес түрлерінің коммуникативтік стратегия түрлерін пайдалану ретінде түсініледі [10,19].

Қ. Ө. Есенованың тұжырымынша, дискурсты прагматикалық түрде талдағанда коммуникативтік ситуацияға және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторларға және коммуниканттарға мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс. Қандай да бір ақпаратты алғанда тыңдарман немесе оқырман мәтін авторының сол мәтінді дайындаған сәттегі қиял-дүниесін елестетуге тырысады. Басқаша айтқанда, дискурсты түсіну бөгде адамның ойлау дүниесіне еріксіз және ерікті түрде ену деуге болады. Ал өз кезегінде адресант сол дүниені керекті нұсқада жасау үшін тілдегі семантиканың барлық мүмкіндіктерін пайдаланады [11, 16].

Ф. Жақсыбаеваның зерттеуінде: «Кез келген тілдік қарым- қатынастың барысында оған қатысушылар тілдік құралдар арқылы бір-біріне ықпал етуге тырысатындығы белгілі. Прагмалингвистика тіл білімінде тілдік қарым-қатынасқа қатысушының тілді қандай мақсатта қолданып тұрғандығын зерттейді. Сондай-ақ прагматика тілдік құралдарды коммуниканттардың сана-сезіміне, іс-әрекетіне әсер ету мақсаты тұрғысынан қарастырады» делінеді [12, 13].

Белгілі бір ойын жеткізу үшін адам адресатқа бағдарланған белгілі бір әрекетті жүзеге асырады. Осы әрекет сөйлеушінің мақсатымен, ниетімен тікелей байланысты болады. Прагмалингвистикада ол сөйлеу акті, сөйлеу әрекеті деп аталады. Сөйтіп аталмыш ғылымның терминологиялық аппаратын құрайтын негізгі ұғымдарға: қатысымдық жағдаят, адресант, адресат, интерпретация, сөйлеу акті және пресуппозиция жатады.

Кез келген сөйлеу әрекетіне белгілі бір жағдаяттар себеп болады. Осындай қажеттілікке орай адам сөйлеуге және екінші бір адаммен сөйлесуге мәжбүр болатыны белгілі. Осындай жағдаяттардың жиынтығын қатысымдық жағдаят ұғымы құрайды. Қатысымдық жағдаят барысында коммуниканттар өзара әрекеттеседі.

Адресант – мәтінді тудырушы автор. Адресат – мәтінді қабылдаушы оқырман. Интерпретация – автор тарапынан мәтіннің дүниеге келуі, оқырман тарапынан оның қабылдануы, яғни мәтінде қатталған мазмұнды ашу, айқындау, ғаламның индивидуалды тілдік бейнесіндегі көрінісін концептілік деңгейде қабылданатын күрделі процесс.

Пресуппозиция – адресант пен адресаттың ортақ білімдер жүйесі, әр адамның аялық білімінің негізінде қабылданатын ой.

Сөйлеу актісі – белгілі қоғамдық ортада қалыптасқан сөйлеу принциптері мен ережелеріне сай, арнайы мақсатта жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеті. Сөйлеу актісінің негізгі белгілері: белгілі бір мақсат көзделетіндігі, қалыптасқан дәстүрге сай шарттылық сипаты болатындығы]. Біздің зерттеуіміз прагмалингвистиканың зерттеу нысаны болып табылатын барлық бірліктердің прагматикалық ерекшеліктеріне арналатын болғандықтан мерзімді баспасөздегі прагматикалық ықпал, әсерлер туралы нақтырақ айтатын боламыз. Мерзімді басылымға мақала жазған автор оқырманға прагматикалық әсер етуі үшін қолданатын тіл бірліктерінің мазмұнында прагматикалық әлеует болуын қадағалайды. Бұндай мәтін прагмема деп аталады. Прагмема (негізінен тұтас мәтін) құрамында айтылмақ ақпараттың заттық-логикалық мағына элементтері ғана емес, автордың қабылдау сипатынан туындаған коннотаттық компоненттер де (эмоционалды, стилистикалық, ассоциативті-бейнелі элементтер) қатысады. Мысалы, *Портфель ұстағандардың бәрі шіреніп, өздерін құдайдай көретін болды. Ондайлар әдетте, қолынан іс келетін қабілетті жандарды емес, өздерін өтірік мақтап, арттарына көпшік қоя сөйлейтін жағымпаздарды жандарына жинауға құмар* (А., 12 шілде 2016) деген сөйлемде портфель ұстағандар оқырманның көз алдына шенеуніктің сыртқы болмысын, имиджін елестетеді. Осылайша санада стереотиптелген бұл түсінік шенеунік ұғымын әсірелеп, әсерлі жеткізуден туындаған

прагмема болып саналады. Сондықтан мерзімді басылымдарда экспрессивті реңкі бар бейнелі қолданыстар стилистикалық тұрғыдан емес, прагматикалық әлеуеті болғандықтан таңдалып алынады. Соның ішінде көпшілікке етене таныс фразеологизмдер мен тұрақты теңеулер немесе жеңіл метафоралар алынады. Себебі оқырман стереотипіне сәйкес келетін прагмемалардың прагматикалық жасырын мазмұны тез түсініледі. Мерзімді басылымдарда қолданылатын стереотиптердің мәртебесі тұтас мәтін ретінде емес, айтылмақ ой түрінде қабылданатындығында. Өйткені стереотипті қолданыс мазмұнындағы пайымды пікір прагматикалық мүддесі бар ақпараттың мазмұнын вербалды коммуникацияда әсерлі жеткізеді. Сондықтан стереотипті прагмемалардың прагматикалық сипаты оның құрамындағы репрезентацияланған әсерлі мүшелерінің көмегімен адресатқа эмоционалды ықпал жасауда тиімді тәсіл болып табылады. Мәселен, *Кейбір билік бұтағында қонақтап отырғандар Парламентте Жер туралы Заң қабылдап, оны тауар ретінде сатпақ көрінеді* (Е.Қ., 16 наурыз 2016). Бұл сөйлемдегі *билік бұтағына қонақтап отырғандар* деген тіркес мақал да емес, фразеологиялық бірлік те емес. Бірақ заң шығарушы лауазымды тұлғалардың, Парламенттегі қаздай тізілген креслоларға тізбектеле отырған депутаттардың болмысын визуалды түрде бұтаққа қатарласа қонақтаған құстарға теңеген журналист оқырманның ассоциациялық түсінігіне сай бейнелеп жеткізді. Демек, бұл прагматикалық қолданыс автордың прагмема жасай алушы тілші екенін, стереотиптерді бейнелі вербалдай алатын шебер қаламгер екенін таныта алды.

Демек, прагмема сөйленіс субъектісінің, яғни автордың оң немесе теріс пікірін әлеуметтік орта қабылдайтын жағымды немесе жағымсыз эмоциямен сәйкестендіре отырып, коммуникативтік мақсатын құруға бағыттайтын вербалды қолданыс.

Газетті-публицистикалық кеңістікте сөйленіс жанры тек лексемалармен ғана емес, сөйленіс субъектісінің менталды пайымдауларын дәл жеткізуді көздейтін фразалармен толығады. Сондықтан автордың танымындағы «ақиқат бейнені» беруде бірнеше қабатталған имплицитті прагмемалар қолданылуы мүмкін. Бұндай жағдайда бағалау шкаласына, әсірелеу шегіне шектеу қойылмайды. Мысалы, бір мақаланың өзінде тұлғаны сипаттау немесе оның қоғамдағы әрекеттеріне баға беруде мынадай стереотипті прагмемалар қолданылады.

ТҰЛҒА: саусағынан бал тамған, ізгі данышпан, періште, пір, бас июші, көшбасшы, дарын, тұма, шебер, // топас, дүмше, жексұрын, сұм, сайқымазақ, қылжақбас, ақымақ, қуақы, озбыр, алаяқ, азғырушы, бақталас, қарақшы, күңкілдек, жалқау, жәдігөй, масыл, әлпешті, жекешелендіруші, стратегиялық әріптес, отаршыл елдің атқосшысы, Билік идеологиясының бұлбұлы т.б.

Прецедентті атаулардан құралған тұлға бейнесін сомдауда қолданылатын стереотипті прагмемалар: *Шықбермес Шығайбай, Алдаркөсе, Асанқайғы, Қожанасыр, Беларусьтің батықасы, Коммунистердің көсемі Ленин.*

Кірме стереотипті прагмемалар – *деспот, тиран, вандал, ипохондрик, фаворит, културтрегер.*

САПА: сындарлы саясат, соқыр саясат, ұлтбездер орта, су жұқпас саясат, өткір мәселе, өткір пікір, өткір саясат, өткір билік, өткір қаулы, өткір үкім, салиқалы саясат, солақай саясат, сұрқия саясат, өктем саясат, кешегі қызыл саясат.

НЫСАН: саяси науқан, сауда соғысы, ақпараттық соғыс, шекара кілті, саясаттың кілті, байлықтың құлы, билік қуаты, саяси күрес, саяси сахна биліктің санасы, көк қағаздың құлы, саясаттың тізгіні, саясат жемісі, саясаттың алтын арқауы, саяси арена, саясаттың бетпердесі, татулық діңгегі, саясат салқыны, саясат шымылдығы, тәуелсіздік тізгіні.

ҮДЕРІС: оралмандар ұлиды, парламент ұлиды, қара халық ұлиды, дара билік дәуірі, саяси жағымпаздану, доллар дүмпүйі, саясаттың сойылын соғу, саясаттың ұңғыл-шұңғылын жетік білу, саясаттың жілігін шағу, саясаттың ығына есу, саясаттың қылтың-сылтыңы, саясаттың ырқына берілу.

ҚОРЫТЫНДЫ

Демек, адам психикасында оның ойы мен құлқын реттеуші тірек – бұл ішкі талап уәжін басқаратын тетік болып саналса, онда газет мәтіндерінде берілетін ақпараттар мен оның берілуін қамтамасыз ететін прагматикалық мүдделер осы уәжді тетікке негізделуі тиіс. Демек, прагматиканың өзі адам психикасына әсер етудің тілдік формасы деп жалпы қорытындыға келуге болады. Олай болса, оқырман ойынан шығып, оның уәжді талабын орындай алған адресанттың (ақпарат жіберушінің) қажеттілік пен уәжді мәтін құрамында бірегей жүйелендіре алатын қабілеті бар деген сөз. Прагмалингвистикалық тұрғыдан алғанда, мерзімді баспасөз тіліндегі стереотиптік прагмемалардың қолданысы автордың аялық білімі мен оны қабылдайтын адресанттың когнитивтік құзіреттілігі пара-пар келген жағдайда сәтті коммуникативтік акт орнатуға болатын медиақолданыс деп танылады. Сол себепті соңғы жылдары мерзімді басылым мәтіндерін когнитивті лингвистика аясында қарастыруға айрықша мән берілуде. Онда стереотипті қолданыстар сырттан келіп түскен ақпаратты бейнелейтін (репрезентациялаушы) және онда жасырынған мәліметтердің кодын ашу үшін қолданылатын когнитивті құрал ретінде танылады. Сонымен, қорыта келгенде, заманауи тілдік тұлға бұқаралық ақпаратты тарататын медиамәтін кеңістігінде қалыптасады. Бұл жаңа ақпараттық кеңістік пен ондағы коммуникативтік өнімдердің өзіндік ерекшелігі бар. Медиамәтіндер үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі шынайы оқиғаларды қосымша ақпараттық-мәдени мазмұнын үстемелей отырып хабарлайды. Осындай жаңа мәтіндердің тақырыптық және мазмұндық кодын тану үшін ақпаратты тұтынатын реципиенттің білімі мен тәжірибесі жеткілікті дәрежеде адресантпен тең болуы керек. Медиамәтіндер айтылмақ ойдың фактологиялық, деректі мәліметтерімен емес, адресатқа ықпал ететін, тілді ойнататын сан түрлі ішкі мәтіндермен толығады. Бұндай мәтіндерді қабылдау дайын емес коммуникант үшін қиын болады, себебі оны түсіну бірден мүмкін бола бермейді, жан-жақты білімді қажет етеді. Демек, мерзімді басылым мәтіндері де, медиамәтіндер де адресанттың танымына қолайлы прагматикалық тәсілдерді қолдануды мақсат етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Матвеева Г.Г. Количественное употребление языковых единиц как форма активизации нюансов смысла в скрытой прагмалингвистике. – *Language and Communication Journal*. – Rostov-on-Don, 2001. – Issue 1. 89-92 p.
Matveyeva G.G. Kolichestvennoe upotreblenie yazykovyih edinit kak forma aktivizatsii nuansov smysla v skrytoi pragmalingvistike. – *Language and Communication Journal*. – Rostov-on-Don., 2001. – Issue 1. 89-92 p.
- 2 Матвеева Г.Г. Функциональная и скрытая прагмалингвистика. – Функционально-системный подход к исследованию языковых единиц разных уровней: материалы Межвуз. науч. конф., посвящ. юбилею доктр филол. наук, проф. Ю. Н.Власовой. – Ростов на Дону., 2004. – 85-87 с.
Matveyeva G.G. Funkcional'naya i skrytaya pragmalingvistika. – *Funkcional'no-sistemnyi podhod k issledovaniu yazykovyih edinit raznyih urovnei*. – Rostov-on-Don., 2004. – 85-87 s.
- 3 Арутюнова Н. Д. Прагматика. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 136 с.
Aruitanova N.D. Pragmatika. – M.: *Sovetskaya ensyclopedyia*, 1990. – 136 s.
- 4 Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря. – М., 1988 – 425 с.
Apresyan Yu. D. Pragmaticheskaya informatsiya dlyia tolkovogo slovaryia. – M., 1988. – 425 s.
- 5 Апресян Ю.Д. Коннотация как часть прагматики слова. – М., 1995. – 767 с.
Apresyan Yu. D. Konnotatsiya kak chast pragmatic slova. – M., 1995. – 767 s.
- 6 Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М., 2005. – 412 с.
Alefirenko N.F. Sovremennyye problemy nauki o yazyke. – M., 2005. – 412 s.
- 7 Сейдалиева Г.О. Тіл біліміндегі лингвопрагматикалық зерттеулер. – Алматы., 2016. – 272-276 б.

- Seidaliyeva G.O. Til bilimindegi lingvopragmatikalyk zertteuler. – Almaty., 2016. – 272-276 b.*
- 8 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы., 1991. – 211 б.
- Orazov M. Kazak tilinin semantikasyny. – Almaty., 1991. – 211 b.*
- 9 Ахатова Б.С. Политический дискурс и языковое сознание. – Алматы, 2006. – 42 с.
- Akhatova B.S. Politicheskiy discours i yazykovoye soznanie. – Almaty., 2006. – 42 s.*
- 10 Садирова Қ.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялық дискурстың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе., 2008. – 19 б.
- Sadirova K.K. Kazak tilindegi kop propozitsiyalyk discurstyn kurylymдыk negizderi. – Aktobe., 2008/ – 19 b.*
- 11 Есенова Қ.Ө. Медиалингвистика: мерзімді баспасөз тілін зерттеудің прагматикалық аспектісі. – Алматы, 2015. – 153 б.
- Yessenova K.O. Medialingvistika: merzimdi baspasoz tilin zertteudin pragmalingvistikalыk aspektisi. – Almaty., 2015. – 153 b.*
12. Жақсыбаева Ф. Шәкәрім шығармаларындағы прагматикалық ерекшеліктері басым тілдік амалдар. – Алматы., 2014. – 13 б.
- Zhaksybayeva F. Shakarim shygarmalaryndagy pragmatikalыk erekshelikteri basym tildik amaldar. – Almaty., 2014. – 13 b.*

Материал 04.02.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Matveyeva G.G. Quantitative use of language units as a form of activation of nuances of meaning in hidden pragmlinguistics. – Language and Communication Journal. – Rostov-on-Don., 2001. – Issue 1. 89-92 p.
- 2 Matveyeva G.G. Functional and concealed pragma linguistics. – Functional-system approach to the study of language units at different levels: materials of the Inter-university scientific conference dedicated to the anniversary of doctor of Philology. Prof. Yu. N. Vlasov. – Rostov-on-Don., 2004. – 85-87 p.
- 3 Aruitanova N.D. Pragmatics. – М.: Soviet encyclopedic, 1990. – 136 p.
- 4 Apresyan Yu. D. Pragmatic information for an explanatory dictionary. – М., 1988. – 425 p.
- 5 Apresyan Yu. D. Connotation as part of the word's pragmatics. – М., 1995. – 767 p.
- 6 Alefirenko N.F. Modern problems of the science of language. – М., 2005. – 412 p.
- 7 Seidaliyeva G.O. Linguopragmatic research in linguistics. – Almaty., 2016. – 272-276 p.
- 8 Orazov M. Semantics of the Kazakh language. – Almaty., 1991. – 211 p.
- 9 Akhatova B.S. Political discourse and language consciousness. – Almaty., 2006. – 42 p.
- 10 Sadirova K.K. Structural foundations of multi-position discourse in the Kazakh language. – Aktobe., 2008. – 19 p.
- 11 Yessenova K.O. Media linguistics: a pragmatic aspect of studying the language of periodicals. – Almaty., 2015. – 153 p.
- 12 Zhaksybayeva F. Pragmatic features of language means in Shakarim's works. – Almaty, 2014. – 13 p.

Прагмалингвистика и объект ее исследования

Г.О.Сейдалиева¹, Р.К. Адилбаева²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, 050010, Республика Казахстан

²Университет Ахмеда Ясави, г.Туркестан, 161200, Республика Казахстан

Любой коммуникативный процесс имеет информационно-психологическое воздействие. Прагматика в разговоре с партнером заставляет потратить все тактики речи и фоновые знания, чтобы достичь цели, выполнить внутреннее мышление, даже

проявлять эмоции и аффективность. Поэтому в области прагмалингвистики рассматривается необходимость языкового общения с какой коммуникативной стратегией, узнав о сущности интенции в любом акте. В данной статье рассматривается акцент на коммуникативных процессах и контекстуально зависимых принципах использования этой системы в бесконечном множестве разнообразных актов языкового общения. В статье также говорится о том, что для нее язык не просто устоявшаяся система знаков или совокупность его функциональных вариантов типа литературного языка, просторечия, диалектов и т.п., а гибкий способ знаковой репрезентации опыта и коммуникативного взаимодействия между членами данного социокультурного сообщества в любой конкретной ситуации.

Материал поступил в редакцию журнала 04.02.2020

Pragmalinguistics and its research object

G.O. Seidaliyeva¹, R.K. Adilbaeyva²

¹Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

²Ahmet Yassawi University, Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan

Any communication process has an informational and psychological impact. Pragmatics in a conversation with a partner forces you to spend all the speech tactics and background knowledge to achieve the goal, perform internal thinking, even show emotions and affectivity. Therefore, in the field of pragmalinguistics, the need for language communication with any communicative strategy is considered, after learning about the essence of intention in any act. The pragmatic turn meant that now the focus on living language in action, in the diversity of its functions and socio-functional functions. The article also says that for it language is not just an established system of sign or a set of functional variants, such as literary language, common speech, dialects etc., but also a flexible way of sign representation of experience and communicative interaction between members of a given socio-ethnocultural community in any specific situation.

Received: 04.02.2020

УДК 81'1:811.161.1

З.А. Умирзакова

к.ф.н., доцент, Университет Международного Бизнеса, г.Алматы, 050010, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9690-2241>

СТРАТЕГИИ КОММУНИКАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В РАМКАХ СЛОЖНОГО КОММУНИКАТИВНОГО АКТА

В статье говорится о различиях речевого воздействия на коммуниканта разных типов дискурса, проводится экскурс в историю исследования разных типов дискурса и его речевого воздействия. В казахстанской лингвистике исследователями рассмотрены особенности газетных, официально-деловых, научных текстов, несущих основную функцию воздействия на адресата. При этом в качестве одного из главных средств, выполняющих функцию воздействия на адресата, выделяют коммуникативные тактики, характерные казахской лингвокультуре. По словам исследователей, коммуникативные тактики в процессе коммуникативного акта способствуют достижению коммуникативной цели, поскольку в процессе коммуникативного акта лежит целевая установка говорящего. В данной работе автор выявляет коммуникативные тактики сложного коммуникативного акта на примере

отрывка из романа М.Ауезова «Путь Абая», раскрывает цель стратегий коммуникативного воздействия через коммуникативные тактики, выявляет степень реализованности каждой из коммуникативных тактик в сложном коммуникативном акте.

Ключевые слова: коммуникативная тактика, речевое воздействие, сложный коммуникативный акт, коммуникативная цель, дискурс, адресат.

ВВЕДЕНИЕ

В любом акте общения коммуникант преследует определенные неречевые цели, направленные на изменение деятельности слушающего: побудить начать, продолжить или завершить какую-либо деятельность, повлиять на его решения, изменить представления коммуниканта о мире и т.д. При этом указанная целеустановка коммуниканта может быть осознанной, а может и не осознаваться им. В силу этого ряд исследователей отмечают различия в степени воздействия на второго коммуниканта разных типов дискурса. Так, Р. Лакофф выделяет персуазивный тип дискурса, т.е. неравноправный дискурс, в рамках которого осуществляется осознанное воздействие говорящего на слушающего [1, 27]. К персуазивному дискурсу исследователи относят такие виды дискурса, как лекция, политическая риторика, психотерапевтическая беседа, в которых функция убеждения прослеживается отчетливо и реализуется через подбор как языковых единиц, так и невербальных средств, соответствующих цели коммуникации.

В основе коммуникативного воздействия лежит целевая установка говорящего, выступающего в роли субъекта речевого воздействия. Речевое воздействие многими исследователями понимается как «однонаправленное речевое воздействие, содержанием которого является социальное воздействие на говорящего в процессе общения» [2, 46].

Однако существует и другая точка зрения, когда коммуникативное воздействие рассматривается как взаимодвуправленный процесс. Так, И. Ларсен считает, что убеждение – это совместная идентификация, которая происходит при использовании символов говорящим (здесь под символами понимается язык как семиотическая система), причем в указанном процессе участвуют оба – говорящий и слушающий [3, 46]. Аналогичная идея была изложена А. Н. Барановым в связи с исследованием проблемы аргументации. Анализируя с когнитивной точки зрения процесс общения на естественном языке, автор «дефинирует аргументацию как совокупность процедур над моделями мира... участников ситуации общения» [4, 11]. Автор пишет: «... суть категории речевого воздействия заключается в таком коммуникативном использовании языковых выражений, при котором в модель мира носителя языка вводятся новые знания и модифицируются уже имеющиеся, т. е. происходит процесс онтологизации знания» [там же, 12].

В работе понятия и термины «стратегия коммуникативного воздействия» и «коммуникативная тактика» используются в трактовке стратегии как совокупности речевых действий, направленной на решение общей коммуникативной задачи говорящего, а под речевой тактикой подразумевается одно или несколько речевых действий, которые способствуют реализации стратегии [5, 109, 110].

Поскольку в казахстанской лингвистике не так много исследований по коммуникативным тактикам на материале сложных по структуре и содержанию объемных речевых актов, мы сочли возможным подвергнуть их лингвокогнитивному и лингвокультурному анализу на основе художественного текста.

Сложный коммуникативный акт характеризуется: 1) наличием одной коммуникативной главной цели и несколькими второстепенными целями, способствующими раскрытию главной цели; 2) использованием коммуникативной ситуации и коммуникативных тактик, зависящих от множества факторов, а именно, от цели общения, базы знаний, принадлежности к определенной национальной культуре, ситуации и сферы общения, жанра текста и т.д. [6, 339].

Все эти компоненты крайне важны в сложном коммуникативном акте и в большинстве случаев заранее обдумываются, обосновываются инициатором коммуникации.

Стратегии речевого воздействия, анализируемые в данной работе, реализуются через конкретные коммуникативные тактики и определенный набор языковых единиц.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Для анализа стратегий речевого воздействия сложного коммуникативного акта нами был выбран отрывок из романа М.О. Ауезова «Абай жолы», в котором описана ситуация, когда к Абаю обращаются представители двух крупных родов (Керей и Сыбан) для разрешения затянувшегося конфликта по поводу девушки Салихи из рода Керей.

1. Уай, жағалай жұртым! Керей – Найман елім!

2. Ортаңа мені қойыпсың. «Тетігімді тап, танымымды бер» деп қойыпсың. «Сыңға салдым, жарықшағым жамау бол, сына бол» деп сеніпсің. Арылып өтер жөнім бар. 3. Бір айтарым: Тобықтыдан туғаныммен, екі бауыр, екеуіңнің ісіңе Тобықтының тұрғысынан қарар деме. 4. Тағы бір айтарым бар: қазақта жесір дауы – жеті ықылымнан келе жатқан дау. Заман азып-тозатыны рас па? Содан ба? Болмаса дау біреу болғанмен, дауа көп болғандықтан ба! Әйтеуір, біздің тұсымызда, дәл осы заманымызда бұл дау халыққа сын болғандай. Келеге сын, нәсілге сын болғандай деп түсінемін. Міне, ағайын, сенің алдында өзіме осында асу қып атаған екі тұрғым бар. 5. Айтар билігімнің қыбыласын осыдан ұқ дер ем. Бұдан басқа баспалап бағар өзге есебім жоқ. 6. Әуелгі түйін – Салиқа қыз басы. 7. Жақсы жол – елге жора. Мен баяғың нені желеу, нені жамау тапқанын білемін. Жаңа ұрпақ жаңа тілекпен келеді. Жас боп туып, жетпестенкүңіреніп өтем деп келмейді. Жаңа күн өзінің жаңа жорасын, жаңа тілегін жас көңілімен айтады. Оған құлақ ілмеген елдіктің дауасын таппай, аласын табады. 8. Бұл қыз болса, тағдыры бір жазалаған қыз. Теңінен айрылып, тілегінен кесілген қыз. Ата-анасы, қайын жұрты бір атаған орнынан жас көңілін тапжылтпай табылған-ды. Бірақ бір өмірге екі өлім бұйырған Тәңір тағдыры да жоқ. Сабатар тілегі сол қыз басына екінші өлімді қанды нөқта қып ұсынып отыр. Бұл ақ нөқта емес, қайта айтамын, қан нөқта. Қыз өлімге бар, бұл өмірге жоқ. 9. Жиын отырған жұрт, бәрінде апа-қарындас, қыз-қыршын бар. Төрт арыстың жиыны жора болсын деймін кейінгіге. 10. Бір жанға екі күймек – әділет емес. Бір қыздың екі сатылмағы – жол емес. Алғашқыда саған берген еркін, халық, енді қыздың өзіне бересің. Қыз басы Сыбаннан азат. Бұл – менің бірінші байлауым! – деп, 11. Абай соңғы сөздер тұсында үнін қатайтып, зілмен құлшына түйді. Тоқталмастан екінші сөзіне ауысты. – Сыбанда да жазық жоқ. Өлім – ел жазасы емес, ер қазасы, дауа жоқ. Мал бергені, ақ тілекпен қызығын күткен анық еді. Бірақ өлім орнын өз олқысымен толтыру керек. Салиқа қыздың қалыңмалы жеткен, ақы адал мал болатын. Керей, оны алдың. Бір алмадың, екі алдың. Басында алғаш алған қалыңмалың да аз емес еді. Елу түйенің пұлы. Кейін қызынды ықтиярына қарамай, «қартаң кісіге барады, қатын үстіне барады» деп сылтауратып тағы алдың, тағы да көп алдың. Бұл тұста Сыбан жазықты емес, араныңды ашқан, Керей, сен жазықтысың. 12. Ендеше, адал бата, ақ малдың орайына, қыз иесі Керей Сабатарға екі қыздың қалыңмалын берсін. Алғаш алғаны екі түйе, кейін еселеп алғаны жиырма бес түйе екен. Мен әрі Сыбан алдындағы, әрі өзінің қызының алдындағы жазығы үшін Керейге тағы жиырма бес түйе айып кестім. Сүйтіп, Керей екі қыз қалыңмалын жүз түйе қып қайырады. 13. Қожагелді мен Шақантай, Сыбан алдында айыпта екі ата тең тартады. Бұл – екінші түйін. Мен бес күн бойында, осы қыз дауынан туған шығын-шабуылдың екі жағын да шолып танып, қолыма жиып отырмын. Барымта, қуғын үстінде Керейден екі жүз жылқының ақысы Сыбанға ауысқан. Жүз жетпіс жылқының тобы Керейге ауысқан. Сол барымта малы, көзі барының көзі боп, көзі жоғы әр жылқының тұяғы бір бесті боп, екі жаққа ерсілі-қарсылы қайта ауыссын. 14. Міне, ағайын, ел бірлігінің тілегінен туған менің талабым, тоқтау сөзім де осы! Мен болдым! – деді.

Речь Абая начинается с обращения *жұртым*, эта лексема примерно соотносима с русским словосочетанием «*мой народ*».

Использование *жұрт* в притяжательной форме 1 л. ед.ч. показывает, что говорящий считает себя частью сообщества *жұрт*, следовательно, он разделяет все проблемы этого сообщества. Далее следует второе обращение, в котором название сообщества конкретизируется: это названия родов Керей, Найман, причем с определением *елім*, которое вносит в обращение семантику родственно-теплых отношений, поскольку *ел* – это родина, это родственники, это земля предков, которая тебя взрастила, воспитала душу, ум, придала силы для жизни в большом мире. Используемые обращения определяют характер личности говорящего как человека неравнодушного, который подходит к решению конфликта глубоко, неформально.

Использование лексем *ел*, *жұрт* в притяжательной форме 1 л. ед. ч. является показателем коммуникативной тактики – сокращение коммуникативной дистанции между Абаем и истцами – представителями родов Керей и Сыбан.

Далее Абай открыто формулирует цель коммуникации, которая была поставлена не самим Абаем, а обратившимися к нему представителями конфликтующих родов как «найти разумное и справедливое решение конфликта». В данном случае дискурс приобретает характер публичного обсуждения в духе юридического дискурса, но с элементами разговорного общения. Далее автор обещает выполнить возложенное на него поручение.

В следующей части текста говорящий, используя тактику прогнозирования, предостерегает слушающих, во-первых, о недопустимости трактовки его решения в пользу рода Тобықты, к которому принадлежит сам Абай. Глубинный смысл слов «*Тобықтыдан тұғаныммен, екі бауыр, екеуіңнің ісіне Тобықтының тұрғысынан қарар деме*» слушающие воспринимают с позиции единства и общности казахского народа, к которому неоднократно призывал Абай, как в своих поэтических произведениях, так и в каждодневной жизни. «Әкеңнің баласы болма, халықтың баласы бол!» – это кредо Абая реализовано и в данном публичном выступлении.

Вторая тактика – использованная на этом этапе выступления – это тактика подчеркивания значимости конфликта вдов (*жесір дауы*), которая относится к числу наиболее сложных и не имевшая до сего времени общепринятых и удовлетворяющих всех решений. Конфликты подобного рода, в конечном счете ведут к ослаблению единства народа.

Далее автор использует тактику прогнозирования, утверждая, что именно сейчас настало время формирования общего однозначного отношения к этим конфликтам. Именно от этого зависит будущее народа.

Пятая часть текста представляет собой подведение итогов предыдущего изложения, здесь использована тактика структурирования информации: Абай подчеркивает, что предлагаемое им в дальнейшем решение учитывает указанные два момента.

Шестой отрывок основан на тактике подчеркивания искренности и бескорыстности Абая, которыми тот руководствовался при принятии решения по конфликту.

Следующий седьмой отрывок начинается с аксиоматического утверждения, что хорошее решение – это путь, указывающий народу, в каком направлении следует идти, развиваться *Жақсы жол – елге жора*. И вся последующая часть этого микротекста служит аргументом к данному утверждению. Здесь использована тактика противопоставления: восприятия одной и той же ситуации старшим и младшим поколениями. При этом наблюдается асимметрия: позиция старшего поколения общеизвестна, поэтому Абай ограничивается общей констатацией факта: «*Мен баяғың нені желеу, нені жамау тапқанын білемін*». Основное внимание говорящий уделяет позиции молодого поколения, поскольку в традиционной культуре казахов интересы молодого поколения не учитывались. Абай же здесь метафорически обозначает будущее в виде молодого поколения: «*Жаңа күн өзінің жаңа жарасын, жаңа тілегін жас көңілімен айтады*».

Интерес представляют активное использование прилагательных *жаңа кун, жаңа ұрпақ, жаңа тілек, жаңа жора, жас көңіл, жас ұрпақ*. Все предложения построены по единой схеме, в основе которой лежит утверждение бытия определенной ситуации, состояния.

Седьмая часть основана на тактике предостережения: народ, который не прислушивается к мнению молодых, не вникает в их проблемы, ожидают серьезные конфликты.

Далее следует поворот темы коммуникации ближе к конкретному лицу: *«Бұл қыз болса, тағдыры бір жазалаған қыз»* и затем кратко характеризуется суть конфликта: судьба девушки сломана, поскольку она лишилась жениха и, не выйдя замуж, уже стала вдовой, ее родственники и родственники жениха хотят заставить выйти замуж за родственника со стороны жениха, намного старше ее по возрасту и уже имеющего нескольких жен.

Десятая часть содержит обоснование решения Абая, приводятся аргументы к логике: *бір өлімге екі өлім болмайды, бір қыздың екі сатылмағы – жол емес*; аргументы к факту: *«қыз өлімге бар, бұл өмірге жоқ»*; использована тактика апелляции к авторитету: *«Бірақ бір өмірге екі өлім бұйырған Тәңір тағдыры да жоқ»*, сопряженная с тактикой противопоставления, а именно; следующее предложение: *«Сабатар тілегі сол қыз басына екінші өлімді қанды нөқта қып ұсынып отыр»* противостоит по содержанию предыдущему. Говорящий подчеркивает семантику лексемы *нөқта*, связав его с прилагательным *қан*. Абай далее повторяет мысль о том, что нельзя дважды наказывать одного человека, дважды обречь одного человека на смерть, но уже используя тактику смены кадров, максимально приблизив обсуждаемую ситуацию к другим коммуникантам, чтобы каждый из слушающих на себе прочувствовал и пережил все то, что чувствовала и переживала Салиха: *«Жиын отырған жұрт, бәрінде де апа-қарыдас, қыз-қырышын бар»*. Завершая обсуждение судьбы девушки Салихи, Абай дважды повторяет свой аргумент к логике в разных языковых вариациях: *«Бір жанға екі күймек – әділет емес. Бір қыздың екі сатылмағы – жол емес»*. И, обращаясь ко всем собравшимся, Абай, наконец, оглашает вердикт: девушка свободна, она вольна сделать свой выбор.

Следующую свою часть своего решения, касающегося взаимоотношений и взаиморасчетов между родом невесты и родом жениха, Абай начинает с оправдания рода жениха, приводя аргументы к фактам: «род Сыбан не виноват в том, что жених скончался. Он в свое время полностью выплатил калым. Род Керей получил этот калым, да еще не единожды, а дважды. Первоначальный калым был не маленьким – стоимостью пятидесяти верблюдов. Под предлогом, что девушка выходит за пожилого, да еще имеющего нескольких жен», род Керей получил дополнительный калым, и снова немалый. В этот раз не род Сыбан виноват, а виновен род Керей, виновен своей ненасытностью.

Использованная тактика опоры на факты позволяют Абаю прийти к обоснованному решению: род Керей должен вернуть роду Сыбан двойной калым.

Далее Абай прибегает к тактике объяснения от общего к частному. Поскольку имущественные, финансовые взаиморасчеты должны быть понятны всем истцам, Абай еще раз доходчиво разъясняет, из чего складывается сумма двойного калыма в размере ста верблюдов, в которую входит еще возмещение за моральный ущерб, причиненный родом Керей, как роду Сыбан, так непосредственно самой девушке Салихе.

Далее, опираясь на тактику структурирования информации, Абай произносит: *«Бұл екінші түйін»*.

И, наконец, Абай выносит решение по поводу взаимных претензий, связанных с угоном скота между двумя родами.

Завершает свою речь Абай подытоживанием, еще раз подчеркивая целеустановку своих решений: *«Міне, ағайын, ел бірлігінің тілегінен туған менің талабым, тоқтау сөзім де осы! Мен болдым!»*.

ВЫВОДЫ

Таким образом, проведенный анализ показывает, что сложный по своей структуре и содержанию коммуникативный акт направлен на решение нескольких задач. Главная цель – найти правильное и оптимальное решение конфликтной ситуации. Для достижения этой цели были выбраны несколько стратегий коммуникативного воздействия, а именно, стратегия информирования, стратегия внушения, стратегия убеждения.

Каждая из упомянутых стратегий реализовалась через конкретные коммуникативные тактики и определенный набор языковых единиц.

Стратегия информирования была воплощена в восьмой части коммуникации, где вроде бы известная собравшимся информация об истоках конфликта была структурирована и подана с изменением акцентов, поскольку в предшествующих частях Абай неоднократно озвучивал мысль, что обществу необходимо прислушиваться к новым веяниям, проблемам, идеям, исходящим от молодого поколения. Именно указанный фон вносит в восприятие старой информации оттенок сомнения в правильности традиционных решений. Стратегия информирования в данном случае результатом имеет изменение когнитивной картины мира.

Стратегия информирования реализована в одиннадцатой части, где также уже известная информация подана с акцентированием внимания на отдельных моментах. Абай обращает внимание на том, что калым выплачен дважды и оба раза в большом размере. Здесь использована синтаксическая конструкция, основанная на повторе лексической единицы с добавлением наречий, служебных слов, и выражающая значение интенсивности с оттенком усиления: *Бір алмадың, екі алдың. ...тағы алдың, тағы да көп алдың.* И как бы, ставя точку над *i*, Абай открыто оценивает это качество, как ненасытность, алчность и прямо говорит о том, что именно алчность рода Керей стала причиной конфликта: *«Бұл тыста Сыбан жазықты емес, араныңды ашқан, Керей, сен жазықсын».*

Стратегия информирования реализуется через коммуникативные тактики подчеркивания отдельных компонентов информации через структурирование информации, поскольку это позволяет обратить внимание на связь между отдельными компонентами. Эти тактики могут быть совмещены с тактикой оценки.

Стратегия внушения реализуется через коммуникативные тактики противопоставления, повтора, тактику смены кадров. Главным средством воздействия выступают эмоционально-экспрессивные языковые единицы.

Стратегия убеждения воплощается через коммуникативные тактики аргументации к логике, к факту, к авторитету, через коммуникативную тактику персонификации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Lakoff, R. T. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples in advertising. In Tannen D. (ED) Analyzing discourse: text and talk. – Georgetown University Press, 1982.
- 2 Федорова Л.Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения // Вопросы языкознания. - № 6. – 1991. – С. 46-50
Fedorova L.L. Tipologiya rechevogo vozdeistviya i ego mesto v strukture obshcheniya. Voprosy yazykoznaniya, no 6, 1991, S. 46-50.
- 3 Larson, Charles U. Persuasion: reception and responsibility. Wadsworth Publishing Company. – Belmont Ca, 1995.
- 4 Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход). – Автореф. дисс. докт. филол. наук. – М., 1990.
Baranov A.N. Lingvisticheskaya teoriya argumentatsii (kognitivnyi podkhod). Avtoref. diss. dokt. filol. nauk. Moscow, 1990.
- 5 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 5. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
Issers O.S. Kommunikativnye strategii i taktiki russkoi rechi. Izd. 5. Moscow: Publ. LKI, 2008. 288 s.

6 Ахметжанова З.К. Язык в социальном, культурном и коммуникативном контексте. – Алматы: Елтаным, 2012. – 559 с.
 Akhmetzhanova Z.K. Yazyk v sotsial'nom, kul'turnom i kommunikativnom kontekste. – Almaty: Publ. Eltanym, 2012. – 559 s.

Материал поступил в редакцию журнала 14.01.2020

REFERENCES

- 1 Lakoff R.T. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples in advertising. In Tannen D. (ED) Analyzing discourse: text and talk. – Georgetown University Press, 1982.
- 2 Fedorova L.L. Typology of speech exposure and its place in the structure of communication // Questions of linguistics. - No. 6. - 1991. - P. 46-50
- 3 Larson, Charles U. Persuasion: reception and responsibility. Wadsworth Publishing Company. – Belmont Ca, 1995.
- 4 Baranov A.N. Linguistic theory of argumentation (cognitive approach). – Abstract. diss. Doct. filol. sciences. – М., 1990.
- 5 Issers O.S. Communicative strategies and tactics of Russian speech. Ed. 5. – М.: Publishing house LKI, 2008. – 288 p.
- 5 Akhmetzhanova Z.K. Language in a social, cultural and communicative context. – Almaty: Yeltanym, 2012. – 559 p.

Күрделі коммуникативті актідегі коммуникативті әсердің стратегиялары

З.А. Умирзакова

Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы

Мақалада әр түрлі дискурстардың сөйлеушіге сөйлеу әсерінің айырмашылықтары, олардың зерттеу тарихына және сөйлеу әсеріне шолу жүргізіледі. Қазақстандық лингвистикадағы зерттеушілер адресатқа әсер етуіндегі компоненттерін анықтай отырып, олардың ерекшеліктерін газет, ресми-іс қағаздар, ғылыми мәтіндер негізінде қарастырылған. Сонымен қатар, адресатқа ықпал ету қызметіндегі қазақ лингвомәдениетіне тән коммуникативті тактикаларды айқындайды. Зерттеушілердің пікірінше, коммуникативті тактикалар коммуникативті акті барысында коммуникативті мақсатына жетуін анықтайды. Бұл жұмыста автор күрделі коммуникативті актідегі коммуникативті тактикаларды М. Әуезовтің «Абай жолы» романының үзіндісі бойынша айқындайды, коммуникативті тактика арқылы коммуникативті стратегиялардың мақсатын ашады, вербалды және бейвербалды құралдарын көрсетеді, сонымен қатар коммуникативті актіде сұхбаттасушыға әсер ету деңгейін анықтауға болатынын айтады.

Материал 14.01.2020 баспаға түсті

Communicative impact strategies within a complex communicative act

Z.A. Umirzakova

University of International Business, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

The article talks about the differences in speech impact on a communicant of different types of discourse, an excursion into the history of the study of different types of discourse and its speech impact is made. In Kazakhstan linguistics, researchers examined the features of newspaper, official-business, scientific texts that carry the main function of influencing the addressee. At the same time, one of the main means of fulfilling the function of influencing the addressee is the communication tactics characteristic of Kazakh linguistic culture. According to the researchers, communicative tactics in the process of a communicative act contribute to the achievement of a

communicative goal, since in the process of a communicative act lies the goal setting of the speaker. In this work, the author identifies the communicative tactics of a complex communicative act on the example of an excerpt from the novel by M. Auezov “The Way of Abai”, reveals the purpose of communicative strategies through communicative tactics, reveals the degree of realization of each of the communicative tactics in a complex communicative act.

Received 29.02.2020

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 81'272(044)

A. Aimoldina¹, D. Akinova²

¹PhD, старший преподаватель, М. Lomonosov Kazakhstan branch of the Moscow State University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-5437-7386>

²PhD, L.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-9451-0033>

USING PRESSURE TACTICS AS A DISCOURSE STRATEGY IN COMPOSING BUSINESS LETTERS BY KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGE SPEAKERS

To implement effective business communication, business professionals need skillfully handling of various discourse strategies for influencing their recipients. As the results of the analysis show, the choice of an appropriate discourse strategy depends and varies on the specifics of the cultural and linguistic environment of the compilers of business correspondence texts. A discourse strategy is understood as a general plan, a set of speech actions aimed at implementing a specific communicative intention of a speaker or a writer. This article discusses in more detail the features of using such a discourse strategy of influencing the addressee as the strategy of motivating the addressee to act when writing business correspondence texts compiled in Kazakh, Russian and English. The strategy of motivating the addressee to action is implemented, as a rule, by applying pressure tactics, offering bonuses and advantageous offers. Despite some standardization in compiling modern business letters, in particular letters of inquiry, commercial offers, business letters of invitation, etc., some differences and specifics were found when using this strategy depending on the cultural and linguistic affiliation of the compilers of business correspondence.

Key words: business communication, discourse, correspondence, strategy, tactics, Kazakh, Russian, English.

INTRODUCTION

In doing business in order to establish contacts, to make deals and profit business professionals nowadays must be able to skillfully handle various marketing persuasive and discourse strategies, particularly, in writing business letters of different types to their partners [1; 2]. Interestingly, those strategies usually vary in accordance with the specific cultural and linguistic environment of both compilers and recipients of business correspondence. It should be also noted that the tactical and strategic behavior of business professionals directly depends on the stated communicative goal and the conditions of the specific situation of the business discourse [3; 4]. In other words, when composing texts of business correspondence, business communicants must use a whole arsenal of stylistic and linguistic means to succeed in their professional communication. By marketing discourse strategy, we understand the general plan, the totality of speech actions aimed at realizing a specific communicative intention of a speaker / writer, specifically, in business settings [5]. In this regard, the strategy of using pressure tactics is commonly applied by business professionals in strategic planning of professional business activities and composing business persuasive letters to the addressee, i.e., a business partner or a potential client. The reason is that this strategy acts as a powerful tool that increases the effectiveness of communication in business communication.

In this study authentic texts of modern business correspondence in three languages, i.e., Kazakh, Russian and English, were used for analysis and consideration, namely, sales letters, letters of inquiry, business invitation letters, letters of notification, letters of orders. In order to comply with the rules of confidentiality, this paper introduces some conventions in the names of companies, personal (surname, name, patronymic) and contact information (phone, fax, email address, website, etc.) and other cases related to production, financial and other information about the company. The strategy of motivating the addressee to action was identified and analyzed in the following business correspondence in all three languages followed with highlighting differences and similarities in using this strategy in accordance with cultural and national background of business professionals.

MAIN PART

It is generally known that in the process of implementing the general discourse strategy of influencing the addressee in business communication, specifically, the strategy of motivating the addressee to action is of great importance when designing business correspondence texts. It is usually carried out by *using pressure tactics* and *offering bonuses and advantageous offers* to addressees. Considered tactics of implementing the strategy of incitement to action are inextricably linked with “positive” and “negative” politeness strategies and tactics to “save face” of the addressee proposed by foreign researchers P. Brown and S. Levinson [6; 7].

The pressure tactics in business letters are expressed in the call of the addressee (client / potential client) for action and certain decisions. In the texts of business correspondence in Kazakh, Russian and English, this tactic is especially pronounced during the formulation of a request for an answer and when requesting certain information or performing a certain action (i.e., in the letters of request, letters of inquiries). Despite a certain degree of standardization of the form and content of business letters texts composed in the considered three languages due to internationalization and globalization of the economy and business, it is necessary to note a certain flexibility in organizing business texts depending on the linguistic and cultural background of a business communicator.

Below, research findings are presented on identified certain discourse strategies with specification of tactics, techniques and tools based on the material of business letters composed by Kazakh, Russian and English-speaking business professionals. According to modern linguists (A. Vezhbitskaya, E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov, I.V. Trufanova), in relation to business communication, discourse strategies and tactics are nationally and culturally determined models of business speech behavior in the context of a specific situation. This is confirmed by the fact that each culture has its own set of the most characteristic speech tactics and the corresponding language means, allowing to have an effective impact on the addressee [8].

As the analysis showed, it is in functional block of requesting for a reply a frequent appeal of business specialists to “negative” politeness strategies is identified to maintain a positive image in front of recipients, which minimizes the degree of categoricity in the composed request by using the certain language, grammar and discourse means, such as:

1) politeness markers “*please*”, for example, “*Please feel free to contact me directly with any questions...*” in sales letters and commercial offers in English; various expressions of a polite request, such as “*Бізге қоңырау шалыңыз*”, “*Барлық сұрақтар бойынша мына телефондарға қоңырау шалыңыз*”, “*Қосымша ақпарат алу үшін мына телефондар бойынша хабарласыңыз*”, “*Бұл туралы толық ақпаратты жоғарыда аталған департаменттен алуға болады*”, “*Сіздің толық ақпаратты www.iacoos.kz сайтынан алуыңызға болады*”, “*Біздің ұсынысымызды талқылауыңызды сұраймыз және Өзіңіздің қорытынды пікіріңізді хабарлауыңызды өтінеміз*” in business letters in the Kazakh language; various expressions like “*пожалуйста*”, “*Просим Вас рассмотреть возможность поддержки нашей деятельности...*”, “*Вы можете посмотреть на нашем сайте*”, “*Более подробную информацию мы будем рады предоставить Вам в нашем представительстве...*”, “*В случае заинтересованности и за более подробной информацией просим обращаться в отдел...*”,

“Мы будем рады ответить на любые вопросы по указанным ниже телефонам”, “Если Вас заинтересовали наши предложения, обращайтесь к нам по адресу...” in business letters written in Russian;

2) “Ты-Вы” (You) form, since in addition to the word “*пожалуйста*” (please) an effective means of enhancing the courtesy of an imperative statement in Russian is to appeal to “Вы” in business correspondence in Russian, “Сіз” – in Kazakh, as well as the address by first name and patronymic;

3) expressions of gratitude and appreciation, for example: «*Thank you for your continued support*», «*Thanks in advance and look forward to your reply soon*», «*We thank you for your time and attention*», «*От лица компании благодарим Вас за оказанное внимание к нашей работе*», «*Сізге үлкен үмітпен алғыс білдіремін*». Since the expression of gratitude in this case emphasizes the absence of pressure on the interlocutor, these examples can be attributed to “negative” politeness strategies.

In English-language business correspondence, the implementation of pressure tactics differs somewhat from the tactics presented in business texts in Kazakh and Russian. For English-speaking business professionals, pressure tactics are understood, first of all, as the motivation of the recipients to take immediate action and make a quick decision by the client after reading a business letter:

(1) *In addition to offering a payment plan to fit your budget and a discount of 35 %, we will take an extra 5 % off if you order **before the end of the quarter. But hurry!***

(2) ***Please note that the deadline is two weeks in advance** of the beginning of each semester.*

(3) *Call to [Company Name] Agent or **call us today for a FREE no-obligation quote** at 1-2365-5987-898. Code number is 8899.*

(4) *Please note that places are **limited to 50 participants**.*

As you can see, the pressure tactics in the examples presented above are implemented using incentive sentences (“*Call to [Company Name] Agent or call us today*”), in which deadlines are set (“*the deadline is two weeks in advance*”), a limited number of places is indicated (“*places are limited*”), etc. The desire to achieve a quick sale of goods and instant profit characterizes low-context cultures, to which, according to E. Hall [9, 107-110] and G. Hofstede, refers to English business culture. To reduce the categorical nature of the offer and keep the “face” in front of the addressee, some business correspondence authors use various lexical and discourse means, for example, politeness markers like “*please*”.

The implementation of the reception of a request for necessary information in business correspondence varies from the degree of familiarization of the addressee with the addressee. In the body of the texts we have collected, all letters of inquiry in Kazakh, Russian and English can be conditionally divided into two groups: 1) letters of inquiry establishing new business contacts; 2) letters of inquiry with established business contacts. In letters of inquiry of both groups, the use of adequate politeness strategies is of particular importance for business professionals. The following is an example of a Kazakh letter of inquiry addressed to a new client:

(5)

«[Компанияның атауы]» ТРК АҚ
Басқарма төрайымы
[Аты-жөні]

Құрметті [Аты, әкесінің аты] мырза!

[...]

Сондай-ақ, стратегия мен бюджет өтінім жобаларын әзірлеуге аталған салалар бойынша тәжірибесі жеткілікті жасапты екі қызметкерді белгілеп, Комитетке ү.ж. 1-10 мамыр аралығында, сағат 9.00-ден бастап жіберуді сұраймыз.

Бізге көмек көрсеткеніңіз үшін алдын ала алғыс айтамыз.

Төраға [Аты-жөні]

Negative politeness strategies were used in the above request letter («...төмендегі ақпаратты жолдауды сұрайды», «...жіберуді сұраймыз») combined with expressions of gratitude and appreciation at the end of the letter («Бізге көмек көрсеткеніңіз үшін алдын ала алғыс айтамыз»), which significantly reduces the categoricity of the formulated request in business correspondence.

Consider the features of the implementation of pressure tactics and request information on the example of an initiative letter of request drawn up in Russian:

(6)

Генеральному менеджеру
ОАО «[Наименование компании]»
[ФИО]

Уважаемый господин [ФИО]!

[...]

В связи с изложенным прошу направить в адрес компании каталог (прайс-лист, проект договора и т.п.) интересующей нас продукции.

Желаемый срок получения каталогов – [...]

С уважением,

заместитель генерального директора по маркетингу

ЗАО «[Наименование компании]»

[Имя, Фамилия]

Note that in spite of the general officiality and dryness of this business message, the “negative” politeness strategy was used in this sample to minimize the categorical nature of the request, namely: «Коммерческий отдел нашей компании **крайне заинтересован** в поставках некоторых наименований продукции Вашего предприятия». As a confirmation of the success in implementing business communication through the adequate use of the above strategies, an example of a response letter to a previous request is given below:

(7)

Заместитель генерального директора по маркетингу
ЗАО «[Наименование компании]»
[Имя, Фамилия]

Уважаемый господин [ФИО]!

Благодарим за проявленный интерес к нашей компании. Наше предприятие в действительности производит дизельные и бензиновые генераторы отличного качества и по разумным ценам.

Отвечая на Ваш запрос, направляем подробную информацию по интересующей Вас продукции. Посмотреть ассортимент и описание других выпускаемых моделей можно на нашем сайте: website.kz, раздел «Продукция».

Надеемся на долгосрочное и плодотворное сотрудничество.

С уважением,

Генеральный менеджер

ОАО «[Наименование компании]»

[ФИО]

Notably, that in the initiative letter of inquiry drawn up by an English-speaking business communicat, in addition to the “negative” politeness strategy («We would be extremely grateful to receive your proposals to our e-mail») at the end of the letter, a gratitude technique is also used:

«*We would like to thank you in advance for any information that you are able to send*», which has an even greater mitigation effect.

Thus, in initiative letters of inquiry various types of politeness strategies are applied. In some letters of request in Russian (in 28.9% of the total body of letters in Russian), the strategy of “negative” politeness was framed in the form of a conditional sentence: “*Мы были бы Вам признательны, если бы Вы прислали нам...*”, “*Мы будем Вам очень признательны, если Вы пришлете нам*”, etc. It should be noted that direct strategies to a greater extent were met in request letters in Kazakh and Russian with the help of such phrases and expressions as: “*...төмендегі ақпаратты жолдауды сұрайды*”, “*...екі қызметкерді жіберуді сұраймыз*”, “*...ұсынуыңызды сұраймыз*”, “*...беруіңізді өтінеді*”, “*В связи с изложенным прошу направить...*”, “*...прошу сообщить по форме*”, “*...просим Вас выслать нам образцы...*”, “*Просим Вас сообщить о доставке товаров...*”, etc.

In the business correspondence of the repeated appeal addressed to already established old business contacts, the general tone of the business message is less official, there is dialogue and a link to previous contacts. To begin, consider an example of such business correspondence using the Kazakh language as an example:

(9) «[Компанияның атауы]»
АҚ Басқарма Төрағасы [Аты-жөні]

Құрметті [аты, әкесінің аты]

[...]

Жыл басынан барлық студенттер медициналық бақылаудан өтіп, денсаулықтары жақсарды. Алайда, қараша айынан бастап студенттер диагностикалық қызметтерді өздері төлейтініне байланысты, біз Сізден [...] Университетінің студенттеріне көмек ретінде жеңілдіктер ұсынуыңызды сұраймыз.

Түсіністік білдіруіңізді сұраймыз және ытымақтастығымыз бұдан әрі жалғасады деп сенеміз.

*Құрметпен,
Қаржы директоры [Аты-жөні]*

It is possible to observe the same thing in the sample of a repeated letter of request drawn up in Russian.

(10) *Председателю правления
АО «[Наименование компании]»
[ФИО]*

Уважаемый [Имя, отчество]!

[...]

Учитывая двустороннее сотрудничество, Университет предлагает рассмотреть возможность открытия на его территории нового круглосуточного медицинского пункта с младшим медицинским персоналом. В связи с этим, просим Вас предоставить обоснование расчетов по созданию дополнительного медицинского пункта в общежитии.

*С уважением,
Вице-президент по студенческим делам
и международному сотрудничеству [ФИО]*

As it is seen, the general tone of the letter of request in Kazakh and Russian is still quite official. Such negative politeness strategies are used as expressing gratitude for previously provided services at the very beginning of the letter: «*Сізге студенттерге көрсеткен медициналық көмектеріңіз үшін алғысымызды білдіреміз*», «*Позвольте выразить Вам признательность за активное содействие в укреплении здоровья студентов нашего университета*».

Consider a sample repeat request letter in English.

(11) *December 1, 2012*
Ms. [Full Name], Project Manager
National Company
85 Turan str.
010000 Astana
Kazakhstan

Dear [first name],
Thank you for your email and apologies for the delay in replying.
The value refers to the «[...]» indicator which we retrieved from the UNESCO database on the 21th June 2013. Our source is [...] Institute for Statistics. A quick look at this indicator as of today still finds that [...] reports a similar figure ([...] %). I need more information about the recourses you used.
If you could send us the link to the [...] website where you downloaded the indicator, I could investigate further.
I hope this helps,
Kind regards,
Signature
[Full name]

The text presented above is less official, which is reflected in the appeal by the first name (“*Dear [First name]*”) and the use of the direct request strategy “*baldly on record*” (“*I need more information about...*”). In this sample, the only positive politeness strategy was used, duplicating the request noted in the letter above: “*If you could send us the link to the [...] website where you downloaded the indicator, I could investigate further*”.

The incentive discourse strategy is also implemented in business invitation letters. However, unlike commercial offers and inquiry letters, in which the use of strategies of “negative” politeness prevails in all the languages under consideration, in business letters of invitation we found the use of exclusively “positive” politeness. As a rule, the exchange of business invitation letters in the business community favorably affects the development and establishment of further partnerships between colleagues.

The analyzed examples of commercial invitation letters are focused on the interest of the addressee, namely on common interests and mutually beneficial offers for both the compiler of the letter and the recipient. According to P. Brown and S. Levinson [6; 7, 101-129], this is considered a form of “positive” politeness. For example, the following positive politeness strategies were used in the sample letters: «*Мы приглашаем Вас и дочерние компании вашей организации принять участие в выставке, направить имеющиеся в разработке инновационные проекты для размещения на онлайн платформе выставки (www.ictfund.kz/gglobal, более подробная информация на сайте www.astanaforum.org в разделе выставка), а также просим оказать содействие в приглашении Ваших бизнес-партнеров, с целью воспользоваться этой возможностью для расширения базы потенциальных партнеров, клиентов, а также налаживания взаимовыгодного сотрудничества*», «*If you require a visa to enter the United Kingdom, please allow plenty of time to complete the application process*». It should be noted that in this type of business text there are no covert messages providing information, since all the compilers of the texts of the letters in question, as a rule, indicate the main information at the very beginning of the letter. All three letter samples contain headers, which is one of the main characteristics of commercial invitation letters. As an example, in a business invitation letter in Kazakh: «*ASTANA INVEST 2014» АСТАНА ҚАЛАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҰСЫНЫСТАРДЫҢ ВИРТУАЛДЫҚ КӨРМЕСІНЕ ҚАТЫСУҒА ШАҚЫРАМЫЗ*, на русском

языке: *Приглашение принять участие в международной выставке «KAZAKHSTAN INVESTMENT EXPO 2014» в рамках VII Астанинского экономического форума и II Всемирной антикризисной конференции, на английском языке: Invitation to the 3rd National Research Coordinators' Meeting. May 25-30, 2014 London, UK.*

The analysis of business invitations in three languages (Kazakh, Russian and English) showed the use of direct strategies for motivating the reader to act in them, for example, attending a planned event. In this regard, the addressee needs to clearly and clearly express his communicative intention without the danger of a “face-acting acts”, as, for example, in the above examples of commercial offers and request letters.

CONCLUSION

Overall, the analysis of the language material in three languages, i.e., Kazakh, Russian and English, showed that the specifics of composing business correspondence texts, the nature of the implementation of discourse strategies and communicative intentions in the process of generating and perceiving a business text, the value orientations of various national business cultures are determined by the cognitive base and the national and cultural affiliation of the business communicator.

In this study, we identified certain similarities and differences in using direct discourse strategies, as evidenced by the presence of common functional-semantic blocks adopted in the practice of compiling modern business correspondence. The prerequisites for the use of marketing strategies by the authors of business correspondence texts are the basis for the dynamic development of a market economy and mass production. Recent economic reforms in the Republic of Kazakhstan also have a significant impact on their use.

Since one of the important communicative intentions in business correspondence composed by English-speaking business experts is the receipt of quick commercial results, the development of long-term business relations is not always a priority in doing business by them. Consequently, it can be concluded that the frequent use of pressure tactics and tactics of offering bonuses and advantageous offers in business correspondence texts in English testifies to the established culture of promoting goods and sales, which also coincides with the provisions put forward by E. Hall, G. Hofstede, M. Gannon and R. Pillay on American and British business styles that emphasize directness, clarity, and explicitness of presentation.

Thus, the current expansion of international contacts, which is characteristic of the present, places special demands on the knowledge of the cultural traditions of business partners. This knowledge is especially important for business professionals writing business texts for their foreign business partners in the context of intercultural business communication. The lack of the necessary background knowledge of the business cultures involved and the incorrect handling of discourse strategies when writing business correspondence texts can lead to a number of communicative-pragmatic failures.

REFERENCES

- 1 Barry T. et al. Communicative strategies and tactics of speech manipulation in intercultural business discourse // *Training, Language and Culture*. – 2017. – Т. 1. – №. 1.
- 2 Ilie C., Nickerson C., Planken B. Business Discourse Teaching Materials // *Teaching Business Discourse*. – Palgrave Macmillan, Cham, 2019. – С. 93-108.
- 3 Malyuga E. N., Petrosyan G. O. Peculiarities of prosodic speech design in English business discourse // *Scientific Journal Modern Linguistic and Methodical-and-Didactic Researches*. – 2018. – №. 4. – С. 87-94.
- 4 Karibayeva B., Kunanbayeva S. S. Kazakh business discourse: Peculiarities of Kazakh business meetings // *PEOPLE: International Journal of Social Sciences*. – 2016. – Т. 2. – No 1.
- 5 Miles C. *Marketing, rhetoric and control: The magical foundations of marketing theory*. – Routledge, 2018.

- 6 Brown P., Levinson S. Politeness: some universals in language usage // Questions and politeness: strategies in social interaction / ed. by Goody E.N. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – P. 56-311.
- 7 Brown P., Levinson S.C. Politeness: some universals in language usage (Studies in International Sociolinguistics). – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
- 8 Stebletsova A. O. National discursive style: English-language and Russian-language business discourses // Bulletin of the Volgograd State University. Series 2: Linguistics. – 2016. – V. 15. – No. 4. – P. 76-86.
- 9 Hall E.T. Beyond culture. – New York: Doubleday, 1976. – 320 p.

Received: 24.02.2020

Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бизнес хабарландарды жазу кезіндегі қысым тактикасын пайдалану

А.А. Аймолдина¹, Д.Б. Ақынова²

¹М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстандық филиалы, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Тиімді іскери байланыстарды жүзеге асыру үшін бизнес мамандарға әсер етудің әртүрлі дискурстық стратегияларын шебер қолдану қажет. Талдау нәтижелері көрсеткендей, тиісті дискурстық стратегияны таңдау іскери хат мәтіндерін құрастырушылардың мәдени-тілдік ортасының ерекшелігіне байланысты болады және өзгеріп отырады. Дискурсивті стратегия жалпы жоспар, сөйлеушінің немесе жазушының нақты коммуникативті ниетін іске асыруға бағытталған сөйлеу әрекеттерінің жиынтығы деп түсініледі. Бұл мақалада адресатқа әсер етудің дискурсивті стратегиясын қолдану ерекшеліктері неғұрлым егжей-тегжейлі қарастырылады, мысалы, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған іскери хат алмасу мәтіндерін құрастыру кезінде адресаттың әрекет етуіне итермелеу стратегиясы қолданылады. Адресатты әрекетке ынталандыру стратегиясы, әдетте, қысым тактикасын қолдану, бонустар мен тиімді ұсыныстар ұсына отырып жүзеге асырылады. Қазіргі іскери хаттарды, атап айтқанда анықтамалық хаттар, коммерциялық ұсыныстар, іскерлік шақырулар және т.б. құрастырудағы кейбір стандарттауға қарамастан, іскери хат алмасуды құрастырушылардың мәдени және тілдік ерекшелігіне байланысты осы стратегияны қолдану кезінде кейбір айырмашылықтар мен ерекшеліктер табылды.

Материал 10.03.2020 баспаға түсті

Использование тактики давления как дискурсивной стратегии при написании деловых писем на казахском, русском и английском языках

А.А. Аймолдина¹, Д.Б. Ақынова²

¹Казахстанский филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Для осуществления эффективной деловой коммуникации бизнес-профессионалам необходимо умелое оперирование различными дискурсивными стратегиями воздействия на адресатов. Как показывают результаты анализа, выбор соответствующей дискурсивной стратегии зависит и варьируется от специфики культурно-языковой среды составителей

текстов деловой корреспонденции. Под дискурсивной стратегией понимается общий план, совокупность речевых действий, направленных на реализацию определенного коммуникативного намерения говорящего или пишущего. В данной статье более подробно рассматриваются особенности использования такой дискурсивной стратегии воздействия на адресата как стратегия побуждения адресата к действию при составлении текстов деловой корреспонденции, составленных на казахском, русском и английском языках. Стратегия побуждения адресата к действию реализуется, как правило, при помощи применения тактики давления, предложения бонусов и выгодных предложений. Несмотря на некоторую стандартизованность составления современных деловых писем, в особенности писем-запросов, коммерческих предложений, деловых писем приглашений и др., были обнаружены некоторые различия и специфика при использовании данной стратегии в зависимости от культурно-языковой принадлежности составителей деловой корреспонденции.

Материал поступил в редакцию журнала 24.02.2020

УДК 1751

В. А. Курманбекова¹, Н.С. Пак², Г.О. Каиркенова³

¹магистр гуманитарных наук, докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, 020022, Республика Казахстан, <https://orcid.org/000-0001-5226-6466>

²д.ф.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, 050022, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-4986-7687>

³магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры восточной филологии Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, 050022, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4142-9941>

КОНЦЕПТ ЖИЗНЬ В КОРЕЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ АССОЦИАТИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА)

Данная статья направлена на исследование концепта жизнь в корейском и русском языке. Изучением концептов занимаются различные науки, в нашем исследовании мы затрагиваем концептологию, социолингвистику, психолингвистику и лингвокультурологию.

Целью статьи является выявление существующих в языковом сознании ассоциативных связей лексем-репрезентантов концепта жизнь и определение образных представлений носителей двух языков и культур (корейской и русской), а также выявление межъязыковых и внутриязыковых дифференциальных признаков концепта жизнь, разработанных на материале в ходе психолингвистического эксперимента.

Принято считать, что ассоциативный эксперимент является одним из эффективных способов исследования языкового сознания и его национально-культурной специфики, поскольку он позволяет выявить, каковы те ментальные образы мира, которые присущи представителям того и иного этноса.

Для достижения поставленной цели были использованы метод ассоциативного эксперимента и сопоставительный метод. В результате исследования было выяснено, что базовый образ концепта жизнь имеет чувственную природу. Также в статье отображены сходства и различия представлений о жизни у корейского и русского народов. Противопоставление физического (материального) и духовного. Подобные результаты

проведенного исследование дали представление о восприятии концепта жизнь у носителей корейского и русского языка.

Ключевые слова: концепт, корейский язык, русский язык, ассоциативный эксперимент, лингвокультурология, концептология, социолингвистика, жизнь.

ВВЕДЕНИЕ

Ассоциативный эксперимент – один из самых ранних методов психологии в конце XIX века, впервые появившийся в психологической школе осознания В. Вундта. Главное предположение этой школы заключалось в том, что внутренние психические процессы должны проявляться внешне посредством психологического эксперимента. Ассоциативный эксперимент – это реальный психологический метод, используемый как в западных, российских так и в отечественных исследованиях, применяемый в разных областях знаний – психолингвистике, социологии, лингвокультурологии даже в сфере образования для тестирования [1, 25].

Ассоциативный эксперимент (далее АЭ) также занимает особое место при выявлении содержания концепта, поскольку позволяет максимально приблизиться к ментальному лексикону, вербальной памяти, культурным стереотипам данного народа. Как известно, данный эксперимент активно используется в психолингвистике, психологии, социологии, психиатрии. АЭ, предложенный впервые К.Г. Юнгом, является способом, помогающим выявить принципы организации внутреннего лексикона, установить те признаки слов и связи между словами, которыми оперирует носитель языка при идентификации воспринимаемой речи и при поиске слов в процессе говорения. Эффективность использования АЭ как источника информации о принципах организации лексикона доказана опытом предшествующих исследований. АЭ в психолингвистическом исследовании рассматривается как средство проверки той или иной рабочей гипотезы, которая формулируется на базе хорошо обоснованной теории, а «экспериментирование ради экспериментирования считается недопустимым» [2, 59-60]. Эффективность применения методики ассоциативного эксперимента в целях изучения лексики доказана многими учеными – А.А. Леонтьевым, Е.С. Кубряковой и др. Ядро языкового сознания составляет те ассоциации в ассоциативно-вербальной сети, включающие наибольшее число связей, которые выделяются на основе принципа частотности.

Эффективность использования методики ассоциативного эксперимента в целях исследования лексики также доказана рядом авторов А.А. Леонтьев и Е.С. Кубрякова. Как справедливо отметила А.С. Ким в своей работе «Концепт «семья» в языковом сознании молодежи Южной Кореи и Казахстана» [3, 5-11], важность ассоциативного эксперимента нельзя недооценить при изучении концептов. По мнению А.А. Леонтьева, именно ассоциативный эксперимент является тем методом, который позволяет с наибольшей объективностью вскрыть «культурную» специфику словарных единиц [4, 14]. Ассоциативный материал помогает выявить как общечеловеческие характеристики свободных ассоциаций, так и ту неповторимость, которую им придает та или иная культура. Со времени выделения психолингвистики в отдельную науку остается не вполне решенным вопрос, каким образом можно отличить словесные ассоциации, отражающие внутриязыковые связи, от ассоциаций, отражающих близость объектов референции; влияет ли характер совокупности реакций, представленных в эксперименте, на способы, скорость и качество ассоциирования; существуют ли иные эффективные приемы, кроме вербального ассоциирования, для установления понимания слова; каково «собственно ассоциативное» содержание слова и др. [5, 45]

Он помогает выявить содержание концепта в когнитивном сознании носителей языка и ранжировать по яркости, образующие концепт признаки. Ядро языкового сознания включает

те ассоциации в ассоциативно-вербальной сети, которые имеют наибольшее число связей, выделяемых на основе принципа частотности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Представляем материал, полученный в ходе ассоциативного эксперимента, основанного на слове-стимуле *жизнь* и 삶, и реакций на этот стимул. Эксперимент проводился в виде анкетирования, при котором испытуемым предлагался слово-стимул *жизнь*, ответом-реакцией могли служить слова, словосочетания или предложения. При этом не налагались ограничения ни на количество ассоциатов, ни на выбор их грамматических форм. Первичным ассоциатом в данном эксперименте считается реакция на слово-стимул, записанная информантом первой.

При обработке результатов АЭ учитывались все ассоциаты, в том числе и единичные, а сходные по содержанию ассоциаты обобщались. Таким образом, изучались множественные свободные ассоциации.

В эксперименте участвовали 80 респондентов: носители корейского языка как родного, т.е. корейцы, проживающие в Корее и носители русского языка, которые группировались по следующим критериям: язык (корейский/русский), пол (женщины/мужчины), возраст, уровень образования. 40 человек – носители корейского языка, 40 – носители русского языка. Среди первой группы 25 человек-женщины, 15 - мужчины в возрасте от 23 лет и старше. Во второй группе: 26 человек-женщины, 14-мужчины, такого же возраста. Уровень образования – среднее специальное и высшее.

Было получено 165 ассоциативных реакций на слово-стимул *жизнь*.

По Г. Мартиновичу, реакции, даваемые испытуемыми в АЭ, могут быть охарактеризованы в аспекте лингвистическом и психолингвистическом. Под лингвистическим аспектом подразумевается анализ формальных грамматических особенностей ответов-реакций. В результате анализа по лингвистическому критерию было выделено четыре группы реакций.

Рассмотрим реакции первой группы, выделенной по языковому критерию.

В группе с корейским языком это реакции-слова существительные: 죽음 [чугым] *смерть*, 삶 [сальм] *жизнь*, 인생 [инсэн] *существование*, 돈 [тон] *деньги*, 선택 [сонтхек] *выбор*, 행복 [хэнбок] *счастье*, 책임 [чхэгим] *ответственность*, 기회 [кихве] *случай*, 기록 [кирок] *летопись*, 생존 [сэнджон] *биологическое существование*, 싸움 [ссаум] *борьба, драка*.

В данной группе женщинами были представлены ответы: 행복*счастье* (12 реакций), 책임*ответственность* (8 реакций), 기회*случай*(6 реакций), тогда как мужчины дали ответы: 돈*деньги* (21 реакция), 기록*летопись* (4 реакции), 싸움*борьба, драка* (11 реакций) и 죽음*смерть* (14 реакций).

Относительно возрастного критерия, реакции респондентов от 20 до 35 лет были: 삶*жизнь* (15 реакций), 인생*существование* (3 реакции), 돈*деньги*(5 реакций), 선택*выбор* (5 реакций), 행복*счастье* (4 реакции), представители более возрастной группы от 40 до 65 лет ответили: 삶*жизнь* (11 реакций), 죽음*смерть* (12 реакций), 기록*летопись* (3 реакции).

Четвертым критерием служит уровень образования, респонденты со средним уровнем образования отвечали: 죽음*смерть* (5 реакций), 삶*жизнь* (6 реакций), 돈*деньги* (8 реакций), 행복*счастье* (3 реакции), 책임*ответственность* (2 реакции). Ответы респондентов с высшим образованием были следующие: 삶*жизнь* (15 реакций), 죽음*смерть* (10 реакций), 인생*существование*(5 реакций), 선택*выбор* (3 реакции), 기록*летопись* (3 реакции), 생존*биологическое существование* (8 реакций), 싸움*борьба* (2 реакции).

Респонденты второй группы с русским языком выделили следующие ассоциаты: дыхание, природа, любовь, семья, улыбка, животные, добро, полет, ответственность,

свобода, чувства, счастье, движение, опыт, путешествие, впечатление, рутина, традиции, время, энергия, путь, судьба, гармония, дети, борьба, выживание, развитие, реализация, чудо, смерть.

Респонденты-женщины ответили: *семья* (10 реакций), *любовь* (7 реакций), *улыбка* (2 реакции), *добро* (4 реакции), *чувства* (3 реакции), *счастье* (8 реакций), *опыт* (2 реакции), *энергия* (2 реакции), *гармония* (4 реакции), *дети* (5 реакций). Данный выбор ассоциатов обусловлен эмоциональной окраской данных лексем, что чаще характерно для женского пола, тогда как респонденты-мужчины дали следующие ответы: *полет* (3 реакции), *ответственность* (5 реакций), *свобода* (3 реакции), *движение* (4 реакции), *путешествие* (7 реакций), *путь* (12 реакций), *борьба* (8 реакций), *выживание* (6 реакций), *развитие* (2 реакции), *реализация* (2 реакции).

Понятие *жизни* меняется с возрастом. Наибольшую динамику с возрастом обнаружили следующие ассоциаты: *любовь* (8 реакций), *семья* (12 реакций), *ответственность* (3 реакции), *счастье* (4 реакции), *опыт* (8 реакций), *рутина* (6 реакций), *традиции* (9 реакций), *энергия* (4 реакции), *путь* (5 реакций), *дети* (7 реакций), *выживание* (2 реакции), *смерть* (11 реакций). Молодое поколение в возрасте до 35 лет представили ассоциаты: *любовь* (5 реакций), *животные* (2 реакции), *свобода* (4 реакции), *движение* (8 реакций), *время* (10 реакций), *судьба* (4 реакции), *реализация* (3 реакции), *чудо* (3 реакции).

Относительно уровня образования. В данном случае наблюдалось большое количество смежных реакций на понятие *жизнь*, а именно: *семья, ответственность, свобода, опыт, традиции, любовь, судьба, развитие, смерть*. Респонденты имеющие средне-специальное образование выделяли ассоциаты: *природа* (2 реакции), *любовь* (3 реакции), *семья* (4 реакции), *улыбка* (2 реакции), *животные* (4 реакции), *добро* (5 реакций), *чувства* (2 реакции), *движение* (6 реакций), *впечатление* (8 реакций), *традиции* (9 реакций), *время* (7 реакций), *путь* (3 реакции), *развитие* (2 реакции), *чудо* (2 реакции), *смерть* (8 реакций). Респонденты с высшим образованием дали ответы: *полет* (2 реакции), *ответственность* (5 реакций), *свобода* (4 реакции), *счастье* (3 реакции), *рутина* (2 реакции), *энергия* (6 реакций), *судьба* (7 реакций), *гармония* (5 реакций), *дети* (2 реакции), *борьба* (6 реакций), *выживание* (3 реакции), *реализация* (3 реакции).

Следующий ряд ответов-реакций представлен в виде словосочетаний. По первому языковому критерию в группе с корейским языком это ответы-реакции *먼길* [монкиль] *длинный путь* – 4 реакции из которых 3 ответа дали респонденты-женщины, 1 ответ дал мужчина, из них среди женщин все представители были в возрастной группе от 45 до 65 лет, уровень образования высший), *흑속에 진주* [хыксокеджинчу] *черный жемчуг* - 2 реакции, оба ответа дали женщины, однако они являются представителями разных возрастных групп, первая в возрастной группе от 20 до 35, вторая в группе от 45 лет, у обоих респондентов уровень высший, *평생의 기록* [пхёнсэнъыйкирок] *жизненная летопись* – 2 реакции, из которых один ответ дал мужчина в возрастной группе от 45 до 65 лет, с высшим образованием, а второй ответ дала женщина в такой же возрастной группе и с высшим образованием.

По языковому критерию были выделены следующие реакции-словосочетания носителей русского языка: *душевное равновесие* – 3 реакции из которых 2 реакции представителей женского пола с высшим образованием но в разных возрастных группах, а именно 45-65 лет с и 20-25 лет с высшим образованием, один ответ дал мужчина в возрасте от 45 до 65 лет с средне-специальным образованием; *открытие нового* – 4 реакции, из которых 3 реакции респондентов мужского пола в возрастной группе от 20 до 35 лет, 2- с высшим образованием, 1 с средне-специальным, также 1 ответ-реакция был дан респондентом-женщиной в возрастной группе от 20 до 35 лет с высшим образованием; *непрекращающееся развитие* – 2 реакции, из которых оба ответа-реакции дали женщины в возрасте от 25 до 35 лет с высшим образованием; *занятие любимым делом* – 5 реакций, из которых 3 ответа дали женщины в возрасте от 20 до 40 лет, двое с высшим образованием:

одна с средне-специальным и 2 ответа дали мужчины в возрасте от 25 до 45 лет с высшим образованием.

Последней выделенной группой ответов-реакций являются предложения: в группе респондентов с корейским языком были ответы: *하나 밖에 없지만 그 무엇보다 크며 값어치를 매길 수 없는 것* [хана пакке опчиман кы муотпода кхымё капсочхирыль мэкиль су омнын гот]. *Единственный данный нам путь, который не может быть оценен.* Данный ответ принадлежит мужчине в возрасте от 35 до 45 лет с высшим образованием. Он использовал лексему *путь*, которая подчеркивает его личный опыт - ассоциация с пройденным жизненным путем респондента.

Следующий ответ дан представителем мужского пола в возрасте от 25-35 лет с высшим образованием: *가볍게 여기든 신중히 여기든 개인의 자유이며 그에 따라 모두가 다른 인생을 살게 된다* [кабёпке ёгидын синджунхи ёгидын кэинный чаюимё кые ттара модуга тарын инсэньль салгы твенда]. *Свобода индивида, жизнь которую каждый проживает сознательно.* В ответе ключевыми лексемами являются: *индивид, жизнь, свобода.* Данная ассоциация свидетельствует, скорее всего, о том, что человек связан с юридической сферой.

На слово-стимул *삶* был ответ: *인생 - 모두에게 공평하게 하나씩 주어진* [инсэнь - модуге коньпхёнхаге ханассик чуоджин]. *Жизнь - то, что дается всем по справедливости или на равных правах.* Это реакция женщины в возрасте от 25-35 лет с высшим образованием. В ее понимании *жизнь* должна быть справедливой и на равных правах с противоположным полом, что актуально для современных женщин Кореи.

Одним из ответов на рассматриваемое слово-стимул *삶* стал: *정답이 존재하지 않는 것이 자순서 가존 재하지 않는 혼돈이면서 도 가장 아름다운 것* [чонтаби чонджэхаджи анын гози часунсо каджон чэхаджи анын хондонимёнсо то каджань арымдаун гот]. *То, к чему не существует правильного ответа, это и хаос, и порядок.* Ответ дан женщиной в возрасте от 35-45 лет с высшим образованием. Данная реакция характерна для человека, который уже прожил большую часть жизни и имеет большой опыт и обладает философским складом ума.

Другим ответом стал: *우리는 이를 "여정"이라고도 부른다* [уринын «ёджонь»ирагодо пурында]. *Мы называем это путешествием.* Её дала женщина в возрасте от 25-45 лет со средне-специальным образованием. Вероятно, она либо мечтает о путешествиях, либо любит путешествовать.

Одним из ответов респондентов с корейским языком был: *끝없는 나 자신과의 싸움* [кытопнын наджасингвабай ссаум]. *Бесконечная борьба с самим собой.* Ответ дан женщиной в возрасте от 25 до 35 лет, с высшим образованием. Подобный ответ говорит об неустойчивости характера или выбора в течение жизни респондента по причине того, что он постоянно борется с собой.

Следующим ответом стал: *순간 순간 아름답고 소중한요* [сунган сунган арымдапко соджунхэйо]. *Постоянно прекрасное и драгоценное.* Ответ дан женщиной в возрасте от 35-45 лет с высшим образованием. Подробное красочное описание ассоциаций характерно для творческого человека, который при наличии проблем все же ценит в жизни все самое лучшее и драгоценное.

Переходим к рассмотрению русскоязычной группы. По языковому критерию респонденты с русским языком дали следующие ответы-реакции: *жизнь — это чудесный подарок от Творца и нужно не только дорожить этим подарком, но и делать всё, чтобы своими поступками не огорчать Дарителя.* Ответ дан женщиной в возрасте от 45-65 лет с высшим образованием. Главной особенностью его является явная религиозная подоплека, что говорит о важности данного аспекта в жизни испытуемой.

Ответом мужчины в возрасте от 25-35 лет с высшим образованием служит: *интересная, но такая сложная игра. Радость, остроту и горечь ей придаёт тот факт,*

что ничего не знаешь наперёд, и ничего нельзя переиграть по-новой. Вероятно, испытуемый обладает абстрактным воображением и увлекается азартными или любыми другими играми, что способствует пониманию *мира* и *жизни* как игры.

Довольно стандартным ответом, который встретился в исследовании концепта *жизнь*, является ответ: *жизнь-все, что происходит с человеком от рождения до смерти*. Респондент давший данный ответ – женщина в возрасте от 35-45 лет без высшего образования. Довольно конструктивный и простой ответ, характерный для практичного человека.

Другой испытуемый с русским языком ответил, что *жизнь – это самое лучшее, что может случиться с человеком*. Ответ дан мужчиной в возрасте от 25-45 лет со средне-специальным образованием. Позитивный ответ может дать, скорее всего, счастливый человек.

На фоне других выделяется ответ: *это бесконечное множество неслучайных случайностей*. Ответ дан женщиной в возрасте от 25-45 лет с высшим образованием. Мы снова видим богатое воображение, позволяющее респонденту отвечать нестандартно, более абстрактно.

Следующий ответ дан представителем мужского пола в возрасте от 25-35 лет с высшим образованием: *свобода в действиях, мыслях и возможностях*. Для человека вероятно очень важна личностная свобода.

Рассмотрение ответов-ассоциатов на слово-стимул *жизнь* с лингвистической точки зрения показывает, что наиболее распространенным видом реакций является единичная лексема у представителей русской культуры: из всех ассоциатов (65% лексем) 95% – существительные. Реакции-предложения составляют около 12%, реакции-словосочетания – 23%. У представителей корейской культуры: 61% всех ассоциатов составляют лексемы, из которых 98% существительные и лишь один глагол. 28% составили реакции-предложения и 11% – это словосочетания. Такое соотношение видов реакций обусловлено, прежде всего, лексико-грамматическими особенностями слова-стимула – существительного, стоящего в единственном числе.

Далее рассмотрим результаты психолингвистического эксперимента. Как известно психолингвистические эксперименты в наибольшей степени приближены к реальному мышлению и позволяют судить о конвенционально обусловленных и о специфических связях языковой единицы в индивидуальном сознании. Психолингвистический эксперимент помогает обнаружить специфику процессов категоризации и идентификации через типичные примеры и признаки в языке носителей разных культур. Данный эксперимент позволил выявить системность содержания образа сознания, стоящего за словом в двух культурах, а также системность всего языкового сознания носителей корейской и русской культур, передавая тем самым уникальность и неповторимость образа мира каждой из них. Материалы АЭ позволили также определить представления об окружающем мире и оценке его представителем каждой из исследуемых культур. В рамках психолингвистического подхода анализ ассоциатов выявляет лексико-семантические ассоциаты концепта *жизнь*, а именно его базовый чувственный образ и некоторые дополнительные смыслы, существующие в сознании носителей двух языков и культур.

Большинство ответов представляют собой положительные ассоциации как у первой, так и у второй группы ассоциатов: *행복* *счастье* в корейском языке, а в русском: *любовь, путешествие, улыбка, гармония, чудо* и т.д. Необходимо отметить, что у большинства реакций на слово-стимул наблюдается положительная эмоциональная окраска.

Среди представленных отрицательных реакций самые распространенные: *죽음* *смерть* в корейском языке, в русском: *рутина, борьба, жертвы, тлен* и т.д.

Наиболее частотные реакции представлены в таблицах:

Носители корейского языка	Носители русского языка
---------------------------	-------------------------

1.	삶 <i>существование</i>	15%	<i>счастье, радость</i>	29%
2.	인생 <i>жизнь, быт</i>	15%	<i>Любовь</i>	18%
3.	기록 <i>летопись событий</i>	10%	<i>семья/ дети</i>	12,5%
4.	행복 <i>счастье</i>	10%	<i>Смерть</i>	10%
5.	기회 <i>шанс, случай</i>	5%	<i>человек, развитие</i>	по 8%
6.	생존 <i>существование, быть живым</i>	5%	<i>путь/дорога, движение, время, свобода, эмоции, мир</i>	по 6%
7.	싸움 <i>борьба</i>	5%	<i>ответственность, дар/подарок</i>	по 4%
8.	길 [киль] <i>путь, дорога</i>	5%	<i>улыбка, опыт</i>	по 2%

В корейской культуре доминирующей лексемой являются: 삶, подразумевающее существование как проживание человеком/живым существом жизнь от начала до конца и 인생 – жизнь, но уже простая человеческая, подразумевающая бытовую подоплеку. У представителей русской культуры, наоборот, наблюдается доминирование духовной составляющей данного концепта, а с точки зрения биологического/физиологического состояния концепт отражен лишь в лексемах человек, развитие. При этом могло подразумеваться также духовное развитие

Все полученные ассоциаты можно разделить на несколько групп, выявляющих основные смыслы концепта жизнь: физиологические процессы, духовные ассоциации (наименование этических понятий и эмоции (эмоционально-этические категории), общественная жизнь.

Здесь необходимо подчеркнуть, что перевод ассоциатов дается лишь ориентировочный, так как при переводе исследователь неизбежно изменяет интерпретацию.

Жизнь неизбежно связана, прежде всего, с физическим процессом проживания, не духовным. И соответственно в первую группу включены следующие ассоциаты: 인생 *жизнь от начала до конца*, 생존 *существование, дыхание, развитие, сердцебиение, организм, сердце, цикличность, молодость, старость и т.д.*

Следующая группа включает абстрактные понятия: 기회 *случай*, 선택 *выбор*, 책임 *ответственность*, 행복 *счастье*, любовь, добро, свобода, дар, время, энергия, мир, путь, судьба, игра, гармония, успех, неудачи, радость, сила, природа, голод (*постоянное желание чего-то, приложение усилий, чтобы усмирить голод*), осознанность (*понимание того, что происходит вокруг тебя; по какой причине ты желаешь чего-либо*) и т.д.

Жизнь зачастую связана с определенным абстрактно-чувственным образом, вызывающим положительные и отрицательные эмоции. Здесь были выделены такие ассоциаты, как: 힘들다 [химдыльда] *тяжелый, улыбка, душевное равновесие, наслаждение, свобода в действиях мыслях и возможностях, добро.*

Третья группа выделяется понятиями, связанными с общественной жизнью: достаток, коммуникации, человек, ответственность, проблемы, люди, взаимоотношения, возможности.

Подведем итоги относительно составляющих частей ассоциативного поля концепта жизнь. Ядро поля представляют собой группы «физиологическое существование» (35 % от всех полученных реакций), во второй группе духовных ассоциаций: «абстрактные понятия» (30 %), «положительные эмоции» (20 %). На периферии находятся ассоциаты, объединенные в группы «общественная жизнь» (15 %).

ВЫВОДЫ

Экспериментальный метод исследования концепта, позволил получить информацию эмоционального и оценочного характера, а также выявить наиболее значимые элементы концепта. В результате исследования было выяснено, что базовый образ концепта *жизнь* имеет чувственную природу. Это подтверждается данными проведенного эксперимента: семантические группы чувственных и познавательных ассоциатов наиболее объемны. На этот базовый слой накладываются дополнительные когнитивные слои, отражающие процесс познания и культурное развитие языковой личности. Таким образом, подтверждается тезис о том, что выделенный путем традиционных лингвистических процедур (анализ словарной дефиниции, синонимичного ряда и т. д.) базовый чувственный образ может быть прослежен и на уровне ассоциативных реакций. При этом выявляются дополнительные ассоциативные признаки концепта *жизнь*, например, жизнь как чудесный подарок от Творца. Отметим, что подобные дополнительные смыслы, как правило, носят узуальный характер: они понятны и декодируются на уровне отдельной языковой личности.

Следовательно, анализ ассоциативных связей лексических единиц, входящих в поле концепта *жизнь*, дает возможность обнаружить структуру значений, складывающуюся у человека через речь и мышление и лежащую в основе когнитивной организации его многостороннего опыта, где доминантами анализируемого концепта являются существование, движение, полет, путь, дорога и т.д.

В самой лексеме *жизнь*, безусловно, заключена национальная ментальность, нравственные этические и эстетические ценности как корейского, так и русского носителя.

Мы рассмотрели концепт *жизнь* на примере корейского и русского языков. Проведенный нами сопоставительный анализ концепта *жизнь* в корейской и русской лингвокультурах является результатом данной работы. Представители корейского народа представляют *жизнь* как нечто физическое, биологическое, нежели духовное. Тогда как русскоговорящие представители, наоборот, понимают *жизнь* в более духовном аспекте: счастье, радость, любовь – вот основные ассоциации. Однако нельзя не отметить, что и в корейском языке, и в русском представлены такие ответы-реакции на концепт *жизнь* как *путь/дорога, летопись*, что говорит о прожитом опыте.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Nazarov A.I., Sokolov R.V. The association and the associative experiment: different fates / Nazarov A.I., Sokolov R.V. // *Questions of psychology*. – 2007, № 4. – pp. 125 – 138.
- 2 Залевская А.А. Психолингвистические проблемы семантики слова: учеб. пособие / А.А. Залевская. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1982. – 80 с.
Zalevskaya A.A. Psycholinguistic problem semantiki slova: ucheb.posobie / A.A. Zalevskaya. – Kalinin: Kalinin. Gos. Un-t, 1982. 80 s.
- 3 Ким А.С. Концепт «семья» в языковом сознании молодежи Южной Кореи и Казахстана. Корееведение Казахстана вып. 9. – Алматы, 2018. – 5-11
Kim A.S. Koncept "semya" v yazikovom soznanii molodezhy Uzhnoy Korei I Kazakhstana. Koreevedeniye Kazakhstana vip. 9. – Almaty, 2018. – 5-11.
- 4 Леонтьев А.А. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд./А.Н. Леонтьев. – М., 1977. – 304 с.
Leontiev A.A. Deyatel'nost'. Soznaniye. Lychnost'. – 2-e izd./A.N. Leontyev. – M., 1977. – 304 s.
- 5 Osgood Ch. Focus on Meaning: Explorations in Semantic Space. Mouton Publishers, 1979. – 236

Материал поступил в редакцию журнала 24.02.2020

REFERENCES

- 1 Nazarov A.I., Sokolov R.V. The association and the associative experiment: different fates / Nazarov A.I., Sokolov R.V. // *Questions of psychology*. – 2007, № 4. – pp. 125 – 138.

2 Zalevskaya A.A. Psycholinguistic problems of word semantics: tutorial / A.A. Zalevskaya. – Kalinin: Kalinin. State un-t, 1982. – 80 p.

3 Kim A.S. The concept of "family" in the linguistic consciousness of young people in South Korea and Kazakhstan. Korean Studies in Kazakhstan vol. 9. Almaty, 2018. – 5-11.

4 Leontiev A.A. Activity. Consciousness. Personality. – 2nd ed. / A.N. Leontiev. M., 1977. – 304 p.

5 Osgood Ch. Focus on Meaning: Explorations in Semantic Space. Mouton Publishers, 1979. – 236 p.

Корей және орыс тілдеріндегі өмір тұжырымдамасы (қауымдастық экспериментінің нәтижелері бойынша)

V.A. Курманбекова¹, Н.С. Пак¹, Г.О. Каиркенова¹

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы қ, 050022, Қазақстан Республикасы

Бұл мақала корей және орыс тілдеріндегі өмір тұжырымдамасын зерттеуге бағытталған. Тұжырымдамаларды зерттеумен түрлі ғылымдар айналысады, біздің зерттеуімізде біз тұжырымдаманы, социолингвистиканы, психолингвистиканы және лингвокультурологияны қозғаймыз.

Мақаланың мақсаты өмір тұжырымдамасының лексем-репрезентанттарының тіл санасында бар ассоциативтік байланыстарын анықтау және екі тіл мен мәдениетті (корей және орыс) жеткізушілердің бейнелік көріністерін анықтау, сондай-ақ психолингвистикалық эксперимент барысында материалда әзірленген өмір тұжырымдамасының тіларалық және тілішілік дифференциалдық белгілерін анықтау болып табылады.

Ассоциативтік эксперимент тілдік сана мен оның ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің тиімді тәсілдерінің бірі болып табылады деп есептелінеді, өйткені ол белгілі бір этнос өкілдеріне тән әлемнің ментальды бейнелерінің қандай екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін ассоциативтік эксперимент әдісі және салыстырмалы әдіс пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде өмір тұжырымдамасының негізгі бейнесі сезімдік табиғатқа ие екені анықталды. Сондай-ақ мақалада корей және орыс халықтарының өмірі туралы түсініктердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетілген. Физикалық (материалдық) және рухани қарсы қою. Жүргізілген зерттеудің осындай нәтижелері корей және орыс тілдерінде өмір сүру тұжырымдамасын қабылдау туралы түсінік берді.

Материал 24.02.2020 баспаға түсті

The concept of life in korean and russian (based on the results of the associative experiment)

V.A. Kurmanbekova¹, N.S. Pak¹, G. Kairkenova¹

¹Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan

This article is aimed at exploring the concept of life in Korean and Russian. Various sciences are engaged in the study of concepts, in our study we touch on conceptology, sociolinguistics, psycholinguistics and linguoculturology.

The purpose of the article is to identify the associative links existing in the language consciousness of lexemes-representatives of the concept of life and to determine figurative representations of speakers of two languages and cultures (Korean and Russian), as well as to identify interlingual and intra-linguistic differential features of the concept of life developed on material during a psycholinguistic experiment.

It is generally accepted that an associative experiment is one of the effective ways to study linguistic consciousness and its national-cultural specificity, since it allows us to identify what are the mental images of the world that are inherent in representatives of one and another ethnic group.

To achieve this goal, an associative experiment method and a comparative method were used. As a result of the study, it was found that the basic image of the concept of life has a sensual nature. The article also depicts the similarities and differences in the ideas about life among the Korean and Russian peoples. Contrasting physical (material) and spiritual. Similar results of the study gave an idea of the perception of the concept of life among native speakers of Korean and Russian.

Received: 24.02.2020

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ГРНТИ 16.21.21.

К.М. Абильдаева¹, К.К. Жаксыбаева²

¹к.п.н., доцент, Байшев университет, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-7791-1425>

²магистр п.н., ст. преп., Байшев университет, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0557-126X>

К ВОПРОСУ О ПЕЙЗАЖЕ КАК ЕДИНИЦЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В статье описываются результаты ассоциативного эксперимента, отражающие компоненты пейзажной единицы, семантико-образительную, грамматическую выраженность средствами разных уровней языка. Существенным дополнением к комплексному исследованию текста в рамках теории его динамического описания послужило проведение эксперимента по оценке восприятия пейзажной семантики. Пейзаж также может быть рассмотрен как образование, состоящее из различных микроструктур (время года, время суток и т.д.). Без адекватного отношения ко всем компонентам текста невозможно полноценное взаимодействие читателя и автора. Эксперимент, построенный на оценке семантики пейзажной единицы текста, значим в исследовании проблем порождения и восприятия текстовой композиции как единицы коммуникации.

Указанные обстоятельства обусловили и особенности рассмотрения пейзажа. Вместе с тем фактором, обуславливающим единство текста и его жизнеспособность, является традиционная культура, которая, несмотря на десятилетия цивилизационного влияния, не утратила своей самобытности и пронизывает повседневную жизнь современных носителей языка.

Ключевые слова: пейзажная единица, функция пейзажа, эксперимент, текст, семантика, коммуникация.

ВВЕДЕНИЕ

Наличие разнообразия в семантике текстов обусловлено не только обращением автора к разным сферам реальности, но и возможностью их неоднозначного истолкования. Внутренняя форма текста является доминирующей, поскольку она на уровне замысла управляет процессом его порождения и тем самым организует его внешнюю форму: осуществляет распределение слов, связь предложений, интеграцию отрезков в единое целое. В этом смысле она является первичной по отношению к внешней форме. Следует считать, что истинная связность, целостность базируется именно на основе внутренней формы, то есть мыслительного содержания, а внешние признаки – лишь частичная их экспликация на поверхностном уровне. Вымышленные, но правдоподобные ситуации моделируются автором часто осознанно или под влиянием уже существующих коммуникативных ситуаций. Как известно, «одно и то же событие допускает чрезвычайно многообразную его реализацию в тексте», и, как отмечает В.А. Звегинцев, «при разных пересказах одного и того же события происходит различная его интерпретация, в результате чего возникают нетождественные тексты» [1, 16]. Связующим звеном между словом и образом, по справедливому замечанию Д.М. Поцепни, выступает особый функциональный тип лексического значения – художественное, синтезирующее мысль и чувство писателя [2, 262]. «Характер

эстетического преобразования понятийного содержания и экспрессивных качеств слова, интенсивность связанных с ним ассоциаций, разная сила художественного обобщения в слове определяет типологию этой разновидности словесного значения и место того или иного слова в языковой картине мира» [3, 58-65].

Существуют различные подходы в разработке основных положений теории текста, а в ходе изучения текстовой роли пейзажных единиц возникают определенные трудности по восприятию их функциональной значимости современными коммуникантами. С течением времени изменилась функция пейзажа в тексте, авторы не так часто используют его в произведениях и не в таком объеме, как это было в литературе XIX-начала XX вв.

Для понимания семантики, языковой выразительности, функции пейзажа в тексте необходим читательский опыт, который зависит от воспитания, коммуникативной и языковой компетенций, эмоционального отношения к природе. Многие языковые изменения нашли отражения в современных толковых словарях, например, в «Толковом словаре начала XXI века. Актуальная лексика» под редакцией Г.Н. Скляревской [4] приводятся примеры, иллюстрирующие значение слова, информативно дополняющие знания носителей языка. Поэтому существенным дополнением к комплексному исследованию текста в рамках теории его динамического описания послужило проведение эксперимента по оценке восприятия пейзажной семантики современными носителями языка.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Эксперимент в лингвистике в качестве метода значим в исследовании проблем порождения и восприятия текстовой композиции как единицы коммуникации. *Социолингвистический* эксперимент как инструмент объективации языкового сознания позволяет исследовать концептуальное пространство фрагмента действительности, воплощенного в лексиконе и определить три типа полевых структур: лексико-семантическое поле, ассоциативное поле, текстовое поле.

Результаты эксперимента в форме анонимного письменного опроса-анкетирования для определения морально-нравственного содержания в лексике современного русского языка как отражения языкового сознания, уточнения состава групп актуализированных и пассивизированных лексем, показали несоответствие данных лексикографических источников реальному статусу языковых единиц в современном сознании носителей русского языка, появление особенного понимания и многообразия новых смыслов.

Ассоциативный эксперимент, как показала практика филологических исследований, является необходимым условием для определения особенностей языковой культуры, языковой личности, так как с его помощью можно во многом судить о функционировании языкового сознания человека как представителя конкретного этноса.

По справедливому замечанию Н.С. Болотновой, «это объясняется не только антропоцентризмом современной парадигмы лингвистического знания, но и текстоцентризмом. Общение автора и адресата осуществляется через текст на основе ассоциативной деятельности» [5]. Например, продуктивна оценка слов семантической микросистемы времени по методу семантического дифференциала Ч. Остгуда, который использовала в своих исследованиях А.П. Клименко. Она установила связи семантической микроструктуры времени с рядом семантических микроструктур, существующих в сознании носителей русского языка: связь с семантической микроструктурой погоды (с терминами «народной астрономии»); связь со словами, обозначающими предел, меру, часть и т. д., выявила также характер этих связей (эмоциональный, логический).

Таким образом, сама микроструктура времени рассматривалась А.П. Клименко как точка в семантическом пространстве всех слов носителя русского языка со всеми ее связями. Основные принципы методики семантического дифференциала Ч. Остгуда получили дальнейшее развитие в экспериментальных исследованиях по коммуникативной стилистике.

Самостоятельную группу исследований составляют работы, в которых на основе эксперимента анализируется проблема развития значения слова. Интересным является подход к решению этой проблемы зарубежного лингвиста Дж. Энглина, который занимался изучением внутреннего лексикона человека и экспериментально доказал, что значение слова развивается от конкретного к абстрактному.

Представляют интерес теоретические основания исследований ученого, которые анализируются В.П. Беляниным: «...функцией слова является организация и упорядочивание знаний о мире, слово является носителем понятия; слова образуют систему, а не являются изолированными единицами; источником значения слова являются предложения языка (речи), в которых оно употребляется; слово является социальным феноменом / частью данной культуры» [6].

Приведенные методики, несмотря на различие в них исследовательских задач, позволяют активизировать у испытуемого один и тот же тип когнитивных способностей. Кроме того, исследователи отмечают, «экспериментальная методика открывает новые перспективы филологических исследований художественной речи, которая в силу своей образности способна вызывать в сознании читателя цепь ассоциаций и представлений о явлениях действительности». Эксперименты основаны «на показаниях языкового сознания носителей языка, отвечают целям и задачам филологии, основной проблемой которой является проблема понимания». Поэтому «особую значимость приобретают вопросы адекватности кодирования автором смысла текста и декодирования его адресатом» («стилистика декодирования») [7, 33].

В ходе анализа текстовой роли пейзажных единиц возникают определенные трудности по восприятию их функциональной значимости современными коммуникантами. В структуре художественного произведения пейзаж занимает особое место, что характерно и для русской классической литературы. К сожалению, в современном литературном мире эта текстовая единица часто отсутствует, хотя эта единица и передает психологию сюжета, раскрывает характер героя, его настроение, чувства и переживания. Именно эта часть произведений воспринимается многими, скажем, современными молодыми читателями не так глубоко, или просто игнорируется. Например, при чтении художественного текста женское восприятие пейзажной единицы отличается от мужского восприятия пейзажной единицы.

В современной науке эксперимент привлекает многих лингвистов, так как актуальность лингвистического эксперимента подтверждена практикой многих разработок в различных научных направлениях.

Так, И.Л. Гарбар, используя материалы собственного ассоциативного эксперимента и данные Русского ассоциативного словаря, Славянского ассоциативного словаря разработал оригинальную классификацию ассоциаций, которая позволила выявить на основе гносеологического подхода межпоколенную специфику языкового сознания русских, проанализировать структуру образа сознания, овнешненного в ассоциативных полях стимула Человек у испытуемых различных поколений [8, 43-46].

Л.А. Безменова использовала свободный ассоциативный эксперимент в обучении учащихся текстообразующей деятельности. [9, 24-30].

В национальной аудитории является сложным и затруднительным восприятие единицы текста пейзажа. Как указывает исследователь С.В. Пискунова, «...пейзажная единица художественного текста-это особое средство накопления, хранения и передачи знаний, инструмент познания действительности, что позволяет постичь национальную ментальность, изучить языковые и культурные категории. Пейзаж можно рассматривать как особую текстовую единицу, которая имеет свою семантику, в первую очередь изобразительную, грамматическую выраженность средствами разных уровней языка (синтаксическим, морфологическим), а также функциональную значимость для всего содержания текста» [10, 149-156].

Нами был проведен *ассоциативный* эксперимент, который состоял из нескольких этапов. Испытуемому предлагается список слов-стимулов, которые отражают ключевые

компоненты пейзажной единицы. В процессе эксперимента необходимо ответить, не задумываясь, на каждое слово-стимул, приходящим мгновенно на ум словом-реакцией или словосочетанием –реакцией. В качестве ключевых компонентов исследования были выбраны номинации основных природных стихий *воздух, вода, земля, огонь*. Представляется, что в семантику этих слов могут войти основные элементы пейзажа.

Наряду с этим были проанализированы лексикографические данные словарей различных типов, в первую очередь, «Русский ассоциативный словарь», который, по мнению Ю.Н. Караулова, «...являет язык в несколько необычной для нас форме – не в виде сплошного текста, как в романе или газетной статье, не в виде систематического описания, как в грамматике или толковом словаре, а в виде попарно соединенных слов или группы слов, которые служат строительным материалом для развернутых фраз, для построения предложений» [11].

Отметим, данные ассоциативного словаря содержат языковую информацию в памяти его носителя, скрытый от непосредственного, прямого наблюдения, тем самым приоткрывается завеса над таинством мышления и речи.

В «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля находим следующие определения семантики используемых в эксперименте слов-стимулов: *Воздух* – «среда, окружающая земной шар и образующая атмосферу его..., тонкая и упругая, прозрачная жидкость..., которою мы дышим». «Парить по воздуху, мечтать». «Жить воздухом, кое-как, ничем» [12].

Земля- «планета»; «один из миров или несамосветлых шаров...»

В значении стихийном (огонь, воздух, земля, вода): всякое твердое, нежидкое тело, четвертая стихия, и в этом знач. самое тело человека именуется землею. ...Участок поверхности земли нашей, по природным отношениям своим, или по праву владенья, составляющий особняк; угодья, леса, пашни, покосы в совокупности, как одно целое. ...Почва, самая поверхность, верхний слой суши» [12, 678-680].

Огонь (огнь) – «...явление горения; ...высшая степень жара, которая проявляется сгущенным светом; ...соединение тепла и света, при сгорании тела; ...пламя, ...живой огонь» [12, 644].

Вода – «...стихийная жидкость, ниспадающая в виде дождя и снега, образующая на земле родники, озера, ... моря; ...живая вода» [12, 718].

В «Энциклопедии символов, знаков, эмблем» отражено символическое значение предложенных ключевых компонентов пейзажных единиц [13]. Например: *Воздух* – «...это тонкая материальная реальность между земным и духовным планами. Используется как символ невидимого мира. ...Перемещение воздуха в пространстве создает ветер. ...Присутствие элемента воздуха свидетельствует о наличии света, способности к полету, выявляет легкость, запах, вкус» [13].

Земля- «амбивалентный символ, олицетворяет чрево, из которого все исходит, и могилу, в которое все возвращается, ...символизирует женское начало».

«Огонь символизирует подвижность и непостоянство, может разрушать любые формы, нести очистительную функцию, согревать, давать надежду, быть источникам власти, честью и достоинством этой власти. ...Огонь одновременно и хозяин, и раб. ...На Руси существовали ритуалы, связанные с огнем...» [13].

В Толковом словаре русского языка Воздух – «смесь газов, составляющая атмосферу земли». «Такая атмосфера как дыхательная среда человека, живого организма», «Воздух свободы»;

Земля – «планета», «суша», «почва, верхний слой коры нашей планеты, поверхность», «территория с угодьями», «земельный участок».

Огонь – «газы высокой температуры, пламя»; «свет от осветительных приборов», «боевая стрельба»; «внутреннее горение, страсть»; «жар».

Вода – «прозрачная бесцветная жидкость»; «речная, родниковая вода», «водопроводная вода», «морская вода» [14].

Представляется, что использование этих четырех понятий расширяется в процессе общения за счет противопоставления (земля-воздух), (огонь-вода), что одновременно позволяет расширить ассоциативное поле (жизнь-смерть). Данные знания об этих четырех стихиях могут быть отражены в тексте как исходная информация. В ходе эксперимента, который проводился на протяжении года среди студентов разных специальностей, в разных возрастных группах были получены достаточно сходные данные, но и присутствовали индивидуальные решения. Это позволило получить объективные результаты, о чем свидетельствуют совпадения во многих анкетах.

Так, однотипны реакции на слова-стимулы:

Воздух – дышать, свежий, небо, облака, прозрачность, кислород, жизнь, легкость, углекислый газ, ветер, прохлада, свобода, пространство, птицы;

Земля – жизнь, почва, планета, поле, лес, природа, грязь, вселенная, круглая, большая, опора, трава, деревья, дача, колхоз, труд, черный;

Огонь – костер, тепло, свет, камин, пожар, пламя, стихия, страсть, красный цвет, яркость, хлеб, ужин, любовь, вечность, гипнотизирует;

Вода-море, река, озеро, стихия, водолей, смерть, жизнь, очищение, чистота, страсть, жидкость, прозрачность, жажда, океан, дождь.

Однако наблюдается и нестандартное восприятие:

Воздух-невесомость, улучшающий настроение, сон, свет, полет мысли, вознесенность, жить, воздушная оболочка земли; фитнес, космос;

Земля – надежда, деревня, равновесие, магнит, еда, счастье, огород, жизнь, собственность, труд, цветы, терпение, село, безопасность, самореализация, воля, место, где так много разлук;

Огонь – жар, боль, страх, хозяин, красота, яркий желтый цвет, война, тигр, марс – планета, очаг, жена, дом, дрова, веселость, синий, первобытные люди;

Вода – закаливание, прохлада, лед, тонуть, вечность, барьер, фильтр, крещенская, грязь, сырость, стакан воды, бассейн, чистить, здоровье.

Также испытуемым было предложено составить текст на тему «Природа» на основе возникших ассоциаций с условием увеличения объема компонентов. В ходе анализа было установлено, что большая часть текстов носит характер эссе, художественность проявляется у коммуникантов возрастной категории от 20 лет, где еще сильно влияние русской классической литературы и сказывается приобретенный жизненный опыт. В частности, в течение 20 минут спонтанно были создан следующий текст:

Золотая осень

Наступила осень. Вся природа готовится к долгой зиме. Деревья окрасились в желтый, багряный цвет, кусты стоят голые, цветы отцвели и завяли, трава пожухла. Временами за окном начинает покрапывать дождь, мелкий и холодный. Порывы ветра срывают листья и устилают ими голую землю. Тогда хорошо сидеть у камина, где горит яркий огонь, с кружкой чая и смотреть и смотреть на осенний пейзаж за окном.

Но когда дождь закончится и выглянет солнце, холодный воздух потеплеет, а листья на деревьях заиграют разными красками, понимаешь, что все времена года хороши по-своему: зима-своим снегом, весна-пробуждается к жизни, масленицей, лето-теплом, ягодами, цветами, а осень-красотой природы, готовящейся к зимнему сну. (К., 18 лет).

Следует отметить, что автор успешно использовал предложенные ключевые слова и собственные ассоциации при порождении текста. Так, в современной речи *камин*-это, скорее всего, признак достатка, в приведенном тексте это ассоциации слова-стимула ОГОНЬ: уют, тепло, дом, очаг. Затем значительное место вновь занимает природа, автор использует абзацное членение текста.

Таким образом, использование читательского опыта, уровня восприятия, степени образованности через использование пейзажных компонентов современными

коммуникантами позволило выявить особенности речи. Часть исходной информации испытуемым известна и продуктивно реализуется в речи, но достаточно стандартно, реалистично, что во многом объясняется изменением социально-экономических условий жизни современного общества. Как отмечает С.В. Пискунова, «сохранение и передача информации, скорость общения, объем актуального содержания приводят порой еще к большей стилевой нейтрализации...» [10, 149-156].

Образный мир русской речи становится обособленным, воспринимается как нечто архаичное, избыточно возвышенное, противоречащее новому уровню языковой коммуникации, культура полноценного понимания текста в современных коммуникативных условиях практически утрачена. В большинстве случаев это информация заменяется видеорядом.

ВЫВОДЫ

Таким образом, текстовое функционально расширенное употребление слов с пейзажной семантикой позволяет описать механизмы порождения и восприятия знаний о традициях народа (обряды, обычаи, мифологические действия, связанные с символикой растений), представлениях о природе (стихия, времена года, характер местности и т. п.), взаимоотношениях человека и природы, что, безусловно, необходимо для формирования духовно-нравственных навыков в современной коммуникации, а также позволяет понять законы развития языка (активная и пассивная лексика, развитие предложения от простого к сложному, появление прозаического периода в тексте и т. д.).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи [Текст]: учеб. / В.А. Звегинцев. – М.: МГУ, 1976. – 307 с.
Zvegincev V.A. Predlozhenie i ego otnoshenie k yazyku i rechi [Tekst]: ucheb. / V.A. Zvegincev. – M.: MGU, 1976. – 307 s.
- 2 Поцепня Д.М. Образ мира в слове писателя [Текст] Д.М.Поцепня // Когнитивные исследования языка. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. – с. 262
Pocernya D.M. Obraz mira v slove pisatelya [Tekst] D.M.Pocernya // Kognitivny`e issledovaniya yazyka. – SPb.: Izd-vo SPbGU, 1997. – s. 262
- 3 Пискунова С.В. Текст, его семантика, форма и функция в языковом общении / Пискунова С.В. // Язык и мышление: Психологические и лингвистические аспекты: материалы Всероссийской научной конференции. – Пенза, 2001. – С. 58-65.
Piskunova S.V. Tekst, ego semantika, forma i funkciya v yazykovom obshhenii / Piskunova S.V. // Yazyk i myshlenie: Psixologicheskie i lingvisticheskie aspekty: materialy` Vserossijskoj nauchnoj konferencii. – Penza, 2001. – S. 58-65.
- 4 Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика [Текст] / Е.Ю. Ваулина, Г.Н. Склярская, И.О. Ткачева, Е.А. Фивейская. – М.: Эксмо, – 2006. – 1136 с.
Tolkovyj slovar` russkogo yazyka nachala XXI veka. Aktual'naya leksika [Tekst] / E.Yu. Vaulina, G.N. Sklyarevskaya, I.O. Tkacheva, E.A. Fivejskaya. – M.: E`ksmo, – 2006. – 1136 s.
- 5 Болотнова Н.С. Коммуникативная стилистика текста [Текст]: Словарь-тезаурис. Томск: Изд-во Томск. гос. пед. ун-та, 2008. – 320 с.
Bolotnova N.S. Kommunikativnaya stilistika teksta [Tekst]: Slovar`-tezaurus. Tomsk: Izd-vo Tomsk. gos. ped. un-ta, 2008. – 320 s.
- 6 Белянин В.П. Психолингвистика [Текст]: учебник / В.П. Белянин. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. – 232 с.
Belyanin V.P. Psixolingvistika [Tekst]: uchebnik / V.P. Belyanin. – M.: Moskovskij psixologo-social'nyj institut, 2003. – 232 s.
- 7 Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня [Текст]: учеб. пособие / Н.С. Болотнова. – Томск: Изд-во ТГПУ,

1992. – 313 с.

Bolotnov N.S. Xudozhestvennyj tekst v kommunikativnom aspekte i kompleksnyj analiz edinicz leksicheskogo urovnya [Tekst]: ucheb.posobie / N.S. Bolotnova. – Tomsk: Izd-vo TGPU, 1992. – 313 s.

8. Гарбар И.Л. Экспериментальное исследование языкового сознания: методология анализа ассоциативных полей [Текст] /И.Л. Гарбар //Лингвистика и межкультурная коммуникация // Вестник ВГУ, 2009. – №2. – С. 43-46.

Garbar I.L. E`ksperimental`noe issledovanie yazy`kovogo soznaniya: metodologiya analiza associativny`x polej [Tekst] /I.L. Garbar //Lingvistika i mezhkul`turnaya kommunikaciya // Vestnik VGU, 2009. – №2. – S. 43-46.

9 Безменова Л.А. Использование текстовых ассоциаций в обучении школьников текстообразованию [Текст] /Л. А. Безменова //Вести ТГПУ, 2009. -№7. - С. 24 -30

Bezmenova L.A. Ispol`zovanie tekstovy`x associacij v obuchenii shkol`nikov tekstoobrazovaniyu [Tekst] /L. A. Bezmenova //Vesti TGPU, 2009. -№7. – S. 24-30.

10. Пискунова С. В. Пейзажная единица текста как отражение картины мира в системе русской языковой культуры /С.В. Пискунова, В.Н. Левина // Мир русского слова и русское слово в мире: материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. –Варна, 2007. – С.149-156.

Piskunova S. V. Pejzazhnaya edinicza teksta kak otrazhenie kartiny` mira v sisteme russkoj yazy`kovej kul`tury` /S.V. Piskunova V.N. Levina // Mir russkogo slova i russkoe slovo v mire: materialy` XI Kongressa MAPRYaL. –Varna, 2007. – S.149-156.

11 Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://gigabaza.ru/doc/124506-pall.html>-Данные соответствуют на 22.04.2018.

Karaulov Yu.N. Russkij associativnyj slovar` kak novyj lingvisticheskij istochnik i instrument analiza yazy`kovej sposobnosti [E`lektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://gigabaza.ru/doc/124506-pall.html-Danny`e sootvetstvuyut na 22.04.2018.

12 Даль, В.И Толковый словарь живого великорусского русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://slovar.cc/rus/dal/570883.html>.- Данные соответствуют на 3.04.2018.

Dal`, V.I Tolkovyj slovar` zhivogo velikoruskogo russkogo yazy`ka [E`lektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://slovar.cc/rus/dal/570883.html. – Danny`e sootvetstvuyut na 3.04.2018.

13 Андреева, В. Энциклопедия символов, знаков, эмблем [Текст]: Энциклопедия / В. Андреева, В. Куклеев, А.Ровнер. – М.: ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2004. – 598с. // depositfiles.com/ifa/ru

Andreeva, V. E`nciklopediya simbolov, znakov, e`mblem [Tekst]: E`nciklopediya / V. Andreeva, V. Kukleev, A.Rovner. – M.: ООО «Izdatel`stvo Astrel`,», ООО «Izdatel`stvo AST», 2004. – 598s. // depositfiles.com/ifa/ru

14. Ушаков, Д.Н. Толковый словарь русского языка Ушакова. [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <https://slovar.cc/rus/ushakov/440101.html>. – Данные соответствуют на 26.02.2018.

Ushakov, D.N. Tolkovyj slovar` russkogo yazy`ka Ushakova. [E`lektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://slovar.cc/rus/ushakov/440101.html.-Danny`e sootvetstvuyut na 26.02.2018.

Материал поступил в редакцию журнала 06.03.2020

REFERENCES

1 Zvegintsev VA Suggestion and its relation to language and speech [Text]: textbook. /V.A. Zvegintsev. – М.: MSU, 1976. – 307 p.

2 Potsepnya, D.M. The image of the world in the words of the writer [Text] DM Potsepnya // Cognitive research of language. – SPb.: Izd-vo SPbGU, 1997. –262 p.

- 3 Piskunova, S.V. Text, its semantics, form and function in linguistic communication / Piskunova SV // Language and thinking: Psychological and linguistic aspects: materials of the All-Russian scientific conference. – Penza, 2001. – С.58 -65.
- 4 Explanatory dictionary of the Russian language of the beginning of the XXI century. Actual vocabulary [Text] / E.Yu. Vaulina, G.N. Sklyarevskaya, I.O. Tkacheva, E.A. Thebes. – М.: Eksmo, – 2006. – 1136 p.
- 5 Bolotnova, NS Communicative stylistics of the text [Text]: Dictionary-thesaurus. Tomsk: Tomsk Publishing House. roc. ped. at, 2008. – 320 p.
- 6 Belyanin, VP Psycholinguistics [Text]: textbook / V.P. Belyanin. – М.: Moscow Psychological and Social Institute, 2003. – 232 p.
- 7 Bolotnova N.S. Artistic text in the communicative aspect and complex analysis of the unit lexical level [Text]: textbook / N.S. Bolotnova. – Tomsk: TGPU Publishing House, 1992. – 313 p.
- 8 Garbar I.L. An experimental study of linguistic consciousness: a methodology for the analysis of associative fields [Text] / I.L. Garbar // Linguistics and Intercultural Communication // Bulletin of the Voronezh State University, 2009. – №2. – P. 43-46.
- 9 Bezmenova L.A. Use of textual associations in the training of schoolchildren in text formation [Text] / L. A. Bezmenova // Vesti TGPU, 2009. – №7. – С.24-30
- 10 Piskunova S.V. Landscape unit of text as a reflection of the picture of the world in the system of Russian language culture / S.V. Piskunova, V.N. Levina //The world of the Russian word and the Russian word in the world: materials of the XI Congress MAPRYAL. – Varna, 2007. – S.149-156.
- 11 Karaulov Yu.N. Russian associative dictionary as a new linguistic source and language analysis tool [Electronic resource]. – Access mode: <https://gigabaza.ru/doc/124506-pall.html>-Dannye soetvetstvuyut on 22.04.2018.
- 12 Dal V.I. Explanatory dictionary of the living Great Russian language [Electronic resource]. – Do access mode: <https://slovar.cc/rus/dal/570883.html>. – Datnes correspond to 3.04.2018.
- 13 Andreeva V. Encyclopedia of Symbols, Signs, Emblems [Text]: Encyclopedia / V. Andreeva, V. Kukulev, A. Rovner. - М.: Astrel Publishing House LLC, ACT Publishing House LLC, 2004. – 598с. // depositfiles.comifolder.ru
- 14 Ushakov D.N. Explanatory dictionary of the Russian language Ushakova. [Electronic resource]. – Access mode: <https://slovar.cc/rus/ushakov/440101.html>. – Datnes correspond to 26.02.2018.K.M.

Пейзаж мәселесін көркем мәтін бірліктері ретінде қарастыру

К.М. Абілдаева¹, К.К.Жақсыбаева¹

¹Баишев университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы

Мақалада пейзаждық бірліктің компоненттерін, семантикалық-бейнелеу, грамматикалық өрнектерді әр түрлі деңгейдегі құралдармен бейнелейтін ассоциативті эксперимент нәтижелері сипатталады. Оның динамикалық сипаттамасы теориясы шеңберінде мәтінді кешенді зерттеуге маңызды қосымша пейзаждық семантиканы қабылдауды бағалау бойынша эксперимент жүргізу болды. Пейзаж әртүрлі микроқұрылымдардан (жыл уақыты, тәулік уақыты және т. б.) тұратын білім ретінде қаралуы мүмкін. Мәтіннің барлық компоненттеріне адекватты қарым-қатынасынсыз оқырман мен автордың толыққанды өзара іс-қимылы мүмкін емес. Мәтіннің пейзаждық бірлігінің семантикасын бағалауда құрылған Эксперимент мәтіндік композицияны коммуникация бірлігі ретінде туғызу және қабылдау мәселелерін зерттеуде маңызды.

Аталған мән-жайлар пейзажды қарау ерекшеліктеріне де себепші болды. Сонымен қатар, мәтіннің бірлігі мен оның өміршеңдігін негіздейтін фактор дәстүрлі мәдениет болып табылады, ол өркениеттік ықпалдың онжылдығына қарамастан, өзінің өзіндік ерекшелігін жоғалтпаған және қазіргі заманғы тіл тасымалдаушылардың күнделікті өміріне еніп отыр.

Материал 06.03.2020 баспаға түсті

To the question of landscape as a unit of artistic text

K. Abildayeva¹, K. Zhaksybayeva¹

¹Baishev University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

The article describes the results of an associative experiment, reflecting the components of a landscape unit, semantic-graphic, grammatical expression by means of different levels of the language. A significant addition to the comprehensive study of the text within the framework of the theory of its dynamic description was an experiment to evaluate the perception of landscape semantics. The landscape can also be considered as a formation consisting of various microstructures (season, time of day, etc.). Without an adequate attitude to all components of the text, the full interaction of the reader and the author is impossible. An experiment based on the semantics of landscape units of text is significant in the study of the problems of generating and perceiving text composition as a unit of communication.

These circumstances also determined the features of the landscape. At the same time, the factor determining the unity of the text and its viability is the traditional culture, which, despite decades of civilizational influence, has not lost its identity and permeates the everyday life of modern native speakers.

Received: 06.03.2020

ОӘЖ 811.512.1

Ж. Н. Алашбаева¹, А.К. Купаева²

¹докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-4530-9824>

²PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-8063-8412>

«ДИУАНИ ЛУҒАТ-ИТ ТҮРК» СӨЗДІГІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Ортағасырлық жазба мұралары қазіргі таңға дейін өзектілігін жоғалтқан емес. Түркі болмысының қайнар бұлағы болып табылатын бұл ескерткіштер ғылым мен техниканың дамыған заманында тарих қойнауынан сыр шертіп өркениетіміздің терең тамырдан нәр алғанын дәлелдеп келеді.

Бұл мақала ортағасырлық бай мұралардың бірі «Divanü lügati't-Türk» еңбегінде кездесетін мақал-мәтелдердің мағыналық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Түркі әлеміне тән мақал-мәтелдердің пайда болуы мен қалыптасуындағы ортақтықтар мен ерекшеліктерді айқындау түркі халықтарының бірлестігіне, тарихымыздың жаңғыруына айтарлықтай әсер етері сөзсіз.

Түркі дүниесін зерттеуші ғалымдар М.Қашқаридың «Divanü lügati't-Türk» еңбегіне соқпай кеткен емес. М.Қашқари түркі тайпаларының әрқайсысына тоқтала келіп, олардағы тілдік ерекшеліктерді көрсететін ең алғашқы ғылыми еңбек. Мақал-мәтелдері түркі халқының өмір-тіршілігі, саяси-әлеуметтік жағдайын толық қамтитын қорытынды пікірлер ретінде қабылданады. Осындай жазба ескерткіштерімізді зерттеу, зерделеу түпкі негізімізді түгендеуге септігін тигізеді.

Тірек сөздер: Қашқари, мақал-мәтел, тіл, сөз, түркі тілдері.

КІРІСПЕ

Тілсіз ешбір қоғам өмір сүре алмайды. Тіл қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ойлаудың да құралы. Яғни тіл – ойдың тікелей шындығы. Халық тілінің байлығын, оның рухани мәдениетін мақал-мәтелдерінен аңғаруға болады. Ұлттың рухани-мәдени өміріндегі мақал-мәтелдердің атқаратын қызметі аса зор. Олар адамзаттың өткен өмірі мен бүгінін жалғайды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Жолдауындағы: «...біз Қазақ халқының санғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап, түлете береміз» [1, 592], – деген сөзі барлық түркі тілдеріне ортақ болып келетін жазба ескерткіштердің қазақ халқының ұзақ даму жолындағы асыл мұрасы ретінде қарап, мәдени құндылықтарымызды зерттей түсуімізге септігін тигізеді.

Түркі әлеміне тән мақал-мәтелдердің пайда болуы мен қалыптасуындағы ортақтықтар мен ерекшеліктерді айқындау түркі халықтарының бірлестігіне, тарихымыздың жаңғыруына айтарлықтай әсер етері сөзсіз.

Сонау көне түркі ескерткіштерінен бастау алып, орта ғасырда жарық көрген даналық сөздерден-ақ түркі дүниесін сезінеміз. Көненің көзі ретінде бүгінде мақал-мәтелдерге көптеген ғалымдар қызығушылықтанытуда. Орта ғасырда өмір сүрген түркі ғұламасы М.Қашқаридың XI ғасырда жазған «Divanü Lugati't-türk» сөздігін егжей-тегжейлі зерттелуі соның дәлелі.

«Divanü lügati't-Türk» сөздігінде берілген мақал-мәтелдердің қазіргі түркі тілдеріндегі берілуіне мән берсек, ұқсастықтарын байқай аламыз. Еліміздің ұлттық құндылықтары болып саналатын жазба ескерткіштер түркі халықтары арасындағы рухани байланысты, тарихи тұтастықты сақтауға жол ашады.

Түркі халықтары, олардың тілінің көркемдігі туралы М. Қашқари еңбегінің алғы сөзінде де керемет айтып өткен: «Мен Тәңірдің бақ-дәулетті түріктердің жұлдызында жаратқанын, ғарышты солардың хандығының үстіне айналдырып қойғандығын көрдім. Тәңір оларды «түрік» деп атап, елдік пен билік берді. Заманымыздың билеушілерін түріктерден шығарып, өзге халықтардың ерік тізгінін солардың қолына ұстатты. Оларды адамдарға бас қылды, хақ істерде оларды қолдады және олармен бірге болғандарды ғазиз, абыройлы қылды», – деп түрік халқының қадір-қасиетінің ұлылығын әспеттеп, дәріптеген соң ұлық Тәңірдің оларға деген ерекше ықыласын әрмен қарай былайша жеткізеді: «Сондықтан да оларға Тәңірдің өзі ат беріп, жер бетінің ең биік те, шұрайлы, ауасы таза жеріне орналастырған, оларды әскерім деп санаған. Себебі түркілер сүйкімділік, әдептілік, жарқынжүзділік, жүректілік, әділдік, кішіпейілділік, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру секілді ізгі қасиеттерге ие». Осылайша түркілердің Тәңір сүйер көп қасиеттерін санамалап шыққан соң: «Түркілердің оқтарынан сақтану үшін ақыл иесі әрбір жан олардың жолын ұстануы тиіс. Олардың көңілін тауып, өзінің мұң-мұқтажын жеткізе білу үшін олардың тілін үйренуден басқа жол жоқ».

Махмұд Қашғаридың «Divanü lügati't-Türk» еңбегі XX ғасырдан бастап жан-жақты зерттеле бастады. 1918 жылы неміс ғалымы К.Броккелманн, 1923 жылы Ф.Хоммел осы еңбектегі мақал-мәтелдерге арнайы көңіл бөлді.

1926 жылы тюрколог С.Е.Малов орысшаға аударып, 1951 жылы көне түрік жазба ескерткіштері ретінде мол деректер келтіреді.

Бұл еңбек бойынша көптеген түркі ғалымдары да қалам тербеді. Сөздікті 1939-1943 жылдары толығымен түрік тіліне Бесим Аталай аударып, индексін түзген. Бұл туралы көрнекті кеңестік түркітанушы ғалым А.Н.Кононов былай дейді: «Аталайдың аудармасы түркітанушылардың қолына терең ой-пікірлер мен маңызды қорытындыларға бай

материалдары бар еңбекті ұсына отырып, түркітанудың дамуында айрықша рөл атқарды» [2, 30].

Ибрахим Мути, Имин Турсун аталған еңбектің ұйғыр тіліне аударылуын, 1960-1963 жылдары С.Муталлибов өзбек тіліне аудармасын жасаған. Ал А.Егеубайдың қазақ тіліне аударуы М.Қашқаридің мұрасын қазақ халқының мәдениеті мен тарихына қатысты терең оқып-үйренуге мүмкіндік беріп, тың зерттеулер жүргізуге жол ашаты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғалымдардың айтуынша «Divanü lügati't-Türk» жазба ескерткішінде 300-ге жуық мақал-мәтел бар. Ал ғалым Зүбәйдә Биктагирова өз сөзінде былай дейді: «Divanü lügati't-Türk» дастанындағы мақал-мәтелдер туралы былай дейді: «Kaşgarlı'nın işleyerek “sab” adını verdiği 318 atasözü vardır. Bunlardan 29 adedi, kendilerine atasözü denilmesine rağmen, deyimlerden ve yemin etmek için kullanılan mesellerden oluşur. Lügat'te geçen atasözlerinin üç tanesi, ya aynen veya çok az farklılıklarda tekrarlanarak kullanılmıştır. Bunlar eserde yer alan bazı kelimelerin cümle içindeki kullanımını göstermek için kurulmuş basit örnek tümcelerdir. Örneğin, “Ol keçişni sub ilette”. yani “O keçisini suya götürdü”. “Ol kulın tepik tepdi”. yani “O adamını tekmeledi”. veya “Önay irpeldi (İş kolay bitirildi)” gibi cümlelerin atasözleriyle bir ilişkisi yoktur. Bu tür cümlelerin sayısı 35'tir ve bu sayı 318'den çıkarıldığında atasözlerinin sayısı 283'e iner. Bu durum, Türklerin 11. yüzyıldaki günlük hayatında, atasözlerinin ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir» [3, 400]. Мәліметтердің әртүрлі болу себептері кейбір өлеңдер мен мақал-мәтелдердің форма, түр ерекшеліктерінің анық болмауынан.

Түрік ғалымы Ferit Birtek сөздіктегі мақал-мәтелдерді келесі тақырыптар бойынша жіктейді: 1) dil, söz; 2) namusluluk, ahlaksızlık; 3) din, inanç; 4) aşk, sevgi; 5) iyilik 6 kötölük, alçaklık; 7) şahsiyet, ömür; 8) hizmet, çalışkanlık; 9) düşünce, tavsiye; 10) birlik, yardımlaşma; 11) gelir, fayda; 12) mal, zenginlik; 13) yoksulluk; 14) açgözlülük; 15) baht; 16) cesaret, yiğitlik; 17) sahtekarlık; 18) kaygı, sevinç; 19) akrabalık, yakınlık; 20) kadın; 21) idare, hakimlik; 22) övüngeçlik; 23) havalanma; 24) suç, hata; 25) korkaklık; 26) at ve köpek; 27) misafir; 28) adet, alışkanlık; 29) çekişme, mücadele; 30) bilinç hareket» [4,38].

М. Қашқари өз еңбегінде ең алдымен тіл туралы айтады. Тіл – ұлттың негізгі қасиеттерінің бірі. Өзіндік тілі болмаса, онда ұлт та болмайды. Тілін білмеген ұлтын сезіне алмайды, оның қадір-қасиетін шынайы түсіне алмайды. Сондықтан ең алдымен сөздіктегі тіл тақырыбында берілген мақал-мәтелдерге, оның барлық түркі тілдеріндегі қолданысына тоқталсақ:

«Divanü lügati't-Türk» сөздігінде мағынасы

Қазақ тілінде

Түрік тілінде

Түрікмен тілінде

Өзбек тілі

Erdem başi til (МК, I бөлім, 394-бет)

Әдеп – қасиет (өнер) басы тіл. Бұл жерде «жақсы сөз», «ізгі сөз» хақында айтылған Әдептің басы – тіл./ Өнер алды қызыл тіл [5]

Erdemin başi dil [6]

Erdemin/edebin başi dil [7]

Edobnin boş- til [8]

«Divanü lügati't-Türk» сөздігінде

Қазақ тілінде

Түрік тілінде

Өзбек тілінде

Түрікмен тілінде

Tilim tügmisni tışın yazmas (МК, II бөлім, 20-бет)

Тілмен түйілгенді тіс жаза алмас [5]

Dil ile bağlanan diş ile çözülmez [6]

Til bilen boglagan tiş bilan eçilmas [8]

Dilin düvenini diş açmaz [7]

Мақалдардағы **başı**, **tışın** сөздеріндегі **ş-s** дыбысы тарихи-генетикалық тұрғыдан да, теориялық тұрғыдан да сәйкестік түзу мүмкіндігі бар тектес дыбыс.

Ескерткіштер тілі мен қыпшақ тілдеріндегі сәйкестіктер қыпшақ тілдері арасында да, жекелеген қыпшақ тілдерінің ішінде де кездесе береді [9,248].

Аталы сөзден сөз қадірін білген, сөзге тоқтаған халқымыз «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле» деп ұрпағына үлкен міндет жүктеген. М.Қашқари сөздігінде сөз тақырыбындағы мақал-мәтелдер:

«Divanü lügati't-Türk» сөздігінде *Kişi sözleşü jilki yidhlaşu* (МК, III бөлім, 104-бет)

Қазақ тілінде *Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше*

Түрік тілінде *İnsan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa*

(6)

Башқұрт тілінде *Kişi höykeşip tanışır, mal kişinlep tabışır./ At kişneşip, kişi höyleşep tanışır* [10]

Бұлғар тілінде *Hayvan koklaşa, koklaşa, insan konuşa*

Konuşa [11]

Гагауыз тілінде *İnsan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa* [12]

Хакас тілінде *At kistesip tanışa, kizi çohtazıp* [13]

Өзірбайжан тілінде *İnsan danışa danışa, heyvan iyneşe iyneşe*

[14]

Татар тілінде *Atlar kişneşip tanışır, insanlar söyleşip* [15]

Қарақалпақ тілінде *At kishesip tabısar, adam söylesip tabısar*

[16]

Қарашай-балқар тілінде *Atkişneb tanışır, adam söleşib tanışır* [17]

Қырғыз тілінде *At kişeneşip tabıшат, Adam süylöşüp tabıшат*

[18]

Өзбек тілінде *Adam sözleşib tanışar, hayvon hidleşib* [8]

Түркімен тілінде *Hayvan ısgaşa-ısgaşa, adam soraşa-soraşa*

[7]

Ұйғыр тілінде *At kişnişip tepişar, adem sözleşip yonuşar* [19]

Тарихи тұрғыдан алғанда, түркі тілдері үшін "адам" сөзі ежелгі. Сөз болып отырған татар тіліндегі "әдем" сөзі түрік тілінде "insan" сөзінде берілген. "Adam" сөзі Ислам діні арқылы енді. Түрік тіліндегі "insan" сөзі кешірек кезеңдерде қолданыла бастады. "Әдем – kişi" және "insan – kişi" сөздері синонимдер болып саналады.

Ал мақалда *jilki* сөзіндегі **j-ž** сәйкестігі. Көне түркілік анлаут **j**-дің қыпшақ тілдеріндегі өзгерістері негізінен **j-ž** сәйкестігінен көрінетіні белгілі. Қыпшақ-ноғай топшасының басты белгісі болып табылатын **ž**-мен сөйлеу дәстүрі қазақ, қарақалпақ тілдерін толық қамтығын. Анлаут **j-ž** сәйкестігі қазіргі қыпшақ тілдерінің бір бөлігін ғана қамтуы, ескі қыпшақ тілінің ішінде **j**-тілді де, **ž**-тілді де тайпалардың болғаны жайлы деректерді нақтылай түседі. Анлаут **j-ž** сәйкестігінің сөз мағынасына ықпал етпей, өзгеруі олардың жалпы түркілік фонологиялық референттер екенін көрсетумен қатар көне түркі тілінде анлаут **ž**-ның қолданыста болу мүмкіндігін де кеңейте түседі [9,204].

«Divanü lügati't-Türk» сөздігінде **й** дыбысынан басталатын түбірлерге қазақ тілінде әрдайым **ж** дыбысы сәйкес келеді. **Й-Ж** сәйкестігін зерттеу барысында оның түп тарихы орта ғасырдан бастау алатынын байқаймыз. Сөз басында жиі ұшырасатын бұл сәйкестіктерге түркологтар ерте кезден назар аударып, қай дыбыс алғашқы екенін табуға тырысқан. Әйгілі түрколог В.В.Радлов XIX ғасырдың 80-жылдарының бас кезінде сөз басында **й-дж-ж-т-д-ч-ш-с-з...** сәйкестігінің архетипін **й** үндісі болғаны туралы өзінің тұжырымын айтты [20,484].

А.Шербак сөз басындағы **й** белгісіз көне заманда сол позицияда айтылған тіс аралық қатаң спирант – дауыссыздың кейінгі замандар бойында өзгерісінің нәтижесінде

қалыптасқан деп есептейді [21,184]. Қазақ, т.б. түркі тілдеріндегі **ж** дыбысы да өзінің архетипіне оғыз тілдеріндегі **й**-ге қарағанда әлдеқайда жақын болып шығады. Алайда бұл көзқарасқа қарсы да пікір айтылып жүр [22, 65-70].

Түркі тілдерінің көне дәуірінде сөздің абсолют басында протеза ретінде айтылған **й** сөз құрамына әбден сіңіп, қазақ тілі заңдылығына лайық **ж** дыбысына айналған.

«Divanü lügati't-Türk» сөздігінде	Тағ тағка kawuřmař, kiři kiříke kawuřur (МК, II бөлім, 103-бет)
Қазақ тілінде	Тау тауға қосылмас, адам адамға қосылады [6]
Түрік тілінде	Dağ dağa kavuřmaz, insan insana kavuřur [7]
Башқұрт тілінде	Tav tav menen osrařmas, kiři kiří menen osrařır [10]
Бұлғар тілінде	Dağ dağlen kavuřmaz, insan insannan kavuřur [11]
Әзірбайжан тілінде	Dağ dağa govuřmaz, adam adama govuřar [14]
Татар тілінде	Dag daga buluřmaz, adem ademe bulunur [15]
Қырғыз тілінде	Eki too kořulbayt, eki kiří körtüřöt [18]
Өзбек тілінде	Тағ тағга gavuřmas, adam adama gavuřar [8]
Түркмен тілінде	Dag daga govuřmaz, adam adama govuřar [7]
Ұйғыр тілінде	Tag takka kořulmas, el elge kořular [19]

Тағ сөзіндегі шұғыл қатаң **t** (т) фонемасы [23,50] түркі тілдері дыбыс жүйесі дамуының ең алғашқы кезеңі –алтайлық дәуірге дейінгі уақытта-ақ дербес фонемалық деңгейде қолданылған дыбыстар қатарында қарастырылады. Ескерткіштер тілінде тдыбысы өзінің тұрақтылығымен ерекшеленеді, тұрақтылық сапасы қазіргі қыпшақ тілдеріне де тән. tфонемасының көп ықпалға ұшырай бермейтін қасиетін белгілі ғалым М.Томанов: «Қазақ тіліне тән деп қаралуға тиіс ерекшелік – т дыбысына аяқталған сөздерге дауыстыдан басталған қосымша жалғанса да, т ұяңданбайды, сол сапасын сақтайды», - деп көрсетеді [23,73].

ҚОРЫТЫНДЫ

Түбі бір түркі халықтары заман ағысымен қаншама тілдік өзгерістерді бастан өткеріп, дербес даму жолынан өтсе де қазіргі түркі тілдерінің даму және қалыптасу ерекшеліктері мен өзара туыстық деңгейлерін анықтауда орта ғасырдан осы күнге дейін келіп жеткен тарихи жазба ескерткіштер тілі болып табылады.

Түркітану ғылымының негізін салған М.Қашқаридың еңбегінен оның түркі тілдерінің сөздік қоры жайында асқан білгір болғандығын аңғарамыз. Ал оның еңбегі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Назарбаев Н. Хроника деятельности Президента. 01.07.1997-01.01.2000. – Астана: Елорда, 2000. – 592 с.
Nazarbayev N. Khronika deyatel'nosti Prezidenta. 01.07.1997-01.01.2000. – Astana: Yelorda, 2000. – 592 s.
- 2 Кононов А.Н. Изучение «ДивануЛугат ит-Турк» Махмуда Кашгарского в СССР // Советская тюркология. – 1973. – № 1. – С. 4.
Kononov A.N. Izucheniye «DivanuLugat it-Turk» Makhmuda Kashgarskogo v SSSR // Sovetskaya tyurkologiya. – 1973. – № 1. – S. 4.
- 3 Uluslararası Türkiyat Arařtırmaları Bilgi řöleni bildirileri Kařgarlı Mahmud dönemi. 28-30 Mayıs 2008. – Ankara Türk Dil Kurumu, 2009. – 856 s
Uluslararası Turkiyat Arashtırmaları Bilgi Sholeni bildirileri Kashgarlı Mahmud donemi. 28-30 Mayıs 2008. – Ankara Turk Dil Kurumu, 2009. – 856 s

- 4 Mahmutov H. Mengelik yedker, Kazan, 2002. – 38 s.
Mahmutov H. Mengelik yedker, Kazan, 2002. – 38 s.
- 5 Қашқари М. Диуани лұғат ат-түрік [Мәтін]: 3 томдық / М. Қашқари; ауд. А.Қ. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – 591 б.
Qaşqari M. Diwanı luğat at-türük [Mätin]: 3 tomdıq / M. Qaşqari; aud. A.Q. Egewbay. –Almatı: Xant, 1997. – 591 b.
- 6 Aksoy Ö. Atasözleri ve Deyimler, Ankara: TDK, 1965. – 476 s.
Aksoy Ö. Atasözleri ve Deyimler, Ankara: TDK, 1965. – 476 s.
- 7 Doğan L. Türkmen Halk Nakılları. // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, N.4, 1997. – s. 68-87.
Doğan L. Türkmen Halk Nakılları. // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, N.4, 1997. – s. 68-87.
- 8 Hazar M. Özbek Halk-Matalları (Atasözleri) // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – Ankara, 2002. – P. 123-144.
Hazar M. Özbek Halk-Matalları (Atasözleri) // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – Ankara, 2002. – P. 123-144.
- 9 Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 360 б.
Eskeeva M. Köne türki jäne qazirgi qıpşaq tilderiniñ monosillabtıq negizi. – Almatı: «Arıs» baspası, 2007. – 360 b.
- 10 Tokath Suzan. Başkurt Atasözleri // Milli Folklor Dergisi, C.4, 1995. – S. 43-45.
Tokatlı Suzan. Başkurt Atasözleri // Milli Folklor Dergisi, C.4, 1995. – S. 43-45.
- 11 Acaroğlu Türker, Bulgaristan Türklerinin Atasözleri ve Deyimleri // Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999. – S. 223-251.
Acaroğlu Türker. Provverbs and Sayings of Bulgarian Turks // Studies on Bulgarian Turks. - Ankara: Department of Culture, 1999. – P. 223-251.
- 12 Acaroğlu Türker. Gagauz Atasözleri ve Deyimleri // Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999. – s. 252-282.
Acaroğlu Türker. Gagauz Atasözleri ve Deyimleri // Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999. – s. 252-282.
- 13 Blasing Uwe. Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994. – 326 p.
Blasing Uwe. Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994. – 326 p.
- 14 Güksan Ayhan. Türk Dünyası Atasözleri, Reşit Rahmeti Arat İçin, 1966. – s. 248-258
Güksan Ayhan. Türk Dünyası Atasözleri, Reşit Rahmeti Arat İçin, 1966. – s. 248-258.
- 15 Öner Mustafa. Islah Edilmiş Arap Alfabeti ve Huca Bedii'nin Derlediği Tatar Atasözleri. // E.Ü.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. İzmir, 2001. – s.4-93
Öner Mustafa. Islah Edilmiş Arap Alfabeti ve Huca Bedii'nin Derlediği Tatar Atasözleri. // E.Ü.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. İzmir, 2001. – S.4-93.
- 15 Maksemov H. Karakalpak Folklorı // Karakalpak Halık Nakıl-Makalları, Nukus: Karakalpakstan Baspası, 1978. – 425 s.
Maksemov H. Karakalpak Folklorı // Karakalpak Halık Nakıl-Makalları, Nukus: Karakalpakstan Baspası, 1978. – 425 s.
- 16 Yalım S. Karaçay-Balkar Türklerinde Atasözleri // Türk Kültürü Araştırmaları, S. XXIV/2, 1986. – s. 221-227.
Yalım S. Karaçay-Balkar Türklerinde Atasözleri // Türk Kültürü Araştırmaları, S. XXIV/2, 1986. – s. 221-227.
- 17 Gökdağ, A.Bilgehan, Kırgız Atasözleri // Türk Dünyası Araştırmaları, S.61, 1989 – s. 129-167.
Gökdağ, A.Bilgehan, Kırgız Atasözleri // Türk Dünyası Araştırmaları, S.61, 1989 – s. 129-167.
- 18 Öztopçu K. Uygur Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları. – 1992.
Öztopçu K. Uygur Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları. – 1992.

19 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика/Под ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 1984. – 484 с.

Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Fonetika/Pod red. E.R. Tenishev. – M.: Nauka, 1984. – 484 s.

20 Щербак А. М. Формы желательного наклонения в тюркских языках // *Turcologica*, Л.: Наука, 1976. – 190 с.

Shcherbak A. M. Formy zhelatel'nogo nakloneniya v tyurkskikh yazykakh // Turcologica, L.: Nauka, 1976. – 190 s.

21 Серебренников Б.А. О некоторых спорных вопросах сравнительно-исторической фонетики тюркских языков. – ВЯ, 1960, № 4. – 375 с.

Serebrennikov B.A. O nekotorykh spornykh voprosakh sravnitel'no-istoricheskoy fonetiki tyurkskikh yazykov. – VYa, 1960, №4. – 375 s.

22 Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы: Ғылым, 1988. – 50 б.

Aralbaev J. Qazaq fonetikasi boyınsha étyudter. Almatı: Ǵılim, 1988. – 50 b.

23 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: Мектеп, 1988. – 73 б.

Tomanov M. Qazaq tiliniñ tarixi grammatikasi. Almatı: Mektep, 1988. – 73 b.

Материал 10.02.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Nazarbayev N. Chronicle of the President. 01.07.1997-01.01.2000. – Astana: Elorda, 2000. – 592 p.

2 Kononov A.N. Study of Mahmud Kashgar's "Divanu Lugat it-Turk" in the USSR // *Soviet Turkology*, 1973. – № 1. – P. 4.

3 Research Papers of the International Turkic Studies Kashgarly Mahmud's Period. 28-30 May 2008. – Turkish Language Society of Ankara, 2009. – 856 p

4 Mahmutov H. Mengelik yedker, 2002. – Kazan, – 38 p.

Mahmutov H. Mengelik yedker, Kazan, 2002. – 38 s.

5 Kashkari M. Divani lugat at-turk (Text): 3 Volumes / M. Kashkari ; trans. A.K. Egeubai –Almaty: Khant, 1997. – 591 p.

6 Aksoy O. Proverbs and sayings. Ankara: TDK, 1965 – 476 p.

7 Doğan L. Türkmen Halk Nakılları. // *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, N.4, 1997. – s.68-87
Dogan L. Turkmen Folk Sayings // *Language and Literature of the Turkic World Türk Journal*, N.4, 1997. – P. 68-87

8 Hazar M. Uzbek Proverbs and Sayings // *Language and Literature of the Turkic World Türk Journal*, N.2, 2002. – P.123-144.

9 Yesskeyeva M. Monosyllabic basis of Old Turkic and Modern Kipchak Languages. – Almaty: Arys, 2007. – 360 p.

10 Tokatly S. Bashkirian Proverbs. *Milli Folklor*, N 4, 1995. – P.43-45

11 Acaroğlu Türker, *Bulgaristan Türklerinin Atasözleri ve Deyimleri // Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999. – s.223-251.

12 Acaroglu Türker. Proverbs and sayings Gagauz: *Studies on Bulgarian Turks*. -Ankara: Department of Culture, 1999. – P. 252-282.

13 Blasing Uwe. Chuvash proverbs and proverbial sayings, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994. – 326 p.

14 Guksan Ayhan. Proverbs of the Turkic World. *Reshit Rahmeti*, 1966. – P. 248-258/

15 Oner Mustafa. 2001, *Improved Arabic Alphabet and Tatar Proverbs Compiled by Huca Bedii: Turkic Language and Literature*, İzmir. – P. 4-93

15 Maksemov H. *Karakalpak Folklore: Karakalpak Folk Proverbs*. - Nukus: Karakalpakstan Baspası, 1978. – 425 p.

16 Yalım S. Proverbs of Karachay-Balkarian Turks. – Ankara: *Studies of Turkic Culture*, 1986. – P. 221-227.

- 17 Gokdağ A. Kirgiz Proverbs // Studies of Turkic World Türk Dünyası Araştırmaları, – Ankara: – 1989. – P.129-167.
- 18 Oztopchu K. Uygur Proverbs and Sayings. – İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 1992. – 405 p.
- 19 Comparative Historical Grammar of Turkic Languages. Phonetics. / Ed. E.R. Tenishev. – M.: Nauka, 1984. – 484 p.
- 20 Sherbak A. M. Desirable mood forms in Turkic languages // Turcologica. L.: Nauka, 1976. – 190 p.
- 21 Serebrennikov B.A. On some controversial issues of comparative historical phonetics of the Turkic languages. – EL №4, 1960. – 375 p.
- 22 Aralbayev Zh. Etudes of Kazakh Phonetics. Almaty: Gylym, 1988. – 50 p.
- 23 Tomanov M. Historical Grammar of Kazakh language. Almaty: Mектеп, 1988. – 73 p.

Пословицы и поговорки в словаре «Дивани Лугат-ит тюрк» и их применение в современных тюркских языках

Ж. Н. Алашбаева¹, А.К. Купаева¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Источники тюркских письменных памятников не утратили актуальности до настоящего времени. Эти памятники, которые являются источником тюркского бытия, в эпоху развитой науки и техники свидетельствуют о том, что сохранились глубокие корни нашей цивилизации.

Эта статья посвящена изучению смысловых особенностей пословиц и поговорок, встречающихся в произведении «Divanü lügati't-Türk». Определение особенностей образования и формирования пословиц и поговорок, характерных для тюркского мира, безусловно, повлияет на объединение тюркских народов, возрождение нашей истории.

Многие ученые из тюркского мира исследовали труд М.Кашгари «Divanü lügati't-Türk». Он остановился на каждом из тюркских племен и показал языковые особенности в них. Его пословицы и поговорки воспринимаются как заключительное мнение, охватывающие жизнь, политико-социальное положение тюркского народа. Изучение таких письменных источников способствует восполнению коренной основы.

Материал поступил в редакцию журнала 10.02.2020

Proverbs and sayings in “Divani Lugat-it turk” and their use in modern turkic languages

Zh. Alashbayeva¹, A. Kupayeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

Defining the features of formation and formation of Proverbs and sayings characteristic of the Turkic world will undoubtedly influence the unification of the Turkic peoples and the revival of our history.

This article is devoted to the study of semantic features of Proverbs and sayings found in one of the rich legacies of the middle ages "Divanü lügati't-Türk". Defining the features of formation and formation of Proverbs and sayings characteristic of the Turkic world will undoubtedly influence the unification of the Turkic peoples and the revival of our history.

Researchers from the Turkic world did not leave behind the work of «Divanü lügati't-Türk» by M.Kashgari speaks about each of the Turkic tribes, showing their linguistic peculiarities. His proverbs and sayings are accepted as the final statements which fully cover the political life of the Turkic people. Studying and writing such monuments will help us to analyze our roots.

Received: 10.02.2020

ӘОЖ 821. 512. 122. 09: 398

Қ.Б. Алпысбаева¹, А. Оралбек²

¹филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-8240-732X>

²М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-0600-7006>

ЕРТЕГІ СЮЖЕТІНІҢ ДАСТАНҒА АЙНАЛУЫ

Ұлттық фольклорымыздың бай мазмұнды жанрларының бірі – ертегі мен жырлар. Солардың ішінен «Күн астындағы Күнікей қыз» бен «Жетім бала» жырына тоқталар болсақ, ол – қазақ халқының ерте замандардан жеткен белгілі қиял ғажайып ертегісі мен батырлық дастаны. «Жетім бала» дастанының сюжетіне арқау болған аталған ертегі. Жырдағы бас кейіпкер Әуес атты жетім қойшы бала. Шығармада Әуестің патша уәзірлерінен көрген қорлықтары, олардың қойған шарттарын аман-есен орындап келуде жасаған ғажайып ерліктері суреттеледі.

Еңбегіміздің зерттеу нысанасы ретінде «Күн астындағы Күнікей қыз» бен «Жетім бала» жырындағы ортақ сюжеттерді талдау арқылы дастанның айтушысы аталған ертегі сюжетін толық пайдалана отырып, өлеңмен құбылта жырлап, туындыны дастанға айналдырғаны сөз болады.

Кілт сөздер: фольклор, жыршы, жинаушы, нұсқа, сюжет, текстология, басылым, батырлық жыр

КІРІСПЕ

Қазақ халқының фольклорлық мұраларын сан алуан жанрлар қамтиды. Мақалада ұлттық фольклорымыздың бай да мазмұнды жанрлардың бірі «Жетім бала» дастаны мен «Күн астындағы Күнікей қыз» атты қиял-ғажайып ертегілеріне тоқтап, теориялық ізденістермен ұштастыра отырып, екі жанрға ортақ сюжеттерді, сюжет құрайтын мотивтерге тоқтап, олардың ұқсас тұстары мен олардың атқаратын қызметтерін талдау арқылы жыршының ертегі сюжетін қалай дастанға айналдырғанын дәлелдеуге тырысамыз. Бұл – мақаланың өзектілігі. Бұған дейін ертегі жанрын зерттеген С.Қасқабасовтың және дастан жанрын зерттеген Б.Әзібаеваның т.б. еңбектері бар. Осы ғалымдардың зерттеу еңбектері мақала жазу барысында барысында басшылыққа алынды. Жұмыстың әдістемесін текстологиялық, салыстырмалы-типологиялық, деректемелі библиографиялық т.б. әдісі құрды. Нәтижесін жоғары оқу ыбындарының студенттеріне, магистранттарға, әдебиеттанушы мамандарға және еліміздің Тұңғыш президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты еңбегінің аясында орындалып жатқан «Дала фольклорының антологиясына» пайдалануға болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жыр 1985 жылы «Қазақ қиссалары» атты жинақтың 3-томында [1, 633-735], «Бабалар сөзі» ғылыми сериясының 24-томында [2, 144-171] жарияланған. Шығарманы ел аузынан жинап, хатқа түсірген – Мадияш Мәжінұлы. Айтушысы белгісіз. Жинаушы – Оразанбай Егеубаев. Ол 1935 жылы Шыңжаң өлкесі, Шағантоғай ауданы, Ойқұдық ауылында туылған.

«Өмір өткелдері», «Тау ұлы», «Ту мекенде», «Қазақтың ғашықтық жырлары», «Қазақ қиссалары – батырлық, тарихи жыр – қиссалар» т. б. еңбектері жарық көрген.

Таңжарық ақынның өмірі мен шығармаларын ұзақ жылдар зерттеп, жаладан ақтап, халық игілігіне қайта әкелген. Таңжарықтану ғылымының іргетасын қалаушы.

Дастан сюжетіне арқау болған – «Күн астындағы Күнікей қыз» атты белгілі ертегі. «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісі Қазақ ертегілерінің 1-ші томында [36 81-89], «Алтын сақа» [4, 73-79]), Ертегілер [5, 5-11], Бабалар сөзі [6, 122-129] атты жинақтарда басылым көрді. Түпнұсқасы ОҒК-нің қолжазбалар қорында (Ш. 212, 2-дәптер.) сақтаулы. Ертегі сюжеті татар халқының фольклорлық үлгілерінде кездеседі

Дастанның бас кейіпкері – Әуес атты қойшы бала. Шығармада Әуестің ғажайып ерліктері шебер суреттеледі.

Дастанның қысқаша мазмұны мынандай:

Шығарманың бас кейіпкері – жесір кемпірдің Әуес атты баласы алтын мүйізді киікті ұстап алып, оны ханға сыйға тартады. Хан уәзірдің тіліне еріп, баланы үш түрлі қиын тапсырмаларға жұмсайды. Алдымен «киіктің астына қоятын алтын тақты», одан кейін «жер астындағы жеміс бағын», үшіншіде «Күн астындағы Күнікей қызды» әкелуге жібереді. Бала басынан көп қиындықтарды өткеріп, шартты орындайды. Еліне хан сайланады.

Жырдың композициясы бір-біріне жалғасып, оқиғалары кезектесіп дамып отыратын, яғни қойшы баланың «алтын тақты» «алтын ағашты», «Күн астындағы Күнікей қызды» іздеуі сияқты эпизодтардан құрылған. Ал әр сюжеттің өзі әралуан мотивтерден тұрады.

«Жетім бала» дастанының алғашқы бөлімінде мал бағумен кәсіп еткен қойшы бала шаруа өкілі болып көрінеді. Ол үй ішін, ағайын-туысқандарын адал еңбегімен асырайды. Сөйтіп жүріп бір күні алтын мүйізді шұбар киікті ұстап алып, ханға тарту еткісі келеді. Ханға апара жатқанда, ханның үйінің жанында уәзір көреді де: «Киікті маған сыйлап кет», – дейді. Бала киікті уәзірге бермей, ханға тарту қылады. Мұнысы ханға жағымпазданып, сыйлық алу емес, ханды сынау ниетінен туады.

Уәзірдің сөзіне еріп, алданған патша баланың тартуға әкелген сыйлығына разылық білдірудің орнына, киіктің астына қоятын алтын тақ әкелуге жұмсайды.

Дастанның сюжеттік құрылымында әлем халықтарының фольклорлық туындыларында жиі ұшырасатын сарындардың бірі – түс көру мотиві де бірнеше жерде көрініс тапқан. Солардың бірі – Әуестің алтын тақты іздеу сапарының алдында анасының түс көруі. Түсінде ақ кемпір былай деп аян береді:

– Бер жағында Мысырдың
Бір өнерпаз тұрады.
Соған барсын балаңыз,
Мың ділда бер қолына.
Табылады алтын тақ, –
Деді кемпір ұлыңа...

Бұл орайда түс көру мотиві болашақты болжау, оқиғаны әрі қарай сабақтастыру қызметін атқарып тұр. Баланың анасы барлық дүние-мүлкін сатып, өзі бір байдың малын бағуға жалданып, баласына мың ділдә құрастырып береді. Бұдан кейін кейіпкердің анасының батасын алып алыс сапарға аттанғаны суреттеледі. Кейіпкер үйден шығысымен-ақ дастанның оқиғасы күрделеніп, қоюлана түседі. Оның орындайтын істері қиындап, айлап, жылдап жүріп тау асатын және де тағы да түрлі бөгеттер кездеседі. Бір күндері болғанда, бала мың ділданы алып, киік астына қоятын тақты жасайтын Мысыр шаһарының жанындағы шеберге келеді. Сонымен мың ділдасын шеберге беріп, алтын тақты ханға алып келеді. Хан бұған да разы болмай, баланы тағы да қиын істерге аттандырады. Бұл жолғы тапсырмасы бұрынғыдан да қиын болады. Дастанның осыдан былайғы оқиғалары қойшы баланың тапқырлық, ерлік істерін баяндауға құрылған. Бала жер астында өскен алтын ағашты әкелуге

аттанады. Ал, баласының қиын сапарға аттанар алдындағы анасынан ақ бата тілеуі де эпос заңдылығына сай өрнектелген.

Бала айтты: – Жан апам,
Батаңызды бер, апам.
Жапан кезіп іздеймін,
Жоқ қой басқа еш шарам...

Анасы мен баласының диалогы арқылы кейіпкердің басына қиын күн туып, тығырық таянғанда, оның қандай іс-әрекетке барғаны суреттеледі.

Анасы берді батасын:
– Тартпа, – деп, – жол жапасын.
Құдайым оңға бастасын,
Қызыр, Ғайып қолдасын.

Осы сапарында кейіпкердің түрлі қиыншылықтарға ұшырап, тарығатын кездері болады. Жырда жебеуші пірлер көмегі көп жағдайда кейіпкерді қатерлі сәттерден құтқарып отырады: Мысалы, Бала жолда ақсақал шалды жолықтырып, өзінің мұңын айтады. Сонда шал былай деп:

Бетің дұрыс, қарағым,
Нақ осылай жүре бер.
Биік тау бар алдында,
Қатпар-қатпар жыра бар.

Қашар сонда алдыңнан
Таудың тарғыл қояны.
Балам, содан адаспа,
Кетсе де өрлеп жоғары.... –

деп балаға жөн сілтейді. Бала шалдың айтуымен алтын ағашты табады. Аталған дастанда кейіпкерге ғайыптан көмек беруші – Қызыр Ілияс. Қызыр (Қыдыр) – көптеген шығыс халықтарының, әсіресе, мұсылман елдерінің ауыз әдебиетінде жиі ұшырайтын ертегілік, тіпті, жартылай мифтік тұлғаның есімі. Әдебиетте оның аты Ілияс пайғамбармен бірге қосылып атала береді. Ілияс (Илия, Илья) есімі көне иудей, христиан аңыздарында әулие ретінде аталады. Оның аты ежелгі иудей құдайларының бірінен шыққан дейтін пікірлер бар. Енді біреулері оны Үнді мифтеріне апарып тірейді Алайда, Қызыр – негізінен түркі халықтарына көбірек танымал, әрі етене жақын екендігін де ескерген орынды.

Қазақ фольклорында да Қызыр адамдарға ақсақал, әулие түрінде көрініп, әртүрлі жамандықтан қорғап жүреді. Ол кейде – пайғамбар, кейде – пір, кейде – қыдыр, кейде – әулие болып көрінеді. Қызыр Ілиястың жанында әдетте «шылтендері» (Қызыр Ілиястың еріп жүретін қырық жолдасы, серіктері, көмекшілері).

Кейпкер бұл жолы да аман-есен шартты орындап келеді. Бұдан кейін «Күн астындағы Күнікей қызды» іздейтін эпизод қосылады.

Хан уәзірлерімен ақылдасып: – Кәні, балаға қандай сыйлық береміз, – дегенде, баяғы уәзір тұрып: – Тақсыр, сіз өзіңіз болсаңыз қартайдыңыз. Сізде перзент жоқ. Біздің ойымызша, қартайған шағыңызда сізге серікке жарайтын пәлендей жерде, күн астында Күнікей деген қыз бар. Бұл бала сол қызды тауып әкелсін, сонда сыйлық беруге болады, – дейді. Ақырында хан баланы күн астындағы Күнікей қызды әкеліп беруге жұмсайды. Бұл жолғы тапсырма бұрынғыдан да күрделі болады. Бірақ айласы мен ақылына, батырлық күшіне сенген бала Күнікейді іздеуге аттанады.

«Тәуекел» деп бұл бала

Жаһан кезіп кетеді.
Құмды белес таулардан,
Өзендерден өтеді.

Бұл орайда кейіпкерге көмек беретіндер: Таусоғар, Көлтаусар, Желаяқ, Саққұлақ т.б. сияқты қиял-ғажайып кейіпкерлер. Бала осы сияқты көмекшілердің көмегімен барлық ғажайып бөгеттерді жеңіп, күн астындағы Күнікей қызды алып қайтады.

Халық дастаны адал еңбегімен кәсіп етіп, әртүрлі бөгеттерді жеңу кезінде ерлік көрсеткен қойшы баланың образын сүйкімді етіп, ал ерлік істерін жоғары бағалайды. Дастанда кейіпкердің образы жағымды болып жасалса, ал оған қарама-қарсы хан мен уәзірдің жексұрындық іс-әрекеттері суреттеледі. Хан да, уәзір де халықтың жаулары екендігі суреттеледі.

Дастанның соңында алтын мүйізді киікті, алтын тақ пен алтын ағашты халық адал еңбектің иесі болған қойшы баланың өзіне береді. Күнікей қызды қосып бас қаһарманды мақсат-мұратына жеткізеді.

Ол тұсы былайша суреттеледі:

Бала тапты анасын,
Күнікей мен Әуестің
Ел-жұрты ұқты данасын.

Бұдан былай екеуі
Халық қамын ойлады.
Халқы Әуесті қастерлеп,
Еліне хан сайлады....

Хан мен уәзірді еңбекші халыққа жасаған жауыздық, жексұрындық әрекеттері үшін жазаға бұйырады.

«Жетім бала» дастанындағы айтылатын әңгімелердің бәрі де қойшы баланың төңірегіне топтастырылып, оның еңбегін, ерлік істерін баяндауға құрылған. Аталған дастандағы негізгі назар бас кейіпкердің сиқырлы заттардың көмегімен небір ғажайыптар мен қиындықтарды жеңіп, мұратына жетуі мен қатыгез хан, уәзірлердің сараңдығы мен әділетсіздігін әшкерелеуге аударылады.

«Жетім бала» дастаны мен «Күн астындағы Күрнікей қыз» ертегісін салыстырып зерттеу нәтижесінде, екі шығармадағы бас қаһармандардың есімдері де, іс-әрекеті де, мотитер тізбегі де ұқсас екенін көреміз

Соған қарағанда, жыршы «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінің сюжетін толық сақтап, қара сөзді өлеңге айналдыра өз сөзімен құбылта жырлаған деп санаймыз. Жыр тіл көркемдігі жағынан да шебер жырланғаны аңғарылады. Мәтінде аздаған араб, парсы, татар т.б. тілден енген сөздер кездескенімен тілі таза, ұғымды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылған ұқсастықтарына қарап, Қытай қазақ жыршыларының репертуарынан тұрақты орын алған «Жетім бала» дастанын ертегілік дастан қатарына жатқызуға толық негіз бар деген қорытындыға келміз.

Осы мақалада аталып отырған «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінің мәтіні еліміздің Тұңғыш президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты еңбегінің аясында орындалып жатқан «Дала фольклорының антологиясы» атты онтомдық жинақтың ертегілерге арналған томына енеді

Антология негізінде алынған өнімдер қазіргі буын мен «Мәңгілік ел» азаматтарының қазақ халқының рухани мұраларының тарихын кең ауқымда оқып-тануына, мұраның халық

жадында жаңғыруына, ұлттық сананың беки түсуіне, отансүйгіштік рухта тәрбиеленуіне жол ашады деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ қиссалары. 3-том. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1985. – 354 б.
Kazak kissalary. 3-tom. – Beijzhin: Ulttar baspasy, 1985. – 354 b.
- 2 Бабалар сөзі. Жүзтомдық. 24-том. – Астана: Фолиант, 2005. – 247 б.
Babalar sozy. Zhıztomdyk. 24-tom. – Astana: Foliant, 2005. – 247 b.
- 3 Қазақ ертегілері. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1957. – 280 б.
Kazak ertegilery. 1-tom. – Almaty: Gylym, 1957. – 280 b.
- 4 Алтын сақа. – Алматы, 1993. 350 б.
Altyn saka. – Almaty, 1993. 350 b.
- 5 Ертегілер. – Алматы: Жазушы, 2013 – 284 б.
Ertegyler. – Almaty: Zhazushy, 2013 – 284 b.
- 6 Бабалар сөзі. Жүзтомдық. 74-том. – Астана: Фолиант, 2011. – 431 б.
Babalar sozy. Zhıztomdyk. 74-tom. – Astana: Foliant, 2011. – 431 b.

Материал 27.02.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Kazak kissalary. 3-tom. – Beizin: Ulttar baspasy, 1985. – 354 p.
- 2 Babalar sozi. Zuztomdyk. 24-tom. – Astana: Foliant, 2005. – 247 p.
- 3 Kazak ertegileri. 1-tom. – Almaty: Gylym, 1957. – 280 p.
- 4 Altyn saka. – Almaty, 1993. – 50 p.
- 5 Ertegyler. – Almaty: Zazushy, 2013 – 284 p.
- 6 Babalar sozi. Zuztomdyk. 74-tom. – Astana: Foliant, 2011. – 431 p.

Сюжет сказки, заимствованный в эпическом дастане

К.Б.Алпысбаева¹, А.Оралбек¹

¹Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан

Один из жанров нашего национального фольклора с богатым содержанием – сказки и поэмы. Среди них остановимся на поэмах «Күн астындағы Күнікей қыз» и «Жетім бала». Это – казахская фантастическая сказка и героический эпос, дошедшие до нас с древних эпох. Главный герой эпоса – мальчик-пастух по имени Ауес. В произведении рассказывается о фантастических подвигах Ауеса.

В нашем исследовании проводится анализ общих сюжетов в сказке и эпосе «Күн астындағы Күнікей қыз» и «Жетім бала».

Материал поступил в редакцию журнала 27.02.2020

Plot of a fairy tale borrowed in an epic dastan

К.В.Алпысбаева¹, А.Оралбек¹

¹Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

One of our content-rich national folklore genres is the fairy tales and poems. Among all of them we would like to expand on the fairy tales "Kun astyndagy Kunikey kyz" (Beautiful Kunekey under a glinting sun) and "Zhetim bala" (An orphan boy). They represent Kazakh fantastic fairy tales and heroic epics that have survived through the ages. The main hero of the epic is a shepherd boy named Auess. And the composition narrates about fantastic feat of Auess. By object of our

research there is conducted an analysis of the general plots of the fairy tale and epos "Kun Astyndagy Kunikey kyz" and "Zhetim bala".

Received: 27.02.2020

УДК 8.82-1

А.М. Есентемирова

докторант, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3478-5139>

НАЦИОНАЛЬНАЯ И АВТОРСКАЯ КОНЦЕПТОСФЕРА И ЖАНР. БАЛЛАДА Р. САУТИ В ПЕРЕВОДЕ Н. ГУМИЛЕВА

Статья посвящена актуальной проблеме – способам передачи формальной стороны произведения как главного критерия аутентичности художественного перевода. Обоснована связь национальной и авторской концептосферы с жанром произведения. Осуществлен анализ художественной и коммуникативной установок Н.Гумилева – переводчика баллады Р.Саути. Выявлено роль переводческих установок Н.Гумилева, оправданность архетипического образа и сюжета. Анализируются стиховедческие решения. Изучены способы сохранения жанра баллады, в том числе в плане культурной и национальной идентичности.

Ключевые слова: Саути, Гумилев, баллада, художественный перевод, «чужой», «свой», концептосфера, жанр, архетип

ВВЕДЕНИЕ

Анализ художественных переводов убеждает в важности выработки критериев аутентичной передачи текста иноязычной культуры. История и теория переводоведения убеждает необходимости для переводчика учитывать установки автора переводимого текста, жанровую специфику оригинала, национально-культурные традиции и создание перевода, способного трансформировать «чужой» текст в «свой». Сопротивлением «чужой» национальной и авторской концептосферы, эстетические традиции культуры оригинала представляют основное критическое поле преодоления.

При определении критериев аутентичного перевода для поэзии доминирующей тактикой становится передача поэтической формы. При этом ее связь с художественной и коммуникативной установками автора оригинала, соотношение систем стихосложения «чужой» и «своей» культур остается актуальной проблемой теории и практики перевода. Обращение к анализу русских переводов одного из самых известных представителей «озерной школы» – Р. Саути – позволяет не только дополнить портрет «русского» поэта-лейкиста, тенденции в истории перевода английской романтической поэзии, но и предложить современные методы решения задачи, связанной со способами передачи «чужой» национальной культуры и превращения ее в «свою».

Одним из первых к переводам Саути обратился В. Жуковский. В разные периоды творческой деятельности Жуковский перевел восемь баллад английского поэта, в том числе «Адельстан» (1813), «Варвик» (1814), «Суд божий над епископом» (1831); «Баллада, в которой описывается, как одна старушка ехала на черном коне, и кто сидел впереди» (1814), а также начало поэмы «Родрик, последний из готов» (1814).

Интерес к творчеству Р. Саути и других представителей «озерной школы» под влиянием переводов В. Жуковского проявил А. Пушкин, переводческая деятельность которого охватывает сферу 16 языков. В период с 1829-1835 гг. Пушкин перевел начало поэмы Р. Саути «Mados» (Медок в Уаллах), также перевел фрагменты поэмы «Roderick, the Last of the Goths» (Родрик, последний из Готов), более известны как варианты испанского исторического романа «На Испанию родную» и «Родриг» («Чудный сон мне бог послал»). Кроме Р. Саути, Пушкин перевел из поэтов-лейкистов В. Вордсворта, С. Кольриджа. В 1835 г. Пушкин осуществил вольный перевод стихотворения Кольриджа «Complaint» (Жалоба: «Как редко плату получает...»). Строки из стихотворения Вордсворта «Scorn not the sonnet, critic» («Не презирай сонета, критик») были использованы в качестве эпиграфа к произведению «Сонет» («Суровый Данте не презирал сонета...»). В 1833 г. Пушкин перевел начало поэмы В. Вордсворта «The Excursion» («Экскурсия»). Переводы Саути – часть английской пушкинианы. Так, известно, что «Пир во время чумы» из цикла «Маленьких трагедий» – перевод с английского языка сцены из поэмы Дж. Вильсона «The City of the Plague» («Город чумы»). «Сказка о золотом петушке» представляет переделку новеллы В. Ирвинга «Legend Of The Arabian Astrologer» («Легенда об арабском звездочете») из книги «Tales of the Alhambra» («Рассказы Альгамбры»). На формирование английских переводов Пушкина большое влияние оказали французские переводы. Как заметил Б.В. Томашевский, целью переводов Пушкина была «не передача в точности оригинала, а обогащение своего поэтического достояния формами, существовавшими в чужом языке» [1, 78].

В XX в. к переводу поэзии озерников обращается глава «Цеха поэтов» Н. Гумилев, а под его влиянием другие акмеисты: Г. Иванов осуществил перевод «Кристабели» Кольриджа, И. Одоевцева является автором стилизованных под творчество поэтов озерной школы баллад и поэмы, например, «Поэмы Луны» («Луна»). Гумилев проявил интерес и к творчеству С.Т. Кольриджа, а в 1919 г. осуществил перевод поэмы “The Rime of the Ancient Mariner” (Поэма о старом мореходе) по предложению издательства “Всемирная литература”. Совместно с Н. Энгельгардтом Н. Гумилёв перевел несколько стихотворений У. Вордсворта. Это «Радуга» (The Rainbow, 1803) и «Характеристика трехлетнего ребенка» (Characteristics of a Child Three Years Old, 1811). Они были переведены Гумилевым с частичным использованием текста переводов Энгельгардта (выполненный Энгельгардтом перевод первого стиха был зачеркнут Гумилевым, а второго частично исправлен, частично зачеркнут) [2, URL]. В 1922 г. Гумилев перевел «Предостережение хирурга» (The Surgeon’s Warning) во время подготовки издания сборника «Баллады Роберта Саути». В сборник также вошли переводы из Саути, выполненные В. А. Жуковским, А. Н. Плещеевым, Ф. Б. Миллером, В. А. Рождественским, Н. А. Оцупом и др.

Цель настоящей статьи заключается в установлении связи национальной и авторской концептосферы с жанром произведения. Достижение цели предпринято на материале перевода баллады Р. Саути «The Surgeon’s Warning» (1798) Н. Гумилевым под названием «Предостережение хирурга» (1922). В статье решаются задачи: 1) осуществить анализ воплощения исторического, культурного мира оригинала, 2) провести анализ лирического героя оригинала; 3) выявить различия национальной и авторской концептосферы оригинала и перевода; 4) обосновать связь между национальной авторской концептосферой и жанром произведения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Известно, что заслугой поэтов-озерников Вордсворта, Кольриджа и Саути явилась реформа поэтического языка. Она состояла во введении народного языка в сферу литературного. Для этого поэтам потребовалось выступить с критикой мистицизма в литературе, обоснованием важности создания ясной образности, семантической прозрачности словоупотребления. На фоне литературного реформирования языка и укреплении народных, фольклорных истоков английского романтизма исследователи особо

выделяют роль Саути. Так, в связи с формально-ритмическими экспериментами Саути, ученый заметила: “The combination of metrically experimental verse with annotations taken from a dazzling array of sources was a potent one. Drawing upon his own reading in works of literature, travel, history, religion and ethnography, Southey’s innovation was to provide in poetic form a series of tales of other lands. His romances shrink different cultures, making them both accessible to and manageable for a British readership that sought to know, colonise and govern the territories and peoples acquired by an expansionist empire» (Сочетание метрически экспериментального стиха с аннотациями, взятыми из великолепного множества источников, было мощным. Опираясь на свое собственное чтение произведений литературы, путешествий, истории, религии и этнографии, инновация Саути заключалась в том, чтобы представить в поэтической форме серию рассказов о других странах. Его поэмы сжимают разные культуры, делая их доступными и управляемыми для британской читательской аудитории, которая стремилась узнать, колонизировать и управлять территориями и народами, захваченными экспансионистской империей) [3, URL]

«Поэзия – высшая форма бытия национального языка. В поэтическом творчестве с наибольшей полнотой и концентрированностью выражается дух народа – своеобразие его исторического и культурного развития, его психического строя. Понять поэзию другого народа – значит понять другой национальный характер, эмоциональный мир другой культуры», – писал известный исследователь русских переводов западноевропейской поэзии, поэт-переводчик Е.Г. Эткинд [4, 3]. Выражение полноты национального духа, национально-культурной идентичности представляет поэзия Саути, не только закрепившая представления о национальных задачах поэта, но и определившего литературную моду имперского века. Не случайно получившая под его пером разработку эпопея привела к созданию Саути произведений «Joan of Arc» (Жанна д’Арк) (1796), «Mados» (Мадок) (1805) и «Roderick, the Last of the Goths » (Родерик, последний из готов) (1814). Для понимания специфики художественной стратегии Саути важно обратить внимание на зарождение в его поэзии романтической формы и использование поэтом комментариев к своим стихотворным произведениям.

Вклад Саути в литературу английского романтизма связывается с созданием баллад и рассказов в стихах. Сюжетами этих произведений явились события, описанные народными легендами, а также современные поэту истории. Характерно, что поэт часто использовал простые строфы, какими писались баллады. Своеобразие метода осмысления баллад Робертом Саути заключалось в смещении сюжетного и повествовательного интереса с ужасов и трагического, составлявших ядро баллады, на юмористическую их трактовку. Так, даже участие в событиях сверхъестественных сил изображалось поэтом с иронией. Неслучайно К. Смит обратил внимание на предмет поэтического изображения и специфики предметной изобразительности поэта-лейкиста: «Southey’s modes of expression and poetical subjects are equally wide-ranging. He employs sensibility, horror, the picturesque or political debate; he writes about slavery, injustice, women, his own development, historical events, to underline only a few categories of focus» (Способы выражения и поэтические сюжеты Саути одинаково широки. Он использует чувствительность, ужас, живописные или политические дебаты; он пишет о рабстве, несправедливости, женщинах, своем развитии, исторических событиях, чтобы подчеркнуть лишь несколько категорий внимания) [5, URL].

Н. Гумилев был и переводчиком, и популяризатором озерной школы в России. К переводческой деятельности поэта подтолкнули не только его путешествия, но и непосредственное знакомство с творчеством иностранных поэтов и писателей. Создавая первые поэтические опыты, глава акмеистов проявляет себя и как талантливый критик, а затем и теоретик. В переводческой деятельности поэт развивал свои теоретические взгляды на задачи художественного перевода. В частности, манифестом Гумилева-переводчика была его статья «Девять заповедей переводчика (Принципы художественного перевода). Поэт выделил пункты, которые необходимо соблюдать: «1. Число строк, 2. Метр и размер, 3.

Чередование рифмы, 4. Характер enjambement, 5. Характер рифм, 6. Характер словаря, 7. Тип сравнения, 8. Особые приемы, 9. Преходы тона». [6, 191]. Следует согласиться с исследователем, что в основе этих «заповедей» – два важных понятия акмеизма, такие как самоценность явления и самоценность слова [7, URL]. Убеждение Гумилева о приоритетности формы в передаче духа оригинала [7], сохранении индивидуального стиля зарубежного поэта стало основой его переводческой компетенции и источником его переводческой стратегии.

Почему Гумилев выбрал для перевода именно балладу Саути «Предостережение хирурга»? Как результаты перевода связаны с установками поэта в области перевода? Ответ на данный вопрос можно найти в предисловии поэта к сборнику баллад английского романтика: «Саути больше всего обратил внимание на правду историческую и бытовую. <...> Он охотно выбирал темами своих поэм и стихотворений отдаленные эпохи и чужие ему страны, причем стремился передавать характерные для них чувства, мысли и мелочи быта, сам становясь на точку зрения своих героев. Для этого он пользовался всем богатством народной поэзии и первый ввел в литературу ее мудрую простоту, разнообразие размеров и могучий поэтический прием повторений.

Интересно, что в «Предостережении хирурга» Саути можно обнаружить автобиографический подтекст, Если обратиться к «Молитве мастеров» Гумилева, то здесь очевидная прямая апелляция к основной идее баллады Саути:

*Храни нас, Господи, от тех учеников,
Которые хотят, чтоб наш убогий гений
Кощунственно искал все новых откровений.*

*The Prentices all they enter'd the room,
by one, by two, by three;
With a sly grin came Joseph in,
First of the company.*

Нам может нравиться прямой и честный враг, The Surgeon swore as they enter'd his door,

*Но эти каждый наш выслеживают шаг.
Их радует, что мы в борении, покуда*

*T was fearful his oaths to hear,..
Now send these scoundrels out of my*

sight,

Петр отрекается и предаёт Иуду

*“That rascal Joe would be at me, I know,
But zounds, let him spare me now!”*

В 1911 г. В. Я. Брюсов, размышляя о новом поколении русских поэтов, назвал Гумилева «поэтом зрительных картин, может быть не всегда умеющим сказать новое и неожиданное, но всегда умеющим избежать в своих стихах недостатков» [8, 203]. Это мнение перекликается с признанием главы акмеистов: «... первое, что привлекает внимание читателя и, по всей вероятности, является важнейшим, хотя часто бессознательным, основанием для создания стихотворения, – это мысль или, точнее, образ, потому что поэт мыслит образами» [6, 191].

Манифестация поэтами-акмеистами эстетических установок объясняет многое в их образной системе и способах художественного решения. Так, Гумилев сохранил в переводе образы оригинала: это умирающий хирург, ученики-негодяи, подлый Джо, сиделка, доктор, священник, гробовщик, пономарь, трое сильных молодцов с чистой совестью. Гумилев сохранил также имена и названия, имеющиеся в оригинале: the Doctor – Доктор, the Parson – Священник, the Undertaker – Гробовщик, Джо – Джо, Prentices – ученики, guineas – гинеи. Исключение составляет лишь название улицы, на которой, согласно Саути, покупают патент для гроба, – “St. Martin’s Lane” (переулок Святого Мартина). Переводчик назвал это место «за церковь Преображенья».

Southey

Гумилев

*Let the undertaker see it bought of the maker,
Who lives by St. Martin's Lane»*

*Купите гроб тот в мастерской,
За церковью Преображенья»*

Здесь следует обратить внимание на внесение поэтом-переводчиком православно-христианской мотивики. Известно, что чудо Преображения, определяющее содержание рождественской литературы, связано с архетипом Богородицы. Апокриф «Хождение Богородицы по мукам» был наиболее популярным в древнеславянской письменности. Представлявший собой перевод и отчасти переделку греческого «Откровения пресвятой Богородицы», текст описывает муки грешников в аду. Об особой роли Богоматери в русской культуре и литературе, объясняющей огромное количество в России богородичных храмов, множество икон и фресковых циклов, обширнейший литературный пласт сказаний и христианских легенд о Богородице и Её иконах, пишет исследователь Богатырева [9, 321].

Исследователь отмечает типичные для христианства два традиционных образа Богородицы: Богоматерь как «прибежище грешников» и «взыскание погибших», то есть всепрощающая мать, к которой может обратиться даже самый безнадежный грешник, и Богородица, оказывающая особое покровительство Руси. Исследователь Н.Н. Бедина отмечает, что «приобщившись к христианской святоотеческой традиции, Русь воспринимает основной круг символично-преобразовательных смыслов, связанных с образом Богородицы» [10, 1].

Образ Богоматери – один из важнейших для русской культуры в целом. Так, ученый анализирует образ Богородицы как важнейший архетип русской души [11, 206]. Ученый обобщил результаты изучения женского (материнского), мессианского, жертвенного начала в душе, показал, что образ Богородицы представлен многоуровневым, выражающим различные состояния души: от высших духовных до несакаральных, земных. Исследователь убедительно обосновал мысль о типологии образа Богородицы как самоидентификации русской души.

Выводы Казакова об образе Богоматери – как средоточии «системы координат» – по которой русский человек измеряет своё бытие, осуществляя самопознание [11, 209], когда одной из основных особенностей русской религиозности является почитание Богородицы, равное и даже большее, чем почитание Христа, объясняет появление в переводе Гумилева архетипического сюжета преображения. С другой стороны, Гумилев решает задачу, связанную с композицией стиха. Он сохранил в переводе рифмы и размер стихотворения.

Southey
*The Doctor whisp'e'd to the Nurse,
And the Surgeon knew what he said;
And he grew pale and the Doctor's tale,
And trembled in his sick-bed.*

Гумилев
*Сиделке доктор прошептал,
Слова к хирургу долетели,
Он побледнел при докторских словах
И задрожал в своей постели.*

*So all night long by the vestry fire
They quaff'd their gin and ale,
And they did drink, as you may think,
And told full many a tale*

*Ночь целую они перед огнем
Сидели в ризнице и пили,
Как можно больше пили, и потом
Рассказывали кучу былей.*

В таком стиховедческом решении переводчика мы видим реализацию поэтом его переводческого принципа: «непосредственно за выбором образа перед поэтом ставится вопрос о его развитии и пропорциях. То и другое определяет выбор числа строк и строфы. В этом переводчик обязан следовать за автором» [6, 192]. Поэт также был убежден, что

«невозможно сокращать или удлинять стихотворение, не меняя в то же время его тона, даже если при этом сохранено количество образов» [6, 192].

Анализ оригинала показал, что у Саути сорок три строфы, а в переводе Гумилева – сорок две. Переводчик опустил двадцать седьмую строфу баллады:

*The Cock he crew cock-a-doodle-doo,
Петух прокукарекал,
«Past five!» – the watchmen said;
Прошло пять – сторожа сказали;
And they went away for while it was day
И они ушли, ибо пока был день
They might safely leave the dead
Они могли спокойно оставить мертвого
[Подстрочник А.М. Есентемировой]*

Отказ переводчика от воспроизведения ряда фрагментов оригинала связано с таким его убеждением: «в области стиля переводчику следует хорошо усвоить поэтику автора... У каждого поэта есть свой собственный словарь, берясь за перевод, об этом должен помнить переводчик. И все сравнения, метафоры, эпитеты, параллелизмы, повторения, точные указания времени и места и прочие приемы особого, гипнотизирующего воздействия на читателя рекомендуется сохранять, жертвуя для этого менее существенным» [6, 193].

Метафоры, используемые в оригинальном тексте, русский поэт не исключает из своего перевода, например: "*he foamed at the mouth with rage he felt*" – «от злости пена бьет из губ его», "*his eyes grew deadly dim*" – «его глаза застыли в муке», "*and the struggle of death did loosen every limb*" – «смертная борьба ужасно искривила руки», "*fingers itch'd*" – «зудели пальцы».

В балладе Саути использованы эпитеты, которые были точно и образно переведены Гумилевым. К примеру: "*a sly grin came Joseph in*" – «вошел с лукавым зубоскальством Джо», "*black eyebrow*" – «бровь черная», "*ghastly eyes*" – «сумрачно смотрел», "*patent coffin*" – «патентованный гроб», "*wretched corpse*" – «труп недостойный», "*conscience was tough*" – «совесть их была надежней крепкой стали».

В период с 1750 по 1830 года в Англии действовали банды грабителей выкапывавших и кравших тела усопших для медицинских школ, которые использовали расчленение тел как метод исследования, а также это являлось мотивом для наживы. Ученики врачей сами не гнушались такой работы. Так, Саути использовал яркий эпитет в изображении ученика и главаря команды хирурга "*a sly grin came Joseph in*". Выражение "*Ghastly eyes*" означало скорый конец хирурга, и его психическое состояние, осознание этого конца.

В связи с тем, что после смерти люди боялись стать жертвами медицинских школ, появились и соответствующие ухищрения, известные как "*patent coffin*" (патентованный гроб). Сожаление хирурга переданы выражением "*wretched corpse*": он не желал стать жертвой учеников-хирургов. Дидактизм передан в выражении "*conscience was tough*" (совесть была тверда). Благородство тех, кто охраняет могилу хирурга и в первую ночь отказались от небольшой суммы денег за тело, преподносится как поучительный пример, вписывающийся в каноны религиозной и духовной этики.

Рассмотренная баллада Саути примечательна как объект изучения: сюжет, воспроизводящий историческую и культурную ситуации в современной поэту Англии потребовал от поэта-лейкиста применения народного языка, простых строфических решений. Ритмический рисунок оригинала позволяет проследить основную линию реформы английского литературного языка. Воплощение религиозно-духовных проблем, обусловленных экзистенциальными вопросами – жизни и смерти, назначения человека и долга врача, этического долга человека – сопровождается трактовкой чести и поведения человека перед лицом смерти.

Национальная концептосфера оригинала обусловила и авторскую концептосферу Саути, в которой корреляция образов, персонифицирующих жизнь и смерть (врач и могильщик), осмыслена в концептах этики (добро, милосердие, сострадание). Отсюда элементы морализаторства. Гумилев решение этических проблем включил в реалии русского церковного быта, символизирующего ценности верующих.

ВЫВОДЫ

Сопоставление национальной и авторской концептосферы баллады Саути и перевода Гумилева показало следование русским поэтом-акмеистом переводческим установкам в способах передачи образности. Отсюда единство лирических героев оригинала и перевода, что позволяет охарактеризовать аутентичность перевода на уровне коммуникативной установки Гумилева и установить близость авторской концептосферы. Передача формальной стороны оригинала: сохранение стиховедческих показателей, таких как строфика, метр и размера, близость поэтического словаря, приемов сравнения – позволяют судить о сохранении признаков баллады как романтического жанра, оперирующего философскими вопросами на примере бытийной ситуации, в переводе Гумилева.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Томашевский В. В. Пушкин и Франция. – Л.: Советский писатель, 1960. – 496 с.
Tomashevskij V. V. Pushkin i Franciya. – L.: Sovetskij pisatel', 1960. – 496 s.
- 2 Жаткин Д.Н., Рябова А. Творчество поэтов «Озерной школы» в интерпретации Н.С. Гумилева. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorchestvo-poetov-ozernoy-shkoly-v-interpretatsii-n-s-gumileva> (29.03.2020)
Zhatkin D.N., Ryabova A. Tvorchestvo poetov «Ozernoj shkoly» v interpretacii N.S. Gumileva. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorchestvo-poetov-ozernoy-shkoly-v-interpretatsii-n-s-gumileva> (29.03.2020)
- 3 Pratt L. Robert Southey, Writing and Romanticism. 2004. URL: <https://www.erudit.org/en/journals/ron/2003-n32-33-ron769/009255ar/> (30.03.2020)
- 4 Эткинд Е.Г. Поэзия и перевод. – Ленинград: изд-во Советский писатель. 1963. – 414 с.
Etkind E.G. Poeziya i perevod. – Leningrad: izd-vo Sovetskij pisatel'. 1963. – 414 s.
- 5 Smith Ch. Robert Southey and the Emergence of Lyrical Ballads. 2009. URL: <https://www.erudit.org/en/journals/ron/1900-v1-n1-ron421/005792ar/> (30.03.2020)
- 6 Гумилев, Н. С. О стихотворных переводах / Н. С. Гумилев // Собрание сочинений : в 4 т. – М. : Правда, 1991. – Т. 4. – С. 191–199.
Gumilev, N. S. O stihotvornyh perevodah / N. S. Gumilev // Sobranie sochinenij : v 4 t. – M. : Pravda, 1991. – T. 4. – S. 191–199.
- 7 Володарская Л.И. Три веки в истории русского поэтического перевода. URL: <http://sites.utoronto.ca/tsq/08/volodarskaya08.shtml> (29.03.2020)
Volodarskaya L.I. Tri vekhi v istorii russkogo poeticheskogo perevoda.
- 8 Динесман Т.Г. Предисловие к французской «Антологии русских поэтов» URL: [http://old.old.imli.ru/litnasledstvo/Tom%2085/LN85_9 Предисловие.pdf](http://old.old.imli.ru/litnasledstvo/Tom%2085/LN85_9%20Предисловие.pdf) (29.03.2020)
Dinesman T.G. Predislovie k francuzskoj «Antologii russkih poetov». URL: http://old.old.imli.ru/litnasledstvo/Tom%2085/LN85_9 Предисловие.pdf (29.03.2020)
- 9 Богатырева Т.А. Отражение культа Богородицы в древнерусской литературе: жанрово-стилевой аспект. – Дис. ... кандидата филологических наук – М., 2010. – 321 с.
Bogatyreva T.A. Otrazhenie kul'ta Bogorodicy v drevnerusskoy literature: zhanrovo-stilevoj aspekt. – Dis. ... kandidata filologicheskikh nauk – M., 2010. – 321 s.
- 10 Бедина Н.Н. Образ Богородицы и внутренняя семантика женских образов в книжной культуре Московского царства. Стеновый доклад на III Международной конференции «Комплексный подход к изучению Древней Руси». 4-7 октября 2005.

Bedina N.N. Obraz Bogorodicy i vnutrennyaya semantika zhenskih obrazov v knizhnoj kul'ture Moskovskogo carstva. Stendovyy doklad na III Mezhdunarodnoj konferencii «Kompleksnyj podhod k izucheniyu Drevnej Rusi». 4-7 oktyabrya 2005.

11 Казаков Е.Ф. Образ Богородицы как архетип русской души. // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2014 №3 (59). Т.1. – С. 206-209.

Kazakov E.F. Obraz Bogorodicy kak arhetip russkoj dushi. // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2014 №3 (59). T.1. – S. 206-209.

Материал поступил в редакцию журнала 21.04.2020

REFERENCES

- 1 Tomashevsky V.V. Pushkin and France. – L.: Soviet Writer, 1960. – 496 p.
- 2 Zhankin D. N., Ryabova A. Works of “lake” school poets in N.S. Gumilyov’s interpretation. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorchestvo-poetov-ozernoy-shkoly-v-interpretatsii-n-s-gumileva> (29.03.2020)
- 3 Pratt L. Robert Southey, Writing and Romanticism. 2004. URL: <https://www.erudit.org/en/journals/ron/2003-n32-33-ron769/009255ar/> (30.03.2020)
- 4 Etkind Y. G. Poetry and translation. – Leningrad: Sovient Writer Press. 1963. – 414 p.
- 5 Smith Ch. Robert Southey and the Emergence of Lyrical Ballads. 2009. URL: <https://www.erudit.org/en/journals/ron/1900-v1-n1-ron421/005792ar/> (30.03.2020)
- 6 Gumilyov N.S. About poetry translations / N.S. Gumilyov // Collection of works: in 4 volumes. – M.: Pravda, 1991. – Т. 4. – P. 191-199.
- 7 Volodarskaya L.I. Three periods in the history of Russian poetic translations. URL: <http://sites.utoronto.ca/tsq/08/volodarskaya08.shtml> (29.03.2020)
- 8 Dinessman T.G. Introduction to French «Antology of Russian poets». URL: http://old.old.imli.ru/litnasledstvo/Том%2085/LN85_9_Предисловие.pdf (29.03.2020)
- 9 Bogatyreva T.A. Reflexion of God’s Mother’s religion in Old Russian literature: genre and stylistic aspect. – Diss. for Doctoral degree. – M., 2010. – 321 p.
- 10 Bedina N.N. God's Mother's Image and inner significs of female images in book culture of Moscovia. Poster presentation III International Conference “Complex approach to the study of Ancient Russia”. 4-7 October 2005.
- 11 Kazakov E. F. God's Mother's Image as an archetype of Russian soul. // Journal of Kemerov State university. – 2014 №3 (59). Т.1. – P. 206-209.

Ұлттық және авторлық концептосфера мен жанры. Баллада Р.Саути аударған Н.Гумилев

А.М. Есентемирова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Мақала өзекті мәселеге арналған - көркем аударманың түпнұсқалылығының басты өлшемі ретінде шығарманың формалық жағын беру әдістері. Мақалада ұлттық және авторлық концептосфераның туындының жанрмен байланысы негізделеді. Гумилевтің көркем және коммуникативті көзқарастарына талдау жасалды – баллада эссенциясы. Гумилевтің аударма инсталляцияларының рөлі, архетиптік кескін мен сюжеттің негіздемесі ашылды. Поэтикалық шешімдер талданады. Балладалық жанрды, оның ішінде мәдени және ұлттық ерекшелігін сақтау тәсілдері зерттелген.

Материал 21.04.2020 баспаға түсті

National and author’s conceptsphere and genre. R. Southey’s ballade in N. Gumilyov’s translation

A. Yessentemirova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The article is devoted to the methods of transferring the formal side of a work as the main criterion for the authenticity of literary translation. The article explains the connection between the national and the author's conceptsphere with the genre of the work. The analysis of the artistic and communicative attitudes of Gumilyov as a translator of Southey's ballad is carried out. The article identifies the role of Gumilyov's translation attitude as well as justifies the archetypal image and the plot. The article analyses prosody solutions. The ways of preserving the ballad genre are studied and specifically in terms of cultural and national identity.

Received: 21.04.2020

УДК 82

К.Қ. Есіркепова¹, С.Ғ. Қанапина²

¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-8139-403>

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ СИНОНИМ СӨЗДЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ (Т.АЙБЕРГЕНОВ ӨЛЕҢДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Тілімізді байытатын, сөздік қорымызды молайтып тереңдете түсетін мағыналы сөздердің бірі – синонимдер. Әрбір тілдің қаншалықты дамып, жетілгендігін синонимдер арқылы байқауға болады. Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу арқылы айтпақ ойды дәл беруге, образ – бейнені әсерлі етіп жеткізуге болады. Көркем шығарманың экспрессивтік арқауы – сөз болса, оның экспрессия тудыратын күші семантикасында, мағынасы мен мағыналық реңктерінде. Қазақ тілінің бай тіл екендігі синонимдердің молдығынан көрінеді. Мақалада ақын Т.Айбергенов тіліндегі синонимдердің санын анықтау емес, оның қолдану, қайталану мүмкіншілігін, мағыналығын, тіркесімділігін, оралымдылығын, стильдік бояуын, мағыналық қызмет дәрежесін дәл тауып, нақтылай жеткізіп бере алатындығы талданды. Сонымен бірге ақын өлеңдеріндегі синоним сөздердің стильдік қолданысына қарай мағыналық, стильдік және аралас түрлерінің қолданғанын көре аламыз. Ақын өлеңдерінде синонимдердің әр сөз табына қатысты екенін де анықтадық.

Кілт сөздер: синонимдік қатар, лексикалық синоним, контекстік синоним, стильдік синоним.

КІРІСПЕ

Көркем шығарма тілінің стильдік қажеттілігі туралы ғалым Б. Шалабаев: «Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттегенде таза лингвистикалық іс – тәсілдермен шектеліп қалу жеткіліксіз. Себебі, көркем туынды, даралық көркем стиль жазушы шығармаларының көркем құрылысы ғана емес, әр жазушының шығармаларына тән мазмұн мен түр ерекшеліктері. Көркем әдебиет стилистикасында шығарманың тілін оның идеялық мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайды. Бұдан талдаудың лингвистикалық принциптері

мен әдіс – тәсілдерін әдебиеттану тұрғысынан талдаумен ұштастыру қажеттілігі туады» - деп жазса [1, 17], академик Р.Сыздық «Көркем туындының тілін лингвистикалық стилистика тұрғысынан талдау дегеніміз – тілдің жеке бөліктерін (единицаларын) түгелдеу емес, сол бөліктердің, айталық, сөздердің, тіркестердің, сөйлемдердің қолданысын, қолданыстағы көрінісін зерттеу болмақ. Нақтылай айтсақ, сол бөліктерді теріп алып, жалаң көрсете салу – көркем тілді зерттеушінің шаруасы емес, сол сөздердің қолданысы қандай мақсаттарды өтеп тұр, солар арқылы жазушы нені, қалай суреттеп тұр – осыларды тану» [2, 5] деген тұжырым жасайды.

Синонимдер көркем әдебиет тілінде өте көп кездесетін, қаламгер өз ойын жеткізуде өзіндік ерекшелігі бар мағыналы сөздер Әрбір тілдің қаншалықты дамып, жетілгендігін синонимдер арқылы байқауға болады. Тұлғалары бөлек, мағыналары жақын сөздер – көркем шығармаға қажетті тілдік құралдар болып табылады.

Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу арқылы айтпақ ойды дәл беруге, образ – бейнені әсерлі етіп жеткізуге болады. Синонимдер бір – біріне сайма – сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысының өзіне тән мағыналық реңктері бар. Көркем шығарманың экспрессивтік мәні, кейіпкер бейнесін суреттеуде ашылатын ішкі психологиялық ахуалі екендігі белгілі. Қазақ тілінің бай тіл екендігі синонимдердің молдығынан көрінеді.

Ғалым Ә.Болғанбаев: «Синонимдер дегеніміз – әр түрлі айтылғанымен, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз тобынан болған сөздер» деген [3,10].

Бұл жайында К.Аханов мынадай ой айтады: «Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді. Сөздік құрамы неғұрлым бай, орамды болады. Сөйтіп, синонимдердің молдығы – тілдің байлығын, дамыған тіл екендігін аңғартатын көрсеткіштің бірі. Синонимдерде сөздерді жете білудің үлкен мәні бар. Лексиконы синонимдерге бай адам сөз мағыналарының арасындағы нәзік айырмашылықтарды дөп басып айтуға шебер келеді. Өзара мәндес сөздердің мағыналық нәзік айырмашылықтарын жете білген адам синоним сөздердің сыңарларының айтылатын ойға дәлме – дәл келетінін тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады», – дейді [4, 173].

Синонимдердің көркем сөзде қолданылуы туралы академик Р.Сыздықова: «Синонимдер тек мағыналас (мәндес) келген сөз қатарлары ретінде лексикалық категория ғана емес, қолданыста, әсіресе көркем сөзде ең қуатты, икемді, актив стильдік құрал», – деп санайды [2, 27].

Зерттеуші ғалым К.Қ.Есіркепова болса синонимдердің көркем туынды тіліндегі маңызы туралы өз еңбегінде: «Кез келген ақын, не жазушы шығармасында бір сөздің бірнеше синонимдік қатарын жұмсай отырып, поэтикалық мәтіннің көркемдік деңгейін, бейнелілігін жан- жақты ашып көрсетуді нысанаға алады. Бұлай дейтініміз тіл байлығының көріктілігін, мәнділігін ұғынудың бір жолы деп түсіну керек сияқты», – дейді [5, 16].

Синоним сөздер ауызекі сөйлеу тілінде, тағы басқа стильдерде жиі қолданыс қабілетке ие белсенді тілдік құралдардың бірі екендігі баршамызға мәлім.. Сонымен қатар мәтінде, мәнмәтінде мағыналас сөздердің мейлінше орынсыз қайталанбау жағы да қарастырылып, шығармадағы көркем ойдың берілуі стильдік қателікке ұрынбауы да көзделуі керек. Сол себепті де мәндес сөздер көркем әдебиетте жиі қолданылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Өскелең бай тілдің басты белгілерінің бірі – синонимді сөздер. Тілдің өсіп, көркеюі үшін, бай әдеби тіл болып жетілу үшін синонимика категориясының айрықша маңызы зор. Тілдегі мақал – мәтелдер, жұмбақ, идиомдар ойды бейнелеп, меңзеп айтудан, астарлап, кестелеп, айтудан туады. Сол сықылды тілдегі синонимді сөздер, синонимді тізбектер де негізгі бір ойды әлденеше құбылтып, айтудан құралады деуге болады» [6, 217].

Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу ақынның айтпақ ойын (идеясын) дәл беру, ұсынбақ образды әсерлі етіп шығару сияқты шарттарды жүзеге асырады. Синонимдер бір-біріне сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысында өзіне тән мағыналық реңкі бар сөздер, сондықтан да олардың қолданысы, әсіресе өлең тілінде ерекше орын алады. Өйткені поэзияда әрбір сөздің мағыналық та, стильдік те жүгі ауыр көрінеді.

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл – күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Олар белгілі бір ойды тоғыз саққа жүгіртіп, тілді соншама оралымға келтіреді.

Синонимия – ұлттық тілдің айқындылығын, дәлдігін, икемділігін, бейнелегіштік күшін көрсететін тілдік құбылыс. Ақын-жазушылар шығармаларында синонимдер көркемдікті арттыруда стильдік қызмет атқарады, ерекше бейнелілікті береді. Сөйлемнің экспрессиялық болуын нығайтады. К.Аханов тұжырымына жүгінсек: «... бірнеше сөз бір ұғымның атаулары ретінде қолданылуы мүмкін. Мысалы, байсалды, салмақты, сабырлы, байыпты деген сөз-өзара синонимдес сөздер, әр басқа ұғысды білдіретін атаулар» [4, 172].

Академик М.С. Серғалиев синонимдер мен контекстік синонимдер туралы мынадай пікір айтады: «Жалпыға белгілі болып отырғандай, жүйелі деп аталатын синонимдерге мәтіннен тысқары күйінде де мағыналық жағынан жақын немесе тепе – тең келетін сөздер жатады. Мәселен, көршілес, қатарлас сөздері осы қалпында синонимдік қатар жасай алады. Ал қанаттас сөзін мұндай жағдайда бұл екі сөзбен синоним деу қиын. Оның есесіне, сөйлем ішінде автордың мақсатына сай синонимдік қызмет атқаруы мүмкін. Мұндай синонимдердің контекстік синонимдер деген атау алуы әдетке айналып кетті» [7, 166].

Т.Айбергенов лирикасындағы синонимдердің әр түрлі тілдік бірліктер арқылы жасалуын байқауға болады. Өлең жолдарындағы синонимдердің етістік арқылы жасалуы көркем бейненің іс-әрекетін нақты көрсетсе, зат есім формасында келген синонимдер лирикалық кейіпкердің ойын, ішкі - жан дүниесін суреттеуде жиі қолданыс тапқан. Адамның көңіліндегі жайсыздықты табиғат мезгілімен астастыра жеткізген зат есімнен келген сөздердің өзіндік мәні ерекше.

Келесі өлең жолдарына келер болсақ :

Бұл **өмірде** бір күн қызық бір күннен,

Көңілдердің қылауы жоқ кірбіңнен.

Дүниені желпіндіріп ойменен,

Тоқсан таудың ортасында тұрмын мен

«Тау жолында» [8, 19].

Ақын өлеңдерінде синонимдердің қатар келуі, белгілі ойды толықтыра түсу үшін, нақтылап дәлелдей беру үшін қолданады. Синонимдерді стильдік ыңғайда қолдану суреткердің шеберлігін көрсетеді. Синонимдік қатар көркем шығарманың образдылығы мен эстетикалық сымбатын арттыра түседі.

Зерттеуші М. Б. Нұрғалиева: «Лексикалық синонимдер жазушы стилінде ұғым-түсініктің атауын нақытылау үшін қолданылады», – дейді [15, 5].

Бұл шумақтағы “өмір-дүние” сөздері биік философиялық ұғымды білдіреді. Талданған мағыналас сөздер қын поэзиясындағы басқа да өлең шумақтарында кездеседі. Синоним сөздер поэзия тілінің стильдік ыңғайын келтіріп, суреткердің шеберлігін көрсетеді, көркем шығарманың образдылығы мен эстетикалық сымбатын арттырады.

Мысалы:

Қарар еді онда **әлем** де маған көз қанбай.

Сағыныштардың керуеніндегі саз қандай!

Көшер еді онда **дүние** түгел, **Жер** түгел,

Ормандар, таулар жұпар иісімен қозғалмай...

«Жазғытұрғы тоғыстың әуіріндей » [8, 70].

Бұл мысалда ақын дүние сөзімен қатар әлем, жер деген мағыналық синонимдерді шебер қолданып, ойға ой үстемелеп отыр.

Ал мына бір өлең жолдарында ақын осы мағынадағы **ғалам, тірлік, жер, әлем** сияқты мағыналық синоним сөздерді стильдік тұрғыдан ұтымды жұмсаған:

Құшақтап кірем **ғаламды**.
 Қиялдың маздап ой-қыры
 Келемін болып тас керең.
 Қайралып кетіп кей күні
 Шабылып қайтам тасқа мен.
Тірлікті жатқан қоздатып
 Мен мынау **Ата – Жердеймін**.
 Жанымның отын маздатып,
 Түнде дамыл көрмеймін.
 Қалғыма, **әлем**, мен саған
 Бәрібір тыным бермеймін

«Оралам үйге кейде мен» [8, 104-105].

Бір шумақтың өзінде ақын мағыналық синоним болатын төрт сөзді әртүрлі тармақта қолдану арқылы өлеңдегі негізгі ойды жеткізуде әрқайсысын өз орнында ұтымды беріп отыр.

Адам бойындағы толқынысты білдіруде ақын төменде берілген өлең жолдарында *қайғы-азап, қайғы-мұң, қайғы-қасірет* синонимдік қатарларын алған. Үшеуінде де синоним сөздердің өлеңдегі қызметтері анық, суреткердің өмір жолында кездескен қиыншылықтары, жан дүниесіндегі арпалысы дәл көрініс тапқан. Әрбір шумақтағы алынған синоним сөздерде негізгі мағына ретінде – *қайғы* сөзі алынған. “Қайғы” сөзімен қатар келген “азап”, «қасірет», «мұң» сөздерін тіркестіріп қолдану арқылы, аталған тілдік құрылымдар мәтінде ұғымды тереңдету мақсатында жұмсалмай, шумақтағы сөз байлығын арттыру мақсатында да қызмет атқарып тұр.

Мысалы:

Қайғы, азап – бәріне де ар көніп,
 Тайды талай ақ жүрегі әр көрік.
 Мені өмірге жетелеген жеңгелер,
 Әлі де жүр бір перзентке зар болып.
 «Достық үшін қол жетпестен құс ілген» [8,126].

Жалынан тарта шапсам қай күреңнің,
 Мен қатар қуаныш пен қайғыны емдім.
 Туған жер, халқын сүйген азаматқа,
 Екен ғой таусылмайтын **қайғы** мен **мұң**.
 «Жалынан тарта шапсам қай күреңнің» [8, 126].

Қайғың болса тартайын **қасіретін**,
 Ғұмыр болса көрейін пәк суретін.
 Пәк суретін ғұмырға кез болайын,
 Достар түгел көретін көз болайын,
 Әйтеуір мен тынымсыз қозғалайын.

«Жолдар, жолдар...» [8, 29].

Ақын шығармаларында бірнеше синонимдік қатарларды бір өлең ішінде өнімді қолдану да байқалады. Мысалы:

Бала күннен тартып мінсең ат жалын,
 Онда сенің көкірегің **от, жалын**.
 Білдің онда не екенін **бәйгенің**,
 Бұл өмірде **жарыс** емес қай күнің?
 Ақ жазықтан ағып ұшып өттің бе,

Барар жерге қас қаққанша жеттің бе?
 Өкшелесіп өзің теңдес жас кілең,
 Зуладың да жұлдыздардың астымен.
 Кес-кестеген саң аңғардан қарғып-ақ,
 Кеткен шығар сені ап ұшқан **арғымақ**.
 Қапталыңда қаптап қалып гүл қалың
 Шарбы бұлттан шаршы орамал бұлғадың.
 Арманыңды қалдың бәлкім алқымдап,
 Жатты күліп қарлы өзендер қарқылдап.
Тұлпарыңның тұяғында тас балқып,
 Өттің бәлкім туған жерді дастан қып.
 Қуаныш пен жаңында үрей арбасты,
 Бәлкім сенің жануың алғашқы.
 Сен қатпарын жазды алдыңнан сағым – қыр
 Бәлкім сенің сағындырған шағың бұл.
 Өзегінде өзгеше **алау** лаулады,
 Болып бейне **жер - дүние** аумағы.
 Мөлдіреттің көздің ыстық бір селін.
 Бәлкім мөлдір махаббатың бұл сенің.
 Ой мен қырдан орғып өту арқылы
 Қалды бәлкім көзінде **оттар** жарқылы

«Шабандозбен әңгіме» [8, 55-56].

Алынған көлемді шумақта от-жалын-алау, бәйге-жарыс, тұлпар-арғымақ, жер-дүние сияқты синонимдер кездеседі. Осы бір мысалдың өзі Т.Айбергенов тілінің стильдік айшығын танытып тұр.

Ақын синонимдік қатарларды қолдану арқылы өзінің шығармашылық бай лабораториясын көрсетеді.

Тіліміздегі бұрыннан бар дәстүрлі синонимдерді, контекстік, стильдік синонимдерді тек образ үшін емес, өлеңнің көркемдігін, экспрессивтік-эмоционалдық бояуын айқындай түсу үшін тауып, қолдана білген. Өлең жолдарында синонимдердің екеуін, үшеу- төртеуін қатар келтірудің үлкен стильдік мәні болса, синонимдік қатарды мақсатты түрде қолданып, әр сөздің қызметі, міндеті, әсері, бояуы айқын, нақты, мағыналы жұмсалғандығы байқалады.

Ақын өлеңдерінің тілінде синоним сөздер сөз қайталауын болдырмау, нақты бір ұғымды немесе құбылысты жан-жақты сипаттау мақсатымен және суреттелетін құбылысты, ұғымды толықтай ашып көрсету, айтар ойға ой үстемелеу мақсатында қабаттастырыла да қолданылған. Мысалы, келесі өлең үзінділерінде Т.Айбергенов өз ойын қайталамас үшін синонимдік қатарларды қабаттастыра қолданып, айтар ойға ой қосып, мағыналас синоним сөздерді контекстік тұрғыдан ұтымды тізбектейді. Бұл тәсіл ақын өлеңдерінен жиі байқалады:

Қыруар шаттық, қыруар қайғы бар менде,
 Ой менен қырға жүгірген тынбай дедектеп.
Намыспен де, адамдықпен де, армен де,
 Аялар оны ақ жүрек қана керек тек

«Қос шектер» [8, 34].

немесе:

Арманның жүгін алысқа тартқан нарың бұл,
 Ортаңнан шыққан орта түспейтін дарын бұл.
 Сен – көлсің үлкен, қайықтағыны тербеткен,
Аяулы, іңкәр, ақмандай, ақсұңқарың бұл

«Ортаңа келді өз балаң» [8, 128].

сондай-ақ:

Жатқандар анау жасантып жапан суарып,
Қимасым менің, **сырласым** менің, **бауырым**.

Жүктеді маған көтер деп бүгін дәуірім,
 Бүгінгі түн мен ертеңгі таңның ауырын

«Бүгінгі түн мен ертеңгі таңның ауырын» [8, 125].

Алынған мысалдарда «намыс, адамдық, ар», «аяулы, іңкәр, ақмандай, ақсұңқар», «қимасым, сырласым, бауырым» мағыналық синонимдік қатарларын ақын бірде адамға тән асыл қасиеттердің сырын ашу үшін, бірде лирикалық қаһарман келбетін суреттеу үшін контексте мағыналары айырықша жақындасатындықтан бірінен соң бірін қатарластыра жұмсайды. Т.Айбергенов синонимдерді стильдік мақсатта жұмсауда ойды қайталамас үшін өлеңнің эстетикалық қызметін күшейтіп, нақты беруде ерекше, айтпақ ойын (идеясын) дәл бергендігін байқауға болады.

Жұмылғанша, сөнгенше қарашығым,
 Таба алам ба жанымның жарасымын.
 Мүмкін емес тыншуым теңіз көрмей,
 Өйткені мен көктемнің баласымын

«Мүмкін емес тыншуым теңіз көрмей» [8, 140].

Ержеткенше, адам боп бастыққанша

Ағалардан көрдік біз достық қанша!

Қартайды ғой біз үшін талайлары

Жер бетінде жарар деп жастық қалса.

«Ағалардан көрдік біз достық қанша!» [8, 90].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда алынған мысалдарда синонимдік қатарлар контексте мағыналары жуықтатылған етістіктер арқылы жасалған. Бұлар өлеңде бір бірінің мағынасын толықтыруды көздейтін стильдік мақсатта жұмсалып тұр. Т.Айбергенов тарапынан жұмсалған етістік тұлғалы синонимдердің де міндеті, әсері, бояуы айқын, нақты, мағыналы екеніне көзіміз әбден жетті.

Поэзия тілі синонимдерге бай болып, ойды жеткізуде өз орнында жұмсалса, өлеңнің мазмұны шынайы, бейнелі болады. Ендеше, Т.Айбергенов өлеңдеріндегі синонимдер де поэтикалық тілдің ұшқырлығын, өлең сөз тілінің әсерлілігін танытатындай стильдік жүкке ие деген қорытындыға келеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 128 б.

Shalabaev B. Kórkem proza tili. – Almaty: Bilim, 1994. – 128 b.

2 Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 232 б.

Syzdyqova R. Sóz qudireti. – Almaty: Atamura, 2005. – 232 b.

3 Болғанбаева Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы. Ғылым: 1977. – 150 б.

Bolganbaeva Á. Qazaq tilindegi sinonimder. Almaty. Gylym: 1977. – 150 b.

4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы. 2002. – 180 б.

Ahanov K. Til biliminiń negizderi. – Almaty. – 2002. – 180 b.

5 Есіркепова К.Қ. 1960-80 жылдардағы әйел-ақындар поэзиясының тілі (Ф.Оңғарсынова, М.Айтқожина, А.Бақтыгереева, К.Ахметова шығармалары негізінде). – Қостанай: Центрум, 2010. – 152 б.

Esirkepova K.Q. 1960-80 jylardagý áiel-aqyndar poeziasynyń tili (F.Ońgarsynova, M.Aitqojina, A.Baqtygerееva, K.Ahmetova shyǵarmalary negizinde). – Qostanai: Tsentrym, 2010. – 152 b.

6 Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 1974. – 199 б.

- Balakaev M., Janpeisov E., Tomanov M. Qazaq tiliniñ stilistikasy – Almaty, 1974. – 199 b.*
 7 Серғалиев М. Стилистика негіздері. Алматы. 2006. – 176 б.
Sergaliev M. Stilistika negizderi. – Almaty, 2006. – 176 b.
 8 Айбергенов Т. Аруана – бауыр дүние. Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.
Aibergenov T. Arýana – baýyr dúnie. Almaty: «Atamura», 2003. – 208 b.

Материал 29.01.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Shalabaev B. the Language of literary prose. – Almaty: Znanie, 1994. – 128 p.
- 2 Syzdykova R. Power of the word. – Almaty: Atamura, 2005. – 232 p.
- 3 Bolganbaev A. Synonyms in the Kazakh language. Almaty. Science: 1977. – 150 p.
- 4 Ahanova K. Basics of linguistics. Almaty. 2002. – 180 p.
- 5 Esirkepova K. K. the Language of poetry women poets of the 1960-80 years (based on the works of F. Ongarsynova, M. Aitkozhiba, S. Baktygereeva, K. Akhmetova). – Kostanay: tsentrum, 2010. – 152 p.
- 6 Balakaev M., Zhanpeisov E., Tomanov M. Stylistics of the Kazakh language. Almaty, 1974 – 199 p.
- 7 Sergaliev M. Basics of stylistics. Astana. – 2006 . – 176 p.
- 8 Aybergenov T .. Aruana-native life. Almaty: Atamura, 2003. – 208 p.

Стилистические особенности синонимов в поэтическом тексте (на примере стихотворений Т. Айбергенова)

К.К. Есиркепова¹, С.Г. Канапина¹

¹Костанайский государственный педагогический университет имени У.Султангазина, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан

Синонимы являются значимыми словами, которые обогащают язык, словарный запас и обладают глубоким смысловым значением. С помощью синонимов можно наблюдать, насколько развивается и совершенствуется язык. Выбрав синоним из синонимичного ряда можно точно, красочно, образно донести свою мысль. Экспрессивная основа художественного произведения – это слово, а его сила, вызывающая экспрессию, кроется в семантике, значении и смысловых оттенках слова. Богатство казахского языка основано на его многообразии синонимов. В статье проанализированы не количество синонимов, которые использованы в поэзии Т. Айбергенова, а особенности их использования, возможности повторения, смысл, сочетание, стилистическая окраска, степень смысловой деятельности. Кроме того, в стихах поэта мы нашли применение смысловых, стилистических и смешанных форм синонимов в зависимости от их стилистического выражения. В стихотворениях поэта использованы синонимы, представленные каждой частью казахского речи.

Материал поступил в редакцию журнала 29.01.2020

Synonymous words in the poetic text style activity (on the basis of poems of T. Aibergenov)

K.K. Esirkepova¹, S.G. Kanapina¹

¹U.Sultangazin Kostanay state pedagogical University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan

Synonyms are one of the significant words that enrich the language, vocabulary of the language and have a deep semantic meaning. Using synonyms, you can see how the language is developing and improving. By choosing a synonym from the synonymous series, you can accurately, colorfully, figuratively convey your idea. The expressive basis of a work of art is the word, and its

power to evoke expression lies in the semantics, meaning, and semantic nuances of the word. The richness of the Kazakh language is based on its variety of synonyms. The article analyzes not the number of synonyms that are used in T. Aibergenov's poetry, but the possibilities of its use, the possibility of repetition, meaning, combination, stylistic coloring, and the degree of semantic activity. In addition, we can see that semantic, stylistic and mixed forms of synonyms were used in the poet's poems, depending on their stylistic expression. The poet's poems use synonyms for each part of speech.

Received: 29.01. 2020

ӘОЖ 378.1.147

Г.Ж. Искакова

«Филология» мамандығының PhD-докторанты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>

КӨРКЕМ МӘТІНДЕ АВТОР МОДАЛДЫЛЫҒЫН ОРТАҚ ТӨЛ СӨЗ АРҚЫЛЫ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада көркем мәтінде автор модалдылығын білдірудің ең белсенді тәсілдерінің бірі – кейіпкерлердің ішкі әлемін бейнелеудің үлкен мүмкіндіктеріне ие ортақ төл сөздің өзіне тән белгілері қарастырылады. Ортақ төл сөз жазушыға автордың өзіндік ұстанымын кейіпкердің ұстанымымен ұштастыруға мүмкіндік береді. Мұнда ол бөгде адамның сөйлеу тілінің ерекшеліктерін, яғни шығарма кейіпкерінің сөйлеу әдебін көрсетеді. Ортақ төл сөзде төл сөзге тән эмоционалды реңк әдеби кейіпкердің атынан емес, автордың, көркем шығармадағы өзінің кейіпкерінің ойлары мен сезімдерін білдіретін, сөйлеу әдебімен байланыстыратын баяндаушының атынан жеткізіледі. Бұл әдіс ХІХ-ХХ ғасыр жазушыларының әдеби шығармаларында кең қолданылды.

Қазіргі прозадағы автор модалдылығын білдіру тәсілі ретінде ортақ төл сөз категориясының белгілері мен қызметі анықталады. Құрылымдық принцип тұрғысынан көркемдік-стилистикалық тәсіл ретінде ортақ төл сөздерді жіктеуге әрекет жасалды. Ортақ төл сөздің төрт құрылымдық түріне талдау жасалады.

Тірек сөздер: ортақ төл сөз, авторлық модалдылық, авторлық бағалау, стилстикалық тәсіл, әдеби кейіпкер, антропоморфизм, төл сөз, төлеу сөз, жай сөйлемдер, ішкі монолог.

КІРІСПЕ

Қаһарманның дүниетанымын да, оның басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасын да, сырт тұлғасын да, оны қоршаған ортаның сипатын да және олардың шынайы көркем тілмен суреттелуін шығарманың көркемдік қуатын арттыратын компоненттерге немесе факторларға жатқызуға болады. Қандай туындының да негізгі тірегі, басты арқауы адам екені ежелден мәлім. Сондықтан адамның ой-түйсігі, мінез-құлқы, сөзі және солардың арасындағы үйлесімділік, сәйкестік әлгі аталған компоненттердің жетекшісі болса керек [1, 121].

Жалпы көркем шығарманың тілі – сезімнің, толғаныстың, сөздің, ойдың бірыңғай ағыны іспеттес әсер қалдырады. Бірақ бұл ағын көп үнді, көп дауысты. Сол әр түрлі дауыстардың ішінен автор бағытын, автор модалдылығын айқындау – өте маңызды мәселелердің бірі.

Автор модалылығы – мәтінде автордың хабарланатын ақпаратқа қарым-қатынасының, оның тұжырымдамасының, көзқарасының, ұстанымының, оның құндылықтар бағдарының, оқырманға хабарлау үшін тұжырымдалған өрнегі. Мәтінге берілетін авторлық бағалау әрқашан ойды жеткізудің тиімді тәсілдерін іздестірумен тығыз байланысты. Бұл қарым-қатынасты білдіру және бағалау тәсілдері әр автор үшін әр түрлі, өйткені оқырманға мәтін арқылы жеткізілетін ойды беру тәсілдерінің мақсаты, бағыты әр түрлі.

Көркем мәтінде автор модалдылығын білдірудің ең белсенді тәсілдерінің бірі – кейіпкерлердің ішкі әлемін бейнелеудің үлкен мүмкіндіктеріне ие *ортақ төл сөз* болып табылады. Біздің зерттеуіміздің мақсаты – қазіргі прозадағы автор модалдылығын білдіру тәсілі ретінде ортақ төл сөз категориясының белгілері мен қызметін анықтау. Зерттеу материалы Ш.Айтматовтың "Жанпида" романы болып табылады.

Ортақ төл сөздің өзіндік табиғаты, көркем шығарма құрылымындағы көркемдік, стильдік қызметтері қазақ филологиясында аз зерттелген мәселе. Зерттеуші Х.Кәрімов ортақ төл сөзді "қос үнді сөз" деп атап, келесідей сипаттама береді: «Қос үнді сөз – автор мен қаһарманның субъективтік көзқарастарын бірге салыстырып, үйлестіруге мүмкіндігі бар стильдік тәсіл. Оның маңызды белгісі – баяндаудың объективті бағытына кейіпкердің субъективті бағытының қосылатындығында, баяндалған жайға кейіпкердің ортақтығында. Әңгіме баяндаудың қос үнділігінде» [2, 71-72].

Ал А.Әбілқаев ортақ төл сөз жөнінде: «Ортақ төл сөздің кәдімгі төл сөзден де, төлеу сөзден де өз алдына ерекшелігі: ол автор сөзінің түсінік сөзін қажет етпейді. Екіншіден, мұның интонациясы, өзіне тән сөздері және синтаксистік құрылысы төл сөзге ұқсағанымен, біреудің өз аузынан айтылған нақты төл сөз емес, оның атынан автордың топшылағаны түрінде болады. Бұл жағынан ортақ төл сөз төлеу сөзге жақындайды. Алайда мұнда төлеу сөзге тән байланыстырушы дәнекерлер және біреудің сөзі, ойы бар екенін көрсететін айтуға, ойлауға байланысты етістіктер қатыспайды» [3,73].

Ғалым Б.Шалабай: «Ортақ төл сөз суреттеліп отырған жайға автор көзқарасы мен кейіпкер көзқарасын біріктіріп, бір құрылым бойында беретін баяндау тәсілі», – деп анықтама беріп, келесідей белгілерін атап көрсетеді: «Ортақ төл сөз белгілі бір тілдік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Егер семантикалық жағынан ортақ төл сөздің пайда болуының белгісі қос үнділік болса, формалық жағынан оған қоса мынадай белгілерін атауға болады.

Біріншіден, контексте автор сөзінен шақтық жағынан ерекшеленеді. Егер автор сөзі өткен шақ формасында келсе, ортақ төл сөз осы шақ не келер шақ формаларында келеді.

Екіншіден, ортақ төл сөз көбіне сұраулы, лепті сөйлемдерден жасалады. Хабарлы сөйлем болғанның өзінде автор сөзінен экспрессивтік-эмоциялық бояуы жағынан ерекшеленіп тұрады.

Үшіншіден, ортақ төл сөзде кейіпкер тіліне тән одағай, қаратпа, қыстырма және модаль сөздер мен қайталанған сөздер, есімдіктер жиі кездеседі.

Төртіншіден, онда жақсыз, жалпылама жақты, белгісіз жақты, атаулы сөйлемдер, басқа да эллипсис, инверсияланған сөйлемдер көптеп қолданылады» [4, 35].

Аталған ғалымдарын пікірлерін ескере келе, ортақ төл сөз – бұл төл сөз және төлеу сөз элементтерін біріктіретін, суреттеліп отырған жайға автор көзқарасы мен кейіпкер көзқарасын біріктіріп, бір құрылым бойында беретін баяндау тәсілі деген қорытынды жасаймыз. Ортақ төл сөзде әдеби кейіпкердің сөйлеу мәнері, төл сөзге тән эмоционалдық реңкі бейнеленеді, бірақ ол кейіпкердің атынан емес, автордың, яғни әңгімешінің атынан беріледі. Бұл жағдайда автор кейіпкерінің ойы мен сезімін өзінің ойы мен сол оқиғаға деген сезімін, кейіпкердің сөзімен береді. Нәтижесінде екі жақты, яғни автор мен кейіпкер ортақтығы пайда болады: кейіпкердің "ішкі сөзі", оның ойы, көңіл-күйі беріледі, бірақ оның орнына автор сөйлейді; оқиғаны объективті бағалау кейіпкерді қабылдау призмасы арқылы беріледі. Төлеу сөз бен ортақ төл сөз етістік пен есімдіктің ауысуы, бағыныңқы сөйлем арқылы берілуі жағынан ұқсас келеді.

Ортақ төл сөз әртүрлі формада: сөздер мен сөз тіркестері түрінде де, жай сөйлемдер мен сұраулы және лепті сөйлемдер, ішкі монолог түрінде де көрініс табады. Ортақ төл сөзді автор көркем мәтіннің кез келген бөлігінде автор модалдылығын жеткізу құралы ретінде қолданады. Сондықтан ортақ төл сөзді қолдану жолдарын жіктеу, осы терминнің мәнін ашу, оның стилистикалық қызметін анықтау, сондай-ақ, автор модалдылығын берудің тәсілі ретінде ерекшелігін ашып, талдау маңызды. Ортақ төл сөзді қолдану жолдарын жіктеудің негізгі талабы – мәтіннің біртұтастығы. Сол себепті әр түрлі құрылымдық ерекшеліктерді ескере отырып, ортақ төл сөз типологиясын ұсынуға әрекет жасадық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Құрылымдық тәсілге сәйкес ортақ төл сөздің төрт түрін бөліп көрсетуге болады: 1) сөз және сөз тіркестері түріндегі ортақ төл сөз; 2) жай сөйлемдер немесе құрмалас сөйлемнің бір компоненті түріндегі ортақ төл сөз; 3) кеңейтілген түрдегі ортақ төл сөз; 4) күрделенген ортақ төл сөз.

Ортақ төл сөздің әрбір түріне жеке-жеке тоқталып өтелік.

1. Сөздер мен сөз тіркестері түріндегі ортақ төл сөз.

Ортақ төл сөздің бұл түрінде шығарманың негізгі ойын, идеясын автор жүргізеді, бірақ арасында кейіпкерге өз сөзін айтуға мүмкіндік береді. Ортақ төл сөз мұнда жеке сөздер мен тіркестер түрінде қолданылып, кейіпкер арқылы көрініс табады, бірақ авторлық контекстпен қоса беріледі. Ол жеке ойды білдірудің жолы емес, кейіпкердің көзқарасын көрсетеді, мысалы: *1. Гришан жортуылышыларға наша тартуға рұқсат еткенде, оған әдейі қыр көрсеткісі келгенін Авдий де түсінді. Ал көр, бәлем дегендегісі (Ш.Айтматов 195-бет); 2. Инганың күтпеген жерден келуінен Авдийдің есі шыққаны сонша, оның не айтып отырғанын бір керемет түйсік арқылы ғана нобайлады. ... Рас, оның бұл сықыптың Инга Федоровна температурасы көтерілгендіктен зой деп қалуы мүмкін [5, 289].*

Ортақ төл сөздің осы түрін пайдалану кезінде кейіпкердің сөздерін анықтау үшін мағыналық белгілерге жүгіну керек, өйткені "автор сөзі" мәтіндегі хабарды кейіпкер сияқты хабарлап, кейіпкердің көзқарасын көрсетеді, бұл жағдайда мәтіндегі ақпарат бөгде көзқараспен және тиісінше – бөгде сөзбен беріледі. Сөздер мен сөз тіркестерінің авторы үшін "жат екенін" анықтау үшін, сондай-ақ болжамды ортақ төл сөз қамтитын мәтінді кейіпкерлердің сөзімен және автордың әңгіме стилімен салыстыру керек. Таза мағыналық белгілерден басқа, бұл типтегі ортақ төл сөзде кейде автордың жеке қолданысындағы сөздері, яғни "объективті" сигналдары кездеседі: *Мүлде бейтаныс дауыс аспан астын азынатып бара жатқан соң, Тасшайнар да шыдай алмай төбешіктің үстіндегі қаншығының қасына жүгіріп шықты. Екеуі де үрейленіп, кейін шегіне берген, өйткені әуеде бір сұмдық құс тұмсығымен жер сүзе жаздап, тамұқ дауысты гүрілмен бір қанатына қисая ұшып келеді, оның соңын ала тағы бір сондай сұмдық самұрық көрінді. Бұл – вертолеттер еді[5,34].*

Бұл мысалда «*бір сұмдық құс тұмсығымен*», «*тамұқ дауысты гүрілмен*», «*сұмдық самұрық*» деген сөз тіркестері бір жағынан авторға «жат» тіркес, ол бөрілердің түйсігіндегі вертолетті қабылдау екенін көрсетсе, бір жағынан автордың сөз қолданысы, яғни авторлық контекстен екені көрініп тұр.

Көріп отырғанымыздай, ортақ төл сөз келтірілген мысалдарда авторлық баяндау синтаксистік шекарадан шықпайды, авторлық баяндаудың құрылысын бұзбайды. Ортақ төл сөз бен авторлық сөз арасындағы шек өшіріледі, бұл ортақ төл сөз осы типтің ерекшелігі болып табылады. Кейіпкерге авторлық қарым-қатынас, оның бөгде сөзге берген бағасы – оң немесе теріс – жиі пайдаланылған бөгде сөздің семантикасында көрсетіледі.

2) Жай сөйлемдер немесе құрмалас сөйлемнің бір компоненті түріндегі ортақ төл сөз.

Ортақ төл сөздің бұл түрінде кейіпкерлердің жеке ойларын береді, ол аяқталмаған немесе аяқталған болуы мүмкін, мысалы:

1. Аққұртқа көзінің қиығымен гана байқап қалды: киіктердің қалың ортасында қасқырлар көсіле сілтеп, бауырын барынша жазып ұшып келеді. Әне, тұла бойы тұңғыштары: үрейден көзі шарасынан шыға жан ұшырған Дәубас, қатарында Желаяқ; оларға әрең ілесіп, сілесі қатқан Аяулы анау; ақылынан адасқандай алақ-жұлақ етіп, жанында Тасшайнар безіп барады. Ой, дүние-ай, десеңші, бүкіл Мойынқұмның қаһарлы қожасындай болып жүрген Тасшайнардың сықытын-ай. Көк көз Аққұртқаның аңсағаны осы ма еді! [5, 38].

Ортақ төл сөз бұл жағдайда синтаксистік түрде авторлық әңгімемен тығыз байланысып қана қоймай, сонымен қатар мағынасы жағынан да автор әңгімесінен тыс қалмайды.

Антропоморфизм – адамның бейнесі мен оның қасиеттерін жансыз заттарға, жануарларға, өсімдіктерге, табиғи құбылыстарға, табиғаттан тыс заттарға, абстрактілі ұғымдарға және т. б. ауыстыру [6].

Антропоморфизм – бұл тіл, бейнелеу өнері мен әдебиеттің номинативті құралдары арқылы көрініс табатын дүниетанымдық тұжырымдаманың бір түрі. Бұл тұжырымдамаға сәйкес антропоморфизмнің нысандары – жансыз заттар, тіршілік иелері және ойдан шығарылған аңдар, олардың адамдық болмысы жоқ, бірақ адами қасиеттерге ие. Сонымен бірге, антропоморфты нысандарға адамның мінез-құлық қасиеттері тән: олар адамдар сияқты сезіне, сөйлесе алады, ойлана біледі, уайым мен эмоцияларды сезіне алады, яғни адамның маңызды әрекеттерін орындай алады [7, 210].

Антропоморфизм – автор модалдылығы аясын қалыптастырушы тұлға. Автор модалдылығы мен антропоморфизм әрекеттесуі нәтижесінде кейіпкер өміріндегі автордың ойы бойынша жасалған фактілер мен құбылыстар бейнелік тұрғыдан қайтадан ұғынылады. Жоғарыда келтірілген мысалда автор көркем шығармада жыртқыш аңға адамша есім (Аққұртқа) беріп, адамның сана-сезімін береді.

Ортақ төл сөздің бұл 3, түрінің негізгі белгілері, ең алдымен, шақ категорияларының ауысуы, модалдылықтың өзгеруі, жалғаулықсыз сөйлемдердің қолданылуы.

Ортақ төл сөздің сипатталған бұл түріндегі анық белгілер тіпті автор сөзімен ауысып, кезектесіп отырғанда да көзге түседі, салыстырайық:

Шырқырап жүріп шындық іздегені, сондағы көрген-білгені, өзінің жаңа Құдай жолында өзеурегені – бәрі-бәрі енді зая кетіп, жапа шегіп жатыр. Тірі қалу мүмкіндігінен бас тартып, өзін-өзі аямағанда не тапты? Анау-мынау ұсақ-түйек болса бір сәрі-ау, әңгіме өз өмірі туралы емес пе еді, не бары үш-ақ сөз: "Гришан, жан сауға!" десе жетіп жатыр еді ғой. Бірақ ол осы сөздерді айтпады [5, 203].

Келтірілген мысалда авторлық баяндаудан басталған күрделі сөйлемдердің бөліктері болып табылатын ортақ төл сөз фрагменттері кейіпкерлердің сөйлеу сипаттамасына сәйкес келеді. Мәтіндегі біртұтас тиянақты ойды оқырманға түсінікті етіп жеткізуде автордың өзі ұсынып отырған ақпаратқа қатысын, пікірін, көзқарасын, көңіл-күй сезімдерін, яғни автор модалдылығын әр түрлі тілдік тұлғалар мен әдіс-тәсілдер арқылы жеткізеді. Автор лепті, сұраулы және аяқталмаған сөйлемдерді қолдана отырып, кейіпкерлердің эмоциялық және баяндаушылық реңкімен қанықтырады.

Бұл мысалда ортақ төл сөз авторлық баяндаумен бір жағынан тығыз байланысса, бір жағынан кейіпкерлердің экспрессивті сөздері арқылы авторлық баяндауды бейтараптандырады. Және бұл контраст кейіпкерлердің сөйлеуі мен авторлық сөйлеудің тұрақты кезектесуінің арқасында артады.

Ортақ төл сөздің бұл түрінде ортақ төл сөз белгілері ретінде шақ категорияларының өзгеруі және лепті сөйлемдер арқылы модалдылықтың өзгеруі арқылы көрініс табады.

3) Кеңейтілген ортақ төл сөз.

Ортақ төл сөздің бұл типі ашық, экспрессивті түрде іске асырылады. Осының салдарынан ортақ төл сөздің бұл түрі өзінің алғашқы екі түрінен кең таралуымен және эмоциялық қанықтығымен ерекшеленеді. Егер жоғарыда қарастырылған ортақ төл сөздің екі түрі кейіпкердің көзқарасын білдірсе және оның жеке ойларын білдірсе, онда бұл түрге ішкі

күрес, сана процесін, кейіпкерлердің психологиялық күйзелісін білдіретін ортақ төл сөз кіреді. Бұл жерде автор жоқ сияқты, кейіпкерге өз орнын бере отырып, әнгімелеудің субъективті-бағалау жоспарынан барынша жойылады. Мәтінде бұл түрді пайдалану кезінде автор және ортақ төл сөз арасындағы шекара анық байқалады, мысалы:

1. Пойыз арындап келе жатыр. Авдий байқайды, – жортуылшылардың жүйкесі жүндей түтіліп-ақ тұр: *қайтер екен, вагондарға тез ырышып міне алар ма екенбіз, қандай пойызға тап болдық, ал егер ылғи цистерналар болса ше, онда қайттік?* – деген сұрақ бәрінің де көкейінде сұңқылдап тұр. *Ал енді, бетін аулақ қылсын, егер қарауылы бар әскери эшелон болса ше? Онда сорладым дей бер* [5, 189].

2. Неге екені белгісіз, Авдий Каллистратов әлгі әйел туралы ойлай бергісі келеді, ойлай бергісі келеді-ау, бірақ есте қаларлықтай ештеңе де болған жоқ қой: кенет келді, кенеттен кетті де қалды – бар болғаны сол-ақ. *Дегенмен, кім ол, қайдан пайда бола қалды? Жүрісіне қарағанда, әйтеуір, бір жақтан келді. Бірақ неге келді? Айдалада ондай әйелдің не шаруасы болмақ?..* [5, 148].

Берілген бірінші мысалда автор жортуылшылардың сол жағдайдағы күйлерін кейіпкердің ойлары арқылы бере отырып, өзі субъективті-бағалау жоспарынан мүлдем шеттетіледі. Ал екінші мысалда Авдийдің Инганы алғаш көрген сәтіндегі жай-күйін суреттей келе, әрі қарай кейіпкерге сөйлеуге мүмкіндік береді.

Бұл мысалдарда бірінші кезекте, көп мағыналы синтаксистік құрылымдармен, авторлық сөйлеуден интонациялық және құрылымдық жіктелінуімен ерекшеленіп тұрады: сұрау дәрежесі әркілі сұраулы сөйлемдер, лепті сөйлемдер, сөйлеу тілінің синтаксистік құрылымдары.

Сондықтан, бұл типті ортақ төл сөз белгілері әртүрлі экспрессивті синтаксистік құрылымдар болып табылады: параллельді құрылымдар, инверсиялы конструкциялар, риторикалық сұрақтар, лепті сөйлемдер.

Ортақ төл сөз әсіресе авторлық баяндаудан жеке лепті сөйлемдер арқылы берілген кезде анық байқалып, ерекшеленеді. Автор кейіпкердің ішкі ойы арқылы, сол жағдайға өзінің көзқарасын, ойын, яғни автор модалдылығын бере алған. Ол Ш.Айтматов шығармаларында айқын көрінеді:

Неге адамдар бір-бірімен соғысып, қан төгіледі, неге көз жасы көлдей болады, сөйте тұра әрқайсысы менікі дұрыс, оныкі теріс дейді? Сонда ақиқат қайда? Оны айтуға хақылы кім? Бұлардың ақ-қарасын әділдікпен айырып беретін пайғамбар қайда? Фасырлар бойы халықтың жадында сақталып келе жатқан бабалар әні де, міне, осы сұрақты қойды ма? Қайғы мен мұң, ізгілік пен зұлымдықтың арпалысы сұлу әнге айналып әкеден балаға мұра болып келе жатпап па еді? [5, 96].

Мәтінде кейіпкердің ішкі сөйлеуі арқылы берілген ортақ төл сөзді байқауға болады. Сиқырлы музыка әлемін суреттейтін лирикалық авторлық баяндаудан кейін эмоциялар легі мен айшықты интонациямен ерекшеленетін лепті сөйлемдер арқылы кейіпкердің ортақ төл сөзі берілгені анық байқалады. Ортақ төл сөз бұл жерде музыканы тыңдағанда кейіпкердің толғанысын көрсететін лепті сөйлемдер арқылы көрініс табады. Бұл мысалда риторикалық таңданулар арқылы автордың даусы байқалып тұрады.

Кеңейтілген ортақ төл сөзде сұраулы құрылымдардың болуы маңызды ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Сұраулы сөйлемдер тізбегі модалдылықты өзгертудің тиімді тәсілі ғана емес. Олар әрі жеделдету функциясын орындайды, онсыз ортақ төл сөздің бұл типі сирек кездеседі.

Сен өзіңнің шәкірттеріңе, жақын-жуық тілеулестеріңе: егер мені қреске керіп өлтірсе, үш күннен соң қайта тірілемін деп айттың ба? Қайта тірілген соң рисалатты күндердің бірінде жерге қайта ораламын деп сендірдің бе? Жер бетіне қайта оралып, қазір тірі жүргендерге де, әлі дүниеге келе қоймағандарға да, жан баласының барлығына, дүние жаралғалы бері туған барлық ұрпақтарға Сойқан сот құрамын, дедің бе? Ол сенің бұл дүниеге екінші келуің болады-мыс. Осы айтқаның рас па? [5, 231].

Кейіпкер сөйлеуінде сұраулы сөйлемдерді қолдану арқылы ашу-ыза мен наразылық

сияқты сезімдерді білдіреді. Сонымен қатар, автордың айқайын, осы эмоциялық интонацияларда қоғамға қойған сұрақтарын байқауға болады. Яғни автор модалдылығы осылайша көрініс табады.

4) Күрделенген ортақ төл сөз.

Біз қарастырған ортақ төл сөздің алдыңғы үш түрі анық байқалып тұратынын айттық. Бірақ кейде ортақ төл сөз, дәстүрлі функцияда сөйлей отырып және кейіпкерлердің ішкі сөзін бере отырып, өзінің монологы мен тұйықтығын жоғалтады. Ол диалог ретінде құрылады, немесе басқа кейіпкерлердің сөздерін, сипаттама және баяндау сипатының үзінділерін қамтиды. Төменде біз осы жағдайларды қарастырамыз.

Күрделі түрдегі ортақ төл сөз диалог ретінде құрылуы мүмкін, ол өз-өзімен сөйлесуден немесе жоқ сұхбаттасушыға жүгінуден тұрады. Жазушылар монолог түрінде кейіпкердің ішкі сөйлеуін беруде ортақ төл сөзді жиі қолданады. Бұл жайында орыс тілшісі О.С. Федотова былай дейді: "Ортақ төл сөз "ішкі монолог" терминімен тығыз байланысты және ол кейіпкердің іштей сөйлеуін, оның "ой ағымдарын" жеткізетін жалғыз форма. [8, 132].

М.М.Бахтин де ішкі сөйлеудегі "сұхбаттасушылар" құбылысын қызыға зерттеді. Ол оны сөздердің сұхбаты ретінде қарастырды. Ғалым монологтың диалогтық мәнін келесі сөздермен ашты: "екінші сұхбаттасушының диалогын елестетейік, алайда екінші сұхбаттасушының сөздері берілмейді, десек те екі сұхбаттасушының диалогының мәні одан бұзылмайды. Екінші әңгімелесуші анық емес, оның сөзі жоқ, бірақ оның орны бірінші әңгімелесушінің барлық сөздері арқылы анықталады. Бір ғана кейіпкер сөйлеп тұрса, біз бұл екі сұхбаттасушы арасындағы әңгіме екенін сеземіз, өйткені әрбір айтылған сөздің астары көрінбейтін сұхбаттасушыға жауап береді және өзінен тыс, өз шегінен тыс, айтылмаған бөтен сөзге бағыттап тұрады" [9, 90]. М. М. Бахтиннің бұл пікірінен сөйлеу формасы ретінде монолог берілсе, ал монологта диалог жасырылса, бұл сөйлеуді диалог деп қабылдаған жөн. Автор модалдылығы және оны беру тәсілдерінің бірі – ортақ төл сөз әдетте монолог ретінде рәсімделеді, бірақ монологтың өзінде екі сананың соқтығысуын аңғаруға болады, мысалы:

Рухтың қасіретті ой-санасын оятқан, содан бері жыл санағы басталған Иисус деген кім өзі? Иисус оның идеясы кімге, неге керек? Неге ғана сол Иисус креске керіліп өлтірілгелі бері адамдардың ақыл-ойы бір тыным таппай тыпырши береді? Тіпті адамзат тарихындағы осы жолдың мән-мағынасы неде өзі? Егер де ізгі мақсат, оқымыстылар айтқандай, адам сүю идеясы – гуманизм идеясы болатын болса, онда ол адамның өзін-өзі табу жолы, ақылды жаратылған тіршілік иесі ретінде өзінің рухын шексіз жетілдіре беру жолы. Рас, солай екен, онда бұл жол о басында неге сонша шырғалаң, аур әм қатыгез жаратылған? Материалистік ғылым христиан дінінің моласына қада қағып қойған жоқ па? Қазіргі адамға дін жолын ұстанудың түкке де керегі жоқ сияқты [5, 256].

Бұл мысалда кейіпкер ішкі сөйлеуіндегі тартыс берілген. Бұл тартыс мұнда кейіпкердің өз-өзімен сөйлесуі және басқа кейіпкермен ортақ төл сөз түрінде сөйлесуі арқылы көрініс табады. Автор модалдылығы мәтін астары, яғни реципиент пен автордың бірлескен шығармашылығының нәтижесінде қалыптасқан, имплицитті-коммуникативтік сипатқа ие ақпарат арқылы көрініс табады.

Диалогталған ортақ төл сөз белсенді дамып келеді, ол толық сипатқа ие болады. Кейде диалогталған ортақ төл сөз төл сөз репликаларымен бірге беріледі, мысалы:

– Несі бар? Сен менің мұнымды құдайды қорлау, күнәға бату деп ойлайсың ғой, сірә? Әлбетте! Сенің құлағыңа түрпідей тиеді екен ғой. Мен сенің бақталасың болдым-ау, осы! Сенің жолыңды кес-кестеп кеткенімді қарашы. Иә, сайтан алғыр, иә ақша, иә, наша! Ал егер білгің келсе – дүниенің кілті ақшада. Сенің ойыңша, ақшаның ерекше Құдайы бар ма? Ал шіркеуде, яки басқа мекемелерде, сендер немене, ақшасыз-ақ амалдай бересіңдер ме?

– Ой, ол мүлде басқа мәселе ғой!

– Тек! Оттама! Бұл дүниеде бәрі де сатылады, бәрін де, тіпті сенің Құдайыңды да сатып алуға болады. Ал сендер адамдарды емексітіп, тіпті о дүниеде көресіңдер деп уәде

ететін қызық пен кәйіпті, мен оларға тым құрыса, осы дүниеде-ақ бере аламын. Бұл дүниеде адамға шын рақатты, көңіл хошын, еркіндікті тек кәйіптен ғана табасың. Мейлі, сол рақат бір сәттік қана болсын, мейлі, сандырақ сияқты-ақ болсын, бірақ, әйтеуір, бақытты шақ қой. Ондай сәтті тек ақыл-ойды кәйіп-тұман басқанда ғана көруге болады. Ал, сендер, діншіл ақылгөйлер, тіпті осы жалған ләззаттан да құр алақансыңдар.

– Бір ғана нәрсең дұрыс – осының бәрі жалған рақат, адамның өзін-өзі алдауы [5, 183].

Бұл мысалдан Ш.Айтматов нашақорлықпен айналысып, қанша тағдырдың тауқыметіне себепкер болған жағымсыз кейіпкерін (Гришанды) диалог арқылы суреттей отырып, сол дәуірдегі атеистік идеология адамдарының ойларына деген өз көзқарасын, яғни автор модалдылығын ортақ төл сөз арқылы шебер бере білген.

Бұл үзіндіде диалогталған ортақ төл сөз төл сөздің репликаларымен бірігіп кеткендіктен, күрделенген. Бұл әртүрліліктің ортақ төл сөздің барлық қиындықтары мен әртүрлілігіне қарамастан, сөйлеу формасы ретінде диалог пен монолог бөлек емес, өзара байланыста екенін мойындамауға болмайды. Диалогталған ортақ төл сөз кейіпкердің ойлары дау тудырған немесе әртүрлі көзқараспен тап болған кезде пайда болады. Ол кейіпкердің көзқарасын жандандырады және бұл диалогқа қатысуға еркін немесе беймәлім дайын оқырмандарға қатты әсер етеді.

Диалогтан басқа, ортақ төл сөз басқа кейіпкерлердің бөгде сөздерін қосу арқылы да қиындайды. Ортақ төл сөз күрделенуі сипаттамалық және баяндау сипатындағы фрагменттерді қамтиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көркем мәтінді талдау кезінде авторлық «мен» және оның мәтінде жүзеге асырылуын назардан тыс қалдырмау қажет. Авторлық «мен» көркем мәтінде автор модалдылығы категориясымен жүзеге асырылады. Автор модалдылығы – мәтіннің көркемдік дискурс деңгейіндегі категориясы, өйткені ол мәтінді қабылдаудың коммуникативтік контекстінде іске асырылады; авторлық модалдылық интегративті болып табылады, бұл мәтіннің формальды-грамматикалық және концептуалды-семантикалық құрылымында көрінеді; авторлық модалдылық мәні бойынша диалогтік санат болып табылады, өйткені ол мәтіннің бастапқы идеясын түсінудің эстетикалық актісінде («автор-оқырман» диалогы) сөз субъектілерінің қарым-қатынастары жүйесінде іске асырылады.

Көркем мәтінде автор модалдылығын білдірудің ең белсенді тәсілдерінің бірі – кейіпкерлердің ішкі әлемін бейнелеудің үлкен мүмкіндіктеріне ие **ортақ төл сөз** болып табылады. Ортақ төл сөздің төрт түрін талдау олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі мен жалпы элементтері бар екенін көрсетеді. Авторлық баяндаудан ортақ төл сөзді бөліп алу тек грамматикалық белгілері бойынша ғана емес, мағыналық белгілері бойынша да орын алады. Талдау нәтижесінде Ш.Айтматовтың «Жанпида» романында ортақ төл сөз арқылы автор модалдылығын қандай тәсілдер арқылы жүзеге асырғанын байқадық. Аталған романда ортақ төл сөздің төрт түрі де: 1) сөз және сөз тіркестері түріндегі ортақ төл сөз; 2) жай сөйлемдер немесе құрмалас сөйлемнің бір компоненті түріндегі ортақ төл сөз; 3) кеңейтілген түрдегі ортақ төл сөз; 4) күрделенген ортақ төл сөз қолданылған, оған дәлел ретінде мысалдар келтірілді.

XX ғасыр жазушыларының романдарының көпшілігіне ортақ төл сөз бен көркем мәтіндегі монолог тән екенін атап өтуіміз қажет. Ортақ төл сөзге психологиялық контекст тән болғандықтан, жазушылар арасында танымал болды деген болжам жасауға болады. Бұл ретте ортақ төл сөзге тән эмоционалдық реңк кейіпкердің сөзімен емес, әңгімелеушінің сөзімен беріледі. Бұл көркем әдебиеттен басқа стильдерде кездеспейді.

Көркем әдебиетте ортақ төл сөзді қолданудың формалары мен функциялары күрделі және әр алуан. Ортақ төл сөзді қолдану бір құбылысты бір уақытта әртүрлі көзқараспен (субъективті және объективті тұрғыдан) қабылдауға мүмкіндік береді.

Көркем мәтіндегі ортақ төл сөзге талдау жасай келе, тұтас шығарманы жасауда автордың көзқарасы, ұстанымы әрдайым шығармадан шеттетілмейтініне көзіміз жетті. Ал автор модалдылығы мәтінді түзуші, ұйымдастырушы рөл атқаратын категория деген тұжырымға келдік. Мәтіннің өн бойында шарттылық бар, бірақ автор стратегиясы шығарманың мәнін тереңдетуге бағытталады. Мәтіннің шарттылық құрылымы автордың тілдік бейнесін, көркем және эстетикалық позициясын, оның сан қырлы көзқарастарын білдіреді.

Автордың ойы мәтінде мәтіннің грамматикалық құрылымы мен мағыналық аспектісін біріктіретін авторлық модалдылық категориясы арқылы жүзеге асырылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Серғалиев М. Сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 196 б.
Sergaliev M. Sóz sarasy. – Almaty: Jazyshy, 1989. – 196 b.
- 2 Кәрімов Х. Қағатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. – 141 б.
Karimov H. Qagatty til. – Almaty: Sanat, 1995. – 141 b.
- 3 Әбілқайев А. Қазақ тіліндегі төл сөз бен төлеу сөз. – Алматы, 1956. – 80 б.
Abilqayev A. Qazaq tilindegi tol sóz ben toley sóz. – Almaty, 1956. – 80 b.
- 4 Шалабай Б. Қазақ тілі білімінің мәселелері. – Алматы: Арда, 2016. – 488 б.
Shalabay B. Qazaq til biliminiń máseleleri. – Almaty: Arda, 2016. – 488 b.
- 5 Айтматов Ш. Жан пида. – Алматы: Жалын, 1988. – 477 б.
Aitmatov Sh. Jan pida. – Almaty: Jalyn, 1988. – 477 b.
- 6 <https://runivers.ru/lib/book3182//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона>
<https://runivers.ru/lib/book3182// Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona>
- 7 Кочкарев Ф.Е. История и теоритические аспекты исследований антропоморфизма животного мира в мировой художественной литературе. – Политематический сетевой электронный журнал Донского государственного технического университета, №6(9) 2017, С. 210-215
Kochkarev F.Ye. Istoriya i teoriticheskiye aspekty issledovaniy antropomorfizma zhivotnogo mira v mirovoy khudozhestvennoy literature. – Politematicheskiy setevoy elektronnyy zhurnal Donskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta, №6(9) 2017, S.210-215
- 8 Федотова О.С. Соотношение интроспекции и несобственно-прямой речи. – Вестник Челябинского государственного университета, 2009. №34 (172). Филология. Искусствоведение. Вып. 36. С. 131–135.
Fedotova O.S. Sootnosheniye introspektsii i nesobstvenno-pryamoy rechi. – Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2009. №34 (172). Filologiya. Iskusstvovedeniye. Vyp. 36. S. 131–135.
- 9 Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского / М. М. Бахтин. – М., 1994. – 179 с.
Bakhtin M.M. Problemy tvorchestva Dostoyevskogo / M. M. Bakhtin. – M., 1994 s.

Материал 20.02.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Sergaliev M. Vocabulary. – Almaty: Writer, 1989. – 196 p.
- 2 Karimov Kh. Figurative language– Almaty: Sanat, 1995. – 141 p.
- 3 Abylkayev A. Direct and indirect speech in the Kazakh language. – Almaty, 1956. – 80 p.
- 4 Shalabay B. Problems of Kazakh language education. – Almaty: Arda, 2016. – 488 p.
- 5 Aitmatov Sh. Plakha – Almaty: Zhalyn, 1988. – 477 p.
- 6 <https://runivers.ru/lib/book3182// Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron>
- 7 Kochkarev F.E. History and theoretical aspects of studies of the anthropomorphism of the animal world in the world of fiction. – Polythematic network electronic journal of the Don State Technical University, No. 6 (9) 2017, P.210-215

- 8 Fedotova O.S. The ratio of introspection and improperly direct speech. - Bulletin of the Chelyabinsk State University, 2009. No. 34 (172). Philology. Art history. Issue 36. P. 131-135.
- 9 Bakhtin M.M. Problems of Dostoevsky's creativity / M. M. Bakhtin. – M., 1994 p.

Несобственно-прямая речь как способ выражения авторской модальности в художественных текстах

Г.Ж. Искакова

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматривается функционирование несобственно-прямой речи как способа выражения авторской модальности в художественных текстах. Несобственно-прямая речь позволяет писателю сочетать собственно авторскую характеристику с самохарактеристикой героя. Здесь отражаются языковые особенности чужого высказывания, манера речи персонажа произведения. В несобственно-прямой речи эмоциональная окраска, характерная для прямой речи, передается не от имени литературного героя, а от имени автора, рассказчика, который в этом случае выражает мысли и чувства своего персонажа, сплавляет воедино его речь со своей речью. Этот способ получил широкое распространение в литературных произведениях авторов XIX-XX веков.

В статье также представлена классификация несобственно-прямой речи как художественно-стилистический приём с позиции структурного принципа. Рассматриваются особенности способов передачи авторской модальности и их употребления в текстах художественной литературы. Дается анализ четырех структурных типов несобственно-прямой речи.

Материал поступил в редакцию журнала 20.02.2020

Free indirect speech as a way of expressing the author's modality in literary texts

G.Iskakova

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article deals with the functioning of free indirect speech as a way of expressing the author's modality in literary texts. Free indirect speech allows the writer to combine the author's own characteristic with that of the hero. Reflects the linguistic features of someone else's utterance, manner of speech, the nature of the work. In free indirect speech, the emotional coloring characteristic of direct speech is conveyed not on behalf of the literary hero, but on behalf of the author, the narrator, who in this case expresses the thoughts and feelings of his character, merges his speech with his speech. This method has become widespread in the literary works of authors of the XIX-XX centuries.

The classification of free indirect speech as a literary and stylistic technique from the position of the structural approach is presented. The author dwells on the peculiarities of ways of transmitting the author's modality and their use in literary texts. The analysis of four structural types of free indirect speech is given.

Received: 20.02. 2020

ӘОЖ 82/821(100-87)

Ж.Т. Қобланов

ф.ғ.к., доцент. Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-9191-0656>

«РОЛАНД ТУРАЛЫ ЖЫРДЫҢ» ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада франктардың халық ауыз әдебиетіндегі «Роланд туралы жыры» қарастырылған. Орта ғасырларда Франциядағы шіркеу эпикалық поэзияға арқашан дұшпандық көзқараста болып, оның мазмұнынан халықшыл сарындарды алып тастауға ұмтылып келді. Батырлық эпостың идеясында, мазмұнында кейбір өзгерістер болды. Оларға орта ғасырларда үстемдік жүргізген феодалдық-шіркеу саясатының көмегімен христиан дінінің танымдары енгізілді.

Жырдағы оқиға VIII ғасырға тиісті. Оның шығарма түрінде бейнеленуі, ауыздан-ауызға өтіп сұрыпталуы екі-үш ғасырға созылды. Бұл дәуірлерде Еуропа феодалдарының испан маврларына қарсы күресі, француз монахтарының өзге діндерге қарсы жорықтары толастамаған еді. Жырдағы отансүйгіштік рухтың діни сипатқа ие болуы да осыған байланысты болса керек. Мақалада жырдың туу тарихы, нұсқалары, идеясы, негізгі кейіпкерлер жан-жақты сараланып, терең теориялық талдаулар жасалады.

Тірек сөздер: жыр, христиан шіркеуі, халық ауыз әдебиеті, образ, эпизод, тарихи оқиға.

КІРІСПЕ

Халық ауыз әдебиетінің таңғажайып үлгісі ретінде танылған «Роланд туралы жыр» 4002 жолдан тұрады. Жырдың алғашқы нұсқасы Оксфорд мәтіні болып саналады. Ол Англияда 1170 жылдар шамасында жазып алынған. Жырдың өзі XI ғасырдың соңы XII ғасырдың басында туып, ғасырлар дамуында ауыздан-ауызға көшіп, соңғы дәуірлерде көркемдік жақтан біраз сұрыпталып, ықшам қалыпқа келтірілген.

Жырда франктар королі Карлдің мавр-сарациндықтармен шайқасы, дұшпандар қолынан қаза тапқан Роланд батырдың кегін қайтаруы хикаяланады. Жырдың негізгі мазмұны тарихи оқиғалармен тығыз байланысты. Бағдат халифасына қарсылар Карлге өтініш жасап, Испанияда тәуелсіз мұсылман мемлекетін орнатқан Абдурахманға қарсы күресте, одан көмек сұрайды.

Испания маврларының арасындағы жанжалға араласқан Карл 778 жылы Пиреней асуынан өтіп, көп жерлерді жаулап алады. Сарагос қаласын бірнеше күн қоршауға алып, бірақ соңынан шегінуге мәжбүр болады. Пиренейден өтіп бара жатқанда, егістік жерлерінің ат тұяғына тапталғанына ашуланған басктар, кеште Ронсеваль шатқалында үлкен қосынның арқа жағынан оқыс шабуыл жасайды. Карлдің замандасы, тарихшы Эганхард бұл оқиға жайлы былай деп жазды: «...басктар таудың ең биік шатқалына тосқауыл орнатып, жоғарыдан шабуыл жасап, жүк тиелген арбалар мен алдыңғы бөлімдерді қорғап келе жатқан арьергардтағыларды төменге қарай лақтырып тастады. Соңынан шайқасқа кірісіп, олардың бірде-біреуін қалдырмай қырып тастады. Өздері болса жүк тиелген арбаларды тонап, түн қараңғылығынан пайдаланып, жан-жаққа қашып кетті. Бұл шайқаста көп сарбаздармен бірге король қызметшісі Эггихард, пфальцграф Ансельм, Бретон бастығы Хруодланд та өлтірілген еді». Мұндағы Хруодланд шекара бөлімінің бастығы - поэманың бас қаһарманы Роландтың өзі (прототипі) болатын.

Карлдің солтүстік Испанияға жасаған сәтсіз жорығының діни күреске ешқандай қатысы болмаса да, жыршы-хикаяшылар оны өзге діндегі арабтармен болған жеті жылдық соғысқа

байланыстырады. Карл қосынының Ронсеваль шатқалындағы апатын да баск христиандарының қиянаты емес, ал испан арабтарының жауыз зұлымдығы деп көрсетеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жырда Франция мен оның императоры Карл, «сүйікті Франция» үшін жанын құрбан қылған батыр Роландтың ерлігі мадақталады. Феодалдық қанау мен өзара соғыстар өршіп тұрған дәуірде мемлекеттің бірлігін қалпына келтіру үшін орталықтанған билік маңына топтасу заңды құбылыс еді, сондықтан да, король үкіметі «тәртіпсіздік ішіндегі тәртіп өкілі болды». Жырдағы оқиғалар халық эпосына тән дәстүрмен беріледі, кейіпкерлер (Роланд, Оливер, Карл) соғыста күдіретті, ержүрек ретінде баяндалады.

Роланд - өз сюзерніне адал вассал, әрқандай ауыр жағдайда да өз Отанын қорғаудан бас тартпайтын, қақаған суыққа да, аптап ыстыққа да төзімді, өжет жауынгер. Роландтың жарқын отансүйгіштігі сатқын феодал Ганелонның аярлығына қарама-қарсы қойылады.

Жырда үлкен орын алатын Ганелон образында сол дәуірдің саяси қайшылықтары, феодалдық кертартпалықтар сынға алынады. Ол өз жеке басының мүддесі үшін қызмет ететін адам ғана емес, сонымен бірге адамгершілік қасиеттерден мақұрым болған залым феодалдың бейнесі. Жырда Ганелон образы жинақталған типтік образ дәрежесіне көтерілген. Ол қорқақ жауынгер емес, керісінше, жүректі жан. Роланд оны «Сарагос сұлтаны Марсилиге Карлдің елшісі болып барсын» деп ұсыныс жасағанда, бұл тапсырманың қауіпті екенін біле тұра одан бас тартпайды. Бірақ Роландтың мұндай ажалға қарсы айдауын қастық деп ұғып, реті келгенде кек қайтару ойын жасырмайды. Карл сарайына келген Марсилидің елшісі Блакандринге жолда осы ойын ашық айтып, келісіп алады. Бірақ сұлтанмен кездескенде өз мақсатын білдірмейді, оның ашуына тиетін сөздер айтады. Карлдің христиан дініне кірсін деген талабын әдейі ескертеді. Марсилимен жасырын тіл біріктірген кезде де сабырлылық танытады. Карл сарайына келген соң, Ганелон «дұшпанмен келісім жасалды» деп мәлімдейді. Тосқауылда кімнің жасағын қалдыру мәселесі көтерілгенде, ол Роланд жасағын қалдыруды ұсынады.

Осылайша, Роланд жасағы қосын соңынан жүреді. Мұны пайдаланған сарациндықтар жасаққа шабуыл жасайды. Ронсеваль асуындағы бұл қырғын шайқаста қалың қолға аз ғана әскермен қарсы тұрған Роланд жасағы түгел қырылады.

Таянды ажал...
Граф та мұны сезінді,
Жиып ап бойға соңғы күш, соңғы төзімді,
Жүріп келеді қия алмай қарап өңірге,
Тіршілік семіп қан-сөлсіз осынау өңінде.
Көз алды – тұман...
Қапасқа қайта төнді кеп, сілтеді семсер,

Қаһарын төгіп соңғы рет,
Шақыр да шұқыр тасты үгіп жатты бір уақта,
Болат семсер жүзі қайтпады бірақ та.
Үн қатты ол сонда:
«А, құдай-ана, жебей гөр,
Дюрандаль, бізді босқа өлді енді демейді.
Қоштасар сәт те туды ғой,
Бірақ арман жоқ,
Қарайлар артқа қайтпаған кек те қалған жоқ,
Жеңіспен өткен ізіміз жатыр қиырда,
Өрлігің жетсе өзің де жауға бұйырма...»
Таяды, міне, - таяды, ажал, таяды,
Қураған жүзін қара тер жуып барады.

Сөнерде енді өмірдің соңғы шырағы,
Кәрі ағаштың көлеңкесіне кеп құлады.
Ерлігін жыр ғып айта да жүрер ел кейін,
Кеудеге қойып семсері менен кернейін [1.243].

Осы оқиғаның негізгі себепшісі Ганелон сатқындықта айыпталып, сотқа тартылғанда да, ол сабырлылық сақтайды. Карлге қиянат жасамағандығын, тек қана намысына тиген Роландтан өш алғандығын айтады.

Ганелон туысқандарынан өз өмірін сақтап қалуын өтініп, жәрдем сұрайды. Пинабель оған жәрдем беруге дайын екендігін мәлімдейді. Роландты енді тірілту мүмкін емес, сондықтан барондар корольден Ганелонға кешірім беруін талап қылады. Бірақ бұндай талапқа Тьерри қарсы шығады. Тьерри жекпе-жек шайқаста («кұдай соты») Пинабельді өлтіреді. Бұл Ганелонның жазықты екендігін дәлелдей түседі.

Сондай-ақ, шығармада Роланд образына оның досы болған Оливье образы қарсы қойылады, екі көркем кейіпкердің мінездері бір-біріне қайшы келеді. Роландтың өз күшіне артықша сенімділігін, ерлігін Оливьенің даналығы толықтыра түседі. Бұл жағдай кейіпкерлердің жеке қасиеттерін айқындай түседі.

Ронсеваль асуындағы қанды оқиға, Роланд жасағының қырғынға ұшырауы, граф Ганелонның опасыздығы Карл қосынына үлкен шығын әкелді. Сондықтан да жыр Карлдің өз дұшпандарынан кек алуын баяндаумен аяқталады. Қайғылы хабарды естіген Карл әскерлерімен кейін оралып, Роланд және басқа да мерт болған сарбаздары үшін кек қайтарып, өзге діндегі жауларын тас-талқан етеді, соңынан Ганелонды қылмыскер ретінде өлтіреді. Ганелон - өз мүддесін мемлекет мүддесінен жоғары қойған, әрі сол қоғамдағы келеңсіз қасиеттерді өз бойына жинақтаған жан. Ганелон образы арқылы халық басына көп қиыншылықтар әкелген, мемлекет құдіретіне нұқсан келтірген феодалдық зұлымдық әшкереленеді.

Батыс феодалдарының Испанияны арабтардан азат ету үшін жүргізген күрестерін Шығыс мемлекеттеріне қарсы бағытталған жорықтар ретінде көрсетуге болған ұмтылыстардың шығармада өз ізін қалдыруы табиғи жағдай еді. Тарихи фактілердің бұрмаланып берілуі халық батырлығы мен феодалдық-шіркеу саясатының араласып кетуінен болса керек. Жырды шығарушылар кең мәліметке ие болмады, сондықтан өз дұшпандары, яғни маврларды (арабтар) көп құдайға сенеді деп айыптады. Поэмада Сарагостың сұлтаны Марсили Мұхамед Аполлин мен Терваганға табынушы «қарғыс атқан» делінеді. Бұл нәрсе жырды шығарушылардың ислам дінінен мүлде хабарсыз екендігін білдірсе керек. Шіркеу христиан дініндегілердің сауатсыздығын пайдаланып, сарациандықтарды (Арабстанда жасаған ежелгі көшпенді халық) «жыртқыштар» деп көрсетті. Бұл дәуірлерде араб мемлекеттерінің мәдениеті Батыс Еуропа мемлекеттерінен едәуір ілгері дамып кеткен болатын.

«Еуропадағы ілім-білім негізінен, «Інжілді» оқу және оның мағынасын түсіндіруден арыға ұзай алмай жатқан бұл кезеңде, арабтар антикалық мәдениеттің ұлы данышпандарының шығармаларымен танысып, Аристотель, Архимед сияқты философ, ғалымдардың еңбектерін аударып, үйреніп жатқан еді» [2.27].

Әскери жорықтарға қатысқандар Шығыс мемлекеттерден Еуропаға көне мәдениет ескерткіштерін, антикалық дәуір ғалымдарының қолжазбаларын алып келді. Бұл болса, Еуропада шын мәніндегі ғылымның пайда болуына жағдай жасады, ал шіркеудің үстемдігіне нұқсан келтірді.

Жырда арабтарды «жауыз», «жабайы» деп атау сияқты діни көзқарастар өзге жұрт жерін жаулап алудың сылтауы ғана болатын. Архиепископ Турпин әскерлер арасында жүріп, «кәпірлерге» қарсы қасиетті соғысқа үндейтін, бұл соғыста өлгендерге «жұмақ есіктері айқара ашылады» деп жар салып, осы арқылы басқыншылық соғыстарға діни сипат беретін. Жырдағы бұл эпизодтарда діндарлардың аярылығы, екі жүзділігі айқын көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Роланд туралы жыр» – терең адамгершілік сезімдермен, достық, жауынгерлік, отансүйгіштік рухымен суарылған ғажайып әдеби ескерткіш үлгісі. Эпикалық баяндау мен өлең жолдарындағы көтеріңкі рух шығарманың көркемдік дәрежесін арттыра түседі. «Жырдың тілі бай, әрі айқын. Образдары ықшам және қарапайымдылығымен жырдың халықшылдығын дәлелдей түседі» [3,47]. Сондықтан да бірнеше ғасырлар өтсе де, оның эстетикалық әсерлілігі, құндылығы жойылған жоқ.

Жырда әсер қалдыратын эпизодтар өте көп: күші мен саны жағынан басым жауға үлкен шығын келтіріп, соңында тығырықта қалған Роландтың Карлден жәрдем күтуі, қиянат жасалғанын байқаған Карлдің кейін оралуы, Роланд пен Оливьенің ауыр жарақаттанып жан тапсыруы, Карлдің Ронсеваль шайқасында опат болған батырлар басында тұрып көз жасын төгуі, сүйіктісінің өлімін естіген ару Альданың ішқұса болып дүниеден өтуі; Роланд бойындағы отансүйгіштік рух оның сөзі, ісі, әрекеті арқылы ашылады. Кейіпкер үшін «сүйікті Франция» сөзінен қасиетті сөз жоқ. Роланд міне осы Отаны үшін өзінің жанын қияды.

Роландта феодалдық серілерге тән – мақтаншақтық, жауыздық, қанағатсыздық қасиеттер жоқ. Онда Отанға деген махаббат, халыққа қызмет ету мақсаты, өз міндетіне адалдық, мәрттік сезімі, т.б. адамгершілік қасиеттер жинақталған. Бұл белгілер батыр Роландты халыққа жақындастыра түсіп, оны сүйікті батыр дәрежесіне көтереді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Аяғанов Б., Изтілеуов К. Орта ғасырлар тарихы. Орта мектеп оқулығы. – Алматы: Рауан, 1998. – 160 б.

Ayaganov B. Iztileuov K. Orta gasyrlar tarihy. Orta mektep oqulygy. – Almaty: Rauan, 1998. – 160 b.

2 История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. Том 2. – Москва: Искусство, 1964. – 836 с.

Istoriya estetiki. Pamyatniki mirovoi estetiseskoi mysli. Tom 2. Iskusstvo, 1964. - 836 s.

3 Қобланов Ж. Шетел әдебиетінің тарихы. 3-кітап. – Алматы: «Бастау», 2015. – 491 б.

Koblanov Zh. Shetel adebietinin tarihy. 3-kitap. – Almaty: "Bastau", 2015. -491 b.

Материал 23.02.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Ayaganov B., Izteleuov K. History of the middle ages. High school textbooks. – Almaty: Rauan, 1998. – 160 p.

2 The history of aesthetics. Monuments of world aesthetic thought. volume 2. - Moscow: Art, 1964. – 836 p.

3 Koblanov Zh. History of foreign literature. Book-3. - Almaty: "Bastau", 2015. – 491 p.

Своеобразные особенности «Поэмы о Роланде»

Ж.Т. Кобланов

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан

В статье рассматривается героический эпос устного народного творчества франков «Поэма о Роланде». В средневековье церковь во Франции всегда была враждебным взглядом на эпическую поэзию и стремилась исключить из его содержания народные мотивы. В идее и содержании героического эпоса произошли некоторые изменения. В них были включены познания христианской религии с помощью феодально-церковной политики, ведущей господством в средневековье.

История в поэме принадлежит VIII веку. Его изображение в форме произведения, пересортировка через устного творчества длилась в два-три века. В этот период борьба европейских феодалов против испанских мавров, походы французских монахов против других религий не были еще исчерпаны. В связи с этим нужно иметь ввиду характер религиозного духа патриотизма поэмы. В статье всесторонно раскрывается и проводится глубокий теоретический анализ истории рождение, варианты, идеи, основные персонажи поэмы.

Материал поступил в редакцию журнала 23.02.2020

Peculiar features of "Poems about Roland"

Zh.T. Koblanov

Sh.Yessenov Caspian state university of technologies and engineering, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan

The article deals with the heroic epic of oral folk art Franks «Poem about Roland». In the middle ages, the Church in France always had a hostile view of epic poetry and sought to exclude folk motifs from its content. There were some changes in the idea and content of the heroic epic. They included knowledge of the Christian religion with the help of feudal-ecclesiastical policies leading to domination in the middle ages.

The story in the poem belongs to the eighth century. His image in the form of a work, resorting through oral creativity lasted for two or three centuries. During this period, the struggle of the European feudal lords against the Spanish Moors and the campaigns of the French monks against other religions were not yet exhausted. In this regard, it is necessary to keep in mind the nature of the religious spirit of patriotism of the poem. The article comprehensively reveals and provides a deep theoretical analysis of the history of the birth, variants, ideas, and main characters of the poem.

Received: 23.02.2020

УДК 75. 04 (574)

Е.Ю. Личман

доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4381>

ТРАДИЦИОННАЯ КАРТИНА МИРА КАЗАХОВ КАК ПРОСТРАНСТВЕННАЯ МОДЕЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА XX-XXI ВВ.

В данном исследовании на основе структурно-семантического, искусствоведческого анализа произведений литературы и живописи казахстанских авторов рассматриваются модели пространственной организации, имеющие вербальную/изобразительную форму. В статье анализируются хронотопические параметры традиционной картины мира казахского народа. Теоретическое обобщение исследований специфики структурирования пространства в традиционной казахской культуре, проводившиеся казахстанскими музыковедами, культурологами и этнографами, позволило выявить особенности

традиционных пространственных представлений. Сравнительный анализ применения различных приемов пространственной организации в казахстанском изобразительном искусстве и литературе позволил объединить составляющие пространственной модели, определенные специалистами различных областей науки в единое целое и представить базовую модель организации пространства в произведениях художественной прозы и живописи Казахстана. Основой базовой пространственной модели произведений литературы и изобразительного искусства казахстанских авторов XX-XXI вв. являются составляющие традиционной трехчастной модели мира, а свойствами – открытость, проницаемость среды, перетекание одного пространства в другое, мощный контраст пространств, бесконечно расширяющееся пространство, его повышенная эмоциональность и дальнейшая его индивидуализация.

Ключевые слова: пространство, модель, изобразительное искусство, фольклор, художественная проза, традиционная картина мира казахов.

ВВЕДЕНИЕ

Искусство и литература являются канвой, «оформляющей» образ жизни народа. Социальная «отзывчивость» искусства и литературы делают их выразителем идейно-политических и материально-технических интенций общества. Художественный язык произведений искусства является одним из самых фундаментальных и зримых выразителей представлений общества и изменений, происходящих в нём. Этот процесс находит отражение в произведениях казахстанских художников, живописцев, скульпторов, кинематографистов, архитекторов, активно работающих с пространством.

Актуальность данной статьи обуславливается необходимостью рассмотрения тенденций развития современной казахстанской литературы и живописи как индикаторов культурных процессов в стране, а также востребованностью исследований по теории художественного пространства произведений изобразительного искусства и литературы, учитывающих казахстанский контекст в условиях глобализации, когда остро стоит проблема выявления национальной самоидентификации и уникальности художественной культуры.

К основополагающим составляющим любой культуры относится понятие «картина мира того или иного народа», то есть своеобразная экстрактная форма представления культуры. Разные культуры имеют различные картины мира. В отдельную группу исследователями выделяются картины мира этноса, в том числе, существует и картина мира казахов, которая анализируется в данной статье на основе пространственных построений. В этой связи в данной работе объектом исследования стали приемы организации пространства в литературе и изобразительном искусстве, как форме отражения традиционной картины мира казахов, в художественной практике XX-XXI вв.

Из современных казахстанских работ о тесной взаимосвязи литературы, мифа, фольклора, искусства в контексте традиционной картины мира особенно актуальными явились исследования ученых С.А. Каскабасова [1], С. Кондыбая [2], А. Кодара [3], Б.Д. Кокумбаевой [4], Э. Шакеновой [5], Н. Алимбая, М.С. Муканова, Х. Аргынбаева [6], Б.А. Наурызбаевой [7] Ж.К. Каракозовой, М.Ш. Хасанова [8], Р. Ергалиевой [9] и мн. др.

Среди зарубежных авторов необходимо выделить основные труды ученых, исследовавших пространственную модель в этнографии, искусствоведении, филологии, культурологии. О. Шпенглер, рассматривая преобладающий тип ландшафта, в котором обитал той или иной народ, впервые указал на пространственные представления как составляющие традиционной культуры [10]. П. Флоренский писал о возможности тотального структурирования любого организуемого пространства на основе геометрических построений, связывая эти построения с фундаментальными этическими положениями [11]. Ю. Лотман и М. Ямпольский провели анализ художественных особенностей пространства, отраженного в произведениях литературы [12]. Р. Барт и Э. Эванс-Причард указали на аналитический характер описаний при изучении объектов культуры в их структурном

единстве, представляя такие описания как одну из форм вербального моделирования объектов культуры [13].

Не смотря на то, что отмеченные выше подходы в полной мере не восполняют потребности в комплексном изучении моделирования процесса организации пространства, эти идеи в совокупности позволяют рассматривать их как теоретическую основу для определения стратегии данного исследования, направленного на изучение специфики пространственных отношений в живописи и литературе.

Целью исследования является выявление в литературе и изобразительных видах искусства пространственных представлений, определение их ведущих характеристик как элементов пространственной модели, и воссоздание (вербализация) на основе этих элементов базовой пространственной модели как одной из ведущих составляющих национальной художественной культуры.

Основной методологической установкой данной работы является изучение пространственных представлений, характерных для традиционной культуры, во взаимосвязи и взаимообусловленности с пространственными представлениями в литературе и живописи. Проблема исследования предопределила использование частных методов: сравнительный анализ пространственных представлений в казахстанском изобразительном искусстве и художественной прозе; комплексное этнографическое, культурологическое, искусствоведческое исследование пространственных представлений в традиционной культуре казахов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Выразительность в живописи и литературе зависит от приемов организации пластических объемов и пространства в художественное целое. Эти приемы в своей совокупности определяются как композиция, т.е. структура произведения, расположение его основных элементов и частей в определенной системе и последовательности. Одним из существенных моментов проявления закономерностей композиционного творчества в произведениях литературы и живописи является их диалектическая связь с пространственным окружением человека, в который входят климат, наиболее распространенная форма природного ландшафта в зоне обитания и форма ведения традиционного хозяйства. В таком контексте тот или иной способ структурирования пространства является одним из основных составляющих традиционной культуры.

На протяжении многовековой истории европейской культуры сложились различные концепции художественного пространства, которые применительно к литературе, а также построению проекций пространства на плоскости в живописи могут рассматриваться как отражение существовавших в каждую эпоху умозрительных представлений об организации пространства. В европейской культуре имеет место наличие концепций в виде концентрированных представлений об организации пространства на основе определенных композиционных принципов. Обычно они называются моделями. Такой моделью является, например, понятие географического пространства, которое принадлежит к одной из форм пространственного конструирования мира в сознании человека. Также моделью культурного пространства можно считать и так называемый «культурный ландшафт». Так, Ю.М. Лотман, анализируя пространственную организацию среды действия поэмы Данте Алигьери «Божественная комедия», пользуется определением «пространственная модель». В литературе также имеет место применение условных моделей, отражающих действительность: представители структурно-семиотической школы (Ю.М. Лотман и В.Н. Топоров) убедительно доказали, что фундаментальными категориями, формирующими процесс миромоделирования в художественном дискурсе, становятся категории времени и пространства. Вслед за Ю.М. Лотманом и В.Н. Топоровым мы полагаем, что именно эти параметры моделируют самые глубинные уровни художественного текста [14,15]. В работах

ряда философов М. Хайдегера [16], О. Шпенглера [17], П.А. Флоренского [18] и теоретиков искусства М.М. Бахтина [19], Ю.М. Лотмана [20], И.Н. Никитиной [21] присутствуют фундаментальные идеи о наличии в культуре моделей структурной организации пространства. Учеными зафиксированы модели умозрительной организации пространства, основывающиеся на наиболее общих представлениях о структурировании пространства, и поэтому соотносимые практически с любым из существующих видов культуры. Такие модели показывают динамику преобразования хаоса в космос – процесс организации, структурирования, «очеловечивания пустого пространства». По мнению В.Н. Топорова, пространству присущи неотделимость от времени, заполненность вещами, выделение из Хаоса, открытость и развертывание, организованность изнутри, расчлененность и составность [22, 346].

Восприятие пространства напрямую зависит от особенностей национального мышления. Традиционное мировосприятие казахов в своих истоках мифологично. Мифологическое мышление, являясь ранней стадией эстетического отношения человека к миру, воплотило представления о миростроении, тесно связанным с условиями жизни в том или ином ландшафте. Природный мир обитателей степи стал основанием, на котором выросло национальное мироощущение кочевника. Кочевой образ жизни казахского народа в степном ландшафте способствовал формированию пространственных впечатлений, отражающих специфику освоения человеком бескрайних просторов континентальных полупустынь и пустынь – реально существующего «пустого» пространства. При традиционном кочевом образе жизни произошла эстетизация природного ландшафта и движения в нем, связанная с особенностями годового хозяйственного цикла и климатическими условиями. Движение могло быть медленным или быстрым, могло прерываться на определенное время, но продолжало восприниматься безостановочным и проходящим в бесконечном пространстве.

Специфику мировосприятия кочевников Казахстана передают мифы, легенды, сказки, эпос, в которых воссоздается традиционная картина мира кочевого народа, отличная от картины мира оседлых народов.

Мифологические представления о мироздании отражены в космогонических мифах казахов. Космогоническое представление о мире как о безбрежной воде представлено в мифе о Казыкуртовском Ковчеге - казахском варианте мифа о всемирном потопе. Согласно этому мифу, земля, небо и гора отделились от воды, т.е. хаос, начал превращаться в порядок [23, с. 319]. Древнее представление о том, что до возникновения упорядоченного космоса все в мире было залито водой, нашло отражение в казахском языке. Казахи небо называли «тәнір», а озеро, море, т. е. воду «теңіз». У обоих слов единый корень – «тән», что в древнетюркском языке означало «синее», «небо». В древности «тәнір» понималось как вода вверху, т. е. небесная, верхняя вода, а «теңіз» - как вода внизу, т. е. земная, нижняя вода [24, 541, 552, 554].

Представление об отделении неба от земли, от сплошной воды породило в древности веру в существование трех миров: небесного, земного и подземного, которые едины и значимы. В представлении древних, мироздание таково, что все три мира устроены подобно земному. Земля имеет провалы, отверстия, трещины, пути в подземный мир. «Пополам треснула земля под лошадью. И провалился под землю Ер-тостик вместе с конем. Долго летели они вниз. Наконец остановились» [25, 16]. Подземный мир, «лоно земли седьмой» в понимании кочевников являлось дном мироздания, самой преисподней. Небосводов семь, выше всех – мир неподвижных звезд. «Посадили орлы джигита на крылья и поднялись на седьмое небо» [25, 147-148].

Согласно первобытному мифическому понятию, космос может иметь вид не только вертикально расположенных трех миров, но и горизонтальной поверхности, имеющей четыре угла или четыре (а иногда восемь) столбов, сторон. Реликты древнего мифологического представления о космосе как о горизонтальной поверхности с четырьмя углами остались и в казахском фольклоре, подтверждением чему служат исламизированные

мифы о Коркуте, в которых сохранились представления о четырех углах мира, называемых казахами «дүниенің төрт бұрышы» [26, 47].

В мифах утвердились временные перспективы человека. Бесконечно текущее время приравнивается к вечности, его восприятие несет циклический характер: вечное круговращение жизни, свет и тьма, день и ночь ритмично сменяются, солнце проходит свой путь по небу ежедневно, а потом движется под землей, в мире мертвых. Смысл жизни вечен, свободен от времени, все существует в меру своего осмысления. Древние считали вечностью неистощимость, неиссякаемость жизненного начала, проявляемого материальным миром, за пределы которого нет выхода. Его земная, небесная, подземная сферы включают все законы, требующие чудес и превращений, вечного умирания и воскрешения, рождения и уничтожения, перевоплощаемости душ, сверхестественных совмещений. Земля - лоно, рождающее богов и людей. В самоутверждении человека появляется ощущение прекрасно устроенного мира, неиссякаемой вечной жизни. Нерасчлененность времени на точные отрезки отразилась в словесном обозначении временных состояний в лексемах казахского языка. Слова эти объемные, без указания на четкость деления единицы времени («уакыт», «заман» - время, эпоха).

На основании теоретического обобщения исследований С.А. Каскабасова [27], Е.Д. Турсунова [28], С. Кондыбая [2], А. Кодара [3], Ж.К. Каракузовой, М.Ш. Хасанова [8], А.Б. Наурызбаевой [7], изучавших этнографические источники казахского народа (мифы, легенды, эпос, сказки), можно сделать вывод, что ведущим пространственным образом в традиционной картине мира казахов является горизонтальная плоскость, представляющая собой отражение бесконечно тянущихся степных просторов, в виде невидимых концентрических сфер с горизонтальным кругом. В пространственной модели традиционной картины мира казахов важна как горизонтальная составляющая, характеризующая основной тип ландшафта, так и вертикальная, в мифопоэтическом контексте означающая параллельное существование трех миров с проницаемой границей, обозначающей медиальность. Понятие медиальности характеризует специфику казахской культуры, которая, сохраняя вертикальную устойчивость, остается динамичной и открытой в горизонтальном пространственно-временном восприятии мира. Таким образом, базовая пространственная модель, характерная для традиционной картины мира казахов, представляет трехслойное членение по вертикали, где пространство степи занимает промежуточный второй слой.

В казахской языковой картине мира модель пространства полностью сливается с природой. Для кочевников пространство это, прежде всего бескрайние степные просторы, территория проживания в единстве и гармонии с природой. В романе-эпопее «Путь Абая» М.О. Ауэзов, отразив красоту степного пространства с традициями жизни, ценностями сформировавшимися веками, сделал его основой духовного и нравственного совершенствования главного героя, пройденного им вместе со своим народом: «...Беспредельными просторами раскинулись перед ним степи Ералы, Ойкудыка, Корыка. Как огромен лик спокойного мира, пребывающего в вечерней тишине! Косые лучи солнца розовым светом озаряют эту ширь. Ровный мягкий свет разливается по этому блаженному в своем покое миру. Вдохновенный взор поэта видит перед собой уже не степь, а море – спокойную, тихую гладь простора. По этому морю жизни плывет одинокий корабль. Подняв паруса, он уходит в неведомый, но чудесный, озаренный светом путь к далеким берегам. На парусах его начертано: «Борьба и надежда». Корабль, поднявший на себе надежды народа, плывет к гавани, имя которой – грядущее. Этот корабль Абая прокладывает в мир широкий, прямой, уверенный путь. Абай пристально смотрит с холма на далекий темнеющий горизонт, взором мысли провожая корабль в желанное плаванье. Высоко над степью сидит на холме Абай, один со своим вдохновением. Впервые за всю жизнь он чувствует сейчас гордость. И на эту гордость он имеет право» [29, 523].

Жизнь в безграничном пространстве в условиях кочевого быта казахского народа, привела к восприятию степного мира как единого дома людей и животных. Традиционные

пространственные представления вместе с мифологической моделью мира и ее героями перекочевали в художественную прозу современных казахстанских писателей, проявляя удивительную жизнеспособность. О. Бокеев в романе «Человек-олень» и А. Алтай в «Кентавре» обратились к мифу как к способу решения проблем современного бытия, поместив главных героев, согласно мифологической модели деления мира, в средний (земной) мир, где олень и лошадь обитают вместе с человеком. Параллель с мифами прослеживается не только в использовании аллегорических образов животных, но и в построении некоего мифологического пространства, основными чертами которого являются циклическое время, игра на стыке между иллюзией и реальностью [30].

Пространство, как и время, становится безразмерным, хаотичным, как и мозаичная картина мира в романе А. Кима «Белка». В мире мозаичной личности героя-белки по времени можно перемещаться как по пространству: «Время считается существующим только потому, что происходит событие, а потом его нет. В пространстве происходят какие-то события – ну, скажем, чья-то жизнь происходит, - а это всего лишь видоизменяется само пространство, вот что называется временем, Лилиана. Видоизменение пространства и есть жизнь, а не печальная утрата времени, как мы думаем» [31, 187].

Приемы метафоричности прозы, затормаживающей течение времени, можно обнаружить в романе А. Жаксылыкова «Сны окаянных»: «В каком-то невероятном полете сознания я мгновенно постигал их судьбы, за доли секунды успевая прожить целые жизни: родиться, повзрослеть, состариться и умереть, оставив потомство, за которое должен был тут же опять вступить на жизненный путь» и т.д. [32, 30- 31]. Художественный прием орнаментальности, связанный с категорией времени, текущем в пространстве многократно повторяющихся событий, смешивает прошлое, настоящее и будущее. Подобный лейтмотивный подход восходит к мифологической традиции моделирования мира.

В повести С. Санбаева «Белая аруана» мифологический образ верблюдицы представлен символом единства космоса и бытия. «Неизвестно, что помогало ей безошибочно выбирать дорогу: то ли долгими месяцами вязала она, укладывая в памяти этот кратчайший, но опасный путь через солончаковые озера и бугры, то ли вел ее могучий инстинкт» [33, 28]. Переносясь по небу из одного мира в другой, стойко преодолевая испытания, Белая аруана символически объединяет семантически полярные миры. И в этом произведении мы наблюдаем тонкую связь с пространственной моделью традиционной картины мира казахов, подчеркивающую такое свойство как «медальность».

Конструируя пространственную модель, современные казахские авторы создают систему мотивов, указывающих на наличие версии вечности как противоположности окружающему героям «крошечному миру», в котором выстраиваются традиционные мифологические оппозиции: хаос – космос, белое – черное, жизнь – смерть. Условная реальность, которую создают авторы произведений, замещается в сознании героев миром фантастическим, как например, в романе И. Одегова «Пуруша», где композиция пространства, в котором происходят события, часто выстроена с высоты птичьего полета. «В горах рассвет поздний. Пока солнце выберется из-за гребня Аннапурны, пока раскинет свои лучи по всем склонам, пока каждый дом найдет да в окна заглянет. Облака висят над самой травой, а если с горы смотреть, то из облаков только верхушки деревьев и торчат. Но приходит солнце – и глядишь, тумана как не бывало, только кое-где из укромного уголка выскользнет облачко да тут же и растает» [34, 225]. В окоеме универсума безграничного и вечного, как сама жизнь, выстраивается сюжетная модель произведения.

Таким образом, пространственная модель традиционной картины мира творчески переосмысливается современными казахстанскими прозаиками. Использование сюжетов и образов казахской мифологии, метафор, связанных с фольклорно-мифологической базой, влияет на своеобразие жанровой структуры произведений, создает многозначные подтексты повествований, является сюжетобразующим ядром произведений.

Степная Ойкумена, как базовая пространственная модель, выступает основой пейзажных композиций первого казахского художника Абылхана Кастеева. Наряду с

характерными для европейской культуры позитивистскими взглядами на изучение природы, в казахстанском искусстве присутствовала особая, характерная для традиционного номадического образа мышления, точка зрения. Абылхан Кастеев первым визуализировал модели пространственной организации, неявно присутствовавшие в традиционной культуре. Его пейзажные композиции «Джайляу» (1944), «Летнее пастбище Чалкуде» (1956), «Юрта в степи» (1956), «На джайляу» (1957), «Кок жайляу» (1963) отражают свойственное традиционному сознанию сакрализацию бытия, которая осуществлялась в его работах через ощущение сопричастности обыденной жизни высшим, космическим сферам. Это положение трансформировалось в казахском искусстве в потребность в широкомасштабном обобщении, тяге к универсальной постановке проблем. В рамках нового для казахов художественного самовыражения (как по технологии живописи маслом по холсту, так и по стилистике конкретно-чувственных приемов реализма) художник сумел воплотить фундаментальные концепции и координаты национального мировидения. Природа, как универсум, вмещающий самую малую часть сущего в свой общий порядок: под божественным куполом небесного свода разворачивается в его полотнах полное изначальной гармонии действо - бытие. А. Кастеев тяготел к ренессансному мировосприятию, а глаз его с полным основанием можно назвать «окном души». Художник воспринимал природу как гармонию, где все существует сразу и, несмотря на бесконечность и незавершенность, она целостна и обозрима в пространстве. У Абылхана Кастеева так же, как и у ренессансного художника, между субъектом (художником) и объектом (ландшафтом) имеется расстояние, более того, у него эта дистанция иногда громадна и пейзажи второго периода его творчества написаны с высоты птичьего полета, где перед зрителем раскрываются необозримые пространства долин, горных ущелий и степей. А. Кастеев вырос среди гор и степей, и они, преобразованные чувством и неповторимым мастерством художника в эстетические объекты, выражают свободу человека, его возможность проявлять себя в сообразности с началами своего мироотношения. Для художника река, камни, деревья, каждая травинка - обязательные составляющие универсума. В панорамных полотнах художника природное пространство разворачивается во всей необъятной шири. Обязательное наличие свободного, бескрайнего пространства природы-мира в каждом пейзаже А. Кастеева становится постоянным стержнем, существенным, фундаментальным качеством его живописи. Творчество А. Кастеева первозданно, оно трогает и волнует особой чистотой и искренностью, своим особым видением мира. Мировоззрение художника имеет подлинно народные истоки, эпично по своему глубинному содержанию.

Живописные композиции Галима Маданова «Пространство памяти» (1998), «Постепенность» (1998) символически представляют исчезновение предыдущего мира, последующий за этим хаос и появление из хаоса нового мира. Такая символика легко соотносится с историей Казахстана последних лет. Новая Вселенная, как новая картина мира в живописи Г. Маданова получает свое пространственное наполнение. Основной мотив его работ является сложно понимаемая опора – основание мира – нечто, находящееся в космосе в устойчивом состоянии, и являющееся основанием для создания нового мира. Композиционно этот мотив представлен как равновесие твердых составляющих и лучащейся, «газообразной» среды. От прямых ассоциативных связей с тюркской мифологией, от традиционных представлений о структуре мира, его генезисе, он переходит к осмыслению более универсальных понятий. Понимание Г. Мадановым архаики, как новизны и свежести восприятия мира, реализуется в плоскостных композициях, восходящих к супрематизму. Станковая живопись Г. Маданова наиболее полно и адекватно отражает попытки трансформации и интерпретации традиционной картины мира в современном казахстанском изобразительном искусстве.

Традиционные пространственные представления присутствуют в особых формах и в современной урбанистической культуре. Наиболее ярко проявляются они в казахстанском актуальном искусстве (The Contemporary Art of Kazakhstan). Пространственные композиции

художников, работающих в жанрах актуального искусства, стали своеобразной формой «протеста» против однородной, монотонной городской среды. Художники группы «Кызыл трактор» (В. Симаков, С. Баялиев, М. Нармыбетов, С. Атабеков) впервые в практике казахстанского искусства представили зрителям самостоятельную эстетическую ценность комплекса построек традиционного жилища казахов. Они лишают эти постройки функционального содержания и работают только с пространством и фактурами. Для создания своих пространственных композиций они используют узкие проходы, создаваемые оградками из тонких сухих ветвей, вертикальные доминанты в виде башен из бревен, огороженные площадки. Фактуры – традиционные для казахского жилища – саманные стены, как естественные, так и беленные, каркасные деревянные конструкции из тонких, изгибающихся бревен, тканевые полотнища, выполненные в традиционной для степной культуры технике «курак», представляющие собой композиции из лоскутов ткани, войлок. А также различного рода зрительно проницаемые преграды из различных материалов – соломы, камыша, хвороста и т.п. Этнографическая достоверность пространственных композиций «Мифологии Юга» (2000), «Святое семейство» (2001), «Птица Семург» (2002) позволяет чувствовать в работах группы «Кызыл трактор» присутствие степной «протоархитектуры», видеть своеобразное очарование «открытой формы». По словам руководителя группы В. Симакова: «...Элементы-формы являются началом и частью пространства-времени. Их последовательное взаимодействие создает единство Мира» («Основы структурного искусства», сайт «Фонкор») [35]. Характеризуя особенности концептуального подхода к восприятию пространства у участников группы «Кызыл трактор» искусствовед Р. Ергалиева отметила: «Выставка представлялась как пространство... организованное по законам мироздания... со своей левой и правой стороной, со своим низом и верхом, и наконец, - со своей «серединой-пустотой», в которой тоже своя философия» [35].

Таким образом, искусство сохранило специфическую связь с фольклорными образами, не говоря уже, о широком оперировании мифологическими темами и мотивами в современном художественном творчестве.

ВЫВОДЫ

Умозрительные пространственные модели, имеющие комплексный характер и присутствующие в наиболее обобщенном концептуальном виде в теории искусства и философии и, целиком или частично, в изобразительном искусстве, художественной литературе, означают имеющиеся в культуре специфические идеи о структурировании пространства, представляемые в виде целостной системы. Эти модели в своей наиболее понятной форме могут представляться как пространственные составляющие традиционной картины мира.

Базовая пространственная модель, характерная для традиционной культуры казахов, представляет собой отражение трехчастной картины мира с устойчивой вертикальной составляющей и динамически расширяющейся горизонтальной частью. Константами традиционных пространственных представлений являются: степь как гигантский круг, невидимая сфера; тенденции к расширению освоенного пространства; перетекание и «захват» пространства при освоении природного ландшафта; стремление к пространственным перемещениям; восприятие пространственных границ как проницаемых и условных.

Система пространственных представлений, отражающих мировосприятие в традиционной казахской культуре, определяет пространственные характеристики современного изобразительного искусства, литературы Казахстана.

Членение пространства по модели мирового древа и мифологического космогенеза; единую структуру мифологического пространства и остановленного времени, обращенного к прошлому, которое предопределяет будущее; сущность современного человека, представленного по мифологической модели в слитности с природой, но не вписывающегося

в современный мир; фольклорную орнаментальность, вызывающую повторяемость временных сюжетов «прошлое-настоящее-будущее» можно наблюдать в художественной прозе современных казахстанских авторов Б. Джилкибаева, И. Одегова, О. Бокеева, А. Алтая, А. Кима, С. Санбаева, А. Жаксылыкова. Писатели, создают видение мира, художественное пространство и время через призму мифа и фольклора, наполняя его новыми смыслами и структурой, используя при этом базовую пространственную модель традиционной картины мира казахского народа. Таким образом, включенные в литературный процесс древние мифологические и фольклорные схемы творчески переосмысливаются, доказывая «важную аксиологическую функцию по гармоничной организации хаотичного мира современности в соответствии с законами предков и справедливым мироустройством» [30, с. 141].

Отношение к организованному пространству в казахстанском изобразительном искусстве характеризуется повышенной эмоциональностью и ярко выраженной индивидуализацией. В произведениях реалистической живописи 50-60-х гг. XX в. представлен чаще второй слой базовой пространственной модели традиционной картины мира казахов – безбрежная степь. Необъятность, слитность, безграничность степного универсума природы-мира с высоты птичьего полета - концептуальная основа картин А. Кастеева. В произведениях Г. Маданова пространство в супрематическом ракурсе эксплицировано как невидимая безграничная сфера, не имеющая начала и конца. В современном актуальном искусстве группы «Кызыл трактор» используются если и не новые пространственные модели целиком, то значительные их фрагменты и свойства, которые в то же время сохраняют преемственность базовой пространственной модели традиционной картины мира казахов, проявляющейся в видении пространства как целостности мира с элементами реальных этнографических артефактов, используемых для гармонизации выставочного пространства.

Искусствоведческий анализ художественных произведений позволил выявить, что в казахстанском актуальном искусстве конца XX века произошел переход от сложившегося реалистического отображения организованного «идеального» пространства традиционного мироустройства кочевого быта казахов, к поиску новых композиционных схем работы с материалами и фактурами, отражающих специфику эмоциональных состояний авторов, в которых подчеркивается присутствующая в традиционной культуре нефункциональная красота организуемого пространства.

Таким образом, комплексный сравнительный анализ произведений художественной прозы и изобразительного искусства, позволяет сделать следующее заключение: индивидуальное видение и художественное моделирование пространства произведений живописи и литературы XX-XXI вв., творчески трансформируясь современными авторами, сохраняет в качестве сюжетообразующей, композиционной основы базовую пространственную модель традиционной картины мира казахского народа, подтверждая, таким образом, преемственность этническим традициям национальной художественной культуры Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Каскабасов С.А. Колыбель искусства / С.А. Каскабсов. – Алма-Ата.: Өнер, 1992. – 368 с.
Kaskabasov S.A. Koly`bel` iskusstva / S.A. Kaskabsov. – Alma-Ata.: Өner, 1992. – 368 s.
- 2 Кондыбай С. Мифология предказахов. Книга третья. пер. с каз. З. Наурызбаевой. – Алматы: СаГа, 2008. – 436 с.
Kondy`baj S. Mifologiya predkazaxov. Kniga tret`ya. per. s kaz. Z. Naury`zbaevoj. – Almaty` : SaGa, 2008. – 436 s.
- 3 Кодар А. Мировоззрение кочевников в свете Степного Знания / А. Кодар // Культурные контексты Казахстана: история и современность; сост. А. Кодар, З. Кодар. – Алматы: Ниса, 1998. – 278 с.

- Kodar A. Mirovozzrenie kochevnikov v svete Stepnogo Znaniya / A. Kodar // Kul'turny`e konteksty` Kazaxstana: istoriya i sovremennost` ; sost. A. Kodar, Z. Kodar. – Almaty` : Nisa, 1998. – 278 s.*
- 4 Кокумбаева Б.Д. Введение в Культурологию: Учебное пособие по курсу Теория и история мировой и отечественной культуры / Б.Д. Кокумбаева. - Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2000. – 149 с.
- Kokumbaeva B.D. Vvedenie v Kul'turologiyu: Uchebnoe posobie po kursu Teoriya i istoriya mirovoj i otechestvennoj kul'tury` / B.D. Kokumbaeva. - Pavlodar: PGU im. S. Torajgy`rova, 2000. – 149 s.*
- 5 Шакенова Э. Художественное освоение мира / Э. Шакенова // Кочевники. Эстетика. – Алматы, 1991. – С. 62-94.
- Shakenova E`. Xudozhestvennoe osvoenie mira / E`. Shakenova // Kochevniki. E`stetika. – Almaty`, 1991. – С.62-94.*
- 6 Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. – Алматы, 1998. – 235 с.
- Alimbaj N., Mukanov M.S., Argy`nbaev X. Tradicionnaya kul`tura zhizneobespecheniya kazaxov. – Almaty`, 1998. – 235 s.*
- 7 Наурызбаева А.Б. Возвращение к мифу о вечном возвращении – опыт культурологической редукции историзма / А.Б. Наурызбаева. – Алматы, 2005. – 201 с.
- Naurzbaeva A.B. Vozvrashhenie k mifu o vechnom vozvrashhenii – opy`t kul'turologicheskoy redukcii istorizma / A. B. Naurzbaeva. – Almaty`, 2005. – 201 s.*
- 8 Каракозова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. Издание третье, переработанное. – Алматы: ТОО «Эверо», 2011. – 78 с.
- Karakozova Zh.K., Xasanov M.Sh. Kosmos kazaxskoj kul'tury`. Izdanie tret`e, pererabotannoe. – Almaty` : TOO «E`vero», 2011. – 78 s.*
- 9 Ергалиева Р. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. - Алматы: Гылым, 2002. – 178 с.
- Ergaliev R. E`tnokul'turny`e tradicii v sovremennom iskusstve Kazaxstana. – Almaty` : Gy`ly`m, 2002. – 178 s.*
- 10 Шпенглер О. Закат Европы. Т. 2: Города и народы / О. Шпенглер. – М., 1993.
- Shpengler O. Zakat Evropy`. T. 2: Goroda i narody` / O. Shpengler. – M., 1993.*
- 11 Флоренский П.А. У водоразделов мысли. - Т.2. - М., 1990. - 367 с.
- Florenskij P.A. U vodorazdelov my`sli. – T.2. – M., 1990. – 367 s.*
- 12 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера - история. - М., Языки русской культуры, 1999. -136 с.
- Lotman Yu.M. Vnutri my`slyashhix mirov. Chelovek - tekst - semiosfera - istoriya. - M., Yazy`ki russkoj kul'tury`, 1999. – 136 s.*
- 13 Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 415.
- Bart R. Ot proizvedeniya k tekstu / R. Bart // Izbranny`e raboty`. Semiotika. Poe`tika. – M.: Progress, 1989. – S. 415.*
- 14 Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
- Lotman Yu.M. Struktura xudozhestvennogo teksta. – M.: Iskusstvo, 1970. – 384 s.*
- 15 Топоров В.Н. Пространство и текст // Мировое дерево. Универсальные знаковые комплексы. Т. 1. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – С. 318-382.
- Toporov V.N. Prostranstvo i tekst // Mirovoe derevo. Universal`ny`e znakovy`e komplekсы`. T. 1. – M.: Rukopisny`e pamyatniki Drevnej Rusi, 2010. – S. 318-382.*
- 16 Хайдеггер М. Искусство и пространство // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: пер. с нем. – М., 1993. – 314 с.
- Hajdegger M. Iskusstvo i prostranstvo // Hajdegger M. Vremya i by`tie: Stat`i i vy`stupleniya: per. s nem. – M., 1993. – 314 s.*

- 17 Символика картины мира и проблема пространства // Шпенглер Освальд. Закат Европы. Том I. Образ и действительность. Предисл. проф. А. Деборина, перев. Н.Ф. Гарелина. – Москва-Петроград: Изд-во Л.Д. Френкеля, 1923. – С.163-186.
Simvolika kartiny`mira i problema prostranstva // Shpengler Osva`d. Zakat Evropy`. Tom I. Obraz i dejstvitel`nost`. Predisl. prof. A. Deborina, perev. N.F. Garelina. – Moskva-Petrograd: Izd-vo L.D. Frenkelya, 1923. – S.163-186.
- 18 Флоренский П.А. У водоразделов мысли. – Т.2. – М., 1990. – 367 с.
Florenskij P.A. U vodorazdelov my`sli. – T.2. – M., 1990. – 367 s.
- 19 Бахтин М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 427 с.
Baxtin M. E`pos i roman. – SPb.: Azbuka, 2000. – 427 s.
- 20 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера - история. - М., Языки русской культуры, 1999. – 136 с.
Lotman Yu.M. Vnutri my`slyashhix mirov. Chelovek - tekst - semiosfera - istoriya. – M., Yazy`ki russkoj kul`tury`, 1999. – 136 s.
- 21 Никитина И.П. Художественное пространство как предмет философско-эстетического анализа: автореферат дис. ... доктора философских наук: 09.00.04 / Ин-т философии РАН. – Москва, 2003. – 36 с.
Nikitina I.P. Xudozhestvennoe prostranstvo kak predmet filosofsko-e`steticheskogo analiza: avtoreferat dis. ... doktora filosofskix nauk: 09.00.04 / In-t filosofii RAN. – Moskva, 2003. – 36 s.
- 22 Топоров В.Н. Пространство / В.Н. Топоров // Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т. – Т. 1. – М., 1992. – С. 340-349.
Toporov, V.N. Prostranstvo / V.N. Toporov // Mify` narodov mira: e`nciklopediya: v 2 t. – T. 1. – M., 1992. – S. 340-349.
- 23 Каскабасов С.А. Золотая жила. Избранные исследования / С.А. Каскабасов. - Астана: Елорда, 2000. - Ч.1 – 752 с.
Kaskabasov S.A. Zolotaya zhila. Izbranny`e issledovaniya / S.A. Kaskabasov. – Astana: Elorda, 2000. – Ch.1 – 752 s.
- 24 Древнетюркский словарь. - Л., 1969. - 1025 с 23 Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия - космос кочевника, земледельца и горца. - М.: Институт ДИ-ДИК, 1999. - 368 с.
Drevnetyurkskij slovar`. – L., 1969. – 1025 s 23 Gachev G.D. Nacional`ny`e obrazy` mira. Evraziya - kosmos kochevnika, zemledel`cza i gorcza. – M.: Institut DI-DIK, 1999. – 368 s.
- 25 Казахские сказки. – Алма-Ата, 1958. – Т.1. – 463 с.
Kazaxskie skazki. – Alma-Ata, 1958. – T.1. – 463 s.
- 26 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч: в 5-ти т. / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Каз. сов. энциклопедия, 1984. – Т.1. – 431 с.
Valixanov Ch.Ch. Sobr. soch: v 5-ti t. / Ch.Ch. Valixanov. – Alma-Ata: Kaz. sov. e`nciklopediya, 1984. – T.1. – 431 s.
- 27 Қасқабасов С. Қазактың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
Қасқабасов S. Қазакты`ң халы`қ прозасы`. - Almaty`: Ғу`ly`m, 1984. - 272 b.
- 28 Турсунов Е.Д. Коркыт. Истоки тюркского мифа. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.
Tursunov E.D. Korkyt. Istoki tyurkskogo mifa. – Almaty`: Dajk- Press, 2001. – 168 s.
- 29 Ауэзов М. Путь Абая [Текст] / М. Ауэзов. – Алма-Ата: Жазушы. – т. 2. – 1987. – 592 с.
Aue`zov M. Put` Abaya [Tekst] / M. Aue`zov. – Alma-Ata: Zhazushy`. – t. 2. – 1987. – 592 s.
- 30 Жанысбекова Э.Т. Мифологические образы и мотивы в современной казахстанской прозе 6D020500 – Филология Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). – Алматы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая. – 161 с.
Zhany`sbekova E`.T. Mifologicheskie obrazy` i motivy` v sovremennoj kazaxstanskoj proze 6D020500 – Filologiya Dissertaciya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). – Almaty`: Kazaxskij nacional`ny`j pedagogicheskij universitet imeni Abaya. – 161 s.
- 31 Ким А.А. Белка. Роман-сказка. – М.: Сов. писатель, 1984. – 272 с.
Kim A.A. Belka. Roman-skazka. – M.: Sov. pisatel`, 1984. – 272 s.

32 Жаксылыков А.Ж. Сны окаянных. Трилогия. – Алматы, 2005. – 480 с.

Zhaksy`ly`kov A.Zh. Sny` okayanny`x. Trilogiya. – Almaty`, 2005. – 480 s.

33 Санбаев С. Собрание сочинений в 6 томах. Повести и рассказы.— Астана: Агроиздат, 2009. – 436 с.

Sanbaev S. Sobranie sochinenij v 6 tomax. Povesti i rasskazy`.— Astana: Agroizdat, 2009. - 436 s.

34 Одегов И. Пуруша // Литературная Алма-Ата: ежегодный литературно-художественный журнал. – Алматы, 2016. – С. 224-233.

Odegov I. Purusha // Literaturnaya Alma-Ata: ezhegodny`j literaturno-xudozhestvenny`j zhurnal. – Almaty`, 2016. – S. 224-233.

35 Шаталова О., Гирик А. Полутороглазый стрелец: партия на кобызе. заметки о творчестве художественной группы «Кызыл Трактор». – URL: <http://tamyр.org/?p=1351> (дата обращения 11.03.2020)

Shatalova O., Girik A. Polutoroglazy`j strelec: partiya na koby`ze. zametki o tvorchestve xudozhestvennoj grupy` «Ky`zy`l Traktor». – URL: <http://tamyр.org/?p=1351> (data obrashheniya 11.03.2020).

Материал поступил в редакцию журнала 29.01.2020

REFERENCES

1 Kaskabasov S. A. The Cradle of art / S.A. Kaskabsov. – Alma-Ata: Oner, 1992. – 368 p.

2 S. Kondybay Mythology of prednisobe. Book three. trans. with kaz. Z. Naurzabayeva. – Almaty: SaGa, 2008. – 436 p.

3 Kodar A. Worldview of nomads in the light of Steppe Knowledge / A. Kodar // Cultural contexts of Kazakhstan: history and modernity; comp. A. Kodar, Z. Kodar. – Almaty: Nisa, 1998. – 278 p.

4 Kokumbayeva B. D. Introduction to cultural Studies: textbook on the course Theory and history of world and national culture / B.D. Kokumbayeva. – Pavlodar: S. Toraigyrov PSU, 2000. – 149 p.

5 Shakenova E. Artistic development of the world / E. Shakenova // Nomads. Aesthetics. – Almaty, 1991. – С. 62-94.

6 Alimbay N., Mukanov M. S., Argyrbayev X. The traditional culture of life support of Kazakhs. – Almaty, 1998. – 235 p.

7 Naurzabayeva A.B. Return to the myth of eternal return-the experience of cultural reduction of historicism / A.B. Naurzabayeva. – Almaty, 2005. – 201 с.

9 Karakozova Zh. K., Khasanov M. sh. Cosmos of Kazakh culture. Third edition, revised. - Almaty: «Evero» LLP, 2011. – 78 p.

10 Yergalieva R. Ethnocultural traditions in modern art of Kazakhstan. Almaty: Gylym, 2002. - 178 p.

11 Spengler O. the Decline of Europe. Vol. 2: Cities and peoples / O. Spengler, Moscow, 1993.

12 Florensky P.A. At the watersheds of thought. - Vol. 2. – M., 1990. – 367 p.

13 Lotman Yu. M. Inside the thinking worlds. Man-text-semiosphere-history. – Moscow, Languages of Russian culture, 1999. – 136 p.

14 Bart R. From the work to the text / R. Bart // Selected works. Semiotics. Poetics, Moscow: Progress, 1989. – P. 415.

14 Lotman Yu. M. Structure of the artistic text. – Moscow: Iskusstvo, 1970. – 384 p.

15 Toporov V. N. Space and text // World tree. Universal sign complexes. Vol. 1. – M.: Handwritten monuments of Ancient Russia, 2010. – P. 318-382.

16 Heidegger M. Art and space // Heidegger M. Time and being: Articles and speeches: trans. with German-M., 1993. – 314 p.

17 Symbolism of the world picture and the problem of space // Spengler Oswald. The Decline Of Europe. Volume I. Image and reality. Preface by Prof. A. Deborin, transl. - Moscow-Petrograd: publishing house of L. D. Frenkel, 1923. - Pp. 163-186.

18 Florensky P. A. At the watersheds of thought. – Vol. 2. – M., 1990. – 367 p.

19 Bakhtin M. The epic and the novel. – Saint Petersburg: Azbuka, 2000. – 427 p.

- 20 Lotman Yu. M. Inside the thinking worlds. Man-text-semiosphere-history. – Moscow, Languages of Russian culture, 1999. – 136 p.
- 21 Nikitina I.P. Art space as a subject of philosophical and aesthetic analysis: abstract of dis. ... doctor of philosophy: 09.00.04 / Institute of philosophy of the Russian Academy of Sciences. – Moscow, 2003. – 36 p.
- 22 Toporov V.N. Space / V. N. Toporov // Myths of the peoples of the world: encyclopedia: in 2 vol. – Vol. 1. – M., 1992. – С. 340-349.
- 23 Kaskabasov S.A. Gold mine. Selected studies / S. A. Kaskabasov. – Astana: Elorda, 2000. – Part 1-752 p.
- 24 Ancient Turkic dictionary. – L., 1969. – 1 025 with 23 Gachev G. D. National images of the world. Eurasia-the space of a nomad, farmer and mountaineer. – Moscow: Institute of DI-DIK, 1999. – 368 p.
- 25 Kazakh fairy tales. - Alma-ATA, 1958. - Vol. 1. - 463 p.
- 26 Valikhanov Ch.Ch. Coll. [collected works: in 5 volumes / Ch.Ch. Valikhanov – Alma-Ata: Kaz. Sov. encyclopedia, 1984. – Vol. 1. – 431 p.
- 27 Kaskabasov S. Kazaktyn Halyk prozasy. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 p.
- 28 Tursunov E. D. The Crust. The origins of the Turkic myth. – Almaty: dyke Press, 2001. – 168 p.
- 29 Auezov M. The Path Of Abay [Text] / M. Auezov. – Alma-Ata: Zhazushy. – vol. 2. – 19 87. - 59 p.
- 30 Zhanysbekova E.T. Mythological images and motives in modern Kazakh prose 6D020500-Philology Dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD). – Almaty: Kazakh national pedagogical University named after Abay. – 161 p.
- 31 Kim A. A. Belka. Roman-Skazka. - M.: Sov. writer, 1984. - 272 p.
- 32 Zhaksylykov A. Zh. dreams of the damned. Trilogy. - Almaty, 2005. - 480 p.
- 33 Sanbaev S. Collected works in 6 volumes. Novels and short stories.- Astana: Agroizdat, 2009. – 436 p.
- 34 Odegov I. Purusha // Literary Alma-ATA: annual literary and artistic magazine. – Almaty, 2016. – Pp. 224-233.
- 35 Shatalova O., Girik A. Half-eyed Sagittarius: party on kobyz. notes on the work of the art group «Kyzyl Tractor». – URL: <http://tamyr.org/?p=1351> (accessed 11.03.2020)

XX-XXI ғғ. көркем проза және бейнелеу өнері туындыларының кеңістіктік үлгісі ретінде қазақтардың дәстүрлі бейнесі

Е. Ю. Личман

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

Бұл зерттеуде қазақстандық авторлардың әдебиет және кескіндеме туындыларын құрылымдық-семантикалық, өнертанулық талдау негізінде вербалды/бейнелеу формасы бар кеңістіктік ұйымның модельдері қарастырылады. Мақалада қазақ халқы дүниесінің дәстүрлі суретінің хронотопикалық параметрлері талданады. Теориялық жалпылау құрылымдауда, Қазақстан музыкатанушылардың жүргізген қазақтың дәстүрлі мәдениетінде кеңістікте, мәдениеттану және этнография ерекшеліктерін зерттеу, дәстүрлі кеңістіктік ұғымдардың ерекшеліктері анықталды. Қазақстан бейнелеу өнері мен әдебиетінде кеңістікті ұйымдастырудың әртүрлі тәсілдерін қолданудың салыстырмалы талдауы ғылымның әр түрлі салаларының мамандары айқындаған кеңістіктік модельдерді біртұтас тұтастыққа біріктіруге және Қазақстанның көркем прозасы мен кескіндеме туындыларында кеңістікті ұйымдастырудың базалық моделін ұсынуға мүмкіндік берді.

XX-XXI ғғ. қазақ авторларының әдебиет және бейнелеу өнері туындыларының базалық кеңістіктік моделінің негізі әлемнің дәстүрлі үш бөлшекті моделінің құраушылары болып

табылады, ал қасиеттер: ашықтық, ортаның өткізгіштігі, бір кеңістіктің екіншісіне ауысуы, кеңістіктің қуатты контрасты, шексіз кеңейтілетін кеңістік, оның жоғары эмоционалдығы және одан әрі даралануы.

Материал 29.01.2020 баспаға түсті

Traditional picture of the world of Kazakhs as a spatial model of works of artistic prose and fine art of XX-XXI centuries

E. Yu. Lichman

Pavlodar state pedagogical university, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

In this study, based on a structural-semantic, art criticism analysis of works of literature and painting by Kazakhstani authors, models of spatial organization are considered, having a verbal / visual form. The article analyzes the chronotopic parameters of the traditional worldview of the Kazakh people. A theoretical generalization of the studies of specifics of space structuring in traditional Kazakh culture, conducted by Kazakhstani musicologists, cultural experts and ethnographers, made it possible to identify the features of traditional spatial representations. A comparative analysis of the application of various methods of spatial organization in Kazakhstan's fine arts and literature made it possible to combine the components of the spatial model defined by specialists in various fields of science into a single whole and to present the basic model of space organization in works of fiction and painting in Kazakhstan. The basis of the basic spatial model of works of literature and fine art of Kazakhstani authors of the XX-XXI centuries are the components of the traditional three-part model of the world, and the properties are openness, permeability of the medium, the flow of one space into another, a powerful contrast of spaces, an infinitely expanding space, its increased emotionality and its further individualization.

Received 29.01.2020

УДК 801.8

Н.П. Локтионова¹, Г.В. Забинякова²

¹к.п.н., доцент, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-8571-746X>

²старший преподаватель, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3480-0965>

ИЗУЧЕНИЕ РОМАНА Э. М. РЕМАРКА «ТРИ ТОВАРИЩА» В КОНТЕКСТЕ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье представлен материал, связанный с обновлением содержания литературного образования. Авторами даются рекомендации по изучению монографической темы «Э. М. Ремарк. «Три товарища» в 11 классе. В работе рассмотрены тематика, художественный мир произведения, система образов, своеобразие авторской позиции. Предложены также методы и приемы, с помощью которых выстраивается системная и последовательная работа по изучению романа. В статье дается разработка урока-семинара, посвященного «героям потерянного поколения». Авторы используют современные методические приемы, которые помогают раскрыть художественное своеобразие произведения («портрет на стене», аудиоколлаж, «линия эмоций», коллаж «Романтическая символика»). При изучении романа особое внимание уделяется вопросу о влиянии русских классиков на творчество Ремарка. Методика, рекомендованная авторами,

основана на деятельностном и личностно-ориентированном подходе, а также на дифференциации образовательного процесса.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, литература «потерянного поколения», художественный мир, система образов, анализ, методика преподавания

ВВЕДЕНИЕ

Процесс обновления содержания образования, происходящий в Казахстане, ставит перед вузовскими работниками и школьными учителями новые задачи, одна из которых требует решения проблемы учебно-методического обеспечения дисциплин, изучаемых в школе. В программу по учебному предмету «Русская литература» для 11 класса впервые введены произведения, которые никогда не изучались в школе. Так, в разделе «Человек и война» предлагается для текстуального изучения роман немецкого писателя Э. М. Ремарка «Три товарища».

Чем же обусловлен этот выбор? Эрих Мария Ремарк был одним из кумиров молодежи середины XX века. Интерес к писателю и его творчеству не угасает и поныне. Писатель стал своеобразным символом времени для многих поколений читателей, выросших на его произведениях; до сих пор любимы романы «Три товарища», «На Западном фронте без перемен», «Возвращение», «Триумфальная арка», «Время жить и время умирать», «Жизнь взаимы». Много привлекательного в произведениях немецкого писателя: доверительная манера повествования, простой, незамысловатый язык, точные описания, пространные диалоги, авторская ирония. Но, пожалуй, главное то, что романы отвечают на вопросы, волнующие читателей всех поколений. В одном из самых популярных произведений Ремарка «Три товарища» говорится об основных жизненных ценностях, которые помогают выжить человеку в тяжелые, смутные времена. Предложенное для изучения произведение дает возможность приобщить старшеклассников к богатству зарубежной классики, привлечь внимание к волнующим их нравственным проблемам.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Роман Ремарка «Три товарища» относится к литературе "потерянного поколения", поэтому работу над произведением правомерно начать с обсуждения вопросов: что отличает эту литературу и почему писателя называют голосом этого поколения?

Свой творческий путь Э. М. Ремарк начал с темы «потерянного поколения» в романе «На Западном фронте без перемен», вышедшем в свет в 1929 году. В этом же году были опубликованы другие антивоенные романы: «Прощай, оружие!» американского писателя Э. Хемингуэя, «Смерть героя» англичанина Р. Олдингтона. Все три автора стояли у истоков литературы «потерянного поколения», раскрывая трагедию целого поколения людей, морально искалеченных, не нашедших себе места в жизни. Писатели независимо друг от друга передали мироощущение и стиль жизни тех молодых людей, которые отправились на Первую мировую войну, исполненные патриотических чувств, но, столкнувшись с ее жестокостью и бессмысленностью, испытали горькое разочарование. Вернувшиеся с фронта, они не могут найти себе места в изменившемся мире, так как действительность, в которую они попали, оказалась не менее жестокой, чем сама война.

Американская писательница Гертруда Стайн назвала это поколение «потерянным». Ее фраза и стала термином для обозначения своеобразной разновидности реализма XX века, получившей название «литература потерянного поколения».

Первая мировая война подорвала былую веру в прогресс, разумность и гуманность. На родине, куда герои названных книг возвращались искалеченными физически и морально, они ощутили свою ненужность, неприкаянность, внутреннюю опустошенность. Жизнь утратила для них свою ценность, война ввергла рано состарившихся юношей в бездну

безверия и разочарования. Герои одиноки, они испытывают страх остаться наедине со своими воспоминаниями о войне, любые высокие слова потеряли для них смысл, обесценились. Верят они лишь во фронтовую дружбу, тянутся к любви как спасительному берегу, но и здесь, как правило, их поджидает трагедия. И только мужество, стоицизм являются единственным выходом из трагичности их положения.

Вместе с произведениями «На Западном фронте без перемен» и «Возвращение» роман «Три товарища», написанный в 1938 году, завершил своеобразную трилогию Э. М. Ремарка антивоенной тематики. Облик «потерянного поколения» воссоздан писателем с большой точностью, поскольку он сам принадлежал к этому поколению, «чем заслужил право на выступление от некоего собирательного лица, право на местоимение «мы» [1].

Э. М. Ремарка называют летописцем немецкой истории первой половины XX столетия. Чтобы постичь глубину произведения «Три товарища», нужно знать эпоху, описанную в нем (послевоенная Германия до прихода к власти фашистов).

Учащиеся могут объединиться в три группы, каждая из которых получит свою тему для исследования: первая – «Социальный фон в романе «Три товарища», вторая – «Тема войны в произведении», третья – «Художественный мир романа Ремарка». Работая над первой темой, старшеклассники найдут подтверждение высказыванию литературоведа А. В. Мальцевой о том, что «автору удалось настолько ярко и объемно изобразить послевоенную Германию до прихода к власти фашистов, что читатель погружается в атмосферу отчаянной безнадежности, глухого недовольства, неуверенности и зыбкости, заполнявшей умы и сердца людей того времени» [2]. Учащиеся выделяют основные эпизоды, рисующие социальный фон романа, кратко охарактеризуют персонажей, живущих в пансионе фрау Залевски, приведут примеры нескольких микросюжетов, рассказывающих о типичной судьбе людей того времени, составят кадроплан, который отражает контрасты послевоенного мира, изображенного в книге.

«Три товарища» – роман с широким социальным фоном. Это достигается, в частности, тем, что он густо «населен» эпизодическими персонажами, представляющими различные круги и слои немецкого народа, и среди них нет, кажется, ни одного, кто не остается в читательской памяти, хотя некоторые из них запечатлены с помощью всего двух-трех штрихов», – писал Г. Бергельсон [3]. Изображая социальный фон в романе, Ремарк обращается к приему «калейдоскопичности»: на протяжении всего произведения автор вводит в повествование эпизодических персонажей, сменяющих друг друга, как картинки в калейдоскопе. Это представители разных социальных слоев немецкого общества. С одной стороны, хозяева этого мира: преуспевающий господин Брюменталь, владелец трикотажного производства, фрау Залевски, хозяйка пансиона, Биндинг, богатый покровитель Патриции Хольман, булочник; с другой – люди, чья жизнь, по словам автора, «свелась к одной только мучительной борьбе за убогое, голое существование»: супруги Хассе, бывший студент Георг Блок, уличные женщины из кафе «Интернациональ», семейная пара, одинокая пожилая женщина с аукциона и другие второстепенные персонажи с их нелегкими судьбами. В ткань книги искусно включено много микросюжетов, посвященных этим людям. Пансион фрау Залевски является своеобразной моделью мира, утвердившегося в послевоенной Германии и изображенного в романе.

Размышляя над военной темой, учащиеся должны прийти к пониманию, что война навсегда определила в жизни Э. М. Ремарка очень многое: отношение к жизни, представление о добре и зле, истинном и ложном патриотизме, о главных человеческих ценностях. В произведении не описываются подробно сцены военной жизни, тем не менее война незримо присутствует на многих его страницах. Герои постоянно вспоминают фронт и часто оценивают современную жизнь с позиций прошлого, иногда не сознавая этого. «Память о фронтовой жизни прочно входит в нынешнее существование трех главных героев романа – Роберта Локампа, Отто Кестера и Готтфрида Ленца. Даже дымящиеся асфальтовые котлы напоминают им походные полевые кухни, фары автомобиля – прожектор, вцепляющийся в самолет во время его ночного полета, а комнаты одного из пациентов

туберкулезного санатория, к которому пришли в гости его товарищи по несчастью, похожи, как им кажется, на фронтовой блиндаж», – отмечает А. М. Хусиханов [4]. При работе над романом очень важно раскрыть своеобразие художественного мира, главными характеристиками которого являются художественное время и пространство. Анализируя хронотоп, старшеклассники приведут примеры различных видов художественного пространства, используемых в романе, найдут детали, с помощью которых создается предметный мир, характеризующих героев, опишут воображаемую карту географического пространства.

Облик художественного пространства в «Трех товарищах» складывается из соотнесенности разных видов пространственных характеристик, с помощью которых рисуется целостная картина мира. Чаще всего в произведении автор использует следующие его виды: географическое, динамическое, открытое и закрытое, «свое» и «чужое». Художественное пространство в романе организуется образом дороги, представляющим собой символ движущейся жизни. Пространственная картина расширяется благодаря тому, что герои почти все время показаны в движении, и география их перемещений широка: город и его предместья, пансионат у моря, санаторий в Альпах. Чаще всего персонажи показаны в «чужом» пространстве, ни у кого из них нет дома как опоры в житейских бурях, что указывает на их неустроенность в этом мире.

Художественное время в романе так же, как и пространство, создается Ремарком с помощью символических образов. Весной впервые встретились Патриция и Роберт, о чем свидетельствует образ цветущей сливы, и весенним же утром оборвалась жизнь главной героини. Временные рамки романа, его начало и конец, смоделированы образом утра, которое в самом начале текста соотносится с днем рождения человека. Автор периодически обращается к прошлому героев, что позволяет ему расширить рамки художественного времени в произведении.

Чтобы охарактеризовать героев, можно предложить учащимся провести семинар на тему «Кто они, герои «потерянного поколения»?». В методическом пособии «Активные формы преподавания литературы» Р. И. Альбетковой даются рекомендации по проведению уроков данного типа: «Уроки-семинары имеют специфическое содержание: их целесообразно проводить по таким темам, где ученик должен не просто усвоить определенные сведения, но найти решение проблемы. ...Прежде всего семинару предшествует основательная подготовительная работа, часто исследовательского характера» [5, 117]. Для обсуждения на уроке-семинаре по произведению Ремарка предлагаются следующие вопросы:

1. Главные герои романа как «некий триединый персонаж».
2. Ремарк – мастер индивидуальных характеристик.
3. Нравственные ценности представителей «потерянного поколения».
4. Размышления писателя на тему дружбы.

В литературоведении существует точка зрения, что главные герои романа, принадлежащие к «потерянному поколению», представляют собой «литературных близнецов» или, как называют их критики, «некий триединый персонаж». Докладчик по этому вопросу должен составить коллективный портрет главных героев, выявив в них общее начало.

Выступающий по второму вопросу будет опираться на другую точку зрения, принадлежащую Г. Бергельсону: «В «Трех товарищах» Ремарк показал себя искуснейшим мастером индивидуальных характеристик. Каждый из трех главных героев имеет свое лицо и действует в полном соответствии с внутренней логикой своей натуры» [3]. Докладчик сконцентрирует внимание на индивидуальном начале в характеристике каждого героя (портрет, мотивы поведения и поступки, речь и т.д.).

При обсуждении третьего вопроса семинара можно составить логическую схему и итоговый кластер, раскрывающий духовные ценности молодых героев. Особое внимание

следует уделить теме дружбы, поскольку автор, назвав свою книгу «Три товарища», выделил эту тему как главнейшую в романе. «Роберта Локампа, Кестера и Ленца связывает не просто фронтовая дружба, а общность взглядов и судьбы. Они одиноки, бесприютны, но сохранили под налетом цинического остроумия душевную чуткость и доброту» [6, 411].

При обсуждении темы дружбы важно подчеркнуть, что автором показано товарищество, выдержавшее испытание временем, не распавшееся, а превратившееся в дружбу действенную, активную, где интересы товарища каждый из героев неизменно ценит выше собственных. Друзья помогают не только друг другу, но и тем, кто встречается на их пути и нуждается в помощи. Особенно трогательно их отношение к Патриции, которое напоминает рыцарское служение. В романе показана трагедия, требующая от героев полной отдачи и выявляющая их человечность. Скепсис, цинизм, черный юмор, свойственные «потерянному поколению», являются лишь броней, за которой скрываются чувствительные и нежные души. Друзья защищаются от враждебного общества, создавая свой замкнутый мир, существующий как бы вне времени, вне окружающей их реальности, и ищут опоры во взаимной выручке, дружбе и любви.

Тема любви является ведущей почти во всех произведениях Э. М. Ремарка, но в каждом из них этому чувству дается разное истолкование. В «Трех товарищах» она связана с образом Патриции Хольман. Дать характеристику главной героине можно с помощью приема «Портрет на стене», который поможет представить ее внешний облик, назвать качества характера (с опорой на текст), понять, как оценивают ее герои романа и автор. Показать своеобразие этой темы можно с помощью других видов искусства, например музыки. Рекомендуются подобрать несколько песен или музыкальных композиций, отражающих историю любви Пат и Робби, и подготовить аудиоколлаж, продумать комментарий, который поможет слушателям понять, каким образом музыка выражает историю трогательной и трагической любви. Составление «линии эмоций» героя в финальных сценах, где он отчаянно борется за жизнь своей любимой, позволит определить богатую гамму чувств Роберта Локампа, отражающую его внутренний мир.

В романе «Три товарища» любовь олицетворяет созидательное начало, она преображает героев, меняет их взаимоотношения с окружающим миром, раскрывает духовный мир, помогает бороться с неустойчивостью и несправедливостью жизни. Ремарку удалось создать поэтичную картину любви, поражающую своей искренностью и пронзительностью, показать ее разные этапы от зарождения взаимного чувства до трагической развязки.

При изучении эпического произведения особое внимание следует уделить художественному мастерству писателя, особенностям авторского стиля, выявлению авторской позиции. Для этого романа характерна объективная манера повествования: писатель максимально скрыт в произведении, его персонажи выражают себя через поступки, диалоги и внутренние монологи. Тем не менее мы чувствуем присутствие автора на страницах романа, рука об руку идет он со своими героями, отображая разные стороны действительности. Свое повествование писатель сопровождает философскими раздумьями о человеческом бытии, которые он вкладывает в уста главных и второстепенных персонажей. Из трех ведущих героев особый интерес представляет Роберт Локамп, от лица которого и ведется повествование. Он выделен из окружения, поскольку более всех других является выразителем авторской позиции. Специалисты отмечают, что именно этот герой во многом повторяет жизненный путь самого писателя. Роберт Локамп в большей степени, чем его товарищи, показан изнутри. «Заставляя Роберта заниматься самоанализом, Ремарк исследует думы и настроения «потерянного поколения» в целом», – отмечает Г. Бергельсон [3].

В работах многих исследователей звучит мысль о том, что в романе раскрывается трагическая концепция жизни писателя, выраженная в главном мотиве романа, в изображении времени, в непростых судьбах героев, в финале произведения.

«Три товарища» относят в литературоведении к реалистическим произведениям, но в нем есть также элементы романтизма. «Роман построен на контрастном сочетании нищеты и

роскоши, духовности и бессердечия, счастья и горя, страстных душевных метаний героев, романтической символике. Все это черты романтической поэтики, переосмысленные в эпоху между двумя мировыми войнами и подчиненные законам критического реализма. Они выражают мироощущение не только самого Ремарка, но и многих поколений его читателей, прочувствовавших горький разрыв между мечтой и действительностью» [2].

Учащимся предлагается обсудить тему «Романтическая поэтика в романе», обратив внимание на элементы романтизма, которые передаются через главный конфликт произведения – разрыв между мечтой и действительностью, через романтизированный образ главной героини, романтическую символику. Особое значение в произведении приобретают картины природы, которые выполняют разные функции: изобразительную, эмоционально-психологическую и символическую. Пейзажи появляются в романе как будто неожиданно, передавая внутреннее состояние персонажей, отвлеченные идеи, авторское мироощущение. Природа у Ремарка живет независимо от человека своей потаенной жизнью и часто изображается в контрасте с реальной действительностью.

Составление и обсуждение коллажа «Романтическая символика» поможет ученикам понять, что в романе «Три товарища» присутствует ряд образов, ставших символами ремарковской эпохи, которые несут романтико-трагическую окраску (старый автомобиль, цветущая слива, дорога, кладбище, дождь, белые розы).

В качестве индивидуального задания можно предложить заинтересованным учащимся провести исследование, в центре которого будет вопрос о традициях русской литературы в романе «Три товарища». Э. М. Ремарк не раз подчеркивал, что его писательское мастерство сложилось под влиянием великих русских писателей: Л. Н. Толстого, Ф. М. Достоевского и А. П. Чехова. Продолжая традиции Толстого, Ремарк осуждает войну как антигуманное явление: «Никто не может желать повторения ужасов войны. Война во все времена являлась жестоким инструментом тщеславия и властолюбия, что неизменно вступало в противоречие с основными принципами справедливости, присущими всем морально здоровым людям» [7].

Для стиля писателя характерны лаконичность повествования, мягкий, элегический тон, психологизм в изображении героев, ирония, поэтические пейзажные зарисовки, близость к драматическому роду литературы – во всем этом чувствуется следование чеховским традициям.

«Боль за простого человека, психологическое мастерство – таковы сильные стороны творчества Ремарка. Он владеет искусством наделять своих героев, вплоть до эпизодических персонажей, живыми характерами. Сюжеты Ремарка драматичны, каждая деталь быта, окружения, пейзажа вплетена в судьбы и характеристики героев» [6, 414].

На заключительном этапе изучения произведения можно рекомендовать творческую работу в жанре эссе или отзыва для сайта, в которой следует осветить следующие вопросы: что особенно понравилось в романе «Три товарища», в чем секрет популярности книги и что может найти в ней для себя современный читатель?

ВЫВОДЫ

Произведение Ремарка «Три товарища», написанное в первой половине XX века, не утратило своей актуальности и сегодня. «Несмотря на то, что прошло много лет, как окончились две самые кровавые войны XX столетия, роман писателя и сейчас еще актуален... Три самых лучших романа Ремарка, посвященных далекой от нашего времени войне, являются своего рода рупором всего человечества, предупреждая его об опасности третьей мировой войны, в которой уже не будет ни победителей, ни побежденных» [4].

Предложенная в статье системная и последовательная работа по изучению монографической темы «Э.М. Ремарк. «Три товарища» в 11 классе предоставляет возможность для реализации личностно-ориентированного подхода к обучению, создает условия для проявления и развития личностных функций учащихся. На уроках,

посвященных изучению романа Ремарка, старшеклассники не просто получают определенную сумму знаний и умений, но научатся относиться к окружающему миру сквозь призму собственного восприятия и понимания. Литература открывает многообразные пути для вовлечения учащихся в нравственные искания, в результате чего происходит обогащение духовным опытом человечества, сконцентрированным в литературе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Затонский Д. Эрих Мария Ремарк, или Двадцать лет спустя/ Художественные ориентиры XX века. М., 1988. – <http://www.em-remarque.ru/library/erich-remark-ili-dvadtsat-let-spustya.html>
Zatonskiy D. E.M.Remark, ili dvadtsat' let spustya/Hudoshestwennye orientiry XX veka. – <http://www.em-remarque.ru/library/erich-remark-ili-dvadtsat-let-spustya.html>
- 2 Мальцева А. Романтическая поэтика романа Э. М. Ремарка «Три товарища». – <http://www.em-remarque.ru/library/romanticheskaya-poetika-romana-em-remarka-tri-tovarischa.html>
Mal'zeva A. Romanticheskaya poetika romana E.M.Remarka «Tri tovarischa». – <http://www.em-remarque.ru/library/romanticheskaya-poetika-romana-em-remarka-tri-tovarischa.html>
- 3 Бергельсон Г. Во имя мира. – http://erihremark.blogspot.com/p/blog-page_7198.html
Bergel'son G. Vo imya mira. – http://erihremark.blogspot.com/p/blog-page_7198.html
- 4 Хусиханов А. Трилогия Э. М. Ремарка как «исповедь» и как «летопись» героев «потерянного поколения». – <http://www.em-remarque.ru/library/trilogiya-remarka-kak-ispoved-i-kak-letopis-geroev-poteryannogo-pokoleniya.html>
Husihanov A. Trilogiya E.M.Remarka kak «ispoved'» i kak «letopis'» geroev «poteryannogo pokoleniya». – <http://www.em-remarque.ru/library/trilogiya-remarka-kak-ispoved-i-kak-letopis-geroev-poteryannogo-pokoleniya.html>
- 5 Альбеткова Р. Активные формы преподавания литературы. – М., 1991. – 175 с.
Al'betkova R. Aktivnye formy prepodavaniya literatury. – М., 1991. – 175 с.
- 6 Зарубежная литература XX века. Под ред. З. Гражданской. – М., 1973. – 752 с.
Zarubeshnaya literatura XX veka. Pod red.Z.Grazhdanskoj. – М., 1973. – 752 с.
- 7 Ремарк Э. М. Тенденциозны ли мои книги? (1931—1932 гг.) – <http://www.em-remarque.ru/publ/tendenciozny-li-moi-knigi.html>
Remark E.M. Tendenciozny li moi knigi? – <http://www.em-remarque.ru/publ/tendenciozny-li-moi-knigi.html>

Материал поступил в редакцию журнала 25.05. 2020

REFERENCES

- 1 Zatonsky D. Erich Maria Remarque, or Twenty years later / Artistic landmarks of the twentieth century. – М., 1988. – <http://www.em-remarque.ru/library/erich-remark-ili-dvadtsat-let-spustya.html>
- 2 Maltseva A. Romantic poetics of the novel "Three comrades" by E. M. Remarque. – <http://www.em-remarque.ru/library/romanticheskaya-poetika-romana-em-remarka-tri-tovarischa.html>
- 3 Bergelson G. In the name of peace. – http://erihremark.blogspot.com/p/blog-page_7198.html
- 4 Khusikhanov A. Trilogy by E. M. Remarque as a “confession” and as a “chronicle” of the heroes of the “lost generation”. – <http://www.em-remarque.ru/library/trilogiya-remarka-kak-ispoved-i-kak-letopis-geroev-poteryannogo-pokoleniya.html>
- 5 Albetkova R. Active forms of teaching literature. – М., 1991. – 175 p.
- 6 Foreign literature of the twentieth century. Ed. Z. Grazhdaskaya. – М., 1973. – 752 p.
- 7 Remarque E.M. Are my books tendentious? (1931-1932) – <http://www.em-remarque.ru/publ/tendenciozny-li-moi-knigi.html>

Э. М. Ремарктің "Үш жолдас" романындағы білім беру мазмұны мен жаңартуын зерттеуН.П. Локтионова¹, Г.В. Забинякова¹¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Материал 25.05.2020 баспаға түсті

Мақаладағы мәліметтер әдеби білім жаңартуымен байланысты. Авторлар 11-шы сыныптағы Э. М. Ремарктің "Үш жолдас" атты монографиялық тақырыбын зерттеу бойынша ұсыныстар береді. Шығарманың тақырыбы, шығарманың көркем әлемі, бейнелер жүйесі, авторлық ұстанымның өзіндік ерекшелігі, сонымен қатар, романды зерттеу бойынша жүйелі және дәйекті жұмыстар жүргізілетін әдістер мен тәсілдер ұсынылған. Авторлар ұсынған әдістеме білім беру үдерісін саралауға, жеке тұлғалық-бағдарлы тәсілге негізделген.

Studying the novel of E. M. Remark "Three comrades" in the context of updating the content of educationN. Loktionova¹, G. Zabinyakova¹¹Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article presents material related to updating the content of literary education. The authors give recommendations on the study of the monographic theme "E. M. Remarque. "Three comrades" in 11th grade. The subject of the work, the artistic world of the work, the system of images, the originality of the author's position, and the methods and techniques with which to build a systematic and consistent work on the study of the novel are proposed. The article provides the development of a lesson-seminar dedicated to the "heroes of the lost generation." The authors use the modern methodological techniques that help to reveal the artistic originality of the work ("portrait on the wall", audio collage, "line of emotions", collage "Romantic symbolism"). When studying the novel, special attention is paid to the question of the influence of Russian classics on the work of Remarque. The methodology recommended by the authors is based on an activity-oriented and personality-oriented approach, as well as on the differentiation of the educational process.

Received 25.05.2020

УДК 81.42

N.V. Mongilyova¹, Zh.M. Muslimova²¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Baitursynov Kostanai Regional University, Kostanay, 110000, Kazakhstan, <https://orcid.org/ID: 0000-0002-2150-2312>² master student of Foreign Languages Department, Akhmet Baitursynov Kostanai Regional University, Kostanay, 110000, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1694-7739>**FUNCTIONS OF SCIENTIFIC TEXT IN THE SPEECH OF "THE BIG BANG THEORY" SITCOM CHARACTERS**

With further rapid development of different areas of scientific knowledge and different areas of human activity scientific style increasingly assumed common language features thereby

completing the specifics of the style. Although it is believed that the scientific style is a communication style between professionals of a particular branch of science, at present we can observe an increased interest in scientific information among ordinary people, without a first-hand belonging to science. It is now possible to observe the mixing of different discourses in the media space. Thus, the scientific style changes its communicative functions when it is employed in its non-characteristic field of use. The primary focus of this article is to trace communicative functions of the scientific text in the sitcom «The Big Bang Theory». Characteristic elements of scientific text such as special terminology, formal choice of vocabulary and complicated syntax are also provided in the article. The speech of the characters of scientists in everyday life is considered as examples.

Key words: polydiscoursiveness, scientific text, scientific style, discourse, sitcom, science, function

INTRODUCTION

The problem of polydiscoursiveness has been actively discussed in linguistics over the past decades in connection with the identification of facts of interaction and intersection of various discourses in the processes of speech communication. Today the study of polydiscoursiveness in the media space as a special environment in which various discourses can function is of particular interest.

Speaking about trends in modern linguistics, the following words of S. N. Gorelikova come to the mind, “as a rule, it’s not languages that are studied in general, but the functional styles that are part of them that perform various specific functions of communication between people (conversational, socio-political, official-business, artistic, scientific and technical) [1; 129].

Situational comedy or sitcom, being a vivid example of a television genre, seems to be a field where entertainment combines different themes and where different discourses clash together. For our research, we chose the functioning of the scientific style in its non-characteristic field of use, namely in the sitcom. The study of the functions of a scientific text in the speech of the characters of the sitcom seems especially relevant, because of the relevance of studying the criteria of a scientific text and the problem of its functioning out of its scope, namely, in the sitcom, since sitcoms reflect the characteristics of the youth subculture and speech behavior in the youth environment. The novelty of this work lies in the description of scientific style in the speech of the characters of the sitcom “The Big Bang Theory” created by Chuck Lorre and Bill Prady.

Scientific style of the language operates in the field of science and technology. Linguistic features of the scientific style include preliminary reflection of statements, normalization and monological nature of speech, strict selection of language tools [2; 987]. The main function of the scientific prose style is to provide factual and precise information, which must be clear, concise, unambiguous and explicit [3; 52]. Specificity of each style follows from the features of the functions of the language in this sphere of communication. On this basis, Arnold I.V. emphasizes that the transfer of intellectual content is the only function of scientific style [4; 265].

MAIN PART

To begin with, the term discourse is defined as any combination of sentences in written form or any series of speech events in which sequential sentences or utterances come together. This term is used for both spoken and written language, or for any model of language used for any study [5; 73]. Combinations and interactions of various discourses in sitcoms is logical as irrespective of generic elements, sitcom is susceptible to “hybridisation” or “mutation” [6].

Polydiscursivity in sitcoms is an ordinary phenomenon, which is characterized by the widespread use of language tools from various discourses. For example: medical discourse in the series “Dr. House”, legal discourse in the series “Sherlock Holmes”. With regards to scientific

discourse, an American television sitcom “The Big Bang Theory” is another example of combination of scientific and colloquial styles with the clash of discourses.

To briefly introduce the plot, “The Big Bang Theory” is about the life of two young talented physicists Sheldon Cooper and Leonard Hofstadter and their friends, the same unusual scientists - Howard Wolowitz and Rajesh Koothrappali. The four “nerds” live in their unusual world and look at everyone from the height of their level of intellectual development, until a charming blonde Penny appears in their life.

During the study we find out that the scientific text in the sitcom retains its main features, such as special terminology, formal choice of vocabulary and complicated syntax.

Special terminology

Style of scientific prose has a strong and versatile influence on the literary language. Scientific and technological progress introduces a huge number of terms into universal use. Special terminology is one of the main characteristics of the scientific style. Terminology is the core of the scientific style, its most significant attribute. We can say that the term embodies the main features of the scientific style and is extremely consistent with the tasks of scientific communication.

Since the main characters are scientists, they do not stop communicating using terms from various fields of science even at home and use terms to describe ordinary life phenomena and situations. Being carriers of a scientific picture of the world, it’s easier for them to communicate with each other using scientific terms and categories. Thus, such terms as *the Quantum mechanics*, *the Born-Oppenheimer approximation*, *the Mandelbrot set*, *the Swirling vortex of Entropy*, *the Hubble Telescope*, *the Light year*, *the Schrodinger’s cat*, *the Higgs boson* etc. are frequently used in characters’ utterances.

Formal choice of vocabulary

Another distinctive feature of English scientific style is the use of more formal vocabulary. Main characters of the sitcom tend to express their thoughts in more complicated manner. It connected with the academic background of the characters, since they are highly intelligent people. It is curious that the more the character is not adapted to ordinary life outside of science environment the more formal words and phrases he or she uses. For example, instead of “plan”, they use more formal “formula”, “paradigm” instead of “manner” etc. On the contrary, character of Penny, who in accordance with the plot doesn’t deal with science tend to use slang and low-key vocabulary.

Complicated syntax

The syntax of the scientific style of speech is characterized by a tendency to complex constructions, which contributes to the transfer of a complex system of scientific concepts, the establishment of relations between generic and specific concepts, between cause and effect, evidence and conclusions.

One more noticeable feature of scientific style that is present in the speech of the characters is the logical sequence of utterances achieved through the use of linking words and subordinate conjunctions.

Sheldon:” I don’t guess. As a scientist I reach conclusions based on observation and experimentation, although as I’m saying this it occurs to me you may have been employing a rhetorical device rendering my response moot.” (S01E10; 01:46 – 01:57) [7]

Over time, the heroes' habit of complicating their speech with complex syntactic constructions when describing completely ordinary phenomena of everyday life or bringing arguments in a dispute that does not concern science becomes an interesting and funny trait of their dialogues.

As we have already mentioned, scientific style serves to convey scientific information between professionals, but outside the scope of its use, it acquires other functions or in other words its minor functions come to the fore. So, when analyzing the speech of the characters of “The Big Bang Theory” we have identified the following functions of scientific text: science popularization, creation of atmosphere, creation of characters’ images and producing humoristic effect. Each of these functions are described below.

Science popularization

The popularizers of science have always sought how to make the presentation of scientific ideas fascinating and entertaining. Consequently, it raises the question of finding modern forms of science popularization, some kind of tools that facilitates the conveying of ideas and concepts to the recipients. There is a tendency that the popularization of science is becoming more spectacular to attract and retain the attention of the audience. In this case, sitcoms with their wide audience and high popularity among young people is considered the same form of science popularization as science cafes and clubs, interactive museums and expositions, “cities of science”.

On the one hand, the fact that the sitcom tells us about the life of scientists encourages people to find out more about the world and arouses interest in learning. On the other hand, the characters themselves act as enlighteners, since their speech is replete with scientific facts and theories. For example, one of the main characters of the sitcom Sheldon Cooper has a habit of telling interesting scientific facts. Moreover, according to the plot Sheldon presents his own YouTube\ podcast show called “Fun with Flags” to teach vexillology, the study of flags.

It should be noted that producers of the show hired science consultants who monitored the accuracy of the information, checked the dialogue of actors for errors and inaccuracies.

Creation of atmosphere

Each work, whether it be a book, a theatrical production or, in our case, a sitcom, requires its own special atmosphere, which should emphasize its main idea. An important role in creating an atmosphere in “The Big Bang Theory” is played by scientific text. The use of the language of science creates an atmosphere of authenticity among viewers. Scientific text as a part of scientific environment evokes emotional responses in viewers and ensures their emotional attachment to the sitcom.

Creation of characters’ images

Speech is one way of characterizing the speaker. So, according to the pace of speech, the structure of sentences and, of course, the vocabulary, we attribute the character to one or another social class, level of education and field of activity. Scientific vocabulary, in particular, used in everyday conversation, defines a person who is keen on his work. The sitcom uses the terminology of various sciences as characters study different areas of science. Terms used in physics, mathematics, psychology, astrology and microbiology can be distinguished in the series.

Howard: “...I now about to send a signal from this laptop through our local ISP racing down fire optic cable at the speed of light to San Francisco, bouncing off the satellite in geosynchronous orbit to Lisbon, where the data packets will be headed off to submerge transatlantic cables, and transfer it back to our ISP via the microwave...” (s01e07; 0:08-0:25) [7]

Howard's speech is saturated with terms denoting technical devices and equipment that characterizes him as a physicist and engineer.

Leonard: “...my tests on Aharonov-Bohm quantum interference effect reached an interesting point. Now we are testing the shift due to an electric potential.” (s03e10; 3:32-3:40) [7]

Leonard uses words such words as quantum interference and this fact describes not only his specialization as a theoretical physicist, but also a specific area of his activity - quantum mechanics.

Amy: “...I’m gonna be doing some brain stem histology, while you put yourself on a business end of a sponge and wash all those beakers...” (s05e16; 9:46-9:52) [7]

A combination of terms such as histology and beakers makes it clear that Amy works in the field of neurobiology.

Terminology not only enables us to understand occupations of every scientist in the sitcom, but gives us deeper characterization of characters. For example, wordy, overexplanatory and sometimes confusing speech of Sheldon Cooper, a brilliant scientist and genius helps viewers to perceive his image of the smartest guy in the series.

Producing humoristic effect

The main feature of any sitcom is humor. The main characters of the sitcom, although they have a high level of intelligence, constantly unwittingly fall into funny situations. In fact, they become hostages of their high IQ and scientific picture of the world. There is a scene when Howard

boasts of being a great engineer, lists his merits and then fails to fix the elevator make viewers laugh. A humoristic effect is achieved because Howard's inability to use his theoretical knowledge in practice.

Howard: "Not necessary, I have masters in engineering; I remotely repair satellites on a regular basis. I troubleshoot space shuttle payloads. When the Mars rover started pulling to the left I performed a front-end alignment from 62 million miles away. (Presses button. Nothing happens.) No, that baby's broken." (S01E05; 03:26 – 03:55) [7]

CONCLUSION

We found out various functions of the scientific text in the sitcom dedicated to the life of physicists in the article. Special terminology, formal choice of vocabulary, complicated syntax of the speech of the main characters builds necessary atmosphere and reveals the images of the characters to viewers. Thus, we can conclude that such minor functions of scientific text as science popularization, creation of atmosphere, creation of characters' images and producing humoristic effect prevail over its main function when scientific discourse is employed in the sitcom. Due to this the sitcom "The Big Bang Theory" achieves its main sitcom achieves its main task to be funny and interesting for viewers.

REFERENCES

- 1 Gorelikova S. N. The nature of the term and some features of term formation in the English language // Bulletin of OSU. – 2002. – No. 6. – p.129-136. URL: http://vestnik.osu.ru/2002_6/27.pdf (accessed: 28/02/2020).
- 2 Pitimirova N. E. Features of the text of the scientific style // Young scientist. – 2015. – No. 7. – S. 987-989. // URL: <https://moluch.ru/archive/87/16950/> (accessed: 28/08/2019).
- 3 Klimova B.F. Scientific prose style and its specifics // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2013. - №83. – p. 52-55.
Климова Б.Ф. Научная проза и ее специфика // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2013. - №83. – p. 52-55.
- 4 Arnold I.V. Stylistics. Modern English: A Textbook for High Schools. – 4th ed., – M.: Flint: Science, 2002. – p. 384
- 5 Rashid Bushra N. A Discourse Analysis Study of Comic Words in the American and British Sitcoms // International Journal of English Linguistics. – 2019. – № 4. – P. 70 – 82. URL: <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ijel/article/view/0/39921> (accessed: 28/02/2020).
- 6 Wiczorek M. Relevance in Sitcom Discourse: The Viewer's Perspective // Anglika. An International Journal of English Studies. – 27/2/2018. P. – 127-142 URL: https://www.academia.edu/37429084/Relevance_in_Sitcom_Discourse_The_Viewer_s_Perspective (accessed: 28/02/2020).
- 7 Big Bang Theory. Transcripts. Retrieved May 13, 2014 // URL: <http://bigbangtrans.wordpress.com/> (accessed: 28/02/2020).

Received 04.03.2020

«Үлкен жарылыс теориясы» ситкомасының кейіпкерлер тілініңдегі ғылыми мәтін функциялары

Н.В. Монгилева¹, Ж.М. Муслимова¹

¹А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы

Ғылыми білімнің және адам қызметінің әртүрлі салаларының қарқынды дамуымен ғылыми стильдің ерекшелігі қалыптасты. Ғылыми стиль - бұл белгілі бір ғылым саласының

кәсіпқойлары арасындағы қарым-қатынас стилі деп есептелгенімен, қазіргі уақытта ғылыммен тікелей байланысы жоқ қарапайым адамдар арасында ғылыми ақпаратқа деген қызығушылықтың артуын байқауға болады. Қазір медиа кеңістіктегі түрлі дискурстардың қоспасы бар. Сонымен, ғылыми стильді ғылыми коммуникация аясынан тыс жерде, дәлірек айтқанда медиа кеңістікте қолданғанда коммуникативті функциялардың өзгеретінін байқауға болады. Бұл мақаланың басты бағыты - Big Bang теориясындағы ғылыми мәтіннің коммуникативті функцияларын бақылау. Мақалада ғылыми мәтіннің арнайы терминология, ресми сөздік және күрделі синтаксис сияқты элементтері де берілген. Мысалдар ретінде ғалымдардың кейіпкерлерінің күнделікті өмірде сөйлеген сөздері қарастырылады.

Материал 04.03.2020 баспаға түсті

Функции научного текста в речи персонажей ситкома «Теория большого взрыва»

Н.В. Монгилева¹, Ж.М. Муслимова¹

¹Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан

С быстрым развитием различных областей научного знания и человеческой деятельности оформилась специфика научного стиля. Хотя и считается, что научный стиль – это стиль общения между профессионалами определенной отрасли науки, в настоящее время мы можем наблюдать повышенный интерес к научной информации и среди простых людей, не имеющих непосредственного отношения к науке. Сейчас наблюдается смешение различных дискурсов в медиaprостранстве. Таким образом, при использовании научного стиля за пределами сферы научной коммуникации, а именно в медиaprостранстве, можно увидеть, что его коммуникативные функции меняются. Основное внимание в данной статье уделено коммуникативным функциям научного текста в ситкоме «Теория большого взрыва». В статье также представлены характерные элементы научного текста, такие как специальная терминология, формальная лексика и усложненный синтаксис. В качестве примеров рассматривается речь персонажей-ученых в повседневной жизни.

Материал поступил в редакцию журнала 04.03.2020

ӘОЖ 82-93=894.342

М.Қ.Нұржақсина¹, Г.Қ.Қажыбаева², Г.Ж. Искакова³

¹ ф.м., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-6471-2643>

² ф.ғ.к., доцент, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-1177-5421>

³ «Филология» мамандығының PhD докторанты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>

МЕКЕМТАС МЫРЗАХМЕТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» КОНЦЕПЦИЯСЫ

Мақалада абайтанушы ғалым М.Мырзахметовтың зерттеулеріндегі ұлы ойшыл ақын Абайдың «толық адам» концепциясы қарастырылған. Ғалым еңбегіндегі Абай дүниетанымы, адамишылық жолындағы үгіті мен мораль философиясы жайлы таным,

«Толық адам» концепциясының мәнінің зерттелу өрісінің кеңістігі айқындалды. М.Мырзахметов зерттеулеріндегі ұлы Абайдың «толық адам» концепциясы жөніндегі ғылыми пайымдаулары дәйектелді. Сонымен қатар М.Мырзахметовтың еңбегі жөнінде ғалымдардың еңбектеріндегі ой-тұжырымдар сараланды. Зерттеуші ғалым А. Құнанбаев өмірі мен қызметінің мысалында, адамзат ой-санасының биігінен хабар береді. Ұлы ақын шығармашылығы аясында «толық адам»-ның қандай болу керектігін сипаттайды. Толық адам ұғымының ортағасырлық ғалымдар еңбектеріндегі көрінісі де сөз етіледі. Ақын өлеңдеріндегі адамтану мәселесі кеңінен қарастырылып, адам бойындағы жақсы қасиеттердің қалыптасуы, сана-сезімнің дамуы, кісілік мінез-бітімнің пайда болуы арқылы дамидыны белгілі болады. Оған қоса, қазіргі қоғамға аса қажет ізгі, адамгершілігі мол, саналы тұлға тәрбиелеу мәселесі көзделеді.

Тірек сөздер: Абайтану, толық адам, үш сүю, жүрек культі, моральдық философия, ізгі қасиеттер, дүниетаным, адамзат.

КІРІСПЕ

Абай шығармашылығының өзегі адамзат мәселесі, жалпыадамзаттық құндылықтар екені баршамызға аян. Ақын «атымды адам қойған соң, адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, адам болам десеңіз, өлсе өлер табиғат адам өлмес» деп сан қайтара адамшылық мәселесін көтереді. «Абай адамгершілікті моральдық философияда барлық жайдан жоғары қояды» – дейді заңғар жазушы М.Әуезов [1, 376].

Ф.ғ.д., профессор, фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов ұлы Абайдың адам болмысын танудағы ерекше сипаты жөнінде мынадай ой түйеді: «Абай түсінігінде, Адамның құдіреті – оның азаттығында, ар тазалығы мен сезім еркіндігінде, ойдың тәуелсіздігінде, сөз бостандығы мен мінездің тәуекелдігінде. Тек рухы еркін, санасы ерікті Адам ғана құлдыққа түспейді.

Адамды бар жағынан тексерген Абайға Адам – бір жағынан біртұтас әлем, екінші жағынан, адам өз ішінде қайшылығы мол күрделі тұлға. Осы екеуі біріге келіп, тән мен жанның, тән азабы мен жан азабының ара қатынасын құрайды, көрсетеді» [2, 30]. Абайдың танымындағы күрделі, қайшылықты адам әлемін тану бүгінгі ғылымның өзекті мәселелерінің бірі болмақ.

Ұлы ақын мұрасын зерттеуде Мұхтар Омарханұлы өлшеусіз еңбек сіңірсе, жазушының абайтанушылық еңбегін зерделеуде абайтанушы ғалым Қайым Мұхамедханов, филология ғылымдарының докторы, профессор Мекемтас Мырзахметұлы сүбелі үлес қосты.

Абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлы 1965 жылы «Абайдың әдеби мұрасының зерттелу жайы» атты кандидаттық диссертация қорғап, ұлы Абай жөнінде төрт мыңға жуық деректерді қамтыған библиографиялық көрсеткіш, өлеңдер мен поэмалардың екі томдық жинағын, Абай туралы Орта Азиялық зерттеушілердің еңбектерін ұсынды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М.Мырзахметовтың абайтануға қосқан сүбелі еңбегі жайында 1982 жылы жазылған «Абайтануға үлес» мақаласында Ж. Молдағалиев: «Зерттеуші өз пікірін ақын шығармаларындағы «адам болу» шарттары: Абайдағы жүрек культі; ақын ойының өзекті желісі – «толық адам» деген ғылыми тезистерін бөліп қараған» деген пікір білдірсе, Б. Байғалиев «Бағалы зерттеу» атты мақалада: «Ақын шығармаларының өн бойында жүйелі түрде желі болып тартылған дүниетанымдық мәні бар хауас, жәуанмәрт, жан сыры, иманигүл сияқты сөздерді мән-мағынасын ашу арқылы түсіндіріп, Абай мұрасын танып, білуге бағыт-бағдар сілтейді... ақынның моральға қатысты шығармаларының өн бойында өріс алған адамгершілікке, адам болуға, адамзатты сүюге үндейтін гуманистік танымдары негізінде сөз етіледі» деген ғылыми ой қорытады.

М.Токжігітов «Алып ойдың бұлқынысы» мақаласында зерттеуші ғалым М.Мырзахметовтың еңбегі жайлы мынадай пікір білдіреді: «Абай еңбегіндегі үш сипаттың (ақыл, әділет, рақым) жиынтығы болып табылатын «жәуанмәртлік» деген сөз – адамгершілік мағынасында келтіріледі... Сонымен Абай осы он сипаттың ішінен ақыл, әділет, рақым деп аталатын үш сипат адам бойына еңбексіз, әрекетсіз, ізденусіз дарымайтынын ескертеді. Осы айтылған үш сипатты бойына дарытқан ғана *толық адам* атына ие болады деген байлам жасайды» [1,381].

Майдангер жазушы Әзілхан Нұршайықов авторға жеке жазған хатында: «Осы тарауды жазғанда (хауас, жәуанмәртлік, иманигүл, жүрек культі т.б. туралы) қарлығаштай самғағаныңыз танылады... Бастағаннан біткенге дейін бас алмадым. Абайды елге танытуға Әуезов қандай өлшеусіз еңбек сіңірген болса, Әуезовтің сол еңбегін елге жариялау үшін Сіздің де сондай ересен қызмет көрсеткеніңізге осы кітабыңыз куә деп білемін» деген лебіз білдірген [1,387].

Философ ғалым Ғарифолла Есім: «Абайдың арманы толық адам еді. Сонда ақылды адам, жүректі адам. Жүректі болғанда ол әлгі мейірімді адам деген сөз. Қайратты адам, қайратты болғанда қажымайтын, талмайтын Махамбеттер сияқты. Енді осының біреуі алға кетіп, қалғаны қалып қойса қиын болады. Осы үшеуінің үйлесімдігі өзі табиғи табылу керек. Табиғи үйлесімділік тапқан кезде ол енді *толық адам*. Ондай адамдардан биік-биік тұлғалар шығады», – деген ой түйеді [2,124].

М.Мырзахметов өз еңбегінде Абай айтқан үш сүю жайлы ой байламдарын анықтау арқылы ішкі наным мен адамшылық жолындағы насихаты мен мораль философиясы жөніндегі танымы түгелге жуық ашылып, өз көрінісін бере алған деп қарайды.

«Махаббат пен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті», –

деп жаратушыны, жаралған пендесінің махаббатпен сүюі қажет дейтін бірінші сүюді атайды.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй хақ жолы деп *әділетті*

Екінші сүю – адам атаулыға рақым нұрын төгуді айтса, үшінші сүюге отыз сегізінші қара сөзінде Алланың бойындағы 8 сипаттан күдірет пен ғылымды біріктіріп алатын ғақылға (ақылға, нақылия, ғақлия) дәлелдерге сүйене отырып ұсынатын ғәділетке (әділетке) ерекше мән береді.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөз айырмас [4,39].

Осы өлеңде үш сүю мәселесі алғаш аталған.

Ғалым бірінші, екінші сүю жиырма жетінші қара сөз бен «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде нақтырақ әрі жанама түрде таратылады деген ой топшылайды.

«Жаратқанға деген сүю», «адам, толық адам» Абайға дейін көне дәуір ойшылдары мен сопылық поэзияда молынан қамтылып жырланған көпшілікке танымал ұғымдар. Мәселен, Платон алғаш рет адамға анықтама берді. Оның анықтамасы бойынша «адам — қауырсыны жоқ екі аяқты жануар сияқты» деп аталынды. Платонның шәкірті Аристотель анықтамасы бойынша «Адам ғана сөйлеу қабілетіне ие. Сөз пайдалыны да, пайдасызды да һәм әділеттілікті де, әділетсіздікті де жеткізе алады. Осы қасиет адамдарды барлық тірі жәндіктерден ажыратып тұрады» делінген. VIII–IX ғасырда түркі халықтарының мінез-құлықтары, ой-танымын жолға салу әрекеті Әл-Фараби ұстанған моральдық-этикалық ілімінде парасатты адам (*инани фазыл*) туралы танымында жатты, Ахмет Яссауи дүниетанымында «*дертті адам*», «*топырақ адам*», «*кемел адам*», сондай-ақ, «*ғарип адам*» тұлғалары дәріптеледі.

XI ғасырда өмір сүрген ислам оқымыстысы Ж. Руми: «Адамның болмысы – ішінде әр түрлі аңдар мекендейтін орманға ұқсас. Біздің бойымызда таза-лас, жаман-жақсы, имани-

қайуани сияқты мыңдаған қасиеттер бар. Егер ішкі жан шаһарында қасқыр үстемдік ете бастаса, адамның қасқырға айналғаны. Жақсылықтар мен жамандықтар да жасырын жолдармен жүрекке келіп, құйылып тұрады. Сәт сайын адамның жүрегінде бір нәрсе бас көтереді. Сол себепті адам кейде жақсы сипатқа, кейде жаман сипатқа айналып отырады» – деген екен.

Абай «Алла деген сөз жеңіл» (1896) өлеңінде нақтырақ, әрі тереңірек мән беріп махаббатпен жаратқан түп иеге жауап ретінде пенделері де махаббатпен сүю керектігін:

Жүректің ақыл суаты,

Махаббат қылса тәңірі үшін» [4,28] –

деп бірінші сүю туралы ойларын жалғайды.

Абайтанушы ғалым өз зерттеуінде: «Абай қазақ қауымының рухани жағынан іштей тазарып ұстанар рухани жолының сенімді бағыт-бағдарын нұсқайды. Өйткені, абайтанудың бірегей білгірі М.Әуезов «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде ақынның ішкі нанымы, дүниетанымы, адамшылық жолындағы үгіті мен мораль философиясы жайлы танымы толық түрде айтылған деп біледі» деген ойға келеді [1, 253].

Абайдағы толық адам туралы ойының бастауы «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінен басталғанын аңғару қиынға соқпайды. Толық адамның тұла бойын толтырар ізгі қасиеттер «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде айқын көрсетілген.

Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол,

Адам болам десеңіз.

Тілеуің, өмірің алдында,

Оған қайғы жесеңіз.

Өсек, өтірік, мақтаншақ,

Еріншек, бекер мал шашпақ –

Бес дұшпаның білсеңіз.

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым, ойлап қой

Бес асыл іс, көнсеңіз [4,125].

М.Әуезов ол өленді «Абайдың, әсіресе, көп ой қорытып айтқан мағыналы және програмдық бір өлеңі», – деп ерекше мән бере бағалайды. Абайдың: «бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол, адам болам десеңіз», – деп адам бойындағы мінез-құлқындағы қарама-қарсы ұғымдардың сырын жетінші қарасөзінде айтылатын «жанның тамағы» дейтін пәлсапалық мағынасы бар ұғыммен салыстыруға болады. «...Өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік.», – деп көрсетуі арқылы әрбір талапкер жас өзінің дүниетанымының қалыптасу жолында жанның пайдалы тамағымен сусындауға саналы түрде бет бұрса ғана толық адам жолына түсе алатынын аңғарамыз.

М.Мырзахметов пайымдауынша, *ақынның бес нәрседен қашық бол дегені – еріншектік, гайбат айту, жалған сөз, мақтаншақтық, ысырапшылдық – адамды аздыратын жанның зиянды тамақтары.*

Адам болу туралы ойлар, Абай Құнанбайұлының ғақлия сөздерінде молырақ таратылған. *Адам болу, атымды адам қойған соң, жарым адам, толық адам, адамның адамдығы, адамшылық* т. б. сөздердің бәрі де толық адам жайлы пікірлерімен сабақтасып жатады.

Мекемтас Мырзахметұлының айтуынша, ұлт бойындағы мейірбандық, жомарттық сияқты ізгі қасиеттерді қалыптастыратын Абайдың «Толық адам» ілімі өскелең ұрпақты теріс мінез-құлықтан сақтайтын бірден-бір құрал. Өйткені, қазақ халқының ой-санасының,

дүниетанымының шыңы Абайдың шығармаларында жатыр. Мәселен ақын «*үш-ақ нәрсе адамның қасиеті – ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек*» дей келе, он төртінші қара сөзде жылы жүрек ұғымының мәнін түсіндіреді: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі» [5,113].

Ақын жүрекке байланысты «*асыл жүрек*», «*ет жүрек*», «*мұз жүрек*», «*асау жүрек*», «*жау жүрек*», «*жылы жүрек*», «*сұм жүрек*», «*ит жүрек*», «*ыстық жүрек*» сынды бейнелі сөз арқылы жүректің қасиетіне бойлаған. Қазақ халқын, әдетте, дархан даласы мен кең пейілі сипаттайды. Ізгі ниеттің таза жүректен шығатынын ескерсек, дәл қазіргі қоғамда адам жүрегіне жылулық жетпейтінін сеземіз.

Ал *нұрлы ақылға* келсек, нұрлы деген сипаттау арқасында ізгі білім мен парасатқа толы ой жетістігін, парасат-пайым биіктігін меңзегенін байқау қиын емес. Абай Құнанбайұлы отыз бірінші қара сөзде нұрлы ақылға кедергі болатын салғырттық, уайымсыздық, ойыншы-күлкішілдік, қайғыға салыну, құмарлану сияқты кеселдерден аулақ болуды, ақыл мен ғылымды осы кеселдер жоятынын ескертеді. Атақты «Ескендір» поэмасында ақылды болсаң мықтымын деп мақтанбаудың, тек мықты қайратты, жігерлі адамның өз кемшілігін (нәпсінін) жеңе алатынын айтып ой қорытады.

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек [4,96].

Ұлы ақын адам жүрегінде күш-жігер, қайрат болмаса жоғарыда жүректі батыр адамның қалыптаспайтынын жеткізіп, білім-парасатына ізгілік дәні егілмесе, адамның құмырына еш қатысы жоқ хайуан тірліктің құлына айналарын басып айтады.

Ыстық қайрат, жылы жүрек, нұрлы ақыл иесі болу-болмау С. Торайғыров жырлағандай «*жақсылық көрсем – өзімнен, жамандық көрсем – өзімнен*» адам баласының тек өзіне қатысты болмақ. Әр адам іс-әрекетіне, пиғыл-ниетіне өзі үңіліп, жақсылық пен жамандықтың парқын түсініп, жүректің айнасын таза ұстауы шарт десек артық айтпаспыз. Үш қасиетке қарама-қайшы салқын жүрек, суық ақыл, сөнген қайрат басым болса – адамзаттың күйреуі. Сөнген қайраттан – жігерсіз болу, салқын жүректен – ұятсыздық пен қайырымсыздық т.б. кеселдер бас көтереді. Адам бойындағы адамдықтың сәулесін өшіре береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

А. Құнанбаев өзінің өмірі мен қызметінің мысалында, парасат биігінен хабар беретін шығармашылығының арқасында «толық адам» қандай болу керектігін көрсетті. «Толық адам» тек танымдық, теориялық тұрғыдан ғана емес, практикада және істе болуы тиіс. Автор пайымдауынша, Абай көзқарасы бойынша, рухани дамыған толық адам – бұл қоғамға, ортаға, халыққа, адамзатқа және бүкіл әлемге жақсылық пен пайда әкелетін адам. Абайдың толыққанды тұлғасы – әлеуметтік тұлға, әлеуметтенген тұлға. Өз қоғамының мәселесіне бей-жай қарай алмайтын жүрегінде сәуле бар қайратты тұлға, ақыл-парасаты биік дара тұлға.

Шығармашыл ойлау, пайдалы болу және өз қоғамы мен бүкіл адамзатқа қызмет ету, өмірдің мәнін ұғынуға және осы әлемдегі әрбір адамның рөлін бағалауға ықпал ететін сыни ойлау – бұл тұлғаның толыққанды дамуына қажетті қағидаттар. Біздің қоғамымызға дәл осындай толық адам (жан-жақты дамыған, адамгершілік мұраттары жоғары, қоғамдық белсенділігі зор) ұрпақ қажеттігі айтпаса да түсінікті. Дәл осы мақсатты жүзеге асыру мақсатында ғалым М. Мырзахметов ұсынған «толық адам» концепциясын нақты қадамдармен жүзеге асырсақ, қай салада болмасын қолдансақ ұтарымыз көп болар еді деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Абайтану: 2-кітап. – Астана: Interactiv Kazakhstan, 2014. – 432 б.
Abaitanu: 2-kitap. – Astana: Interactiv Kazakhstan, 2014. – 432 b.
- 2 Ғарифолла Е. Хәкім Абай. – Астана: Foliant, 2012. – 400 б.
Garifolla E. Hákim Abai. – Astana: Foliant, 2012. – 400 b.
- 3 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 419 б.
Al-Farabi. Aleymettik-etikalıq traktattar. – Almaty: Gylym, 1975. – 419 b.
- 4 Абай Құнанбайұлы. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп...: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Раритет, 2008. – 384б.
Abai Qunanbauuly. Ókinishti kóp ómir ketken ótip...: Óleńder, poemalar, qara sózder. – Almaty: Raritet, 2008. – 384b.
- 5 Абай қара сөздері. – Алматы: Көшпенділер, 2011. – 184 б.
Abai qara sózderi. – Almaty: Kóshpendiler, 2011. – 184 b.

Материал 30.04.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Abay Studies: 2nd ed. – Astana: Interactiv Kazakhstan, 2014. – 432 p.
- 2 Garifolla E. Wise Abay. – Astana: Foliant, 2012. – 400 p.
- 3 Al-Farabi. Social and ethical treatises. – Almaty: Gylym, 1975. – 419 p.
- 4 Abay Kunanbayev. It is a pity that a lot of life has passed...: poems, words of edification. – Almaty: Rarity, 2008. – 384 p.
- 5 Abay's words. – Almaty: Koshpendiler, 2011. – 184 p.

Концепция Абая «Совершенный человек» в исследованиях Мекемтаса Мырзахметова
М.К. Нуржаксина¹, Г.К. Кажыбаева¹, Г.Ж. Искакова¹

¹Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматривается концепция «Совершенного человека» великого мыслителя Абая в исследованиях ученого-абаоведа М. Мырзахметова. В научной статье было определено мировоззрение Абая, познание нравственности и философии морали, пространство исследуемого поля смысла концепции «совершенный человек». В исследованиях М. Мырзахметова были процитированы научные мысли великого Абая о концепции «совершенного человека». Кроме того, были проанализированы мнения ученых о научной деятельности М.Мырзахметова. На примере жизни и деятельности А. Кунанбаева учёный исследователь описывает высоту чувств человеческого сознания. Также, анализируя творчество великого поэта, он описывает, каким должен быть «совершенный человек». Представление о целостном человеке отражено и в трудах средневековых ученых. Проблема антропологии широко рассматривается в стихах поэта, и известно, что она развивается через формирование в человеке хороших качеств, развития сознания, становления личности. Кроме того, стоит вопрос воспитания хорошего, нравственного, интеллигентного человека, что очень важно для современного общества.

Материал поступил в редакцию журнала 30.04.2020

The concept of Abay "full-Fledged man" in the research of Mekemtas Myrzakhmetov
M. K. Nurzhaksina¹, G. K. Kazhibayeva¹, G. Zh. Iskakova¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article considers the concept of «full man» of the great poet Abai in research of Abai scholar M. Myrzakhmetov. The scientific work defined Abai's worldview, knowledge of morality and moral philosophy, and the space of the studied field of meaning of the concept «full man». In the research of M. Myrzakhmetov, scientific considerations of the great Abai about the concept of «full man» were quoted. In addition, the opinion of scientists about the work of M. Myrzakhmetov were analyzed. On the example of the life and work of A. Kunanbayev, the scientist describes the height of the feelings of human consciousness. Also analyzing the work of the great poet, he describes the «ideal person». The concept of a whole person is reflected in the works of medieval scholars. The problem of anthropology is widely considered in the poet's poems, and it is known that it develops through the formation of good qualities in a person, the development of consciousness, the formation of personality. In addition, there is the issue of educating a good, moral, intelligent person, which is very important for modern society.

Received: 30.04. 2020

УДК 811.82.415.61

И.В. Оспанова¹, Ю.С. Котова²

¹к.ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7529-4432>

²магистрант, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-8608-4799>

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ С ЭМОТИВНОЙ ДОМИНАНТОЙ

В статье проведён анализ концептуального пространства рассказа А.П.Чехова «Тоска». Основной текстовой доминантой рассказа является эмотив «тоска», с которым семантически сопряжены эмотивные смыслы печали, одиночества, тревоги, мучения, жалости и сострадания. Ядром концептосферы определена базовая когнитивно-пропозициональная структура: субъект тоски – предикат тоски – причина тоски – внешнее проявление тоски. Выявлены лексические и синтаксические, образные и экспрессивные способы репрезентации эмотивных смыслов в структуре образов персонажей и образа автора. Определены контекстологические разновидности эмотивных смыслов: эмотивное описание внешнего проявления эмоций, несобственно-прямая речь главного героя, диалог, монолог. Определены особенности экстенциональных эмотивных смыслов, направленных писателем на эмоциональную сферу читателя.

Ключевые слова: концептосфера, эмотивность, текст, эмоции, чувства.

ВВЕДЕНИЕ

Изучение художественного текста с позиций когнитивной лингвистики сделало актуальным исследование концептуального смысла текста, так как в литературном произведении определённого автора воплощается индивидуально-авторский способ восприятия и организации мира – частный вариант концептуализации мира. Концептуальный анализ текста предполагает описательную интерпретацию концептосферы базовых концептов литературного произведения. В нашей статье мы проанализируем концептуальное пространство рассказа А.П.Чехова «Тоска» с базовым эмотивным концептом.

Рассказ А.П. Чехова об извозчике Ионе, у которого произошла жизненная трагедия – умер сын. Главный герой пытается найти сочувствие у окружающих его людей, но ни в ком не находит понимания и сострадания.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Основной концепт произведения репрезентируется лексемой «тоска». Это ключевое слово выносится в сильную позицию текста – в позицию заглавия, что подчёркивает его концептуальную значимость. В толковых словарях тоска определяется как тяжёлое гнетущее чувство, душевная тревога. А.Д.Шмелёв предлагает более детальное толкование лексемы: «тоска – это то, что испытывает человек, который чего-то хочет, но не знает точно, чего именно, и знает только, что это недостижимо» [1, 92]. Незнание и недостижимость желаемого придают этому чувству ощущение безысходности, которое тяготит и тревожит человека. Объектом тоски является обычно что-то утерянное и сохранившееся лишь в воспоминаниях.

Чувство тоски выступает эмоционально-смысловой доминантой, формирующей эмотивное пространство рассказа. Лексема «тоска» встречается в рассказе 6 раз. Содержание рассказа включает и другие эмотивные смыслы, семантически связанные с доминирующим состоянием: печаль (в эпитафии «*Кому повем печаль мою?*»), одиночество (*опять он одинок...*), тревога и мучение («*Глаза Ионы тревожно и мученически бегают по толпам*»), боль (душевная), жалость и сострадание.

Концептуальное пространство рассказа реализует обобщённую когнитивно-пропозициональную структуру состояния: субъект тоски – предикат тоски – причина тоски – внешнее проявление тоски.

Субъект состояния – главный герой рассказа – извозчик Иона. Причиной его душевного состояния является смерть сына. Это тяжёлое гнетущее чувство вызывает сильную потребность поделиться с кем-нибудь своим горем, излить душу. Вместе с ним тоскует и его лошадёнка, которую «оторвали от плуга» и бросили в омут города. Мысли лошадёнки о родной деревне – это мысли Ионы. Его тоска усиливается тем, что он, крестьянин, вынужден зарабатывать деньги извозчиком в этом чужом для него городе. В его родной деревне нашлись бы слушатели, «свои», жители села, которые помогли бы ему справиться с горем.

Предикат состояния реализуется лексемой «тоска». В рассказе выражение данной эмоции носит развёрнутый характер, не ограничивается рамками одного предложения. В тексте для номинации состояния используется существительное «тоска», которое в предложении занимает позицию грамматического субъекта. Тем самым создаётся образ состояния как самостоятельной сущности, существующей отдельно от человека и воздействующей на него: *Утихшая ненадолго тоска появляется вновь и распирает грудь ещё с большей силой*. В этом предложении выражается и такое свойство эмоции, как возможность проявляться в большей или меньшей степени. Интенсивность чувства передаётся градацией признаков состояния: *Тоска громадная, не знающая границ*.

В описании состояния Ионы автор использует образ жидкого вещества, который основывается на основных качествах жидкости: оно наиболее подвижно, изменчиво, легко попадает под власть стихии [2, 99]. Эта образная ассоциация реализуется в контексте всего описания: *Лопни грудь Ионы и вылейся из неё тоска, так она бы, кажется, весь свет залила, но тем не менее её не видно. Она сумела поместиться в такую ничтожную скорлупу, что её не увидишь днем с огнём...* Средством репрезентации эмотивного образа являются глагольные лексемы «вылейся» и «залила» с семой «движением жидкости», обозначен и «сосуд», в котором скрыта тоска – грудь и далее «ничтожная скорлупа» (что-то очень маленькое и хрупкое, непрочное). В описании создаётся противоречивая образная характеристика состояния: тоски так много, что она «залила бы весь свет», но она помещается в маленьком сосуде и её не видно.

Фрагмент рассказа, описывающий состояние, представляет собой несобственно-прямую речь Ионы. Тем самым эмоциональное состояние представляется через ощущения главного героя – крестьянина по происхождению. В описании явлены и образы крестьянского быта и хозяйства (яичная скорлупа), разговорный фразеологизм «днём с огнём». размышление простого человека, бесхитростное, но точное. О чём свидетельствует разговорная конструкция сложноподчинённого предложения со значением условия (Лопни грудь...).

Образом текучих эмоций порождено и фразеологическое сочетание «излить душу». Иона стремится поделиться с кем-нибудь своим горем, чтобы освободиться от гнетущего чувства тоски и тем самым облегчить своё состояние, снять тяжесть с души. «Я тебе выскажу, мне станет легче, но ты ... ради Бога, выслушай и забудь», - говорит один из героев рассказа А.П.Чехова «Пьяные».

В рассказе «Тоска» одиночество и отчуждённость героя открываются нам через его мысли. Житейский опыт ему подсказывает, что если поговорить с кем-нибудь о смерти сына, о своём горе, то станет легче. Сравнение помогает передать интенсивность состояния: *Как молодому хотелось пить, так ему хочется говорить*. Но слушателя, который, «должен охать, вздыхать, причитывать» не находилось. Некому было посочувствовать ему. Примечательно, что согласно коммуникативной установке эмотивной ситуации сочувствия, слушатель и не должен был что-то говорить, а просто помогать эмоционально перенести тяжесть утраты: вздыхать, охать, причитать.

Эмотивное содержание текста рассказа строится на противопоставлении двух эмоциональных сфер: состояния Ионы и эмоционального поведения городских жителей. Сначала жители города даже не индивидуализируются, они представляют собой «толпу», «массу», что-то неорганизованное, бесформенное, бесчувственное. В рассказе жители представляются автором как тёмная масса людей, движущаяся взад и вперёд. Лексема «тёмная» в описании наводит на мысль о том, что Иона не нашёл в людях душевного тепла, света, чтобы остановиться и посочувствовать ему в горе. Но Ионе было так тяжело, что он всё же пытается заговорить с некоторыми из них. Далее в небольших диалогах Ионы с его седоками мы замечаем равнодушные людей: они не слушают и не слышат Иону. В репликах персонажей появляются номинации злобы, раздражения, недовольства, используются эмотивные регулятивы: *Старая холера, слышишь? Ведь шею накостыляю!.. С вашим братом церемониться, так пешком ходить!.. Ты слышишь, Змей Горыныч? Или тебе плевать на наши слова?* Слышатся оскорбления в адрес Ионы, и ни нотки сочувствия.

Портретное описание Ионы в разных частях текста очень точно передаёт его состояние: *Извозчик Иона Потапов весь бел, как привидение. Он согнулся, насколько только возможно согнуться живому телу, сидит на козлах и не шевельнётся; Высадив его на Выборгской, он останавливается у трактира, сгибается на козлах и опять не шевельнётся... Мокрый снег опять красит набело его и лошадёнку.*

Первое описание внешнего проявления тоски приводится в начале рассказа. Мы ещё не знаем о горе Ионы, но уже «видим» его душевные переживания. Все описания героя включают лексемы с повторяющимися смыслами: лексемы цвета «бел» и «набело». Глаголы с семой максимальной степени неподвижности «не шевельнётся», глаголы положения тела «согнуться» и «сгибается». Необычное сравнение «бел, как привидение» и сравнение лошади с копейной пряничной лошадкой помогают передать значение чего-то неживого, ненастоящего. Иона и его лошадка в этом городе, не свои, чужие для этого города, что ещё больше обнажает одиночество Ионы. Особо подчёркивается неподвижность Ионы – он согнулся, придавленный горем. Третье описание передаёт уже состояние большой степени проявления: *Иона отъезжает на несколько шагов, изгибается и отдаётся тоске*. Состояние усилилось от чувства безысходности и безнадежности. Обращаться к людям бесполезно. Иона остаётся один на один со своим горем и тоской.

В рассказе явлены чувства не только персонажа, но и автора произведения. В художественном произведении гармонически переплетаются диктально-эмотивные смыслы (эмоции и чувства персонажей) и модально-эмотивные смыслы (чувства автора) [3, 96].

Экстенциональные эмотивные смыслы направлены писателем на эмоциональную сферу читателя. И они наиболее ярко выражаются в заключительном фрагменте рассказа в разговоре Ионы со своей кобылочкой. Наш герой нашёл, наконец, слушателя, которому он поведал о своём горе. В этом трагичность ситуации, внимательного слушателя не нашлось даже среди своих «братьев» извозчиков, уставшие, они оказались глухи к чужому горю. Иона разговаривает с лошадыю как с родным человеком, использует ласковое обращение «брат кобылочка». Приводит развёрнутое сравнение своей ситуации с жизнью животного. Внутреннее напряжение Ионы передаётся в тексте прерванными конструкциями: *Так-то, брат кобылочка... нету Кузьмы Ионыча... Приказал долго жить... Взял и помер зря... Теперь, скажем, у тебя жеребёночек, и ты этому жеребёночку родная мать... И вдруг, скажем, этот самый жеребёночек приказал долго жить... Ведь жалко?*

Заключительная фраза – вопрос предполагает, что в подобной ситуации должна быть эмоциональная реакция – ответ собеседника. Являясь лингвистически выраженным знаком эмоции, этот вопрос обращён к читателю. Автор сочувствует своему герою. Суггестивность общей картины, нарисованной А.П. Чеховым в рассказе, вызывает у читателя чувство сопричастности тому, что он видит, и вызывает в нём чувство сострадания герою.

ВЫВОДЫ

В рассказе известного русского писателя сформирована специфическая эмотивная концептосфера, ядром которой является ключевой концепт «тоска». Основные части когнитивной структуры концепта репрезентируются лексическими, синтаксическими и собственно текстовыми способами номинации и выражения эмоций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Шмелёв А.Д. Русская языковая модель мира (материалы к словарю). – М: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
Shmelyov A.D. Russkaya yazykovaya model' mira (materialy k slovaryu). – M: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2002. – 224 s.
- 2 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., 1976. – 382 с.
Arutyunova N.D. Predlozhenie i ego smysl. – M., 1976. – 382 s.
- 3 Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Практикум. – М. Екатеринбург, 2009. – 465 с.
Babenko L.G., Kazarin YU.V. Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. Praktikum. - M. Ekaterinburg, 2009. – 465 s.

Материал поступил в редакцию журнала 17.02.2020

REFERENCES

- 1 Shmelev A.D. Russian language model of the world (materials for the dictionary). – M: Languages of Slavic culture, 2002. – 224p.
- 2 Arutyunova N.D. The proposal and its meaning. – M., 1976. – 382 p.
- 3 Babenko L.G., Kazarin Yu.V. Linguistic analysis of literary text. Workshop. – M. Yekaterinburg, 2009. – 465 p.

Эмотивдық доменант бойынша көркемті мәтінті еужырымдама талдау

И.В. Оспанова¹, Ю.С. Котова¹

¹М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ, 150000, Қазақстан Республикасы

Мақалада Антон Чеховтың «Тоска» әңгімесінің тұжырымдамалық кеңістігі талданады. Сюжеттің негізгі мәтіні – бұл қайғылы, жалғыздық, алаңдаушылық, қайғы-қасірет, мейірімділік пен қайырымдылықтың эмоциялық мағыналары мағыналық түрде байланыстырылған эмоциялық «меланхолия». Концепсиялық кеңістіктің негізі негізгі когнитивті-пропозиционалды құрылымды анықтады: күйзеліс тақырыбы - өкініштің негізі - күйзелудің себебі - қасіреттің сыртқы көрінісі. Таңбалардың құрылымы мен авторлық имиджде эмоциялық мағыналарды білдіретін лексикалық және синтаксистік, фигуративті және мәнерлі тәсілдері анықталды. Эмоциялық мағыналардың контекстік түрлері анықталады: эмоциялардың сыртқы көрінісі туралы эмоционалдық сипаттама, бас кейіпкердің дұрыс сөйлеуі, диалог, монолог. Оқырманның эмоционалдық саласына жазушы шығарған кеңейтілген эмоциялық мағыналардың ерекшеліктері анықталды.

Материал 17.02.2020 баспаға түсті

Conceptual analysis of artwork with emotive dominant

I. Ospanova¹, U. Kotova¹

¹M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the conceptual space of the story of Anton Chekhov “Tosca”. The main text dominant of the story is the emotive “melancholy”, with which the emotive meanings of sadness, loneliness, anxiety, anguish, pity and compassion are semantically linked. The core of the conceptsphere defined the basic cognitive-propositional structure: the subject of anguish - the predicate of anguish - the cause of anguish - an external manifestation of anguish. The lexical and syntactic, figurative and expressive ways of representing emotive meanings in the structure of characters and the author's image are revealed. The contextual types of emotive meanings are determined: an emotive description of the external manifestation of emotions, an improperly direct speech of the protagonist, a dialogue, a monologue. The features of the extensional emotive meanings, directed by the writer to the emotional sphere of the reader, are determined.

Received 17.02.2020

УДК 82

В.В. Фирсов

магистрант, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, Караганда, 100028, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4406-4925>

К ВОПРОСУ О ЦЕЛОСТНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Современная филологическая наука доказывает свою интегративность и междисциплинарность, которые находят свое отражение в методологической преемственности. В этом отношении литературоведение очень репрезентативно, поскольку позволяет проследить четкую связь между школами и направлениями, которые предлагают методы анализа текста художественного произведения. Понимание основных школ литературоведческого анализа художественного произведения важно, поскольку ведет к глубинному пониманию современных критических подходов. В статье рассматриваются два методологических направления в теории литературоведения – формализм и структурализм. Авторами предпринимается попытка проследить взаимосвязь и преемственность между этими методологическими школами, а также их связь с другими

отраслями филологической науки, которые оказали влияние на их подходы и принципы анализа текста художественного произведения. Даются определения основным понятиям, таким как: «прием», «остранение», «структура», «элемент», «функция», «оппозиция», «уровень», использующимся в рамках этих литературоведческих направлений с целью выявить алгоритм анализа текста художественного произведения. Авторы выявляют, что именно в данных литературоведческих направлениях впервые появляется восприятие текста художественного произведения как целостной структуры.

Ключевые слова: теория литературы, формальный метод, структура произведения, структуралистская теория, структурный подход, структурализм, анализ текста, художественное произведение, целостность.

ВВЕДЕНИЕ

Современные научные принципы исследования открывают сегодня новые пути решения стандартных для гуманитарной науки задач. Не является исключением в этом отношении и литературоведение, в частности литературоведческий анализ текста художественного произведения, который выделяется в отдельную дисциплину, «отпочковываясь» от истории и теории литературы, располагая при этом своей собственной системой научного познания, но плодотворно сотрудничая с ними. Такое сотрудничество доказывает интегративность современной научной деятельности, «когда все участники этого сотрудничества выступают как суверенные науки, оказывая друг другу посильную помощь и получающие при этом взаимную выгоду» [1, 113-114]. Такое «сотрудничество» возникает не сразу, а формируется постепенно, проходя определенные эволюционные этапы и идеологические вехи, наращивая теоретическую и практическую базу, меняя взгляд на вещи и явления.

В первой половине XX века происходит теоретическое осмысление подходов к анализу художественного произведения, появляются целые направления и школы, которые имеют собственный взгляд и обособленную методологическую базу, основанную на актуальных научных принципах, действующих в рамках научной парадигмы, характерной для каждого исторического периода. Познавательные установки, под действием которых происходит отображение объекта исследования, претерпевают изменения под воздействием многих факторов – внешних и внутренних.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В качестве примера влияния на смену научных взглядов в литературоведении можно привести позицию В.Б. Шкловского, который не только внес значительный вклад в развитие в русскую филологическую науку и искусствоведения, но и был воспринят западным научным сообществом. Публикация в 1914 году его статьи «Воскрешение слова» ознаменовала появление формальной школы, объектом пристального внимания которой было не художественное содержание произведения литературы, не то впечатление, которое оно производит на читателя, а его форма. Особый акцент делался при этом на языковых средствах и литературных приемах, использованных при создании художественного произведения. Так, под пристальным вниманием формалистов оказывается «прием» как основополагающее понятие формального метода. Важность «приемов» была описана в 1915 году в другой статье В.Б.Шкловского - «Искусство как прием».

Размышляя об образности словесного искусства, В.Б. Шкловский говорил, что образы, создаваемые поэтом, не являются показателем изменения искусства, поскольку по своей сути они «почти неподвижны; от столетия к столетию, из края в край, от поэта к поэту текут они, не изменяясь. Образы «ничьи»... Чем больше уясняете вы эпоху, тем больше убеждаетесь в том, что образы, которые вы считали созданными данным поэтом, употребляются им

взятыми от других и почти неизменными» [2, 8]. Говоря о такой фиксированности и неизменности образов, В.Б. Шкловский подчеркивал важность *приемов*, которые служат для их создания. При этом особую роль он отводил литературоведческим школам, считая, что их основной задачей является «накопление и выявление новых приемов расположения и обработки словесных материалов, и в частности гораздо больше расположению образов, чем их созданию» [2, 8].

Позднее формалисты провозгласили уход от выраженности общественной идеологии в художественном произведении и сконцентрировались на впечатлении, производимом на читателя, прибегая с этой целью к анализу провоцирующих «остранение языковых средств», которые имеют своей целью «...вернуть ощущение жизни, почувствовать вещи...» [3]. По мнению формалистов, восприятие окружающей действительности у человека доведено до автоматизма. В качестве примера В.Б. Шкловский приводит запись из дневника Л.Н. Толстого от 29 февраля 1897 года: «Я обтирал пыль в комнате и, обходя кругом, подошел к дивану и не мог вспомнить, обтирал я его или нет. Так как движения эти привычны и бессознательны, я не мог и чувствовал, что это уже невозможно вспомнить. Так что, если я обтирал пыль бессознательно, то это все равно, как не было. Если бы кто сознательный видел, то можно было бы восстановить. Если же никто не видал или видел, но бессознательно; если целая сложная жизнь многих происходит бессознательно, то эта жизнь как бы не была» [3]. Данный пример является репрезентативным, ведь если наше восприятие окружающей действительности становится механическим в обыденной жизни, если явления или события нашей бытовой жизни мы воспринимаем не осознанно, то же самое может произойти и тогда, когда мы столкнемся с объектом искусства - будь то литература, музыка, кино, архитектура. И кажется, формалистам удастся найти объяснение природы такого рода феномена за счет приема «остранения», дающий возможность взглянуть по-новому на привычные вещи и явления, которые отныне предстают в непривычном, странном свете. Данный прием призван увеличить «трудность и долготу восприятия, так как восприимательный процесс в искусстве самоцелен и должен быть продлен...» [3]. Именно вывод из автоматизма восприятия позволяет нам наиболее полно и целостно воспринять те образы, которые автор поэтического или прозаического произведения вложил в «словесный материал» [2].

Литературоведам рассматриваемого нами периода была характерна особая концентрация на эстетической составляющей художественного произведения, в основном поэтического, и заключалась она преимущественно в поиске и анализе «эстетически-значимых словесных формул» [4]. Именно поэтому для формалистов важную роль играло понимание структуры произведения, то какими словами оно написано, как называются те или иные приемы, которыми оперирует автор, какие языковые средства использованы. Таким образом, это структурное видение художественного произведения, попытка понять и воспринять его как систему, описать единицы этой системы, принципы их функционирования и взаимодействия являются по своей сути шагом к пониманию целостности художественного текста, поэтического или прозаического. Кроме того, литературоведческое наследие В.Б. Шкловского помогло нам глубже постичь смыслы многих произведений мирового литературного наследия. Для самого исследователя это был опыт, который он пронес через всю жизнь, начиная с 10-х годов XX века и дополнив и обобщив его полвека спустя. Прекрасным подтверждением этому является книга В.Б. Шкловского «Повести о прозе» (1966 год), в которой «материал старых книг переделан и подчинен одной мысли» [5]. В этой работе ученый изучает творчество западных и русских мастеров слова – В. Шекспира, Д. Боккаччо, Ч. Диккенса, А.С. Пушкина, Н.В. Гоголя, М.Ф. Достоевского и других. Интересно отметить тот факт, что статьи о некоторых писателях переделываются и дополняются (например, раздел книги, посвященный А.С. Пушкину), а некоторые и вовсе переписываются в соответствии с научными воззрениями В.Б. Шкловского на момент создания книги (например, раздел книги о Н.В. Гоголе).

Важно отметить, что формализм является единственной русской теоретической школой в литературоведении, принципы и подходы которой были приняты на Западе и транслировались не только в филологических науках, но и смежных дисциплинах. Так, знаменитый французский ученый антрополог и философ Клод Леви-Стросс взял за основу своей «Структурной антропологии» (1958) идеи и концепции, описанные В.Я. Проппом в его труде «Морфология сказки» (1928).

Следующая школа в литературоведении, описание специфики которой в настоящей статье является важным, поскольку в своих научных изысканиях эта школа руководствуется «специфически-структурными законами» [6], что отсылает нас к работам ученых, имеющих непосредственное отношение к описанному выше литературоведческому направлению, и позволяет проследить если не преемственность, то взаимосвязь между описываемыми литературоведческими школами.

Порождение новой литературоведческой школы детерминировано, прежде всего, тем, что XX век характеризуется переосмыслением научной парадигмы и переходом от описательно-эмпирического метода к абстрактно-теоретическому. Этот факт порождает и новую литературоведческую школу, в концепциях которой расширяется и укрепляется видение художественного текста как целого, – школу структурализма. Структуралистская методология затрагивает многие социально-гуманитарные науки – языкознание, литературоведение, психологию, антропологию, культурологию. Структурализм можно охарактеризовать как совокупность теорий, рассматривающих культуру человеческого общества в качестве языкового явления. В рамках структуралистской теории явления культуры функционируют как языковая система.

Говоря о данном методологическом направлении в литературоведении, невозможно оставить без внимания Пражский лингвистический кружок, поскольку именно он сыграл важнейшую роль в формировании научных воззрений школы структурализма. Именно в рамках данного лингвистического направления внимание впервые было обращено на изучение литературного языка, на его нормы и функции, были также подняты и рассмотрены проблемы культуры речи. Здесь снова прослеживается четкая связь со школой формалистов, поскольку проблемой функциональных речевых стилей в рамках уже пражского лингвистического структурализма занимался Р. Якобсон, который наряду с упомянутым выше В.Б. Шкловским до своего отъезда из России внес значительный вклад в развитие мысли общества изучения теории поэтического языка (ОПОЯЗ). После вынужденной в 20-ых годах XX века эмиграции в Чехию Р. Якобсон встал у истоков Пражского лингвистического кружка.

Структурный метод в литературоведении, опираясь на данные лингвистической науки, разрабатывает собственный методологический инструментарий, основной целью которого является анализ художественного произведения, и оперирует такими понятиями как, «структура», «функция», «элемент», «уровень», «оппозиция». [7].

«Структура» определяется в качестве «совокупности устойчивых отношений», обеспечивающих «сохранение основных свойств объекта» [8, с. 140]. Как мы понимаем, структура художественного текста и его свойства выступают здесь в неразрывном единстве, стремясь к реализации заданной автором функции.

«Функция», в свою очередь, представляет собой «соотнесенность одного элемента целостной структуры с другими, которая поддерживает существование самой структуры» [9], из чего следует, что связь между структурой и ее неделимой «в пределах избранного способа изучения» [8] частью – «элементом» является двусторонней и взаимообусловленной.

Говоря о художественном тексте как о предмете исследования, важно понимать, что именно структура текста, являющая собой связь элементов, делает его целостным. Эту целостность показывает и тот факт, что при изменении одного элемента структуры изменения претерпевают и другие элементы, что позволяет говорить о системном характере

структуры. На это свойство структуры позже указывал Клод Леви-Стресс. Структура и ее элементы исследуются в рамках данной литературоведческой методологии на определенном уровне, который предполагает «однорядковость элементов, связанных отношением, или однорядковость отношений в структуре элемента. Уровни выделяют на основе *оппозиции* – бинарного положения противопоставляемых элементов или ряда отношений в структуре объекта. Оппозиция является отражением положения – размещения элементов или рядов отношений в его структуре» [8, 140].

Структурный подход к анализу в литературоведческой науке по своей сути является методом с четко определенной последовательностью действий, разработанной в ходе развития данного направления. Четкая, алгоритмизация действий при анализе художественного текста структурным методом, а также возможность вскрывать глубинные смыслы в ряде оппозиционных уровней, значительно обогащают арсенал современного литературоведа. Стоит отметить, что структурный метод применим лишь к текстам на языке оригинала, поскольку анализ происходит в рамках языковых уровней – фонетического, морфологического, синтаксического. К указанным выше языковым уровням добавляется дополнительный, характерный именно для данного литературоведческого метода уровень – идейно-образный. Развертывание смыслов текста происходит при наложении двух осей друг на друга – оси выбора и оси сочетания.

ВЫВОДЫ

Таким образом, прослеживается четкая взаимосвязь между рассмотренными в настоящей статье литературоведческими методами – формальным и структурным. Данную взаимосвязь можно определить сразу по нескольким параметрам: философской, научной и методологической основам. Также не стоит забывать об исторической и междисциплинарной преемственности, которая, как мы видим, существует между формальным и структурным методами. Кроме того, появившиеся в конце XX века, начале XXI веков новые критические подходы к анализу текста художественных произведений были во многом обусловлены описанными в настоящей статье методами. Именно инструментарий, разработанный школой структурализма, послужил современным критическим методам доказательной базой.

Как уже упоминалось, структурный подход в XX веке был характерен не только для гуманитарной науки, но и для других научных отраслей, и оказал влияние на развитие науки в целом. Подобно, формализму структурализм оставляет без внимания общественно-идеологическую и историческую составляющие литературного произведения, но в отличие от первого концентрируется не на производимом впечатлении, а на внутренней структуре художественного произведения. Данный факт свидетельствует о том, что этот подход к анализу текста художественного произведения позволяет четко проследить порядок внутренних логических связей изучаемого явления, дает о нем представление как о сложной, разноуровневой структуре, обладающей целостностью. На наш взгляд, освоение и использование описанных в настоящей статье литературоведческих методов значительно обогащает арсенал современного литературоведа, поскольку позволяет подойти к художественному тексту как к целостной структуре и выявить глубинные или скрытые смыслы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. М.: Эдиториал УРСС, 2001 – 248 с.
Zvegintsev V.A. Yazyk i lingvisticheskiye teoriya. M.: Editorial URSS, 2001 – 248 s.
- 2 Шкловский, В.Б. О теории прозы. – М.: Советский писатель, 1983. – 385 с.
Shklovsky V.B. O teorii prozy. – M.: Sovetskiy pisatel, 1983. – 385 s.
- 3 Шкловский В.Б. Искусство как прием / О теории прозы. – М.: Советский писатель, 1983. – 385 с.
Skovskiy V.B. Iskustvo kak priem / O teorii prozy. – M.: Sovetskiy pisatel, 1983. – 385 s.

4 Энгельгардт Б.М. Формальный метод в истории литературы. – Л.: Academia, 1927. – Вып. 2. – 120 с.

Engelgard B.M. Formalniy metod v istorii literatury. L.: Academia, 1927. – Vypusk 2 – 120 s.

5 Шкловский, В.Б. Повести о прозе. – М.: Художественная литература, 1966. *Shklovskiy V.B. Povesti o proze. – Khudozhestvennaya literatura, 1966.*

6 Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: 1977. – 282 с.

Tynyanov Y.N. Poetika. Istoriya literatury. Kino. – M.: 1977. – 282 s.

7 Николаев П.А., Баландин А.И., Гришунин А.Л. и др. Академические школы в русском литературоведении. – М.: Наука, 1975 – 515 с.

Nilolyaev P.A., Balandin A.I., Grishunin A.L. Akademicheskiye shkoly v russkom krititsizme. – M.: Nauka, 1975 – 515 s.

8 Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Литература и методы ее изучения. Системно-синергетический подход. – М.: Флинта: Наука, 2011 – 280 с.

Zintchenko V.G., Zusman V.G., Kirnoze Z.I. Literatura i metody ee izutcheniya. Sistemno-sinergeticheskiya podkhod. – M.: Flinta: Nauka, 2011 – 280 s.

9 Levi-Strausse C. Antropologie structurale. – Plon, 1958. – 306 p.

Материал поступил в редакцию журнала 04.03.2020

REFERENCES

1 Zvegintsev V.A. Language and linguistic Theory. M.: Editorial URSS, 2001 – 248 p.

2 Shklovsky V.B. Theory of Prose. – M.: Soviet writer, 1983. – 385 p.

3 Shklovsky V.B. Art is a technique / Theory of Prose. – M.: Soviet writer, 1983. – 385 p.

4 Engelgard B.D. Formal methods in history of literature. – L.: Academia, 1927. – Edition 2. – 120 p.

5 Shklovskiy V.B. Tales of prose. – M.: Fiction, 1966.

6 Tynyanov Y.N. Poetika. History of literature. Cinema. – M.: 1977. – 282 p.

7 Nilolyaev P.A., Balandin A.I., Grishunin A.L. Academic schools in Russian literary criticism. – M.: Science, 1975 – 515 p.

8 Zintchenko V.G., Zusman V.G., Kirnoze Z.I. Literature and methods of its study. Systemic synergistic approach. – M.: Flinta: Science, 2011 – 280 p.

9 Levi-Strausse C. Antropologie structurale. – Plon, 1958. – 306 p.

Көркем мәтіннің тұтастығы туралы

В.В. Фирсов

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы

Қазіргі филология ғылымы өзінің интегративті және пәнаралық екенін дәлелдейді, олар әдіснамалық сабақтастықта өз көрінісін табады. Бұл тұрғыда әдебиеттану өте репрезентативті, өйткені көркем шығарманың мәтінін талдау әдістерін ұсынатын мектептер мен бағыттар арасындағы нақты байланысты байқауға мүмкіндік береді. Көркем шығарманы әдебиеттанулық талдаудың негізгі мектептерін түсіну маңызды, өйткені қазіргі сыни тәсілдерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада әдебиеттану теориясындағы екі әдіснамалық бағыт – формализм және структурализм қарастырылады. Авторлар осы әдіснамалық мектептер арасындағы өзара байланыс пен сабақтастықты, сондай-ақ олардың көркем шығарманың мәтінін талдау принциптері мен тәсілдеріне әсер еткен филология ғылымының басқа салаларымен байланысын бақылауға әрекет жасайды. Көркем шығарманың мәтінін талдау алгоритмін анықтау мақсатында осы әдебиеттану бағыттарында пайдаланылатын "қабылдау", "шеттету", "құрылым", "элемент", "функция", "оппозиция", "деңгей" сияқты негізгі ұғымдарға анықтамалар беріледі. Авторлар

осы әдебиеттегі бағыттарда көркем шығарманың мәтінін тұтас құрылым ретінде қабылдау алғаш рет пайда болатынын айқындайды.

Материал 04.03.2020 баспаға түсті

On the issue of the integrity of a literary text

V.V. Firsov

E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan

Contemporary philological science proves its integrativity and interdisciplinarity, which are reflected in the methodological continuity. In this regard, literary studies are very representative, since it allows us to trace a clear connection between schools and areas that offer methods for analyzing the text of a literary work. Therefore, understanding of the main schools of literary analysis of a literary work is important because it provides a deep understanding of modern critical approaches. The article considers two methodological directions in the theory of literary criticism - formalism and structuralism. The authors attempt to trace the relationship and continuity between these methodological schools, as well as their relationship with other branches of philological science, which have influenced their approaches and principles of analysis of the text of a work of art. Definitions are given of the basic concepts, such as: "reception", "exclusion", "structure", "element", "function", "opposition", "level", which are used within the framework of these literary areas in order to identify an algorithm for analyzing the text of literary work. The authors reveal that it is in these literary areas that the perception of the text of a literary work as an integral structure first appears.

Received 04.02.2020

УДК 82:801.6; 82-1/-9

Чи Шаубиң¹, С. Ысқақұлы², А. Шапауов³, Е. Гладкова⁴

¹ф.ғ.д, профессор, Илийский педагогический университет, г. Кульджа, 835000, Китайская Народная Республика

²ф.ғ.к, доцент, Илийский педагогический университет, г. Кульджа, 835000, Китайская Народная Республика

³профессор, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Улиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, <http://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

⁴магистр филологии, Кокшетауский государственный университет им. Ш.Улиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3413-4811>

ТАҢЖАРЫҚ – ПОЭТ-ХУДОЖНИК

Удивительное мастерство классика казахской литературы Китая Танжарыка Жолдыұлы, отражается в прекрасной пейзажной лирике акына. Данное направление занимает особое место в творчестве поэта и навеяно традициями Абая и Ильяса Жансугурова. Учась у них, исследуемый автор находит собственные метафоры, эпитеты, и по-своему изображает пейзаж.

В казахской литературе Китая Танжарык описал степной пейзаж в стиле Абая. Танжарык – художник-поэт, оказывающий сильное воздействие на душу, с особой элегантностью, естественностью и образностью. Танжарык Жолдыұлы нес идею свободы и образования народа.

В статье приведен подробный анализ авторского творчества, ставшего шедевром классической казахской литературы.

Ключевые слова: Танжарык, лирика, пейзаж, картина, народ.

ВВЕДЕНИЕ

Танжарык Жолдыулы – поэт, просветитель, композитор, автор тридцати тысяч различных стихотворных произведений. Известный основоположник письменной литературы среди казахов Китая.

Т.Жолдыулы – активный гражданин, вступавший в борьбу за равноправие и независимость народа. Данная статья посвящена его трудам. Наследие акына стало духовным продолжением традиций Абая, Шакарима, Магжана. Тем не менее, его творчество остается малоизученным.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Танжарык был глубоко эмоциональным человеком, питавшим глубокую страсть к красоте природы, исполненным прекрасными мыслями и мечтами о счастливой жизни, обладавшим боевым духом. Восхищает его удивительное лирическое видение красоты мира, которое мы можем наблюдать в его стихотворениях.

В произведениях Танжарыка часто присутствует описание явлений природы. Они занимают особое место в лирике поэта. Ученые З. Сейтжанов [1, 73], О. Егеубаев [2, 173-182] в своих трудах обратили особое внимание на впечатляющий художественный образ отечественной природы, нарисованный акыном.

В самом начале творческого пути акын брал пример с основателей казахской письменной классической литературы. При описании пейзажа в поэзии видится очевидное влияние произведений Абая Кунанбаева. Создавая «Басню о весне», «Басню о лете», акын был вдохновлен тем временным отрезком, в котором жил Абай. Также прослеживаются сходства со знаменитыми хвалебными песнями Ильяса Жансугурова «У видов Иле» и «Картины Жетысу». Находясь под впечатлением творчеством Абая и Ильяса, акын не копировал их работы. Учась описанию, в своем видении природы он использует собственные художественные средства.

Казахский народ един с природой, она ему очень близка. С древних времен люди находились в погоне за прохладным и свежим миражом пустыни, интересуясь этим уникальным явлением в природе. Возможность заглянуть во внутренний глубокий мир природы раскрывает потенциал для художественного повествования. Во времена Мухтара Ауэзова: «...Веселясь на широких просторах и открытом воздухе, смешав прекрасными красками землю, зелень, воду, дерево, гору и камень, с чудесным воображением и свободной головой растет баловнем один соединившийся с природой мальчик» [3, 140], – написано о видах степей в казахской литературе в Китае. Стоит отметить то, что это прекрасное описание природы Танжарыком было основано по примеру творчества Абая.

Мастерство акына особенно заметно в его описаниях времен года. Например, в стихотворении «Басня о весне»:

Прошла зима, потеплело,
На земле растаял снег и иней.
Насытившись, земля обновилась,
Хороший период для человека и скота...
Не будет снега по щиколотку,
Земля раскрыла свой облик...

Эти строки созвучны с содержанием стихотворения Абая «Начало лета», в котором великий казахский поэт рисует обычаи народа.

Исследуемый акын – друг природы. Он описывает времена года в характерной ему манере. В стихотворениях Танжарыка можно увидеть, как переплетаются картины времен года с реалиями жизни. Потому что он – «акын-художник, который сначала мысленно порождает образ стихотворения и значимые для него элементы использует совместно с описанием действий людей, затем его мысли появляются на бумаге» [4, 40]. Подтверждаются слова при чтении стихотворения под названием «Басня о лете»:

На шумных людских улицах рассветало,
 Оживились спящие ночью люди.
 Шел разгоряченный юноша,
 Раздеваясь и резво двигаясь.
 В шумном дворе баран, снаружи корова,
 На аркане жеребец, сбоку кобыла.
 Широкая улица равномерно наполнялась,
 Люди толкались, мешая друг другу.
 Побили собаку, плакал ребенок, бык брыкался,
 Наступив на упавший груз, убежала корова.
 Аксакалы заметили стойбище,
 «Пусть будет тут, – говорили они,
 – удобное пастбище!», поверив в знаменования...

В рамках продолжающейся саги этот отрывок освещает характер казахского общества и отражает кочевую жизнь типичных летних пастбищ. Таким образом, он является настоящей и знакомой картиной описания природы. В этом стихотворении есть сходства с произведением Абая «Лето», но все-таки содержание их различно. Если Абай в своем стихотворении описывает только один конкретный момент лета, например, как в июле аулчане переносят юрты ближе к озеру. В повествованиях Танжарыка показаны реальные заботы населения в мельчайших подробностях. Например, как они вспахивают грядки на удобно расположенном хребте, держат кобылу для дойки кумыса, ставят самовар на огонь, кочуют с места на место, косят траву и многое другое. Прочитав стихотворение, невольно погружаешься в этот замечательный быт. Появляется желание сесть на лошадь и поскакать на это зеленое пастбище. Поэтому, будь то природа, описанная поэтом, или же жизнь общинных пастухов, воспринимая стихотворение, читатель будто иллюстрирует все эти психологические образы своими глазами. Известный ученый З.Сейтжанов пришел к следующему заключению: «Непорочная сельская природа гармонично сочетается с трудовым ремеслом. Насыщенность национальных красок в стихотворениях Танжарыка знакомит нас еще с одной особенностью описания. Акын, основополагаясь на истинную правду, с особым мастерством описывает деяния людей, сидящих на лоне природы, описав точь-в-точь их душевное состояние» [1, 74].

Танжарык, описывая отечественную природу, находит различные орнаменты в виде полумесяца... Возрождая пейзажи, он воодушевляется. Ему пишут песни, посвящают слова, танцуют. Читая его, сердце начинает биться быстрее. Природная искренность и лиризм волнуют внутренний мир. Поневоле отправляешься в объятия природы. К ней порываются увлеченность и избыток любви» [2, 178].

Прочитаем стихотворение акына под названием «Один день лета»:

...Солнце, смеясь, освещает весь мир,
 И уклоняющийся от лучей лес.
 Кругом радостно сияя,
 Словно привела домой жениха в первый раз,
 Умывшись утренней росой, земля расцвела,
 Ожидая солнце, словно невесту.
 Благоухал аромат цветов,
 Желтая коса срезала их...

В этих строках акын описывает летние серебряные дни, так как солнце, только встающее на востоке, похоже на того жениха, который пришел в дом невесты, чтобы жениться, а земля готовится к встрече с ним. Если сравнить связь земли и солнца с жизнью человека при помощи олицетворения этой красоты, то внимание фокусируется на чувствах человеческой души. Однозначно, что природа и человек неделимы.

В стихотворении «Летнее утро»:

...От первых признаков утра,
Сбегают звезды и луна.
Настигнув видневшиеся белые дома,
Во дворе которых были коровы, –

вот так поэт описывает утро аула, удивительный свет природы, образы явлений, происходящих с утра до ночи, и делится с читателями своими чувствами. Сияние звезд заменили солнечные лучи, озаряя своим светом всю бескрайнюю степь, и автор в своей открытой манере передает нам всю эту красоту.

Улыбаясь, поднялось из-за ущелья солнце,
Красиво сбега отсюда.
Радую весь мир своим смехом,
Окружало изумленных животных.

В этот период помимо этой восходящей красоты автор еще описывает, как юноша скачет на лошади, чтобы догнать красивую девушку. Читая это стихотворение, вместе мы с его ритмом оказываемся под этими летними серебряными лучами солнца и чувствуем, как все вокруг проясняется. Помимо этого, мы от чистого сердца начинаем верить в эту прекрасную и горячую любовь к человечеству.

Прочитав стихотворение Танжарыка об аульной жизни, мы будто мысленно переносимся в эту местность. Например, обратим внимание на строки о летних днях в ауле, где пасется скот:

...Вышел толстый ягненок с перевязанной головой,
Проверив лошадей, вернулся табунщик.
Под ним пегий бык, рядом бурдюк,
Чабан идет с баранами.
Привязав разноцветный фартук,
На холме женщины собирают кизяк,
Радуюсь этому дару.
Коровы, жуя, тянут копыта.
В колыбели плачет ребенок,
Успокаивает мать, накормив его...

Таким образом, перед глазами встает летнее обыденное утро одного дня. Повседневные дела в казахском ауле: утром табунщик с привязанным бурдюком скачет на быке к отаре овец или табуну лошадей и баранов, проверяет их количество и состояние, женщины собирают на холме плоды, доят коров и т.д. Все эти действия словно совершаются на наших глазах. Дыхание лета в казахском ауле в форме стихотворения отражает жизнь людей в более динамичном виде. Мы можем увидеть насколько высоко мастерство акына в его красочном описании жизни аула.

Во время чтения лирики о природе и аульной жизни в стихотворениях акына мы видим долину Иле, покрытую цветами. Это как прикоснуться к прекрасному природному краю и соединиться с ним. Мы осознаем, на какой чудесной земле живет казахский народ. Одним словом, произведения Танжарыка являются картиной жизни казахского народа того периода и зеркалом природы Иле. «В истории литературы не было такого акына, как Танжарык, который бы, как и он, с такой же честностью и правдивостью передал период переселения казахов в Китае, их повседневную жизнь, природу пустыни, культуру и этнографию...» [5, 135].

В содержании стихотворений Танжарыка наблюдается описание красивой и живописной природы Иле. Поэт со свойственным настроением, радостью и надеждой погружает в водоворот природы и призывает с глубокой любовью относиться к родной земле.

Анализируя лирику природы Ильяс Жансугурова, академик Р.Нургали отмечал, что содержание пейзажной лирики у Ильяса не схоже с европейскими примерами, калорийность национального окраса показана через исключительно насыщенный казахский язык [6, 481-482]. Можно сказать, что лучшим лирическим стихотворением с образами живописной природы является «Вид на Иле».

Несмотря на тот факт, что поэты проживали в двух разных, граничащих между собой государствах, и Ильяс, описавший Жетысу, и Танжарык, восхвалявший долину Иле, писали об одном крае. Описанная в стихотворении Танжарыка долина Иле является частью, относящейся к Жетысу. Разумно будет полагать, что акынов объединяет один рельеф земли. Поэтому существует множество ярких примеров созвучности их пейзажной лирики. Стихотворения, в которых описывается один край и местная природа, дополняют друг друга. Сколько бы ни было сходств в применении тех или иных средств, у Танжарыка присутствует его собственное стилистическое отличие в ритме, изображении и использовании художественных приемов. В его стихотворениях описание живописной природы украшено точными и соответствующими красками. Проведя там свое детство, юношество и отрочество, будучи свидетелями страданий, печали, горести и радости народа, акыны были тронуты до глубины души красотой природы родного края.

Ильяс Жансугуров в «Картине Жетысу»:

Горячее озеро блестит, как зеркало земли,
Вокруг Балхаша колышется камыш.
Текут шесть рек Жетысу,
Всхлипывая, плачут по Балхашу, –
Каркара тверда, как казахская кольчуга,
Как теща пылкого албанца.
Сбоку от сосны полевая арча,
На радость пасущемуся скоту.
Серый козел, упрямый как тик,
Корчил из себя барина местности.
Тысяча лошадей измяли пшеницу,
Оказавшись для нее судьями.
Толстые и неторопливые,
Облизывались на чашу молока.
Журавль был к лицу зеленому жайляу.
Дома лепешки и курт лежали на полке.

Танжарык с характерной ему правильной точностью описывал географическое местоположение региона Жетысу, пастбища, реки, озера, горные хребты и вершины в произведении «Вид на Иле»:

Среди них покачивалась рябина,
Подросток богачей как господин.
Вполголоса сплетничают листья,
Словно делятся с друг другом тайнами.

Или

С хмурым холодного цвета каменистой скалы,
В чапане с рваной заплаткой лежала арча...
Молча сгибался шиповник,
Закрыв глаза от жизненной печали.

В описании леса, деревьев, каменистых гор и растений акын, оживляя их, использует художественный прием олицетворения. И Ильяс, и Танжарык с особым чувством воспевают

свое место рождения, его горные просторы, озера, реки, леса, дороги, мир диких и домашних животных.

Читатель, знакомясь со строчками особенного описания природы в стихотворении «Виды Иле», удивится, придет в восторг от этой живописной природы, наполненной цветными красками, и не останется разочарованным, если все-таки посетит долину Иле. Одним словом, поэтическим языком этого стихотворения будто создана географическая карта Иле.

Красноречивый акын не упустил возможности написать о подобном прекрасном природном ансамбле и гармонии. О дремучем лесе на холме, где деревья распустили свои листья, о камнях у подножия горных потоков и о рыбах, плавающих в горных реках. В этой зеленой местности, наполненной растениями и цветами, находились не только люди, а также множество видов животных и птиц. В одном отрывке акын изображает мир птиц:

У подножья разжиревшие лебедь и гусь,
Неприятно ворча приближаются.
Двигаясь неуклюже, утка и гусь,
Укоризненно бурчали, словно старики.
Каравайка, расчесывая крылья,
Вздыхая, кряхтел, как больной старик.
Затихали, словно армия, игравшая марш,
На озере, журча, серая цапля и журавль...

Акын воспеваает природу с особой гордостью. Только перо Танжарыка способно с помощью поэтического языка нарисовать такие душевные и пламенные картины.

ВЫВОДЫ

Танжарык – поэт-художник, который влияет на душевный мир человека и с исключительной разборчивостью изображает каждый образ природы. Он использует прием психологического олицетворения для оживления неодушевленной природы.

В нашей богатой устной литературе есть множество стихотворений, посвященных земле, воде и картинам природы в целом, но Танжарык тоже был вдохновлен этой темой, и у него в написании были свои характерные особенности.

СПИСОК ИПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Сейітжанов З. Шыңжаң қазақ әдебиеті.– Алматы: Қазақ университеті, 1999.– 185 б.
Seitjanov Z. Shynjan qazaq ádebiyeti. – Almaty: Qazaq úniversiteti, 1999.– 185 b.
- 2 Егеубаев О. Таңжарықтану. – Күйтің: Іле халық баспасы, 2002.– 2-том.– 249 б.
Egeýbaev O. Tañjaryqtaný. – Kúitiń: İle halyq baspasy, 2002. – 2-tom .– 249 b.
- 3 Әуезов М. Абай тағылымы // Абай. – 1995. – № 1-2. – 140 б.
Áýezov M. Abai taǵylymy // Abai. – 1995. – № 1-2. – 140 b.
- 4 Токтаубайұлы М. Акын Таңжарық өлеңдеріндегі суреткерлік өнер // Іле педагогикалық институты ғылыми журналы. – Құлжа, 1991. – № 2. – 40 б.
Toktaýbaýly M. Aqyn Tañjaryq óleńderindegi sýretkerlik óner // İle pedagogikalyq institúty ǵylymy jurnalý. – Qulja, 1991. – № 2– 40 b.
- 5 Ахметов О. Сөнбес алау // Сөнбес алау. – Күйтің: Іле халық баспасы, 1994. – 322 б.
Ахметов О. Unquenchable flame // Unquenchable flame. – Kuitin: Ili People's Publishing House, 1994. – 322 p.
Ahmetov O. Sónbes alaý // Sónbes alaý. – Kúitiń: İle halyq baspasy, 1994. – 322 b.
- 6 Нурғали Р. Арқау.– Алматы: Жазушы, 1991. 2-том. – 576 б
Nýrgalı R. Arqauý. – Almaty: Jazýshy, 1991. 2-tom. – 576 b.

Материал поступил в редакцию журнала 12.06.2020

REFERENCES

- 1 Seitzhanov Z. Xinjiang Kazakh literature. – Almaty: Kazakh University, 1999. – 185 p.
- 2 Егеубаев О. Таңжарықтану. – Күйтің: Іле халық баспасы, 2002.– 2-том.– 249 б.
- 3 Egeubaev O. Tanzharykology. – Kuitin: Ili People's Publishing House, 2002. – Volume 2.– 249 p.
- 3 Auezov M. Readings of Abai // Abai. – 1995.– № 1-2. – 140 p.
- 4 Токтаубайұлы М. Ақын Таңжарық өлеңдеріндегі суреткерлік өнер // Іле педагогикалық институты ғылыми журналы. – Құлжа, 1991. – № 2. – 40 б.
- 4 Toktaubayuly M. Painting in the poems of the poet Tanzharyk // Scientific journal of the Ili Pedagogical Institute. – Kulzha, 1991. – № 2. – 40 p.
- 5 Ahmetov O. Sónbes alay // Sónbes alay. – Kúitiń: İle halyq baspasy, 1994. – 322 p/
- 6 Nurgali R. Arkau. – Almaty: Writer, 1991. Volume 2. – 576 p.

Таңжарық – суреткер ақын

Чи Шаубин¹, С. Ысқақұлы¹, Ә. Шапауов², Е. Гладкова²

¹Іле педагогикалық университетінің, Құлжа қ., 835000, Қытай Халық Республикасы

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Қытайдағы қазақ әдебиетінің классигі Таңжарық Жолдыұлының гажайып суреткерлігі адамды тамсандыратын, еліктіріп, елжірететін, тамылжыған тамаша табиғат лирикаларынан да көрініс табады. Ақын суреткерлігін танытуда табиғат лирикасы ерекше орын алады. Таңжарық ақынның табиғат көрінісін сипаттауында Абай өлеңдерінің әсері мен Ілияс Жансүгіров ықпалы айқын байқалады. Абай әсерін, Ілияс ықпалын айтқанда, Таңжарықты жадағай көшіруші, жай еліктеуші деп түсінуге болмайды. Олардан суреткерлікті үйрене отырып, өзіндік теңеу, эпитет, метафора тауып қолдану арқылы табиғат көрінісін өзінше бейнелейді. Қытайдағы қазақ әдебиетінде дала келбетін, тамаша табиғат көрінісін Абай үлгісінде суреткерлікпен сызған Таңжарық деуге болады. Таңжарық – нені суреттесе де, жеріне жеткізіп, жан дүниеңе күшті ықпал етерліктей, айрықша талғампаздықпен, табиғи әрі образды етіп бейнелейтін суреткер ақын.

Материал 12.06.2020 баспаға түсті

Tanzharyk – art poet

Chi Shaubin¹, S.Iskakuly¹, A.K. Shapauov², Ye.Gladkova²

¹Ili Pedagogical University, Kulja, 835000, People's Republic of China

²Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The masterpiece of the classic of Kazakh literature in China Tanzharyk Zholdyuly is reflected in the beautiful lyricism of nature, which fascinates, seduces, moves and drips. The lyrics of nature have a special place in the expression of the poet's art. The influence of Abai's poems and Ilyas Zhansugurov's influence on the poet's description of nature is obvious. The influence of Abai, the influence of Elijah, can not be understood as a copy of Tanjaryk, a simple imitator.

Learning from them, he finds his own metaphors, epithets, metaphors and depicts the landscape in his own way. In Kazakh literature in China, it can be said that Tanzharyk painted the steppe landscape, a beautiful landscape in the style of Abai. Tanzharyk is an artist-poet, who, no matter what he paints, conveys it to the place and has a strong impact on the soul, with a special elegance, naturalness and imagery.

Received 12.06.2020

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ЭОК 81-139

Е.Б. Асанбаева

гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2201-795X>

ҚАЗАҚ ТІЛІН КИНОФИЛЬМДЕР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада білім алушылардың сөйлеу дағдыларын, әсіресе тыңдалым әрекетін дамытудың ерекшеліктері сөз етіледі. Сабақта тыңдалым дағдысын іске асырудың түрлері және негізгі артықшылықтары сараланып, аталмыш үдерісте кинфильмдерді қолданудың жоғары әлеуеті талданады. Жаңа материалды бейнефильмдер арқылы қабылдау білім алушылардың зейінін шоғырландырып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға негіз болады. Ал тілдік пәндерді оқытуда кинофильмдерді сабақ мақсатына сай қолдану тілді дискурс аясында яғни шынайы өмірдегі қолданыста меңгеруге негіз болатындығы сөз етіледі. Қазақ тілін оқытуда кинофильмдерді қолданудың ерекшеліктері мен басты артықшылықтары талданып, сабақтың әр түрлі кезеңдерінде жұмыс жасаудың әдістемелік жолдарына шолу жасалады. Бейнефильмді көрсеткенге дейін, көрсету барысында және көрсетілімнен кейін орындауға болатын жаттығулардың мысалдары келтіріледі. Мысал ретінде ұсынылған тапсырмалардың білім алушылардың тілдік тұлғасын дамытуға тигізетін әсері талданады.

Тірек сөздер: кинодискурс, тыңдалым, кинофильмдер, қазақ тілін оқыту, кинофильм дискурсы

КІРІСПЕ

Тіл – адамзаттың басты қарым-қатынас құралы. Қазіргі уақытта ақпаратты қабылдап, түсініп, ол бойынша қарым-қатынасқа түсу, өз ойын еркін білдіру және қағаз бетіне түсіре алу қабілеті жеке тұлғаның қоғамның толыққанды мүшесі ретінде тіршілік етуі үшін әрі оның қалған мүшелерімен өзара әрекеттесуі үшін аса маңызды. Осыған байланысты еліміздің білім беру жүйесін жаңартылған мазмұнға көшіруде тілдік пәндерді оқыту барысында оқушылардың бұрынғыдай грамматикалық ережелерді игеруі мен теориялық материалды жете меңгеруінен гөрі сөйлеу дағдыларын (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) дамытып, алған білімін шынайы өмірде қолдана алуына ерекше ден қойылады [1]. Бұл ретте тыңдалым дағдысын жетілдіру әдістемесі кенжелеп, біршама артта қалып келе жатқандығын атап өткеніміз жөн. Бұл, ең алдымен, осыған дейін тыңдалымның оңай қалыптасатын дағды деп қабылдануымен байланысты болды. Сабақ барысында оқытушы білім алушылардың айтылым әрекетіне көп мән берсе, тыңдалым дағдысы да өздігінен дамып отырады деген көзқарас ұзақ уақыт бойы үстемдік етті. Тыңдалым және айтылым әрекеттері бір-бірімен өзара тығыз байланысты болса да, олардың әрқайсысы өзіне жеке назар аударуды қажет етеді. Бұл мәселе, әсіресе, бір тілді екінші не шетел тілі ретінде оқытуда бірден көзге түседі. Себебі тілді біршама жетік меңгерген адамдардың өзі сол тілді тасымалдаушылардың табиғи ортадағы сөйлесімін тыңдау кезінде қиындықтарға ұшырап жатады. Психологиялық зерттеулердің өзі сөйлесімді қабылдау және түсіну аса күрделі психологиялық әрекет екендігін көрсетеді [2, 16].

Осылайша, тыңдалым аса маңызды әрі күрделі сөйлеу әрекеті ретінде анықталады, ал аталмыш бағыттағы ғылыми зерттеулер мен әдістемелік еңбектердің аздығы тақырыптың өзектілігін айқындай түседі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тыңдалым – сөйлесімді есту арқылы түсіну. Ол – қарым-қатынастың бастау негізі, себебі ауызша сөйлесімді игеру тыңдалымнан басталады. Тыңдалым реципиенттің естіген дыбыстарды саралап, оларды мағыналық жағынан топтастырып, тыңдау барысында жадында сақтап, болжам жасай алу және қарым-қатынас жағдайына байланысты қабылдаған дыбыстар тізбесін түсіну сияқты күрделі әрекеттер кешенінен тұрады [2, 23]. Тыңдалымның мақсаты – ауызша сөйлесім барысында біреудің айтқан сөзін, оның мағынасы мен жеткізгісі келген ойын түсіну. Ол тек сол жерде, белгілі бір жағдаят аясында айтылған сөзді (лебізді) ғана емес, жазбаша мәтінді есту негізінде қабылдауға да қатысты.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, сөйлеу әрекетінің өзге түрлеріне қарағанда тыңдалым – аса күрделі әрі жан-жақты қарастыруды қажет ететін дағды. Оқыту, қоршаған ортаны тану, бала тәрбиесінде тыңдалым әрекетінің әлеуеті жоғары. Оны Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогикасында» былайша түсіндіреді: «Есту сезімі адамның көру сезіміне де көп көмек көрсетеді. Көз нәрсенің сыртын көреді. Құлақ бізге бір заттың ішін, жанын шешіп береді. Грек данышпаны алдында тұрған кісіге: «Қане, сөйлеші. Мен сені көрейін», – дейді екен. Мылқауға қарағанда тума соқырдың ақылды, құлықты болуы хәм оның жанының, жүрегіннің жұмсақ, нәзік болуы осыдан. Адамның әділеттілікті сүю сезімін тереңдететін де – осы есту сезімі» [3, 75]. Бұл тұжырым біздің өскелең ұрпақ бойында аталған есту сезімін, тыңдалым дағдысын барынша жетілдіріп дамытуға көңіл бөлу керектігімізді тағы бір мәрте дәлелдейді.

Тыңдалым дағдысы әсіресе тілді екінші не шетел тілі ретінде оқытатын пәндерде айрықша ден қоюды талап етеді.

Е.Н.Соловова тыңдалымның екі түрін бөліп көрсетеді:

1) **Оқу тыңдалымы** білім беру үдерісінде оқу құралы ретінде қолданылып, тілдік материалды меңгерту әрі тілдік бірліктердің нақты дыбыстық бейнелерін құру үшін ауызша сөйлеу дағдыларын игеруге негіз болатын тәсіл ретінде жұмсалады.

Бұл тыңдалым түрі оқу үдерісінде жүргізілетіндіктен, өздік жұмыс кезінде материалды бірнеше рет, мұғалімнің жетекшілігімен өтетін аудиториялық сабақ кезінде екі рет тыңдауға жол береді. Аудиоматериалды қайталап тыңдау оны жете түсініп, ондағы тілдік бірліктер мен мазмұнды жақсы есте сақтауға мүмкіндік береді.

2) **Қатысымдық (коммуникациялық) тыңдалым** – ауызша сөйлесімді бір рет тыңдау негізінде оны қабылдап, түсінуге бағытталған сөйлеу әрекетінің түрі. Алдын ала қойылған коммуникативті мақсатқа сәйкес мұндай тыңдалым мазмұнды түсіну деңгейіне қарай бірнеше түрге бөлінеді:

- Негізгі мазмұнды түсіну негізіндегі тыңдалым;
- Мазмұнды толық түсіну негізіндегі тыңдалым;
- Ақпаратты саралап қабылдау негізіндегі тыңдалым;
- Сыни талдау негізіндегі тыңдалым [4, 37].

Тыңдалымның бірінші түрін кейде танысымдық тыңдалым деп те атайды. Бұл кезде реципиент мәтінді тыңдаған соң оның негізгі мазмұнын біршама түсініп, ескі ақпаратты жаңа ақпараттан ажырата алады. Мұндай тыңдалым кезінде тыңдаушылар мәтіндегі кілтті сөздерді, негізгі оқиға ретін анықтап, жоспар құрастыра алады.

Тыңдалымның екінші түрі реципиенттің дыбысталған мәтін мазмұнын мейлінше толық түсініп, алынған ақпараттың негізінде күрделі жоспар құрастыру, мәтіндегі оқиға желісін жалғастыру, қосымша деректер ұсыну сияқты жаттығуларды орындауын қамтиды. Мұндай тыңдалым тыңдаушылардың аудиоматериалға үлкен зейінмен назар шоғырландырып, жадының қарқынды жұмыс істеуін талап етеді.

Ақпаратты саралап қабылдау кезінде реципиент аудиоматериалдан тек өзіне қажетті ақпаратты алып, қажет емесіне көңіл бөлмейді. Қажетті ақпаратқа қандай да бір статистикалық мәліметтер, жер-су аттары, адам есімдері, тарихи даталар т.б. жатуы мүмкін. Тыңдалымның бұл түрі де ұзақ жаттығуды және зейінділікті қажет етеді.

Тыңдалым дағдысы жетік дамыған адам төртінші деңгейге сәйкес қабылдаған аудиоматериалдың мазмұнын толық түсініп қана қоймай, ол бойынша өзінің ой тұжырымын жасап, сыни тұрғыда бағамдай алуы керек. Мұнда реципиент нақты деректерді субъективті пікірден ажыратып, автордың көзқарасына баға береді, мәтінді өзінше түсіндіріп, өзіндік қорытындыға келеді.

Өзге тілдегі сөйлесімді тыңдау барысында реципиент көптеген қиындықтарға душар болуы мүмкін, атап айтар болсақ: сөйлеуші қолданатын тілдік бірліктердің таңдалуы, оның сөйлеу қарқыны, дыбыстарды «жеп» қоюы, ұғынықсыз сөйлеу, дауыстың жоғарылығы және т.б.

Тыңдаушы өзі естіген сөйлесімді толық не жете түсінбеуінің мынадай себептері көп таралған:

- Тыңдаушының күрделі ойлау әрекеттерінің нәтижесінде тез шаршап қалуы;
 - Сөйлеушінің өзіне тән сөйлеу ерекшеліктері: дыбыстарды айтуы, интонация, дауыс ырғағы, сөйлеудегі кемшіліктер, аса жылдам не аса баяу сөйлеу және т.б.;
 - Сөйлесім барысында тыңдаушыға ұғынықсыз, таныс емес сөздердің болуы.
- Тыңдалым үдерісінің табысты болуына мына жайттар оң әсер етеді:
- Тыңдаушының сөздік қорының байлығы;
 - Дыбысталатын мәтінмен бірге жүретін көркемдегіш құралдар: сызбалар, суреттер, жоспар, кілтті сөздер тізімі т.б.;
 - Сөйлеушіге ықыласпен ден қою: оның дауысы, ым-ишаралары, қозғалысы, интонациясы, жүріс-тұрысына назар аудару;
 - Үздіксіз тыңдалым: сөйлесімді/мәтінді бөлмей, сынамай, тұтас қабылдау [5, 96].

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар аса қарқынды дамыған заманда білім алушылардың тыңдалым дағдыларын жетілдіру үшін бейнефильмдерді қолданудың оң тұстары көп. Сабақ барысында кинофильмдерді қолдану оқушылардың қызығушылығын оятып қана қоймай, олардың тыңдалым дағдыларын дамытуға көп септігін тигізеді. Себебі өзге тілдегі сөйлесім экрандағы әдемі көрініспен қатар келгенде реципиенттің ақпаратты қабылдауы жеңілдеп, оны түсіну деңгейі артады.

Оқу үдерісінде бейнефильмдерді қолданудың онтайлы тұстары көп, айтар болсақ:

- Сабақ барысында кинофильмдерді қолдану оны қызықты әрі тиімді етеді;
 - Бейнематериалдар оқушылардың сөйлеу әрекетіндегі белсенділігін арттырып, материалды оңай меңгеруге септігін тигізеді;
 - Оқу үдерісіне жаңашылдық енгізіп, білім алушылардың тілді қызыға меңгерулеріне уәж тудырады;
 - Бейнефильмдер ақпараттық тұрғыда «салмақты»: олар көрермендерге шағын сюжет арқылы көлемді ақпарат жеткізе алады;
 - Кинофильмдер көрермендерге эстетикалық, адамгершілік, ұлттық, патриоттық т.б. тәрбие беруде маңызды қызмет атқарады;
 - Тілдік бірліктер көп шоғырланған: мұнда тіл үйренушілердің назарына шынайы дискурс аясындағы сан алуан сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер т.б. ұсынылады;
 - Білім алушыларға эмоционалды-экспрессивті тұрғыда әсер етеді.
- Сабақ барысында бейнефильмдермен жұмыс жасаудың үш кезеңі бар:
1. Көрсетілімге дейінгі;
 2. Көрсетілім кезеңі;
 3. Көрсетілімнен кейінгі кезең.

Әр кезеңнің өзіне тән ерекшеліктері бар және оның әрқайсысы оқытушының алдын ала дайындығын, білім алушыларға арнайы жаттығуларды әзірлеуді қажет етеді.

Сабақта кинофильмнің көрсетілімін жүргізбес бұрын оқытушылар тыңдалым материалын таңдау және даярлау мәселесіне үлкен жауапкершілікпен қарау керек. Таңдалған бейнематериал сабақ тақырыбына сәйкес болып, оқушылардың қызығушылығын оята алуы ғана жеткіліксіз. Ол бірқатар талаптарға жауап беру керек. Ғалым Н.Н.Рожкова оқу үдерісінде қолданылатын бейнематериалдарға қойылатын мынадай талаптарды бөліп көрсетеді:

- Кинофильм тілінің (сөздік қоры, грамматикалық құрылымы, мазмұны) білім алушылардың тілдік дайындық деңгейлеріне сәйкес болуы;
- Дыбыстық және көркемдік тұрғыда түсірілім сапасының сәйкестігі;
- Бейнематериалдардың жанрлық ерекшеліктерінің оқудың мақсат-міндеттеріне, білім алушылардың қызығушылығына жауап беруі;
- Ақпараттық және көркемдік құндылық;
- Бейнематериал тақырыбының өзектілігі;
- Түрлі қатысым салалары мен коммуникативті жағдаяттарды қамтитын әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік лингвистикалық ақпараттың кеңдігі;
- Жанрлық-композициялық әралуандылық;
- Білім алушылардың оқу уәждемесін арттырып, тілдік тұлғасын қалыптастыруға негіз болатын проблемалық, жағдаяттық оқиғалардың болуы [6, 169].

Осындай талаптарға сәйкес таңдалған бейнематериал сабақ мақсатына жетуге әрі білім алушылардың тілді үлкен қызығушылықпен тиімді меңгерулеріне негіз болатыны сөзсіз.

Кинофильмдердің ағылшын тілін оқыту кезіндегі артықшылықтарын зерттеген ғалым Дж.Кинг: «Фильмдер көптеген себептер бойынша оқытудың баға жетпес көзі саналады: олар жасанды жағдайларда емес, нақты контексттегі ағылшын тілін көрсетеді және студенттерді тілдегі түрлі сленглер, сөйлеу қарқыны, екіпін және диалектілердің кең қатарымен таныстырады», - дей келе, аталған материалдарды сабақта ұтымды қолдану мәселесіне ден қою керектігін айрықша көрсетеді [7].

Мұндай бейнематериалдар тілді «мәнмәтін (контекст) мен дискурс аясында ұсынып» [8, 138], паралингвистикалық қырынан ашып көрсетеді [9]. Яғни кинофильмдер тілдің шынайы тұрмыстағы, нағыз өмірлік жағдаяттағы қолданысын көрсетіп, сонымен қатар сол тілдегі вербалды сөйлесімнен басқа ым-ишара, дауыстың жоғарылығы мен эмоционалды реңкі т.с.с. қосымша аспектілерді қамтиды. Тілдің мұндай қырлары дәстүрлі оқу құралдары арқылы жүргізілетін білім беру үдерісінде кенжелеп қалып қояды, алайда бұл аспектілер тілді толық меңгеруде өте маңызды.

Өзге тілді аудиторияға қазақ тілін оқытуда кинофильмдердің жоғарыда аталған артықшылықтарын пайдалану оң нәтижелерге жол ашады. Сабақ барысында кинофильмдермен жұмыс жасаудың үш кезеңінің әрқайсысында түрлі жаттығуларды жасау арқылы тіл үйренушілердің тілдік тұлғаларын дамытып, оқу үдерісін мейлінше тиімді етіп өткізуге болады.

Кинофильммен жұмыс жасаудың бірінші – *көрсетілімге дейінгі кезеңінде* оқытушы ақпаратты қабылдаудағы қиыншылықтарды жоюы керек. Мұнда білім алушылардың алдына үлеспе материалдар таратылады, лингвоелтанымдық түсіндіру жұмыстары жүргізіліп, алдын ала жұмыс бағдары анықталады. Үлеспе материалдарда, әдетте, тыңдаушылар үшін түсініксіз, жаңа сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер т.б. беріледі. Олармен ертерек танысқан білім алушылар бейнефильмнің мазмұнын қабылдаудағы біраз қиындықтардың алдын алады.

Мысал ретінде «Алдаркөсенің көңілді оқиғалары» анимациялық фильмдер топтамасының «Алдаркөсе ханды солай емдепті» атты бөлімімен жұмысты қарастырып көрейік. Бейнефильмді көрсетпес бұрын аудиторияға «жауынгер», «ауруға шалдығу», «төсек тарту», «құйғыта шабу», «дерт», «айықтыру», «көңілі қалағанша», «оңбаған», «басын шабу»,

«хан ием», «болмашы нәрсе», «жым-жырт», «болысу», «әл», «зәресі ұшу», «сорлы», «сүмелек неме», «сөзінде тұру» сияқты сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасы түсіндірілетін сөздік таратылғаны жөн. Одан кейін сабақ мақсатына сай арнайы бағыттағы сұрақтар не тапсырмалар берілуі мүмкін:

- Білім алушылардың назарын нақты жайттарға аударатын бағдарлаушы сұрақтар (мысалы: «Хан төсек тартып жатып, нені армандайды?», «Ханды емдемекші болған емшілер қандай әдістерді қолданады?», «Алдаркөсе сарайдан нені алып кетті?»);

- Арнайы қағаздарда берілген тапсырмалар: дұрыс жауапты белгілеу, сәйкестендіру, мазмұнға сай келетін жауапты табу т.б. (мысалы: Көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойыңыз: 1) Хан өз _____ ұзақ жылдар бойы басқарады. 2) Ханды емдемекші болып, сарай _____ жинала бастайды. 3) Мені емдеген адамға бар _____ аямай-ақ беретін едім. 4) Мына оңбағанның басын дереу _____. 5) Ханды дертінен айықтыратын адам менмін, бірақ менің екі міндетті _____ бар.);

- Бейнероликтен келтірілген суреттерді (кадрларды) фильмдегі оқиға реті бойынша орналастыру;

- Нақты тілдік бірліктерді анықтап табуға арналған тапсырмалар (мысалы: «Бейнефильмнен сын есімдерді теріп жаз», «Бейнефильмде кездесетін фрезоологизмдерді ата» т.б.);

- Білім алушының өзіндік ізденісін талап ететін жеке тапсырмалар («Ханды дертінен сауықтыру үшін келген емшілердің емдеу шараларының ұсқастықтары мен айырмашылықтарын ата»).

Білім алушылар осы іспеттес жұмыс тапсырмаларымен ертерек танысса, бейнематериалды қабылдау үдерісі жеңілдеп, кейінгі жұмыс бағыты анықталады да, олар неге көңіл аудару керектігін бірден білетін болады.

Көрсетілім кезеңінде аудитория назарына бейнефильмнің өзі ұсынылады. Бұл ретте кинофильмдермен жұмыс істеудің тағы бір артықшылығын атап өткеніміз жөн: сабақ барысында бейнематериалды қажет тұсында тоқтата тұрып, көрермендердің оны түсіну деңгейін, қабылдаудағы қиындықтарды анықтап алуға болады. Оқытушы кинофильмді тоқтатып, білім алушыларға сұрақтар қою арқылы олардың материалды қаншалық дұрыс қабылдап отырғандарына көз жеткізе алады. Бейнематериалды екінші рет көрсеткеннен кейін оқытушы аудиторияның оның мазмұнын мейлінше толық түсініп, келесі кезеңге қиындықсыз өтуіне айрықша ден қояды.

Көрсетілімнен кейінгі кезең реципиенттердің тыңдалым материалын қаншалық жақсы түсінгендерін анық көрсетеді. Бұл ретте ұсынуға болатын сұрақтар мен тапсырмалардың әр алуандығын атап өтуімізге болады. Оларды таңдау сабақ тақырыбы мен мақсатына сай жүргізілуі тиіс.

Қарапайым тапсырмалардың бірі – кинофильм сюжеті бойынша берілген деректердің ішінен дұрысын не бұрысын табу. Мысалы:

«Төмендегі тұжырымдардың қайсысы дұрыс?

- A. Хан тұмауратып, төсек тартып қалады.
- B. Ханды дертінен айықтырған адамға ең жүйрік тұлпар берілетін болды.
- C. Алдаркөсе ханды емдеу үшін көп алтын сұрайды.
- D. Сарайда Алдаркөсе мен ханнан басқа ешкім қалмайды.
- E. Алдаркөсе ханнан қашып құтылады.

Мұндай тапсырмалар орындауда жеңіл және уақыт үнемдеуде тиімді болғанымен, тіл үйренушілердің айтылым дағдыларын дамытуға еш септігін тигізбейді. Бұл ретте білім алушыларға берілетін сыни және проблемалық сұрақтар олардың сөйлеу дағдыларын дамытып қана қоймай, күрделі ойлау әрекеттерін жүргізуге негіз болады. Мысалы:

- «Сіз Алдаркөсенің орнында болсаңыз, ханды қалай емдейтін едіңіз?
- Алдаркөсенің емі тиімді болды ма? Неге?
- Алдаркөсенің жасаған әрекеті негізінде оған қандай мінездеме беруге болады?

➤ Ханның ашулануының себебі не болды деп ойлайсыз?»

Проблемалық сұрақтар білім алушылардың кинофильм мазмұнын жан-жақты талдауларына негіз болып қана қоймай, сондай-ақ аудитория ішінде пікірталас жүргізуге де түрткі бола алады.

Оқытушының көрсетілімнен кейін бейнефильм сюжеті бойынша түрлі суреттерді көрсетіп, сол сәттегі оқиғаның өрбуін сұрауы да білім алушылардың есте сақтау қабілеттерін тексеріп, сөйлеу дағдыларын дамытады.

Бейнефильм мазмұны бойынша жоспар құрастырып, оқиғаны өзінше жалғастырып көру, сондай-ақ ханды емдеудің өзіндік амалын ұсыну білім алушылардың шығармашылық ойлауына жағдай жасайды. Осындай үлгідегі тапсырмалардың негізінде тіл үйренушілердің жазылым дағдыларын дамыту мәселесіне де көңіл болуге болады.

Тілді меңгерудің жоғары деңгейлерінде аудиторияға бейнефильм мазмұнын кейіпкерлердің бірінің атынан баяндау не кинофильмді сахналандыру сияқты тапсырмаларды беруге болады. Мұндай жаттығулар тілді үйренушілердің қызығушылығын оятып, көңілдерінен шығатыны сөзсіз. Ал әдістемелік тұрғыда қарайтын болсақ, аталмыш әрекеттер білім алушылардың материалды меңгеру деңгейін анықтап қана қоймай, олардың тілдік тұлғаларының қаншалық дамығандығын, түрлі жағдаяттарда сөйлеу дағдыларын қаншалық іске асыра алатындығын тексеруге мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көріп отырғанымыздай, қазақ тілін өзге тілді аудиторияға оқыту кезінде кинофильммен жұмыс жасаудың қай кезеңінде болмасын, сабақ мақсаты, тіл үйренушілердің қызығушылықтары мен тілді меңгеру деңгейі т.б. жайттарға сәйкес әр алуан тапсырмаларды түрлендіріп қолдану мүмкіндіктері шексіз. Осылайша, сабақ барысында бейнефильмдердің лингводидактикалық әлеуетін қолдану білім алушылардың тілді меңгеру үдерісінде жаңа ақпаратты қабылдауын жеңілдетіп, тілді шынайы дискурс аясында танып білуге әрі тыңдалым дағдыларын жетілдіруге үлкен негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы ҚР Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазанындағы №604 бұйрығы. ҚР Әділет министрлігінде 2018 жылғы 1 қарашада №17669 болып тіркелді. *Bilim berýdiń barlyq deńgeiniń memlekettik jalpyǵa mindetti bilim berý standarttaryn bekity týraly QR Bilim jáne ǵylym ministriniń 2018 jylǵy 31 qazanyndaǵy №604 buuryǵy. QR Adilet ministriliginde 2018 jylǵy 1 qarashada №17669 bolyp tirkeldi*
- 2 Зимняя И.И. Психология обучения иностранному языку в школе. – Москва. – 1991. *Zimnyaya I.I. Psihologiya obucheniya inostrannomu yazyku v shkole. – Moskva. – 1991.*
- 3 Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). Құраст. С.Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы. – 2013 ж. (2-том). – 376 б. *Jumabaev M. Shyǵarmalary (ádebi basylym). Quras. S.Jubaniyazov. – Almaty: Jazyshy. – 2013 j. (2-tom). – 376 b.*
- 4 Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций: Пособие для студентов педвузов и учителей. – Москва: Просвещение, 2003. *Solovova E.N. Metodika obucheniya iostrannym yazykam: Bazovyy kurs lekcij: Posobie dlya studentov pedvuzov i uchitelec. – Moskva: Prosveshchenie, 2003.*
- 5 Мишин М.М. Восприятие телевизионного изображения как особого звуко-зрительного ряда// Психолого-педагогическое воздействие учебного кино и телевидения. Материалы конф. (Москва, 11-13 октября 1978 г.). *Mishin M.M. Vospriyatie televizionnogo izobrazheniya kak osobogo zvuko-zritel'nogo ryada// Psihologo-pedagogicheskoe vozdejstvie uchebnogo kino i telefideniya. Materialy konf. (Moskva, 11-13 oktyabrya 1978 g.)*

- 6 Рожкова Н.Н. Использование видеотехнологии на уроках иностранного языка // Язык. Речь. Коммуникация. – 2000. – Вып.4. – С. 84-90.
Rozhkova N.N. Ispol'zovanie videotekhnologii na urokah inostrannogo yazyka // YAzyk. Rech'. Kommunikaciya. – 2000. – Vyp.4. – S. 84-90.
- 7 Кинг Дж. (2002). Использование художественных фильмов на DVD в классе EFL. Компьютерное Обучение Языку, 15(5). – С. 509-523
King Dzh. (2002). Ispol'zovanie hudozhestvennyh fil'mov na DVD v klasse EFL. Komp'yuternoe Obuchenie YAzyku, 15(5). – S. 509-523
- 8 Геддес М., Уайт Р. Использование полусписанной имитированной аутентичной речи в процессе аудирования. – Аудиовизуальный Языковой Журнал 16, 1978. – С.137-145.
Geddes M., Uajt R. Ispol'zovanie poluspisannoj imitirovannoj autentichnoj rechi v processe audirovaniya. – Audiovizual'nyj YAzykovej ZHurnal 16, 1978. – S.137-145.
- 9 Стемпельски С., Аркарио П. (1992). Видео в преподавании второго языка: использование, выбор и производство видео для класса. Александрия: TESOL Publications. – С. 192.
Stempel'ski S., Arkario P. (1992). Video v prepodavanii vtorogo yazyka: ispol'zovanie, vybor i proizvodstvo video dlya klassa. Aleksandriya: TESOL Publications. – S. 192.

Материал 13.03.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Order of the Minister of education and science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 No. 604 "on approval of state mandatory standards of education at all levels of education". Registered with the Ministry of justice of the Republic of Kazakhstan on November 1 2018 No. 17669.
- 2 Zimnyaya I. I. Psychology of teaching a foreign language at school. – Moscow. – 1991.
- 3 M. Zhumabayev. Works (literary publication). Comp. S. Zhubaniyazov. – Almaty: Writer. – 2013 (2 volume). – 376 p.
- 4 Solovova E. N. Methods of teaching foreign languages: Basic course of lectures: Manual for students of pedagogical universities and teachers. – Moscow: Education, 2003.
- 5 Mishin M.M. Perception of a television image as a special audio-visual series// Psychological and pedagogical impact of educational cinema and TV vision. Materials of the Conf. (Moscow, October 11-13, 1978).
- 6 Rozhkova N.N. Using video technology in foreign language lessons // Language. Speech. Communication. – 2000. – Issue 4. – Pp. 84-90.
- 7 King, J. (2002). Using DVD feature films in the EFL classroom. Computer Assisted Language Learning, 15(5), 509-523.
- 8 Geddes, M., White, R., 1978. The use of semi-scripted simulated authentic speech in the listening comprehension. Audiovisual Language Journal 16, 137-145.
- 9 Stempleski, S. & Arcario, P. (1992). Video in second language teaching: using, selecting and producing video for the classroom. Alexandria: TESOL Publications. – P. 192.

Методические основы преподавания казахского языка через кинофильмы

Е.Б.Асанбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, город Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются особенности формирования и развития у обучающихся речевых навыков, в частности навыков аудирования. Обращается внимание на высокий потенциал и на основные преимущества использования кинофильмов во время занятий. Изучение нового материала посредством видеофильмов способствует

консолидации внимания обучающихся и эффективной организации учебного процесса. А использование кинофильмов в преподавании языковых дисциплин в соответствии с целями уроков является основой для изучения языка в рамках дискурса, то есть в реальной жизни. Анализируются основные преимущества и особенности использования кинофильмов в преподавании казахского языка, приводится обзор методических подходов в работе с ними на различных этапах урока. Также приводятся примеры упражнений, которые можно выполнить до показа видеофильма, во время его просмотра и после показа. В качестве примера анализируется влияние предлагаемых заданий на развитие языковой личности обучающихся.

Материал поступил в редакцию журнала 13.03.2020

Methodological foundations of teaching the kazakh language through movies

E.B. Assanbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

This article discusses the features of the formation and development of speech skills in students, in particular listening skills. Attention is drawn to the high potential and the main advantages of using movies during classes. Learning new material through videos helps to consolidate students' attention and effectively organize the learning process. And the use of movies in teaching language subjects in accordance with the objectives of the lessons is the basis for learning the language in the framework of discourse, that is, in real life. The article analyzes the main advantages and features of using movies in teaching the Kazakh language, provides an overview of methodological approaches to working with them at various stages of the lesson. Examples of exercises that can be performed before, during, and after the video is shown are also provided. As an example, the influence of the proposed tasks on the development of the language personality of students is analyzed.

Received: 13.03.2020

UDC: 008: 392: 81'243

S.E. Zhunusova

master of education, senior teacher of Foreign Languages Department, Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5019-3838>

TEACHING FOREIGN LANGUAGE CULTURE THROUGH A FOREIGN LANGUAGE

Currently, the global goal of mastering a foreign language is considered to be introducing to another culture and participating in the dialogue of cultures. This goal is achieved by forming the ability for intercultural communication. Teaching, organized on the basis of tasks of a communicative nature, teaching foreign language communication, using all the tasks and techniques necessary for this, is a distinctive feature of a foreign language lesson. Cultural studies in the framework of the study of a foreign language opens up wide opportunities for independent activity, search, research, helps to comprehend the idea of historical development, to understand the relationship between local and global, and ultimately to understand modernity, to develop an active life position.

Key words: culturological, communication, teaching, multilingual, heritage, value.

INTRODUCTION

A foreign language lesson has its own specifics, since, unlike other subjects, the formation of students' communicative competence is put forward as the main goal of instruction, which also helps to deepen ideas about the country's foreign language culture through the language and broaden the general horizons. Learning a foreign language gives students only the opportunity to master the means of perception and expression of thoughts about objects, phenomena, their relationships and relationships through a new language for them, which comes in two forms: oral and written. Mastery of these forms of communication should be included in the communicative goal of teaching the subject "foreign language" [1, 174].

Learning to communicate in a foreign language in the true sense of the word implies mastery of sociocultural knowledge and skills. From this, it follows that the cultural orientation of teaching foreign languages ensures the implementation of not only general educational goals, but also practical ones.

Today, culture is understood as a generalized civilized space, i.e. as a product of human thought and activity. Therefore, experience and norms that define and regulate human life, people's attitudes to the new and the other belong to culture. Consequently, in the educational process in a foreign language, which has a pronounced intercultural dominant, value should be reflected along with the factual and regional aspects. Thus, the intercultural component dictates the need to search for new psychological, pedagogical and methodological solutions aimed at creating an intercultural communicative culture of the student and "expanding" the scope of the educational process by "entering" the student into the real intercultural context of communication.

MAIN PART

The culturological approach to education was developed in the writings of White L., Sepira E., Trubetskoy N.S., Sidorenko V.F., Zapesotsky A.S.; the culturological approach to teaching foreign languages was covered by Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G., Bloomfield L., Maslova V.A., Safonova V.V., Suvorova M.A., Elizarova G.V., Shaklein V. M., Khrolenko A.T., Furmanova V.P., Teliya V.N. [1]. In the culturological approach to education, not only fundamental and applied knowledge and skills in the subject are important, but also principles that are relevant to professional culture - criteria for the social acceptability of the forms of implementation of this activity (according to their social price and consequences), ethics of attitude to work and professional interaction realistic status claims, traditions, paraphernalia of prestige and other role attributes of a specialist in this field, i.e. full integration not only in production, but also in the socially functional stratum (professional cultural community) of producers.

The implementation of the culturological approach makes it possible to rethink the specifics of teaching a foreign language.

The central problems of the methods of teaching a foreign language are questions of defining goals, as well as the content of instruction adequate to them, in the development of which the ideas of teaching not just a language, but a foreign language culture in the broad sense of the word are most effective.

The system of teaching a foreign language within the framework of the culturological approach includes unity:

- 1) the goals, content, methods, tools, process of learning activities and the interaction of the teacher and students;
- 2) autonomous forms of activity of trainees (teachings);
- 3) learning control;
- 4) the socio-cultural background, the learning environment, due to the social order of society for the training of specialists [2, 25].

You can specify the following components of teaching a foreign language when teaching students:

- 1) communication situations, reflecting everyday household needs;
- 2) situations of personal contact;
- 3) situations of a socio-political nature;
- 4) situations of professional communication [3, 51].

The culturological approach provides that the teaching of a foreign language to students should meet the principles of complementarity, the interconnection of the components of educational activities based on the combination of professional language training with individual needs and value orientations of students.

The implementation of the culturological approach in the process of teaching foreign languages, as shown by theoretical analysis, creates a condition that is aimed, first of all, at a broad general cultural preparation through deeper study in the context of a specific field of knowledge corresponding to professionalization [4, 276].

The culturological approach should fulfill five functions: developmental, educational, educational, cognitive and professional. Educational function. Its essence lies in the fact that a foreign language culture is aimed at the development of those socially and professionally significant properties of the student's personality that play the most important role for cognitive processes, namely:

- mental functions associated with speech activity (speech thinking, attention, memory in all its forms, imagination, perception, etc.);
- speech abilities (phonemic hearing, sense of language, ability to guess, distinguish, imitate, to logical presentation, etc.);
- such character traits as industriousness, determination, will, activity;
- skills to learn.

Training function. A culturological approach implies the possession of all speech functions and various forms of communication so that mastering a professional foreign language culture is a means of enriching the student's spiritual world, interpersonal and intercultural communication, upholding one's beliefs, promoting intercultural partnership and social progress, national culture, etc. Each type of speech activity has its specific goals: speaking, listening, two-way translation (from native to a foreign language and vice versa), reading, writing.

The educational function is that a foreign language culture is a means of moral education. For the implementation of moral education in professional foreign language communication, there are the following options:

- substantial (the presence of various problems);
- organizational (discussion of these problems and interpretation).

Cognitive function. The development of a foreign language culture sets the goal of understanding this culture, rather than mastering all its contents, since it is impossible to assimilate the entire culture of the country of the language being studied in full even in the process of learning a foreign language. It must be remembered that each nation has its own mentality, which is strikingly different from the other. Understanding the mentality is only possible through mastery of the culture. The assimilation of disparate facts of culture does not necessarily lead to "entering" into someone else's mentality, since the mentality is systemic in nature.

A person entering into intercultural professional communication should be aware that mutual understanding in intercultural dialogue is achieved when the participants get acquainted with a foreign language culture, respect and recognize its intrinsic value.

Mastering a culture is an understanding of the people's value system.

Professional feature. Its essence lies in the fact that a foreign language culture determines the professional specificity inherent in one or another people. Staying in a foreign country can cause different feelings. A person who has traveled abroad can admire another reality: shops, houses, food, clothing style. However, a specialist who has arrived in a foreign language country, having started working, experiences the influence of a foreign language culture on his life. Ignorance of

professional etiquette and foreign language culture can lead to cultural shock, which manifests itself in avoiding contact with representatives of a foreign language culture, fatigue, nervousness, anxiety. Confidence in communication in a foreign language can only be acquired through practice. Recent studies give reason to argue that the study of linguistic communication in the light of sociolinguistics is relevant today, and more and more begin to acquire a pragmatic character. In the language, first of all, the social experience of the people is reflected. The existence of certain lexical units is determined by the practical needs of people, their life realities. Developing reserves of a foreign language as a means of forming students' cultural competence are most fully disclosed if:

a) the student does not become an object, but a subject of educational activity;
b) students independently put forward learning goals that are relevant to them, and success situations created in the classroom help them achieve their goals.

c) students perform educational tasks that have a clear, personal meaning;

d) creative learning tasks simulate various aspects of human activity;

e) in the classroom, equal communicative interaction with the teacher is carried out [5, 8].

For the implementation of the linguocultural approach in teaching English, the principles of culture-building and developmental learning are central.

This is achieved by the following methods:

1) encouraging and stimulating student interest;

2) encouraging creativity;

3) the method of problem situations and problem issues;

4) partial search and research methods;

5) content analysis and linguocultural analysis of proverbs, sayings, phraseologisms and utterances characteristic of the English;

6) the method of mastering all aspects of the language through the prism of culture;

7) the method of training, designed to develop skills of a culture of behavior;

8) a natural method in teaching English.

Therefore, in our opinion, it is necessary to pay great attention to proverbs, sayings, phraseologisms, emphasizing the different meanings that representatives of different cultures put in the same words, as well as on the features of the use of a particular phrase.

When studying the language and foreign language culture, special attention should be paid to the authenticity and value significance of foreign language materials used in foreign language lessons, in order to form students' ideas about the modern multicultural and multilingual world, about universal and national values, and the cultural heritage of their native and foreign countries. It is unacceptable to use foreign language materials in the educational process, which can form in students distorted ideas about the history and culture of the countries of the studied languages and their own language. The foreign language cultural materials used in the educational process must meet the age characteristics, cognitive and communicative abilities of schoolchildren at each level of teaching foreign languages in high school.

For the most complete immersion in the culture of the language being studied, it is necessary to familiarize yourself with the cultural background that stands behind the units of the language and which allows you to correlate the surface structures of the language with their deep essence. Speaking about modern approaches to teaching, we can mention the lessons using the research method of teaching. The research teaching method is understood as learning in which the student is put in a position when he himself masters the concepts and approaches to solving problems in the process of cognition to a greater or lesser extent organized by the teacher. Within the framework of this approach, problems related to the direct experience of students, their life needs and interests are relevant.

Three levels of research training implementation can be distinguished:

- the teacher poses a problem and outlines a strategy and tactics for solving it. And the students have to find a solution on their own;

- the teacher poses a problem, but the student seeks the method for solving it on his own (collective search is allowed);

- at the third level, the statement of the problem, the search for its study and the development of a solution is carried out by students independently.

The use of modern information technologies makes it possible to study the practice of life by means of a foreign language in the real information space [6, 209].

Objectively existing information environment includes the following areas:

- Books (fiction, educational, reference books and popular science literature);

- Periodic printing;

- Radio and television broadcasting;

- Multimedia hardware and software, including educational;

- Global and local networks for educational purposes.

-The use of the Internet for educational purposes is the reality of today.

Participation in various telecommunication projects, conferences, the ability to connect to the libraries of the world - all this expands the student's world, brings a lot of information to life, most of it in English.

The school practices technologies such as role-communicative, situational, linguistically oriented activities, as well as project methods, which give the teacher the opportunity to include students in real communication, saturated with foreign-language contacts, based on research activities, on joint work and see the real results of their work.

CONCLUSIONS

Based on the foregoing, it can be argued that a foreign language culture is a complex and multilateral concept, it is unlikely that it can be fully studied by students. Therefore, the language training of a competitive personality requires the principles of selecting the elements of the country's culture of the language being studied, necessary and sufficient to enter a foreign language culture, and allowing to control this process.

Modern living conditions require learning a foreign language, primarily functionality. Now they want to not know the language, but use it as a means of real communication with native speakers of other cultures. The increasing demand for teaching foreign languages, in turn, dictates its own conditions. Now, few people are interested in the history and theory of language itself, knowledge of the meaning of words and grammar rules is not enough to assume that you speak the language.

It is necessary to learn as much as possible the very culture of the language being studied. In other words, we can say that theoretical knowledge of the language should be supplemented by practical skills of when to say what to say, to whom and with whom, how to use the meaning of a given word in a specific context. That is why more and more attention is being paid to studying the world of the language itself, that is, to studying the country in which the foreign language being studied is spoken.

Each lesson in a foreign language is a practical encounter with a different culture, primarily through its main carrier – language. Each foreign word reflects a foreign culture, behind each word there is a subjective, due only to this linguistic culture, a peculiar impression of the world. The study of the cultural component of words is an important condition for the successful mastery of a foreign language, however, in turn, it is included in a wider range of cultural and historical meanings of the corresponding social reality, the assimilation of which is an important condition for using the language as a means of communication.

REFERENCES

1 Safonova V.V. Sociocultural approach to teaching a foreign language – M.: Higher School, 2011 – 174-176 p.

2 Suvorova M.A. Linguoculturological approach in teaching foreign languages to senior students of a language university: Dis. Cand. ped Sciences: Ulan-Ude, 2010.

3 Furmanova V.P. Intercultural communication and linguo-cultural studies in the theory and practice of teaching foreign languages – Saransk: Publishing House of Mordovsky University, 2013.

4 Strelchuk E.N. "Communicative culture" and "Culture of verbal communication": synonymous concepts? - News of higher educational institutions. Series "Humanities", 2011. V.2. Number 4. – 276-278 s.

5 Sidorenko V.F. Education: the image of culture Socio-philosophical problems of education: Sat. Articles – SPb.: 2012.

6 Voronina T.P., Kashitsin V.P., Molchanova O.P. Education in the era of new information technologies – M.: "Informatics", 2009 – 220 p.

Received 10.03.2020

Шетел тілі сабағында шетел мәдениетіне үйрету

С.Е. Жунусова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000,
Қазақстан Республикасы

Шетел тілін меңгеру үшін үйренушілерді өзге мәдениетіне қатыстырып, мәдениетті түрде диалог жүргізу - қазіргі уақытта галамдық мақсат болып табылады. Бұл мақсатқа жетуге мәдениетаралық байланысқа деген қалыптасқан қабілеттер болу қажет. Негізгі қатысымдық тапсырмалардың барысында ұйымдастырылған оқыту және бұл тапсырмаларға қажетті әдіс – тәсілдермен шетел тілі сабағы айрықша ерекшеленеді. Шет тілін оқыту аясында мәдениеттану өзіндік іс әрекетіне, іздестіруге, зерттеуге кең мүмкіндіктер ашады, тарихи дамуының идеясын, жергілікті және галамдық қатынасты түсіндіруге көмектеседі, ал нәтижесінде қазіргі заманды түсінуге, белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыра алады.

Материал 10.03.2020 баспаға түсті

Обучение иноязычной культуре через иностранный язык

С.Е. Жунусова

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000,
Республика Казахстан

В настоящее время глобальной целью овладения иностранным языком считается приобщение к иной культуре и участие в диалоге культур. Эта цель достигается путем формирования способности к межкультурной коммуникации. Именно преподавание, организованное на основе заданий коммуникативного характера, обучение иноязычной коммуникации, используя все необходимые для этого задания и приемы является отличительной особенностью урока иностранного языка. Культурология в рамках изучения иностранного языка открывает широкие возможности для самостоятельной деятельности, поиска, исследования, помогает осмыслить идею исторического развития, понять взаимосвязь локального и глобального, а в итоге понять современность, выработать активную жизненную позицию.

Материал поступил в редакцию журнала 10.03.2020

УДК: 81.133

Б.Т. Каримова¹, Ж.Б. Ибраева², Г.А. Орынханова³

¹к.ф.н., доцент, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник НАО им. И.Алтынсарина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4789-0122>

²к.ф.н., доцент, ассоциированный профессор, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, 140003, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

³к.ф.н., и.о. доцента, и.о. зав.кафедрой, Казахского Национального женского педагогического университета, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ НЕСПЛОШНЫХ И СМЕШАННЫХ ТИПОВ ТЕКСТА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ХАРАКТЕРНЫХ ЧЕРТ РАЗНЫХ СТИЛЕЙ ЯЗЫКА: ИЗУЧЕНИЕ СТИЛЕЙ РЕЧИ ЧЕРЕЗ ДИСКРЕТНЫЙ ТЕКСТ

В настоящей статье рассматривается использование несплошных (дискретных) и смешанных типов текста для изучения стилей речи на уроках русского языка в среднем звене. Статья имеет практическую и функциональную значимость, так как демонстрирует приемы использования активных методов обучения для изучения стилей речи. Авторы статьи опираются на мировой опыт в изучении языка, в частности, на задания PISA TIMSS, где предлагаются реальные ситуации, связанные с актуальными проблемами, возникающими в личной жизни каждого человека. Предлагаемые нами упражнения способствуют созданию активной деятельности ученика по самостоятельному добыванию знаний, в основе которых – деятельностный подход. Представленный практический материал имеет высокую плотность и результативность, способствует полному усвоению материала, удовлетворению образовательных потребностей учащихся.

Ключевые слова: русский язык, функционирование, коммуникативные навыки, стили речи, функциональная значимость.

ВВЕДЕНИЕ

Преподавание предмета «Русский язык» в условиях обновления претерпело определенные изменения. Предметом обучения является современный русский литературный язык в его реальном функционировании в современных условиях полиэтнического и многоязычного Казахстана [1, 4]. Это предполагает изучение языка через его функционирование в различных сферах и ситуациях общения, через лексические темы, каждая из которых направлена на расширение понятийного аппарата и расширение кругозора об окружающей действительности, способствует развитию коммуникативных навыков. Грамматическая тема изучается в контексте речевых тем и становится средством для достижения и понимания лексической темы, тогда как в традиционной системе язык изучался через структуру языка и грамматики к применению. Казахстан извлек положительный опыт из международных исследований PISA TIMSS и повернул ракурс изучения языка от структуры «инвентаризации языка» к реальному использованию для решения жизненных задач. Сегодня девиз организаций образования и педагогов - «Научить учиться», цель среднего образования – способствовать становлению самостоятельной и самобытной личности [2, 5].

Предметом рассмотрения данной работы является использование несплошных (дискретных) и смешанных типов текста для изучения стилей речи на уроках русского языка в среднем звене. Данная статья адресована учителям русского языка и литературы, преподающим в этом звене. Статья имеет практическую значимость, так как демонстрирует два приема использования активных методов обучения для изучения стилей речи и

функциональную значимость, так как предлагает готовый алгоритм к использованию на уроке русского языка по закреплению темы «Вода в жизни человека» и стилей речи. Предлагаемые нами упражнения способствуют созданию активной деятельности ученика по самостоятельному добыванию знаний, то есть, осуществляется системно-деятельностный подход. Предлагается активный метод обучения теме стили речи, который побуждает учащихся к активной мыслительной и практической деятельности для овладения этим учебным материалом, способствует развитию сотрудничества. Учитель не транслирует готовые знания по стилям речи, а организует самостоятельную добычу знаний, соответственно новые языковые термины даются в контексте заданий. Учащиеся не просто читают текст, но и анализируют, обобщают и затем используют полученные знания, на практике выполняя задания.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Предлагаемая работа направлена на реализацию следующих целей обучения, которые мы преобразуем в цели урока путем сужения и отбора необходимой для этого урока навыков:

- 8. Ч2 – выявлять особенности структуры текста, раскрывающие основную мысль;
- 8. Ч4 – определять смешанные типы текстов различать характерные черты, языковые и жанровые особенности публицистического, разговорного, официально-делового стилей (репортаж, фельетон, статья, интервью, обзор, очерк, послание, характеристика, биография, автобиография, аннотация, тезисы, реферат, доклад, комментарии в блоге, чате, форуме);
- 8. Ч8 – сравнивать стилистические композиционные языковые особенности различных текстов с учетом цели и целевой аудитории (репортаж, фельетон, статья, интервью, обзор, очерк, послание, характеристика, биография, автобиография, аннотация, тезисы, реферат, доклад, комментарии в блоге, чате, форуме).

Представляем вниманию учителей прием «Потерянный текст», который рекомендуем проводить в качестве закрепления знаний учащихся по теме стили речи. Алгоритм к использованию:

Шаг 1. Подготовительный. Учитель подбирает четыре текста разных стилей (художественный, официально-деловой, публицистический, научный) одинаковых по объему, распечатывает, разрезает по абзацам.

Шаг 2. Подготовительный. Учитель объявляет цели урока учащимся: уметь сравнивать стилистические композиционные языковые особенности различных текстов по проблеме пресной и питьевой воды, притчи о воде/ ручье с учетом цели и целевой аудитории. Учащиеся могут взять краткий справочник или интернет-ресурс по теме стили речи. Учитель озвучивает задание, используя сюрпризность момента: «Ребята, сегодня вам предстоит работа по определению стилей текста по его языковым и композиционным особенностям, но случилось непредвиденное - выронила все подготовленные тексты, поэтому работать будем поэтапно и сначала реализуем цель Ч8».

Шаг 3. Задание 1. Опознать текст и поместить свой отрывок в один из конвертов с названием текста. На этот этап уделяется 3-4 мин, после этапа опознания и помещения в конверты проводится формативное оценивание – одобрение учителя и самооценка ученика: Ученики озвучивают название представленных текстов и определяют свои прогнозы относительно стиль речи.

Шаг 4. Задание 2. Реализация цели: Ч2. Собрать текст в правильной последовательности, определить цель и целевую аудиторию текста, стилистические и жанровые особенности. Каждая группа получает свой конверт с отрывками. Здесь есть возможность оценить работу первого этапа, если встречается «заблудившийся отрывок» отдают в другую группу, если нет «чужого» текста – значит, первый этап выполнен успешно.

Учащимся разрешается использовать справочный материал из учебника или интернет-ресурсов.

Шаг 5. Учащиеся маркируют стилистические особенности текста на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях разными маркерами, сопоставляют и находят теоретическое подтверждение в справочном материале.

Шаг 6. С каждой группы один человек рассказывает основную мысль, цель и целевую аудиторию текста, второй ученик озвучивает стилистические особенности.

Шаг 7. Формативное оценивание. 1. Самооценивание «Мой вклад в работу группы». 2. Взаимооценивание групп о достижении цели задания и правильности выявления стилистических особенностей.

Дескриптор

Критерий оценивания	Дескриптор	баллы
Выявляет особенности структуры текста, раскрывающие основную мысль	Выстраивает текст в правильной последовательности Определяет цель Определяет целевую аудиторию	+1+1
Определяет характерные черты, языковые и жанровые особенности научного, публицистического, художественного, официально-делового стилей	На уровне лексики находит три признака; На уровне морфологии находит три признака; На уровне синтаксиса находит три признака.	+1+2

Представляем вариант работы по теме «Научные открытия и технологии» и закреплению стилей речи. Учитель преобразует нижеприведенные цели обучения под уровень своего класса в цели урока:

- 8.Ч1 – понимать основную информацию сплошных и несплошных текстов (в том числе особенности письменной формы речи), извлекая открытую и скрытую (подтекст) информацию;

- 8.Ч4 – определять смешанные типы текстов различать характерные черты, языковые и жанровые особенности публицистического, разговорного, официально-делового стилей (репортаж, фельетон, статья, интервью, обзор, очерк, послание, характеристика, биография, автобиография, аннотация, тезисы, реферат, доклад, комментарии в блоге, чате, форуме);

- 8.Ч8 – сравнивать стилистические композиционные языковые особенности различных текстов с учетом цели и целевой аудитории (репортаж, фельетон, статья, интервью, обзор, очерк, послание, характеристика, биография, автобиография, аннотация, тезисы, реферат, доклад, комментарии в блоге, чате, форуме);

- 8. П4 – Создание текстов различных типов и стилей: научного, популярного, художественного, официально-делового.

Учащиеся имеют на столах один и тот же текст для всех групп, но получают разные задания к данному тексту: используя информацию картины составить текст определенного стиля, используя его жанровые особенности. Предварительно учителю необходимо вместе с классом коллективно вспомнить особенности стилей на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях.

Учащимся предоставляется несплошной (дискретный) текст «Воздушный шар», который рекомендован авторами методического пособия «Международное исследование PISA»[3, 90-91]. На составление вторичного текста уходит 12-15 минут, 2-3 минуты на презентацию содержания нового текста, взаимооценивание «Две звезды одно пожелание»,

обсуждение правильности использования стилистических особенностей для создания вторичного текста еще 4-5 мин. Урок имеет высокую плотность и результативность, не оставляет учащихся равнодушными, способствует полному усвоению материала, удовлетворению образовательных потребностей учащихся.

Критерии оценивания	Дескрипторы по уровню учебных достижений		
	низкий	средний	высокий
понимает основную информацию несплошного текста	излагает последовательность событий, фрагментарно, не всегда соблюдая логические связи	Излагает основную информацию смешивая со второстепенной малозначимой.	понимает основную информацию несплошного текста, определяя цель и целевую аудиторию.
определяет дискретный тип текста, различает характерные черты, языковые и жанровые особенности публицистического, разговорного, официально-делового стилей	Определяет по одному признаку стилевые особенности своего стиля на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях	Определяет по два признака стилевых особенностей своего стиля на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях	Определяет более трех стилевых особенностей своего стиля на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях
Создает тексты различных типов и стилей: научного, популярного, художественного, официально-делового.	Использует по одному признаку стилевые особенности своего стиля на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях для создания текста	Использует по два признака стилевых особенностей своего стиля на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях для создания текста	Использует более трех стилевых особенностей своего стиля на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях для создания текста

ВЫВОДЫ

Таким образом, можно увидеть, что перед заданиями поставлена конкретная SMART цель, учебный материал систематизирован и преподнесен учащимся в ненавязчивой форме. Задание повышает мотивацию, потому что в любой момент затруднения или сомнения он ответ может найти в справочном источнике. Новый теоретический материал не транслирован в готовом виде, а преподнесен через деятельностный подход.

Данный материал освещает область, касающуюся вопросов педагогики и методики преподавания языка, представленная в работе экспериментальная часть является авторской и может меняться в зависимости от субъекта преподавания, его приоритетов и дидактических пристрастий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию. Астана: АОО НИШ, 2016. – 63 с.

Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkiy yazyk» dlya 5-9 klassov urovnya osnovnogo srednego obrazovaniya (s russkim yazykom obucheniya) po obnovlennomu sodержaniyu. Astana 2016. AOO NISh, 2016. – 63 s.

2 Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предметам «Русский язык» и «русская литература» в школах с русским языком обучения. Руководство для учителя. Издание второе. Астана: АОО НИШ, 2016. - 63 с.

Obrazovatel'naya programma kursov povyisheniya kvalifikatsii pedagogicheskikh kadrov po predmetam «Russkiy yazyk» i «russkaya literatura» v shkolah s russkim yazykom obucheniya. Rukovodstvo dlya uchitelya. Izdanie vtoroe. Astana. 2016. AOO NISh, 2016. – 63 s.

3 Международное исследование PISA. Астана. 2015. – 98 с.

Mezhdunarodnoe issledovanie PISA. Astana. 2015. – 98 s.

Материал поступил в редакцию журнала 18.02.2020

REFERENCES

1 “Russian language” discipline model curriculum for the for 5-9 grades of secondary education (with Russian as the language of instruction) according to updated educational content. Astana 2016 AOE NIS, 2016. – 63 p.

2 Educational curriculum for advanced teacher training courses for the “Russian language” and “Russian literature” disciplines in schools with Russian as the language of instruction. Astana AOE NIS, 2016. – 63 p.

3 PISA international study. Astana 2015. – 98 p.

Тілдің әр түрлі стильдерінің сипаттамалық ерекшеліктерін оқып-үйрену үшін мәтіннің тұтас және аралас типтерін қолдану туралы: сөйлеу стилін дискретті мәтін арқылы оқу
Б.Т. Каримова¹, Ж.Б. Ибраева², Г.А. Орынханова³

¹Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

²Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., 140003, Қазақстан Республикасы

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Мақалада орта буында орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында сөйлеу стилін оқып-үйрену үшін мәтіннің дискретті және аралас түрлерін пайдалану қарастырылады. Мақаланың практикалық маңызы бар, өйткені сөйлеу стилін және функционалдық маңыздылығын зерттеу үшін оқытудың белсенді әдістерін қолдану жолдарын көрсетеді. Мақала авторлары тілді оқытудағы әлемдік тәжірибеге, атап айтқанда, PISA TIMSS-ке, ондағы тіл құрылымын пайдалану әдіс-тәсілдеріне сүйенеді. Ұсынылып отырған жаттығулар оқушының өз бетінше білім алуына ықпал етіп, белсенділігін арттырады, жасампаз және ойшыл жеке тұлға ретінде өзін-өзі оң бағалауына септігін тигізеді. Қарастырылып отырған жаттығулардың негізінде іс-әрекеттік тәсіл жатыр. Ұсынылған практикалық материал жоғары нәтижелілікке ие, олар оқушылардың материалды толық меңгеруіне, олардың білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Материал 18.02.2020 баспаға түсті

About the using of complete and mixed text types for studying distinctive features of different language styles: speech styles studying through the discrete text

В.Т. Karimova¹, Zh.В. Ibrayeva², G.А. Orynkhanova³

¹National Academy of Education named after Y. Altynsarin, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Innovative University of Eurasia, Pavlodar, 140003, Republic of Kazakhstan

³Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

Using of non-continuous (discrete) and mixed types of text are considered in this article. They can be used for studying speech styles during the Russian language lessons in the secondary school. The article has practical and functional significance, because it demonstrates ways of using active teaching methods to study speech styles. The authors of the article rely on the world experience in language learning. In particular, on PISA TIMSS, that demonstrates us real-life situations connected with relevant issues appearing in life of each individual. We suggested tasks that facilitate to create effective activity of students to obtain knowledge on the basis of activity approach. Represented practical material is extremely effective, because it contributes to digest full information and satisfies all the educational needs of students.

Received: 22.02.2020

ОӘЖ 378.147 (5К)

А.К. Курманова¹, Н.К. Смагулова²

¹п.ф.м., аға оқытушы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0003-0795-7035>

²ф.ғ.к., доцент, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-8822-5807>

ЗАМАНАУИ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Мақалада әдіс дегеніміз не?, тәсіл дегенді қалай түсінеміз?, екеуі бір ме, әлде бөлек пе? әдіс деп кім нені белгілейді?, қандай өлшемді таниды? деген сұрақтар төңірегінде мәселе қозғалады. Оған теориялық түсінік, ғалымдардың көзқарастары келтіріледі. Жаңартылған білім беру мазмұнының өзіндік ерекшеліктері негізінде қолданылатын инновациялық әдіс-тәсілдер жүйесі ұсынылады. Олардың әрқайсысына жеке тоқталып сабақ барысында қолданудың мақсаты мен міндеттері көрсетіледі. Білім алушыларды жан-жақты дамыту үшін сыни тұрғыдан ойлау, креативті ойлау, дивергентті ойлау, шығармашылық ойлау бағытында жұмыс жасау қажеттілігі байыпталады. Осы тұрғыдан дәстүрлі әдістерді заманауи тәсілдермен түрлендіру жолдары ұсынылады. Бұл ретте, АЖТҚА тәсілінің берері мол. Білім алушылардың ІТ дағдыларын дамытумен қатар сабақтағы жоғары интербелсендіктерін арттыратын онлайн режимде пайдаланылатын интербелсенді әдіс-тәсілдер сипатталады.

Тірек сөздер: салғастыру, сәйкестендіру, ассоциация, деформация, графикалық органайзер, mentimeter, simpoll, bubblus, learningapps, kahoot

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы инновациялық білім беру педагогтың жауапкершілігін арттырумен қатар, кәсіби шеберлігі мен біліктілігін өсіруді міндеттейтіні баршамызға аян. Сондықтан «бірге жиналуымыз - бұл бастама, бірге болуымыз - бұл ілгерілеу, бірге жұмыс істеуіміз - бұл жетістік» деген ұстаным ұстаздар қауымының ұранына айналғаны сөзсіз. Себебі, білім

беру жүйесіне жасалған реформа жаңа бастамалардың басталуына себепші болды. Талай басқосулар, семинарлар, талқылаулар жасалды. Бұл үдеріс әлі де жалғасып жатыр. Оның бәрі жаңартылған білім мазмұнын терең әрі сапалы игеруге бағытталуда.

Белгілі педагог-ғалым А.Байтұрсынов «Қай әдіс жақсы» атты еңбегінде: «Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олақтықтың белгісі - бір ғана әдісті болу. Шеберліктің белгісі - түрлі әдісті болу, керек орында жоқ әдісті табу да қолынан келу. Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек, оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек» - деп атап көрсеткен болатын [1, 8]. Осы ретте, бәрімізді толғандырған, ойландырған мәселе - ол әрине "Орта білім беру жүйесі мазмұнының жаңаруы. Себебі не жаңарды?, несі жаңа? деген сауалдар туындады. Біраз түсініксіз мәселелер болды. Оны өзіміз ойдан өткіздік. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктерін зерттеп, зерделеп түсіндік. Ендігі мәселе қалай оқыту керек, қалай оқытқан дұрыс. Оның бірден бір шешімі, әрине ол оқыту әдіс-тәсілдері.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әдіс грек тілінен зерттеу немесе таным жолы, тәсілдер жиынтығы деп аударылады. Ол дәл жалпы мағынасында мақсатқа жету іс-әрекетін нақты ретке келтіру тәсілдері дегенді білдіреді. Ол жоспарланған мақсат пен соңғы нәтиженің арасын байланыстыратын оқу процесінің өзегі. Оның жүйедегі айқындаушы рөлін «мақсат – мазмұн – форма – оқыту әдісінің құралдары» көрсетеді.

Философия әдісті белгілі түрде іс-әрекетті ретке келтіретін, мақсатқа жету тәсілі ретінде қарастырады. Тұтастай алғанда, әдіс-практикалық және теориялық әрекеттерді шындығында меңгеруге бағытталған нақты міндеттерді шешудегі операциялардың, бірдей тәсілдердің жиынтығы. Педагогтар оқыту әдісі туралы түсінікті әр түрлі етіп дәлелдеді. Біреулері оны «танымды басқаға беру әдісі» (Д.И.Тихомиров) десе, екіншілері мұғалімнің іс-әрекеті мен әдіс-тәсілі (Н.В.Ельницкий) деп қарастырады, Енді бірі оқыту әдісін «білім беру тәсілдерінің үйлестіру жиынтығы» (С.А.Ананьев) деп көрсетеді.

Оқу-танымдық іс-әрекетіне сәйкес оқыту әдісі құбылыстың мәнін танып білудегі әдіс-тәсілі ретінде қарастырады. Осы түсініктегі әр түрлі дефиницияларды негізге ала отырып, мынадай тоқтамға келеміз: оқыту әдісі – бұл оқушы мен мұғалім арасындағы жүйелі, өзара байланысқан білім мазмұнын меңгеруге арналған іс-әрекет жүйесі. Себебі әдіс арқылы мұғалім мен оқушы ғылыми негізде бірлескен әрекет жасайды. Сондықтан мұғалім оқушы белсенділігін арттыруда әдістерді сабақ түріне, тақырыбына, орындайтын тапсырмалардың типіне, жаттығулардың мақсатына, оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай таңдайды. Таңдалған әдіс оқушыны білім нәрімен сусындатып, теориялық білімдерін практикамен ұштастырып, өздерінің қажеттіліктеріне қарай жұмсай білуге дағдыландырады. Осы ретте әдіс дегеніміз не? Тәсіл дегенді қалай түсінеміз?, Екеуі бір ме, әлде бөлек пе? Әдіс деп кім нені белгілейді, қандай өлшемді таниды деген сауалдар туындайтыны сөзсіз. Өйткені әдіс деген сөздің білдіретін нақтылы мәнін, мазмұнын айқындап алмасақ, ол кейде тәсілмен (способ), кейде амалмен (прием), араласып, бірінің орнына бірі жұмсалып, түрленіп қолданылып келеді. Бұлар әдістеме іліміндегі негізгі ұғымдар болғандықтан, олардың ғылымдағы негізгі мәні айқын болғаны дұрыс, себебі ол әдістеме іліміндегі түсініктердің қалыптасуына да әсер етеді. Мұның өзі бұл сөздердің әрқайсысына ортақ өзіндік белгілерді тануда қиындық туғызады және олардың бір-бірінен айырмашылығын анықтауға мүмкіндік бермейді.

Негізінен әдіс (метод) – алғаш грек тілінен алынған, оның әуелгі ұғымы *metodos* зерттеу деген мағынада жұмсалған. Кейін сол бұрынғы тар мағынасында қалмай, белгілі бір шындықты танудың немесе белгілі бір пәнді оқытып зерттеудің амалдары деген ұғымды білдірген. Десек те әдіс өте құбылмалы. Себебі ескі әдістер жойылып орнына жаңа әдістер пайда болады. Мәселен, сұрақ-жауап, серпілген сұрақтар, ашық сұрақ, жабық сұрақ т.б. Мұғалім сабақ өткізген кезде таза бір әдісті ғана қолданбайды. Оның үстінде әрбір әдіс жеке

элементтерден тұрады. Оны тәсілдер деп атайды. Тәсіл мен әдіс қатар жүреді. Тәсілдерден әдістер туындауы мүмкін. Егер тәсіл өзін іс жүзінде ақтаса, ол күрделене келе әдіске айналады, ал әдіс өзін ақтамаса, ол тәсілге айналуы мүмкін. Оқыту әдістері оқыту тәсілдерінен тұрады. Тәсіл – әдістің құрамды бөлігі. Оқыту әдістері өте көп. Ол пәнге, тақырыпқа, мақсатқа, оқушылардың жалпы деңгейіне, ұстаздың шеберлігіне, сабақтың керекті жабдықтарымен қамтамасыз етілуіне байланысты.

Педагогикада әдіс «метод» деп қарастырылады. Оған «білім беру методы оқушылардың білімі мен практикалық дағдысын қалыптастыру жолындағы мұғалімнің жүргізілетін жұмыстарының тәсілі», «мұғалімнің басшылығымен орындалатын оқушылардың жүргізетін жұмыстарының тәсілі» деген түсінік берілген [2]. Әдіскер-ғалым Б.Б.Жахина «белгілі бір ғылым салаларын үйретудің немесе ол жайында жаңалық ашудың амал – тәсілі» десе [3], педагог Ю.К.Бабанский «Мұғалім мен оқушылардың өзара әрекетінің негізінде білім, тәрбие және таным процесін жетілдіру» деп анықтайды [4]. Ал сонда әдіс-көздеген мақсатқа жетудің тәсілі, тәртіпке келтірген жүйесі" болса, тәсіл - оның әдістің құрамдас бөлігі, жол - тәсілді жүзеге асырудың формасы, амал- орындалатын іс, әрекет – нәтижеге қол жеткізу дегенді білдіреді.

Жалпы өздеріңізге ең таныс әдістер: сұрақ-жауап, салыстыру, жаттығу, әңгімелесу, көрнекілік, баяндау. Бұлар белгілі бір жүйеге түскен, қалыптасқан, мектеп тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүрген әдістер әрі олардың өзіндік себебі де бар. Жалпы жаңартылған білім жүйесінің негізгі ерекшеліктерінің бірі – берілетін білімнің, оқу мақсаттарының Блум таксономиясы бойынша оқу иерархиясына құрылуы. Бұл оқушыға берілетін әрбір сұрақ, тапсырма белгілі бір нәтижеге қолжеткізуді жүзеге асыру қажет екенін көрсетеді. Ендеше бұл әдістердің бүгінгі жаңартылған білім мазмұнына сай жүйелі түрде сабақ мақсатына сай қолданылуы оқушының функционалдық сауаттылығын арттырудың кепілі бола алады. Сонымен қатар, болашақта жаңаша көзқараспен қарау керек. Сыни тұрғыдан ойлау, креативті ойлау, дивергентті ойлау, шығармашылық ойлау бағытында жұмыс жасауымыз керек. Оны бірден бір іске асыратын жол, әрине замануи әдіс-тәсілдер. Яғни дәстүрлі әдістерді замануи тәсілдермен түлендіру қажет. Бұл ретте, АЖТҚА тәсілінің берері мол. Бұл тәсіл арқылы шығармашылық ойлау жақсы қалыптасады. Білім алушының жоғары белсенділік дағдысын дамытуға септігін тигізеді.

Интербелсенді әдістер қазіргі білім беруде кең таралған интербелсенді оқыту болып табылады. Интербелсенді оқыту ойлауды, пікір бөлісуді, талқылауды, келісімге келуді, ортақ пікір шығаруды қажет етеді. Осы мақсатта белсендірілген оқыту принциптері басшылыққа алына отырып, белгілі бір интербелсенді тәсілдер арқылы жүзеге асырылады. Атап айтсақ, салғастыру, сәйкестендіру, ассоциация, деформация, графикалық органайзер, постерлік баяндама, кластер немесе жүзімнің шоқтары үзбесі, кіріспе сұрақтар, Т-кестесі, оңай және қиын сұрақтар кестесі, қос жазба күнделігі және тағы басқалары. Мысалы,

Салғастыру тәсілі біртектес немесе өзара ұқсас ұғымдарды бір-бірімен салыстыру мақсатында қолданылады. Мысалы:

Жаттығу – 1. Сөйлемдерді оқып, салыстырып, мағыналарын ашыңдар.

Менің құрбым ауылдың шетінде ит өлген жерде тұрады. Сандықтаудың жанында ит тұмсығы өтпейтін орман бар. Кеше Алдияр жерден жеті қоян тапқандай алған бағасына мәз болды. Қоян жүрек Болат кешқұрым жалғыз өзі далаға шықпайды.

Жаттығудың мақсаты: біртектес сөйлемдерді бір-бірінен мағыналары жағынан ажырата білу, берілген фразеологизмдерді сөйлеу үдерісінде қолдана білу.

Жаттығудың тиімділігі: оқушылардың фразеологизмдерді орынды пайдалана білуіне ықпал жасау.

Жаттығудың нәтижесі: оқушылардың жаттаған, білетін фразеологизмдерін дұрыс әрі орынды пайдалана білуі, құрамы ұқсас фразеологизмдерді бір-бірінен ажырата білу.

Сәйкестендіру тәсілі – сырт тұлғасы біртектес ұғымдарды бір-бірімен теңестіру үшін пайданылады.

Жаттығу – 2. Сөйлемдерді оқып, орыс тіліне аударыңдар. Мағыналас сөздер мен фразеологизмдерді теріп жазыңдар.

Менің үйім мектептен алыс. Әйгерім ит арқасы қиянда тұрады. Үйден таяқ тастам жердегі дүкеннен нан, сүт және айран сатып алдым. Менің әкем жақын жердегі зауытта жұмыс істейді.

Жаттығудың мақсаты: сөйлемдерді өзара салыстырып, іріленген бірліктердің қандай мәнде жұмсалғанын айқындап, сөйлесім әрекетінде ұтымды пайдалана алуға жаттықтыру.

Жаттығудың тиімділігі: балалардың сөздік қорларын дамытып, ойлау қабілеттерін дамыту.

Жаттығудың нәтижесі: фразеологизмдерді тиімді пайдалану, сөз шеберлігінің шыңдалуы.

Ассоциация тәсілі – сыртқы дүниенің әсерінен ойда жаңа ұғым пайда болып, санада сәйкес, ұқсас бейнелер елесін туғызады. Мысалы:

Жаттығу – 3. Берілген суреттерді пайдалана отырып, тұрақты тіркестерді тауып жазыңдар. Тұрақты тіркестердің мағынасын түсіндіріңдер.

Мысалы, ит өлген жер; ит арқасы қиянда (алыс жер).

Мысалы, қоян жүрек (қорқақ), жерден жеті қоян тапқандай (қуану).

Деформация тәсілін түрі өзгертілген тапсырмаларды дұрыс қалыпқа келтіру мақсатында қолданған өте тиімді.

Жаттығу – 4. Сөйлемдерді бір-бірімен мағынасы жағынан байланыстырып, мәтінді дұрыс құрыңдар. Мәтіннен тұраты тіркестерді тауып, астын сызыңдар.

Жүні жұп-жұмсақ екен. Сәрсен аяғының ұшымен басып жақындады да көжекті ұстап алды. Жүрегі үлгілдеп жиі соғып тұр. Сәрсен жол жиегінде жатқан кіп-кішкентай көжекті көрді. Көжектің екі көзі жаудырап, орнынан қозғалмайды. Қандай әдемі көжек! Өзі жұдырықтай ғана, сүп-сүйкімді.

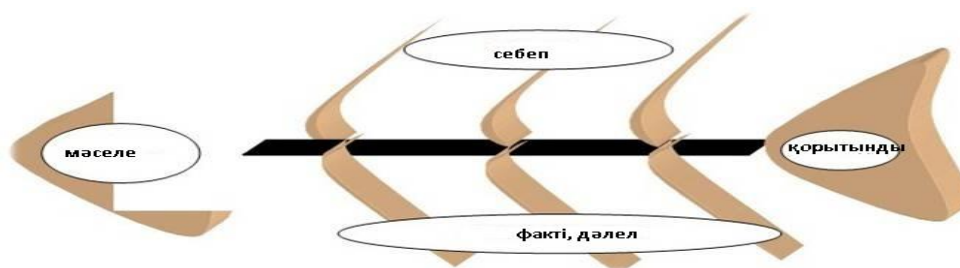
Жаттығудың мақсаты: оқушылардың ойлау қабілеттерін арттыру, логикалық ойлау үдерістерін дамыту.

Жаттығудың тиімділігі: сөйлесім және оқылым әрекеттері кезінде өздерінің білім, білік, дағдыларын пайдаланып, өз ойларын ашық, түсінікті етіп жеткізуге жетелеу.

Жаттығудың нәтижесі: оқушының логикалық ойы дамып, өз ойын тиянақты жеткізе алуына септігін тигізеді.

Графикалық органиайзер тәсілі - уақытты үнемді пайдалануда, визуалды түрде материалды еске сақтауда таптырмайтын құрал болып табылады. Мысалы,

Жаттығу – 5. Мәтінде көтерілген проблеманы анықтаңыз. Мәтіндегі негізгі ақпаратты мына балықтың сызбасына келтіріңіз.

Жаттығудың мақсаты: мәселенің үлкен шеңберін шешуге әрі сипаттауға мүмкіндік беру.

Жаттығудың тиімділігі: сыни ойлауды дамытады, себеп пен салдардың өзара байланысын анықтайды, дәлелдерді сараптайды, миға шабуыл жасайды.

Жаттығудың нәтижесі: оқушының логикалық ойы дамып, өз ойын тиянақты, анық, нақты жеткізе алуына септігін тигізеді.

Бұдан басқа төмендегідей тәсілдер оқу үдерісінде жиі қолданылады. Атап айтсақ, кластер (жүзімнің шоқтары) деп көптеген идеялар мен ақпараттардың арасындағы өзара байланыстарды айқындайтын кестелер. Мұнда тақырып ортаға жазылып, содан туындаған мәселелер жан-жағына сызылып көрсетіледі. Оқушылар осыдан туындаған мәселелерді өздері өрбітіп жазады.

Кіріспе сұрақтар деген тәсіл бойынша, әдетте, Блум таксономиясы бойынша сұрақтар қойылып, оқушылардың белсенділігін арттыру мақсат етіледі.

T-кестесі, яғни бір-бірімен салыстырылатын мәселелерді жазу кестесі. Бұл тәсіл екі жақты сұрақтарды талқылағанда сыни ойлануға мүмкіндік туғызады [5].

Оңай және қиын сұрақтар кестесі – бұл T-кестесіне ұқсас. Мұнда оқушы пікірін білдіру үшін алдымен жекелей, сосын жұппен, кейін топпен жұмыс атқарады. Бұл жерде оқытушының оқушылармен бірге алдын-ала бұл сұрақтардың бір-бірінен айырмашылығын анықтап алғаны орынды [6, 178]. Оңай сұрақтарға жауабы жеңіл сұрақтар, қиын сұрақтарға ойланатын сұрақтар жазылады.

Қос жазба күнделігі тәсілі – лекция мазмұнына оқушылардың зейінін аударып, өз қатысын, қабылдауы мен түсінігін келтіре алатын кесте. Қағазды екіге бөліп сызып, бір жағына лекция тезистері, екіншісіне түсіндірмелерін жазып отырады. Сөйтіп оқушы мұғалімнің оқығанымен ғана емес, өзінің ізденуі арқылы да сабаққа дайындалып дағдыланады.

Сонымен қатар интерактивті тәсілдерді де қолдану жүзеге асуда. Олар сабақта білім алушылардың қызығушылықтарын арттырумен қатар олардың IT құзіреттіліктерін қалыптастырады. Яғни бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Мысалы,

Mentimeter – нақты сауалнама сервисі. Ол студенттерден бейресми кері байланыс жинау үшін қолданылатын жақсы құрал болып табылады. Сервис арқылы білім алушылардың эмоционалды жағдайы мен олардың жаңа материалды меңгеру дайындығын тексеруге болады.

Simpoll тәсілі – кері байланыс берудің ең ыңғайлы сауалнама құру конструкторы. Онда түрлі фарматта тест, сауалнама құруға болады.

Bubblus тәсілі – идеялар мен тұжырымдамалар картасын құрудың платформасы. Бұл барлық деректер ағынын ұйымдастыру үшін қолданылатын визуалды веб-қосымша. Бұнымен онлайн режимінде бірнеше адам қатар жұмыс жасауға болады.

Learningapps тәсілі – мультимедиялық интербелсенді тапсырмалар құру платформасы. Түрлі деңгейдегі тапсырма құру мен оны орындау арқылы білім алушының мотивациясын арттыруда жақсы нәтиже береді.

Kahoot тәсілі – білім алушылардың білімін тексеру үшін, формативті бағалау үшін немесе сынып сабақтарындағы үзіліс ретінде пайдаланылатын ойын платформасы.

Десек те, еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы, бүгінгі ұрпақ бейнесімен көрінеді. Ал оқытудың нәтижелі болуының түп қазығы – алға қойылған мақсаттың жүзеге асуы. Ол әрине ұстаздарға байланысты. Мұғалім қандай тақырыпты өтсе де, ең алдымен оның мақсатын анықтауы қажет. Себебі оқылатын оқу материалын баяндауда, оның негізгі идеясын ашуда, оқушылардың назар аударатын басты мәселесін есте сақтауда, қажетті қосымша материалды анықтап алмай, оның мақсатын белгілей алмайсың. Оны іс жүзіне асыру үшін әрине әдіс-тәсілдер керек. Сондықтан ұстаздар қауымы оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыруы керек. Оқыту үдерісіндегі ең маңызды мәселе сұрақ қою екенін үнемі назарда ұстау қажет. Себебі ол ең негізгі дағды болып табылады. Өйткені

сұрақ сәтті құрылғанда ғана оқытудың тиімді құралына айналады. Оның өзі Блум бойынша ойлау дағдыларына негізделеді. Әдістің жақсысы немесе жаманы, ескісі не жаңасы болмайды, әдістің тек тиімдісі не тиімсізі болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінгі білім беру жүйесі көптеген жаңалықтар мен өзгерістерді басынан кешіріп жатыр. Жаңалыққа құштар болу, өзгеріске икемделе білу керек екенін уақыт көрсетіп отыр. «Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол – үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер», - деп Жүсіпбек Аймауытов айтқандай [7], әрбір ұстаз үнемі ізденісте болу керек. Яғни, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту мәселелерімен айналысу керек.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Белғара Б. Қазақ тілін оқыту әдістемесінен хрестоматия. – Астана, 2007. – 184 б.
Belğara B. Qazaq tilin oqytú ádistemesinen hrestomatia. – Astana, 2007. – 184 b.
- 2 Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика (Университет студенттеріне арналған оқу құралы). – Алматы, 2002.
Qoianbaev J.B., Qoianbaev R.M. Pedagogika (Úniversitet stýdetterine arnalğan oqú quraly) – Almaty, 2002.
- 3 Жахина Б.Б. Сөздің лексика-семантикалық тобымен байланыста тіл дамытудың әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2006. – 171 б.
Jahina B.B. Sózdiń leksika-semantikalıq tobymen bailanysta til damytúdyń ádistemesi. Oqú quraly. – Almaty: Evero, 2006. - 171 b.
- 4 Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. – Москва: Педагогика, 1989.
Babanski Iú.K. Izbrannye pedagogicheskie trýdy. – Moskva: Pedagogika, 1989.
- 5 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009.
Álimov A. Interbelsendi ádisterdi joğary oqú oryndarynda qoldaný. – Almaty, 2009.
- 6 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.:АРКТИ, 2004. – С.175-181.
Galskova N.D. Sovremennaja metodika obýchenia inostrannym iazykam: Posobie dlá ýchitelá. – 3-e izd., pererab. i dop. – M.:ARKTI, 2004. – S.175-181.
- 7 Салқынбай А.Б., Көккөзова М.Б. Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. – Алматы: Нұр-пресс, 2006. – 137 б.
Salqynbai A.B., Kókkózova M.B. Qazaqtyń tilshi-ádisker tulğalary. – Almaty: Nur-press, 2006. – 137 b.

Материал 13.03.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Belgara S. Textbook on the methodology of teaching the Kazakh language. – Astana, 2007. By 184 b.
- 2 Koyanbaev Zh. B., Koyanbaev R.M. Pedagogy (Textbook for University students) – Almaty, 2002.
- 3 Zhakhina B. B. Method of language development in contact with the lexical and semantic group of speech. Studies'.stipend. – Almaty: Evero,2006. – 171 p.
- 4 Babansky Yu. K. Selected pedagogical works. – Moscow: Pedagogika, 1989.
- 5 Álimov A. Interbelsendi ádisterdi joğary oqú oryndarynda qoldaný. – Almaty, 2009.
- 6 Galskova N.D. Modern methods of teaching foreign languages: a Guide for teachers. – 3rd ed., reprint. and make a chemical Perm. – Moscow: ARKTI, 2004. – Pp. 175-181.
- 7 Salkynbay S.B., Kokkozova M.B. Kazakh language methodologists. – A lmaty: Nur-press, 2006. – 137 p.

Интерактивные методы в современном инновационном образованииА.К. Курманова¹, Н.К. Смагулова¹¹Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются следующие вопросы: что такое метод? как мы понимаем приемы обучения? являются ли они одинаковыми или разными по определению? кто определяет, что такое метод и какое измерение он выражает? Даны теоретические представления и взгляды ученых. Предложена система инновационных методов и подходов, основанная на особенностях обновленного содержания образования. Каждая из них была рассмотрена индивидуально, также были обозначены цели и задачи их использования в ходе занятий. Для полного развития студентов необходимо работать в направлениях критического мышления, креативного мышления, дивергентного мышления и творческого мышления. В связи с этим появились способы преобразования традиционных методов в современные. Поэтому использование метода ЗНПМ (SAMR) дает много преимуществ для творческой работы, которая формирует креативную мышлению. Подчеркивая, что современное инновационное образование требует развития профессиональных навыков и компетенций, в нем описываются интерактивные методы, используемые в Интернете, которые, наряду с развитием у учащихся навыков работы с ИТ, повышают высокий уровень интерактивности в классе.

Материал поступил в редакцию журнала 13.03.2020

Interactive methods in modern innovative educationА.К. Kurmanova¹, N.K. Smagulova¹¹Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The following questions are considered in the article: what is the method? how do we understand teaching techniques? are they have the same or different definitions? who determines what a method is and what dimension it expresses? Theoretical ideas and views of scientists are given in the article. A system of innovative methods and approaches is proposed, which is based on the features of the updated educational content. Each of them is considered individually, and the goals and objectives of their use are indicated at the beginning of the lesson. For the full development of students, it is necessary to work in the areas of critical thinking, creative thinking, divergent thinking and artistic thinking. In this regard, there are ways to transform traditional methods into modern ones. Therefore, the use of the SAMR method provides many advantages for creative work that shapes creative thinking. Stressing out that modern innovative education requires the development of professional skills and competencies, it describes the interactive methods used on the Internet, which, along with the development of students' IT skills, increase the high level of interactivity in the classroom.

Received: 13.03.2020

УДК 16.31.51

С.Х. Кылышпаева¹, А.Т. Оналбаева²¹докторант PhD, кафедра русского языка и литературы, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4912-5010>

²доктор филологических наук, кафедра русского языка и литературы, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6267-1104>

МОДУЛЬНО-КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ФИЛОЛОГА

В статье акцентируется внимание на то, что отличительной чертой нового государственного образовательного стандарта является его деятельностный подход, который ставит основной целью развитие языковой личности филолога. Поэтому требуются новые педагогические исследования в области методики преподавания дисциплин, поиск инновационных средств, форм и методов обучения и воспитания, связанных с разработкой и внедрением современных образовательных технологий в учебном процессе. В настоящее время в Казахстане проблема усвоения свободного действительно культурного слова для любого члена общества в связи с новизной социальных условий и потребностей актуальна как никогда. Формирование и развитие языковой личности филолога происходит через интеграцию его лингвистических, коммуникативных и культурологических компетенций. Выбор модульной технологии не случаен, так как он включает в себя взаимосвязанные и взаимозависимые действия преподавателя и студента-филолога. Процесс позволяет активизировать процесс формирования комплекса лингвистических, коммуникативных, культурологических компетенций. Появляется возможность приобрести практический опыт, необходимый для учителя-филолога. Такой подход способствует развитию и формированию языковой личности будущих филологов.

Ключевые слова: языковая личность, модульный подход, компетенции, обучение, филолог.

ВВЕДЕНИЕ

Языковая личность становится для себя тем, чем она является в действительности, по теории Л. С. Выготского, выражается в условиях современного образования, поэтому метод обучения переживает сложный период, связанный с изменением целей образования, внедрением модульно-компетентностного подхода в современном образовании.

Отсюда современные исследования проблем образовательного стандарта нового поколения лежат в основе модульно-компетентностного подхода. Отличительной чертой нового стандарта является его деятельностный подход, который устанавливает основной приоритет для формирования и развития языковой личности филолога. Система образования отвергает традиционные представления результатов обучения по формам знаний, умений, навыков.

Стандарт указывает на фактические виды профессиональной деятельности, которые выпускник-филолог должен освоить к концу обучения. В современном обществе профессионалу нужны не только знания, но и способности извлекать и применять их в различных кейсах. Все эти условия требуют новых педагогических исследований и решений в области методики преподавания филологии, поиска инновационных средств, форм и методов обучения и воспитания, связанных с разработкой и внедрением современных образовательных технологий в учебном процессе подготовки филологов.

Человеческая жизнь немыслима без языка, без речевых актов, без коммуницирования. Коммуницирование – это общение, а язык его средство и форма передачи сообщения, средство хранения и усвоения знаний, непосредственно часть культуры людей. Владение русским языком, умение общаться, добиться успеха в процессе общения – в совокупности являются особенностями языковой личности филолога, которые во многом определяют достижения личности практически во всех сферах жизни, более того, способствует его социальной адаптации изменяющимся в условиях современного мира. Язык всегда считался

основным показателем культуры человека. Известный философ Л.Витгенштейн утверждал, что границей его языка считается граница его мира. В настоящее время в Казахстане проблема усвоения свободного, действительно культурного поведения для любого социума в связи с новыми социальными условиями и потребностями считается актуальной. Являясь значительно важным для тех, чья речь не только основной инструмент профессиональной деятельности, но и образцом, осознанно и неосознанно ассимилированным, всегда в некоторой степени воспринимаемым студентами-филологами, а потому неизбежно распространяемым. Поэтому владение устной и письменной речью является важным признаком профессиональной квалификации будущего учителя-филолога, а также его показателем способностей производить и воспринимать речевые акты.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Методологической основой исследования является то, что формирование языковой личности филолога происходит посредством интеграции лингвистической, коммуникативной и культурной компетенций. Впервые этот термин появился в работе немецкого ученого-лингвиста Й.Л. Вайсбергера «Родной язык и формирование духа» в 1927 году. Язык, по его мнению, является наиболее универсальной культурной ценностью; никто не владеет языком только из-за своей языковой личности, а, наоборот, человек владеет им, потому что он принадлежит к определенной языковой общности [1,33]. В русской науке этот термин был впервые использован академиком В.В. Виноградовым в 1930 году. Ученый считает, что языковой личностью является любой носитель определенного языка, характеризующийся на основе анализа произведенных им текстов с точки зрения использования в этих текстах системных средств исходного языка для отражения его видения окружающей действительности и достижения определенных целей в этом мире. Для решения поставленных задач использовался следующий комплекс дополнительных методов исследования: сравнительный анализ учебной документации, отечественной и зарубежной научно-педагогической литературы по предмету исследования; эмпирические методы (наблюдение, экспертная оценка, анализ результатов, обобщение независимых характеристик).

В современной лингвистике над этой проблемой работают Г.И. Богин, Ю.Н. Караулов, В.Л. Краев, В.А. Чудинов, И.Т. Вепрева, которые считают, что, коррелирующими понятиями языковой личности считаются термины: «говорящий», «субъект речевого общения», «коммуникант», «индивид» [2,51].

«Языковая личность» понимается как лингвистическая личность, а, именно, человек как носитель языка, с аспекта его способности к коммуникативной деятельности, т.е. комплекса психофизиологических свойств личности, позволяющих ему производить и воспринимать речевые материалы. Языковая личность преломляет философские, социологические и психологические взгляды на социально значимый набор физических и духовных свойств человека. Как отмечают исследователи, само понятие «языковая личность» до сих пор точно не определено, что связано со сложностью и многоуровневым характером самого аспекта. В качестве приоритетного механизма, признанного обеспечить студента-филолога необходимыми профессиональными, лингвистическими, коммуникативными и другими компетенциями, рассматриваемый модульно-компетентностный подход в профессиональном образовании, его направленность на развитие и формирование ключевых компетенций выпускника-филолога.

Компетентность (от лат. Компетенции) – это ряд вопросов, в которых человек хорошо осведомлен, обладает знаниями и опытом. Компетентность в области лингвистики – способность студентов-филологов использовать языковые знания, навыки и умения в различных жизненных речевых актах [5]. При формировании лингвистической компетенции языковой материал используется как контекст для иллюстрации, наблюдения, понимания и

анализа языковых единиц, их функционирования и развития в языковой системе. В процессе формирования лингвистической компетенции языковой материал является необходимым источником обогащения словаря, грамматической структуры речи студентов-филологов, соблюдения уместности стилистических, грамматических, интонационных, пунктуационных и других правил общения с ними. В развитии коммуникативной компетентности ведущую роль играют задачи, направленные на анализ свойств и структуры языкового материала, его типа и стиля; развивающего умения вести диалог и монолог. Для формирования культурной компетенции важно понимать язык как форму выражения национальной культуры, связь языка с историей народа, национально-культурную специфику, например, русского языка [6]. Важно развивать языковую личность во всех академических дисциплинах, но наиболее плодотворным материалом для этого являются гуманитарные науки, в частности уроки русского языка с методами обучения, поскольку они предназначены для формирования внимательного и бережного отношения к слову, воспитывать гражданина и патриота. Выбор модульной технологии в высшей школе не случаен, так как предполагает взаимосвязанные и взаимозависимые действия преподавателя и будущего филолога. Так, Н.В. Борисова, К.Я. Вазина, В.В. Карпов, С.И. Куликов работали по проблеме модульного подхода в современном образовании. Больше всего мнение известного педагога И. А. Винтера соответствует нашему представлению о модульном подходе. По словам ученого, «модуль может включать субмодули (или микромодули) на основе своего методологического формирования. В междисциплинарном подходе академические дисциплины и даже отдельные разделы и темы рассматриваются как часть определенных уровней иерархии профессионального обучения. Каждый этап иерархии может содержать ряд междисциплинарных модулей, которые индивидуальны с точки зрения образовательных и научных знаний по специальности и объединены единым требованием к уровню формируемого результата подготовки специалиста-филолога [7], технология модульного обучения, ориентируясь на языковую личность филолога, позволяет активизировать процесс формирования комплекса лингвистических знаний, а также дает возможность приобрести практический опыт, необходимый учителю начальной школы. Такой подход делает работу на уроке мотивированной и целеустремленной, позволяет сформировать языковую личность филолога. Модульно-компетентный подход позволяет интегрировать теоретические и практические занятия, что приводит к переосмыслению места и роли теоретических знаний в развитии компетенций. Преимущество модульных программ, основанных на компетенциях, заключается в том, что их гибкость позволяет обновлять или заменять отдельные конкретные модули при изменении требований к специалисту, обеспечивая, таким образом, качество обучения на конкурентном уровне, дает возможность индивидуализировать обучение путем объединения модулей [3].

Модульно-компетентный подход в обучении предоставляет студенту-филологу широкую возможность обучаться в языковой ситуации, имитирующей профессиональный кейс. Такое обучение позволяет ему адаптироваться к реальности профессиональной деятельности во всем ее многообразии и применять на практике не только профессиональные, но и общие, сквозные и ключевые компетенции как: лингвистическая, коммуникативная, культурологическая.

Обучение, основанное на лингвистической, коммуникативной, культурологической компетенциях, наиболее эффективно реализуется в форме модульных программ, причем основной принцип обучения ориентирован на результаты, необходимые для сферы кейсов языковой личности филолога.

Данный подход реально обеспечивает повышение эффективности и качества подготовки специалистов-филологов за счет формирования языковой личности [8].

Преимущество этих программ для образовательного учреждения заключается также в том, что цели учебных программ отвечают потребностям работодателей, реальной подготовке студентов-филологов к труду, способствуют росту доверия социальных партнеров, формированию индустриальной культуры в образовательном учреждении,

создание стандартных, объективных, независимых условий для оценки качества, разработка программ обучения [9].

Необходимо подчеркнуть важность тщательного планирования и организации педагогической практики, чтобы она действительно была связана с целями и задачами обучения, что требует тесных рабочих контактов с работодателями. Традиционные периоды педагогической практики играют положительную роль, и они необходимы, но их недостаточно, в то время как развитие профессиональных компетенций должно происходить постоянно и фиксироваться в период педагогической практики. Студентам-филологам следует предоставить широкие возможности для обучения кейсов. Такое обучение позволяет студенту-филологу адаптироваться к реальности работы во всем ее многообразии и применять на практике профессиональные компетенции в различных языковых ситуациях [10].

При разработке концепции нового государственного стандарта в рамках Постановления Правительства было принято решение о широком привлечении работодателей к разработке образовательных стандартов профессионального образования. Построение образовательных стандартов и образовательных программ на основе модульно-компетентного подхода предполагает наличие постоянной обратной связи с требованиями работодателей к знаниям, умениям или навыкам языковой личности.

ВЫВОДЫ

Каждый уровень языковой личности включает в себя определенный набор компетенций. Вербально-семантический уровень отражается в лингвистической (язык в узком смысле слова) способности: знание лексических единиц и правил их использования. Мотивационный уровень реализуется в прагматической способности: умение использовать языковые единицы в соответствии со сферой распространения, знание речевых жанров, умение находить адекватное соответствие между типом информации и способом ее словесного представления, владением ряда правил этикета. Уровень тезауруса реализуется рядом когнитивных способностей, одной из которых является культурно-лингвистическая (лингвокультурная), которая включает в себя систему понятий, а также знания, позволяющие интерпретировать тексты и языковые единицы в категориях культуры. Языковая способность понимается как социальное образование, то есть формируется и развивается под влиянием социально значимых факторов. Лингвистическая компетенция включает в себя, во-первых, знание словаря, а во-вторых, знание грамматических правил использования языковых единиц. Понятие языковой личности в свете компетентного подхода является некой «базой данных», которая находит свое воплощение с помощью других способностей языковой личности [11].

Таким образом, модульно-компетентный подход позволяет интегрировать теоретические и практические занятия, переосмыслить место и роль теоретических знаний в развитии компетенций. Преимущество модульных программ, основанных на профессиональных компетенциях, состоит в том, что их гибкость позволяет обновлять или заменять отдельные конкретные модули при изменении требований к специалисту филологии, обеспечивая тем самым качество обучения на конкурентном уровне, позволяя индивидуализировать обучение путем объединения модулей. Использование модульно-компетентного подхода к подготовке специалистов филологии позволяет образовательному учреждению стать владельцем учебного интеллектуального ресурса и ряда компонентов языковой личности для самого филолога.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Божович Е.Д. Развитие лингвистической компетентности филолога: проблемы и подходы/ Е.Д. Божович // Вопросы педагогики. – М., 2015. Вып.5. с. 17-20.

Bozhovich E.D. Razvitie lingvisticheskoy kompetentnosti filologa: problemy i podhody/ E.D. Bozhovich // Voprosy pedagogiki. – M., 2015. Vyp.5. s. 17-20.

2 Ефименко А.Ю. Лингвокоммуникативные компетенции как компоненты профессиональной культуры специалиста-филолога / А. Ю. Ефименко – М., 2014. – За № 9. с. 38-45.

Efimenko A.YU. Lingvokommunikativnye kompetencii kak komponenty professional'noj kul'tury specialista-filologa / A. YU. Efimenko – M., 2014. – Za № 9. s. 38-45.

3 Кирьякова Л.В. Модульная технология подготовки к эссе-дискуссии на лингвистическую тему / Л. В. Кирьякова // русский язык в школе. – М., 2011. – № 10. с. 25-28.

Kir'yakova L.V. Modul'naya tekhnologiya podgotovki k esse-diskussii na lingvisticheskuyu temu / L. V. Kir'yakova // russkij yazyk v shkole. – M., 2011. – № 10. s. 25-28.

4 Коняева Т.Н. Модульный компетентностный подход-основа третьего поколения / Т.Н. Коняева // – М., 2013. – Вып.4. – с. 21-25.

Konyaeva T.N. Modul'nyj kompetentnostnyj podhod-osnova tret'ego pokoleniya / T N. Konyaeva // – M., 2013. – Vyp.4. – s. 21-25.

5 Кудряшова Н.В. Занятия на уроках по методике русского языка / Н.В. Кудряшова – М., 2013. – Вып.4. – с. 76-79.

Kudryashova N.V. Zanyatiya na urokah po metodike russkogo yazyka / N.V. Kudryashova – M., 2013. – Vyp.4. – s. 76-79.

6 Скоринова Ю.А. От текста к компетенциям студентов / Ю.А. Скоринова // Русский язык в высшем образовании. – М., 2011. – За № 1. – с. 10-15.

Skorinova YU.A. Ot teksta k kompetenciyam studentov / YU.A. Skorinova // Russkij yazyk v vysshem obrazovanii. – M., 2011. – Za № 1. – s. 10-15.

7 Интернет-ресурс: Морозова Н.А. Модульный подход в современном образовании / Н.А. Морозова. – М., 2015.

Internet-resurs: Morozova N.A. Modul'nyj podhod v sovremennom obrazovanii / N.A. Morozova. – M., 2015.

8 Лекант П.А. Современный русский язык: учебное пособие для студентов. Колледжи пед. профиль / П.А. Лекант. – М.: Дрофа, 2008. – 448 с.

Lekant P.A. Sovremennyy russkij yazyk: uchebnoe posobie dlya studentov. Kolledzhi ped. profil' / P.A. Lekant. – M.: Drofa, 2008. – 448 s.

9 Примерные программы по учебным предметам. В 2 часа, Часть 1. – 4-е изд., ОТВ. – М.: Образование, 2011. – 400 с. – (Стандарты второго поколения), планируемые результаты начального общего образования / Л.Л. Алексеева, С.В. Анащенкова, М.З. Бибалетова и др. – 3-е изд. – М.: Образование, 2011. – 120 с. – (стандарты второго поколения).

Primernye programmy po uchebnym predmetam. V 2 chasa, CHast' 1. – 4-e izd., OTV. – M.: Obrazovanie, 2011. – 400 s. – (Standarty vtorogo pokoleniya), planiruemye rezul'taty nachal'nogo obshchego obrazovaniya / L.L. Alekseeva, S.V. Anashchenkova, M.Z. Bibaletova i dr. – 3-e izd. – M.: Obrazovanie, 2011. – 120 s. – (standarty vtorogo pokoleniya).

10 Учебное пособие: Антонова Е.С., Боброва С.В. Методика преподавания русского языка: Е.С. Антонова, С.В. Бобров. – М.: Издательский Центр «Академия», 2010. – 448 с.

Uchebnoe posobie: Antonova E.S., Bobrova S.V. Metodika prepodavaniya russkogo yazyka: E.S. Antonova, S.V. Bobrov. – M.: Izdatel'skij Centr «Akademiya», 2010. – 448 s.

11 Учебное пособие: Львов М.Р., Горецкий В.Г., Сосновская О.В. Методика преподавания русского языка: учебное пособие для студентов. / М.Р. Львов, В.Г. Горецкий, О.В. Сосновская. – М.: Издательский Центр «Академия», 2010. – 468 с.

Uchebnoe posobie: L'vov M.R., Goreckij V.G., Sosnovskaya O.V. Metodika prepodavaniya russkogo yazyka: uchebnoe posobie dlya studentov. / M.R. L'vov, V.G. Goreckij, O.V. Sosnovskaya. – M.: Izdatel'skij Centr «Akademiya», 2010. – 468 s.

Материал поступил в редакцию журнала 23.02.2020

REFERENCES

- 1 Bozhovich E.D. The development of linguistic competence of a philologist: problems and approaches / E.D. Bozhovich // Questions of pedagogy. – M., 2015. – No. 5. – P. 17-20.
- 2 Efimenko A.Yu. Linguistic and communicative competencies as components of the professional culture of a specialist philologist / A.Yu. Efimenko – M., 2014. – No. 9. – P. 38-45.
- 3 Kiryakova L.V. Modular technology in preparation for an essay-discussion on a linguistic topic / L.V. Kiryakova // Russian language at school. – M., 2011. – No. 10. – P. 25-28.
- 4 Konyaeva T.N. The modular competency approach – the basis of the third generation / T.N. Konyaeva // – M., 2013. – No. 4. – P. 21-25.
- 5 Kudryashova N.V. Studies in the classroom according to the methodology of the Russian language / N.V. Kudryashova – M., 2013. – No. 4. – P. 76-79.
- 6 Skorinova, Yu.A. From the text to the competencies of students / Yu.A. Skorinova // Russian language in higher education. – M., 2011. – No. 1. – P. 10-15.
- 7 Internet resource: Morozova N.A. The modular approach in modern education / N.A. Morozova. – M., 2015.
- 8 Textbook: Lekant, P.A. Modern Russian: a manual for students. colleges ped. profile / P.A. Lekant. – M.: Bustard, 2008. – 448 p.
- 9 Sample programs in academic subjects. At 2 hours, Part 1. – 4th ed., Rev. – M.: Education, 2011. – 400 pp. – (Second Generation Standards), Planned Results of Primary General Education / L.L. Alekseeva S.V. Anaschenkova, M.Z. Bibaletova et al. – 3rd ed. – M.: Education, 2011. 120 p. – (Second Generation Standards).
- 10 Textbook: Antonova E.S., Bobrova S.V. Methods of teaching the Russian language: E.S. Antonova, S.V. Bobrov. – M.: Publishing Center “Academy”, 2010. – 448 p.
- 11 Textbook: Lvov, M.R., Goretsky, V.G., Sosnovskaya, O.V. Methods of teaching the Russian language: a textbook for students. / M.R. Lvov, V.G. Goretsky, O.V. Sosnovskaya. – M.: Publishing Center “Academy”, 2010. – 468 p.

Филологтың тілдік тұлғасын қалыптастыру факторы ретінде модульдік-құзыреттілік тәсіл

С.Х. Қылышпаева¹, А.Т. Оналбаева¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Мақалада жаңа мемлекеттік білім беру стандартының ерекшелігі – лингвистикалық тұлғаның дамуындағы басты мақсатты белгілейтін белсенділік тәсілі екендігіне назар аударылады. Пәндерді оқыту әдістемесі, заманауи білім беру технологияларын оқу-тәрбие үрдісіне енгізуге және оқытуға байланысты инновациялық құралдарды, оқыту мен тәрбиелеу формаларын іздестіру саласында жаңа педагогикалық зерттеулер қажет. Қазіргі уақытта Қазақстанда әлеуметтік жағдайлар мен қажеттіліктердің жаңашылдығына байланысты қоғамның кез-келген мүшесі үшін шынайы еркін мәдени сөзді игеру мәселесі бұрынғысынан да өзекті болып табылады. Филологтың лингвистикалық тұлғасының қалыптасуы мен дамуы оның лингвистикалық, коммуникативті және мәдени құзыреттіліктерін біріктіру арқылы жүреді. Модульдік технологияны таңдау кездейсоқ емес, өйткені ол оқытушы мен студент филологтың өзара байланысты және өзара байланысты әрекеттерін қамтиды. Процесс тілдік, коммуникативті, мәдени құзыреттіліктер кешенін қалыптастыру процесін жандандыруға мүмкіндік береді. Педагог-филологқа қажетті практикалық тәжірибе жинауға мүмкіндік бар. Бұл тәсіл болашақ филологтардың лингвистикалық тұлғасын дамытуға және қалыптастыруға мүмкіндік беретін уәжді, мақсатты филологтардың жұмысына ықпал етеді.

Материал 23.02.2020 баспаға түсті

Modular competence approach as a factor in the formation of a philologist's language personalityS.H. Kylyshpayeva¹, S.T. Onalbaeva¹¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

The article focuses on the fact that the distinguishing feature of the new state educational standard is its activity approach, which sets the main goal of the linguist's personality development. Required new pedagogical research in the field of teaching methods of disciplines, the search for innovative tools, forms and methods of training and education related to the development and implementation of modern educational technologies in the educational process. Currently, in Kazakhstan, the problem of mastering a truly free cultural word for any member of society in connection with the novelty of social conditions and needs is more relevant than ever. The formation and development of the linguistic personality of the philologist occurs through the integration of his linguistic, communicative and cultural competences. The choice of modular technology is not accidental, since it includes the interconnected and interdependent actions of the teacher and student philologist. The process allows you to intensify the process of forming a complex of linguistic, communicative, cultural competences. There is an opportunity to gain practical experience necessary for a teacher-philologist. This approach contributes to the work of philologists motivated, purposeful, which allows us to develop and shape the linguistic personality of future philologists.

Received: 23.02.2020

ӘОЖ 800.7(5К)

М 12

А.Т. Магзумова¹, Г.К. Буженова², Н.Г.Омарова³¹аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-5399-9856>²аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-8695-8292>³оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-7800-3602>**ҚАЗАҚ, ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ САЛЫСТЫРА ОҚЫТУ ТИІМДІЛІГІ**

Бұл мақалада жоғары оқу орындарында мемлекеттік тілде білім алып жатқан студенттер үшін орыс тілін ұлтаралық қатынас тілі ретінде тиімді оқыту жолдары қарастырылған. Атап айтқанда, тұрмыста да, білім беру мекемелері мен ұйымдарында да қолданылатын мемлекеттік тілмен қатар орыс тілін салыстырмалы түрде оқыту ұсынылған. Яғни, екі тіл грамматикасының кейбір ерекшеліктері мен ұқсастықтары салыстырылады. Мақалада нақты мәліметтер, оқытушылардың тәжірибесінен тапсырмалар түрлері келтірілген.

Сөз табы жүйесінде ерекше орын алатын зат есімінің салыстырмалы талдауының ұсынылған әдісі, студенттерге род категориясын, септік жалғауларын қолдану кезінде грамматикалық қиындықтарды жеңуге көмектеседі және пәнге қызығушылық туғызады,

студенттердің сөйлеу қателіктерінің себептерін өз бетінше талдау және іздеу іскерліктерін дамытады.

Түйін сөздер: зат есім, салыстырмалы оқыту, грамматикалық ерекшеліктер, категория, салыстырмалы талдау.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді және ұлтаралық қарым-қатынас тілін, орыс тілін үйрену қазіргі заманда өте маңызды. Бірлік, достық, тұрақтылық біздің өміріміздің басты ұстанымдары болғандықтан, қос тілді үйрету- патриотизм мен интернационализмге, төзімділікке, мәдениеттілікке тәрбиелеу.

Қазіргі таңда қазақ және славян тілдеріне қатысты көптеген мәселелердің, ортақ заңдылықтары мен құбылыстарын тіл мамандары айқындап, зерттеген. Түркі-славян, атап айтқанда қазақ және орыс тілдеріне қатысты зерттеулер екі тілдің грамматикасының ерекшеліктеріне бағытталған.

В.А.Кудрявцева мен Ф.Р.Ахметжанованың «Қазақ тілі мен орыс тілдеріндегі лексикалық сөзжасам парадигмалары» атты еңбектерінің «Сөзжасам», «Лексика» сияқты тіл білімі тарауларының ұқсастығы мен айырмашылығын анық көруге болады [1,25]. Ал К.А.Бейсенбаеваның «Қазақ тілі мен орыс тілінің салғастырмалы грамматикасы атты кітабында тіл білімінің барлық тараулары бойынша екі тілдің арасында өзара теңдік жүргізілген [2,67].

Алайда, қазақ, орыс тілдерінің грамматикалық жүйесін салғастыруға арналған еңбектер санының көптігіне қарамастан, біздің зерттеу жұмысында қозғалатын мәселелердің бірі- қазақ тілді аудиториясында орыс тілін ана тілдерімен салыстыра оқыту әдістемесі.

Қазақ тілі мен орыс тілінің грамматикалық жүйесін зерттеген әдіскер ғалымдар тілдік бірліктерді салыстыра оқыту -білім алушылардың тілге деген қабілеттерін асырады, ой-өрістерін кеңейтеді деп тұжырымдаған.

Қазіргі кезде білім беруді реформалау, сабақ үдерісінде белсенді әдістерді тиімді қолдану жүзеге асырылып жатқаны белгілі. Әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, оқытушылардың тәжірибесінде енгізілуде. Осыған орай, өз тәжірибемізде қолданып жүрген технологияларының бірі – салыстыра оқыту технологиясы. Бұл технология бойынша студенттердің білімді саналы түрде меңгеруіне ерекше мән берілген.

Кез келген тіл өзге тілмен қарым-қатынасқа түскенде ғана өсіп өркендейді. Ал адам санасында түйінделген ұғымдар сөзбен белгіленгенімен, органикалық бірлікте емес. Сол себептен әр халықтың тілі әр басқа. Әр тіл өзінің ішкі дамуына сәйкес әр алуан өзгеріске түсіп, тілдің грамматикалық құрылысы қалыптасады.

Орыс тілін оқыту процесінде ана тілі басты рөл атқарады. Егер студент өз ана тілінде грамматикалық құбылыстарды, олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын, дыбысталу жүйесін білмесе немесе түсінбесе, ол орыс тілін оқығанда да түсінбейді. Студенттер орыс тілін оқи отырып, өз ана тілінің негізінде өзге тілді саралап үйренеді.

Тіл үйренушілердің ана тілін таяныш ете отырып, грамматикалық тақырыптар салыстырмалы талдау жасауға ыңғайлы етіп құрастырылады. Грамматикалық тақырыптар жүйелендіріледі де дайын білім өнімі ретінде ұсынылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оқыту принциптерін негізге ала отырып, қазақ тілді аудиторияларында сабақ беретін оқытушы, ең алдымен, екі тілді – орыс, қазақ тілдерінің грамматикалық құрылысын, лексикалық, дыбыстық жүйесінің айырмашылығын, ұқсастығын, әсерін, әдістерін жақсы білуге тиіс.

Қазақ балаларын оқытуда Ы.Алтынсарин мұғалімдерге өте жоғары талап қоя білген: «...әрбір затты ықыласпен, қарапайым тілмен түсіндіру, өз оқулығында / «Қырғыз хрестоматиясы»/ тақырыптарға сәйкес суреттеу, сурет арқылы беру сияқты, көркем жазуды, әріптердің формасын дұрыс түсінуге, дағдыландыруды үйрету ...шәкірттердің барлық сезім мүшелерінің – көз, қол, есту қабілетін, тілді, зейінді дағдыландыру, баланың барлық қабілеттерін жаттықтыру арқылы және оған өз бетімен жұмыс істеу керек», – дейді [3, 10].

Зерттеудегі қарастырылып жатқан екі тілдің ерекшеліктерін білмей тұрып сабақ беру өте қиынға түседі. Дәлірек айтсақ А 1,2 деңгейдегі орыс тілі пәнінен білім алып жатқан қазақ аудиториясындағы студенттер қиындықтарға тап болады. Сол себепті қазақ тілді аудиторияда орыс тілін оқыту тәжірибесінен мысал келтірсек, бағдарламадан алынған тақырыптарды игеру барысында студенттердің ана тіліне сүйене отырып, бірқатар жұмыс атқарсақ, оңтайлы нәтиже шығатынына кәміл сенеміз.

Зерттеу жүргізу барысында ана тілінің грамматикасымен салыстыра отырып, орыс тілінің грамматикалық құрылысын зерделеу көзделеді. Күнделікті сабақ барысында орыс, қазақ тілдерінің өзгешеліктері мен ұқсастықтары қандай деген сұраққа тоқтала кеткен орынды.

Қазақ және орыс тілдері әртүрлі жүйеге жататынына қарамастан, олардың арасында ортақ көп нәрсе бар: екі тіл әліпбиінің негізінде кириллица жатыр, демек, дауысты және дауссыз дыбыстардың едәуір бөлігі сәйкес келеді, бірақ болашақта латын әліпбиіне көшуге бет бұрдық. Тілдің кейбір бөліктері бірдей грамматикалық категорияларға ие. Сонымен қатар, бұл тілдердің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар делік. Егер екі тілді салыстырсақ, қазақ тілі – агглютинативтік (жалғамалы) тіл, ал орыс тілі – флектив (жүйелі) тіл. Сондықтан сөз құрамы жағынан екі тілде де өзгешеліктер бар. Қазақ тілі жалғамалы (агглютинативті) тіл болғандықтан сөздің түбірі белгілі бір мағынаны білдіреді.

Осы арада, сабақ барысында зат есімді қолданысын меңгеруде практикалық, коммуникативті әдістерді басшылыққа ала отырып, орыс және қазақ тілдеріндегі зат есімнің айырмашылықтары мен оны салыстыра үйрету жағына қысқаша тоқталып кетпекпіз, өйткені зат есім сөз табы жүйесінде ерекше орын алады.

Көрнекті ғалым Ж.М.Мусин қазақ және орыс тілдеріндегі зат есімнің айырмашылығын келтіреді: «В русском языке многие существительные в своей начальной форме (в именительном падеже) уже имеют окончание –а,-я,-о,-е,-мя,-ий. Существительные с окончаниями -а,-я а также с мягкими согласными в конце (ночь,печь,ель,моль и т.д.) составляет пераую морфологическую группу. Вторую морфологическую группу составляет существительные с окончаниями ,а,-е,-мя. Третья морфологическая группа (класс) охватывает слова,оканчивающиеся на твердый согласный звук и ряд слов с мягким согласным в конце (конь) В казахском языке существительные в своей начальной форме не имеют никакого окончания» [4, 330].

«Ы.Е.Мамановтың көрсетуінше, қазақ тіліндегі негізгі түбір сөздерді, орыс тілінің үлгісімен механикалық түрде, морфемаға жатқызу дұрыс емес. Орыс тілінде түбір сөз (корень) дербес сөз емес, ол – «сөз мұқылы» ғана. Орыс тілінде сөз бөлшектеріне бөлінбейтін мужской род формасындағы зат есімдер ғана. Бірақ бұлар зат есімнің мужской родын білдіретін грамматикалық форма болып саналады. Ал, қазақ тіліндегі түбір сөздер грамматикалық форма емес, олар сөз таптарының форма тудырушы қосымшаларымен түрленгенде ғана грамматикалық формаға енеді» [5, 89].

Кез-келген сабақтың сапалылығы, оның әдіс-тәсілдері, ұйымдастыру мәселелері жан жақты түрде іске асқанда ғана оқыту және үйрету мәселесін дұрыс жолға қоюға болады. Қазіргі кезде орыс тілін үйренуге деген студенттердің ықыласын, қызығушылығын арттыруда түрлі инновациялық технологияларды пайдалану оқытушының сабақ өтудегі шығармашылық әдіс-тәсілдерінің үлкен мәні бар екендігі сөзсіз.

Грамматикалық материал мен лексикалық тақырыпты деңгейлеп сұрыптау, қойылған сұрақтарға толық жауап берулерін қадағалап, грамматикалық ережелерге сызба, кесте

арқылы жұмыс жасату, өз ойы мен бағалауын қосып, дәлелді пікір айта алатындай дәрежеге жеткізу – қазақ аудиториясында орыс тілінен сабақ беріп жүрген оқытушылардың мақсаты.

Практикалық тапсырмалар белгілі бір лексика-грамматикалық тәртіппен берілуі шарт. Қазіргі уақытта мәтін маңызды лингвистикалық санаттардың бірі ретінде мойындалуда, өйткені тіл жүйесі коммуникация процесінде оқшауланған сөйлемде емес, түрлі мәтіндерде іске асырылады.

Егер коммуникативтік ортаны құрайтын құралдардың бірі мәтін болса, онда практикалық сабақтарда мәтін мазмұнын толық түсіну үшін сөздік жұмыс көзделеді.

Осы арада, сабақ барысында зат есімді қолданысын меңгеруде практикалық, коммуникативті әдістерді басшылыққа ала отырып, орыс және қазақ тілдеріндегі зат есімнің айырмашылықтары мен оны салыстыра үйрету жағына қысқаша тоқталайық.

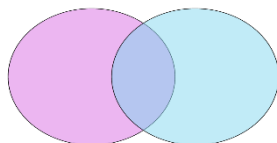
Зат есімнің бар ұқсастықтары мен айырмашылықтары сабақ барысында әртүрлі кесте арқылы көрсетіледі, мысалдар келтіріліп, студенттердің түсінбей, ажырата алмаған сұрақтарына аса назар аударылады.

Зат есімнің сөзжасам әдістерін атау және оларға тоқтай кету қиын емес. Бірақ бұл әдістерді мысалдармен айшықтап, дәлелдеп көрсету әлдеқайда қызығырақ болар еді. Керек шешімді студенттердің өздері сол кезде ақ табар. Сөздер қатарын беріп, студенттердің іс-әрекетін бақыласа болғаны.

Мысалы: венн диаграммасы арқылы сөздің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсете біледі.

Ағаштардың
көптік жалғауы, Ілік .септігі

Деревьев
мн.ч, Р.п. ср. род

Адамның және жануардың тектік айырмашылығы қазақ тілінде жеке сөздің семантикасында жатады. Мысалы: қыз, ұл, тауық, этеш, немесе сөз тіркесімен беріледі, мысалы: Жақсы қыз (хорошая девушка), жақсы жігіт (хороший парень). Бірақ мұндай айырмашылық грамматикалық категорияға жатпайды. Орыс тілінде 3 түрлі род категориясы бар: мужской род, средний род, женский род.

Сол себепті А1,2 деңгейде оқып жатқан студенттер біраз уақытқа дейін мужской мен женский род категориясын алмастырып, қателеседі.

Род категориясына байланысты сабақ барысында студенттер көптеген жұмыс түрлерін орындайды. Соның бір түрі тест арқылы үйрету және жауабын аударып, екі тілдегі сөз тіркесін салыстыру.

Выберите правильный вариант и объясните свой выбор, переведите, сопоставьте:

Какое небо? а) синяя; б) синее; в) синий	Какой цветок? а) красный; б) красная; в) красное
Какая ночь? а) чёрный; б) чёрное; в) чёрная	Какой ресторан? а) хороший; б) хорошая; в) хорошее
Какой дом? а) новый; б) новая; в) новое	Какое платье? а) белая; в) белое; в) белый

Сөздік жұмысының маңыздылығын ескере отырып, салыстырмалы тапсырмалар қиын сөздер мен сөйлемдерді түсіндіруден басталуы тиіс. Лексика-грамматикалық қиындықтарды жеңуге арналған тапсырмалардың бірі сөздіктерді пайдалана отырып, сөздерді аудару, орыс тілдегі баламасымен салыстыру, сөзжасам айырмашылықтарын анықтау және түсіндіру болып табылады. Қазақ аудиториясының студенттері жиі орфоэпиялық, морфологиялық қателіктер жібереді. Айтылу-сөйлеушінің сөйлеу мәдениеті деңгейінің көрсеткіші.

Сондықтан сөздікпен жұмыс тек лексикалық қорды байытуға ғана емес, дұрыс айтылу,салыстырмалы түрде түсіну кілті болып табылады.

Ал, ана тіліне сүйеніп берілген тапсырманың мұндай түрлерін зат есім тақырыбын қайталау мақсатында кез келген білім деңгейіндегі студенттерге тапсырма ретінде қолдануға болады. Студенттерге кем дегенде екі рет оқылған орыс тіліндегі мәтіннің шағын фрагменттері беріледі. Оқытушы ана тілінде септеліп тұрған зат есімлері бар сөз тіркестері мен сөйлемдерді оқиды, ал студенттерге мәтінде олардың орыс баламаларын табу қажет. Одан әрі тілдік құрылымдар мәліметтеріне салыстырмалы талдау жүргізіледі. Сондай-ақ, екі тілде субтитрлері бар мәтін тақырыбына арналған аудио- бейнені тыңдау,тіл үйренушілердің қабілеттерін арттырады және тілге деген қызығушылықтарын оятады.

Студенттердің аналитикалық ойлауын дамыту мақсатында екі тілдің тілдік заңдылықтарын салыстыруды талап ететін тапсырмалар түрлерін тандау қажет. Мұндай тәсіл тіларалық байланысты орнатуға көмектеседі.

Қазақ топтарындағы А1,2 деңгейіндегі студенттер орыс тілі пәні сабақтарында берілген сөздерге септік жалғайларын жалғай алмай қате жібереді.

Септеу категориясын да маңызды тақырып ретінде қарастыру керек. Өйткені септік жалғаулы сөз тіркестерін,жай сөйлем құрастырғанда сөздерді дұрыс байланыстыру ережесі түсіндіріледі, студенттер бұл тақырыпты меңгеріп ,сөйлеу қызметін арттырады.

Білім алушылар зат есімнің септік жалғаулары туралы сабақ үдерісінде теориялық алған білімдерін практикалық тапсырмаларды орындау кезінде шыңдайды.

Үлгі ретінде қазақ ,орыс тілдеріндегі септік жалғауларды салыстыру үшін жаттығулардың кейбір түрлерін ұсынамыз..

Мысалы: Орыс тілі пәнінен практикалық сабақ үрдісінде студенттердің білімін Блум таксономиясы арқылы бағаладық.

1. Орыс,қазақ тілдеріндегі септіктерді атау.
2. Септіктер жалғауларының жалғану тәртібін түсіндіру..
3. Мать,природа .Ана, табиғат сөздерін септеу.
4. Екі тілде септеген сөздерге талдау жүргізу..
5. Қорытынды жасау..
6. Студенттердің салыстырмалы жүргізген талдауын бағалау.

1. По данным рисункам составьте словосочетание на двух языках по формуле прилагательное+существительное на тему «Здоровье, настроение».

1. Раскройте скобки. Допишите нужные падежные окончания имени существительного, переведите и сделайте сравнительный анализ существительных.

Вышла из (дом), пошла по (дорога), перешла через (мост), прошла через (парк), подошла к (фонтан), обошла вокруг (фонтан), зашла в (кафе), дошла до (музей), вышел рядом с (университет), съехал с (гора), доехал до (дом), въехал в (двор), к (станция), от (станция), к (вокзал), от (вокзал), на (поезд), на (трамвай), на (троллейбус), в шумном (город), по шумной (улица).

3. Вставьте вместо точек местоимения и переведите на казахский язык, сделайте сравнительный анализ словосочетаний местоимение+существительное.
мой, моя, моё

Это дом.	Это сестра.	Это окно.
Это брат.	Это класс.	Это фото.
Это яблоко.	Это шкаф.	Это школа.
Это мама.	Это город.	Это журнал.

4. Расставьте ударение в словах, выпишите существительные и определите падеж, сравните с эквивалентом на казахском языке.

Азбука – к мудрости ступенька.

Без муки нет науки.

Век живи – век учись.

Ученье – свет, а неученье тьма

овторение – мать учения.

5. Из слов строчки составьте предложения так, чтобы получились пословицы. Укажите род имён существительных, найдите схожие по смыслу пословицы на казахском языке, сравните

Почёт,	рядом,	труд,	живут,	и.
Матери,	лучше,	сердце,	солнце,	греет.
Мастерство,	в,	почёте,		всегда.

До, язык, Киева, доведёт.

6. Объясните смысл предложений на казахском языке. Что это означает?

В прогретую землю падают золотым дождем семена.

Пустыня покрывается зеленым ковром трав.

7. Продолжите ряд слов, заимствованных казахским языком из русского или через русский язык, переведите и сравните (Альбом, балкон, форточка, вагон, велосипед, цемент и т.д.).

8. Продолжите ряд слов, заимствованных русским языком из казахского, переведите и сравните. (Казан, чабан, камча, аксакал, аркан, арык, джайлау, сель, джигит, аул, отара, дастархан и т.д.).

9. Прочитайте данные предложения ,переведите на русский язык и сравните окончания имен существительных.

Досым келді.

1) Менің досым келді. 2) Оның ең жақын досы келді. 3) Біздің ең жақын досымыз үйге келді. 4) Сенің ең жақын досың біздің үйге келді. 5) Сіздің ең жақын досыңыз біздің жаңа үйге келді. 6) Олардың ең жақын достары біздің жаңа үйге бүгін келді.

«Досым келді», – деген қысқа сөйлемді бірте-бірте кеңейту үлгісін беріп, оны орыс орыс тіліндегі аудармасымен салыстыру арқылы, қазақ тіліндегі зат есімнің тәелденуі мен септік жалғаулы сөздерін орыс тіде қалай қолданатынын анықтауға болады.

Бұл жаттығулар септік жалғаулары бар сөздерді айту кезіндегі қиындықтарды жояды, сөйлеу механизмдерінің қалыптасуына ықпал етеді, сөздегі екпінін қалыптастырады және екі тілдің тілдік бірліктерін өз бетінше салыстыруға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылғандарды өз сабақтарымызда пайдалана отырып, орыс тілін қазақ топтарында үйретуде салыстырмалы грамматиканы пайдалану тиімді деп санаймыз..

Тілді игеруде салыстыру әдісінің жағымды жақтары жетерлік. Біріншіден, нақты тақырып төңірегінде ана тілімен қоса орыс тілін игеру өте ыңғайлы. Екіншіден екі тілді салыстыру кезінде студенттердің алдына сол тілдердің ерекшелігін, ұқсастығы мен айырмашылығын көрсететін кесте, сызба, ассоциогарма сияқты таратпа материалдар білімін нығайтуға зор үлес қосады. Үшіншіден, салыстыру әдісі – сараптауға, топшылауға, салыстыру қабілетін дамытуға арналған қызықты үрдіс.

Сабақтың қызықты, әртүрлі әдіс-тәсілдермен өрнектеліп, сапалы өтуі тікелей оқытушының шеберлігіне байланысты болады.

Осы райда белгілі ғалым А. Байтұрсынұлы «Шеберліктің белгісі-түрлі әдісті білу», - деген сөздері ой салады. Келешекте оқу орындарына арналып жазылатын оқулықтар мен бағдарламаларда қазақ тілі мен орыс тіліндегі ерекшеліктер сараланып көрсетілсе, екі тілде оқытудағы тәжірибелер назарға алынса деген ұсыныстарымыз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кудрявцева В.А. «Лексика – сөз жасам парадигмалары». – Алматы, 1996 ж. – 25-30 б.
Kúdrávseva V.A. «Leksika – sóz jasam paradıgmalary». – *Almaty. 1996 j.* – 25-30 b.
- 2 Бейсенбинова К.А. «Орыс тілі мен қазақ тілінің салғастырмалы грамматикасы». – Алматы, 1994. – 67-69 б.
Beisenbinova K.A. «Orys tili men qazaq tilin salǵastyrmaly gramatikasy». – *Almaty, 1994.* – 67-69 b.
- 3 Қазақ тілді емес мектептерде тілдерді дамыта оқыту әдістері. Әдістемелік құрал. – Астана: Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. – 2013. – 10 б.
Qazaq tildi emes mektepterde tilderdi damyta oqytú ádisteri. Ádistemelik qural. – *Astana: Y.Altynsarin atyndaǵy Ulttyq bilim akademiasy.* – 2013. – 10 b.
4. Мусин Ж.М. Қазақ филологиясының мәселелері. – Көкшетау, 2011. – 330-331 б.
Mýsin J.M. Qazaq filologiasynyń máseleleri. Kókshetaý, – 2011, 330-331 b.
5. Маманов Ы.Е. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1973. – 89 б.
Mamanov Y.E. Qazirgi qazaq tili. – *Almaty, 1973.* – 89 b.

Материал 29.04.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Kudravseva V.A. "Lexicon-word-formation paradigms". – Almaty. – 1996 25-30 p.
- 2 Beysenbinova K.A. "Comparative Grammar of the Russian language and the Kazakh language". – Almaty, 1994. – 67-69 p.
- 3 In schools with non-Kazakh language of instruction methods of developing learning. Methodical manual. – Astana: Altynsarin national University Academy of education. – 2013. – 10 p.
- 4 Musin Zh.M. Problems of Kazakh Philology. – Kokshetau. 2011, 330 -331 P.
- 5 Mamanov Y.E Modern Kazakh language. – Almaty, 1973. – 89 p.

Отличия имени существительного в русском и казахском языках и эффективность сопоставительного обучения

А.Т.Мағзұмова¹, Г.К.Буженова¹, Н.Г.Омарова¹

¹Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассмотрены пути эффективного преподавания русского языка как языка межнационального общения для студентов групп с государственным языком обучения в высших учебных заведениях. В частности, предложена форма сравнительного изучения русского языка наряду с государственным языком, который используется как в быту, так и в образовательных учреждениях и организациях. Сравниваются некоторые особенности и сходства в грамматике двух языков. В статье освещен практический опыт преподавания.

Предложенный метод сравнительного анализа имени существительного, занимающий особое место в системе изучения частей речи, помогает студентам преодолеть грамматические сложности при употреблении категории рода, падежных окончаний и вызывает интерес к предмету, развивает умения студентов самостоятельно анализировать и искать причины допускаемых речевых ошибок.

Материал поступил в редакцию журнала 29.04.2020

The difference between the noun in the Russian languages and the effectiveness of its comparative training

A.T. Magzumova¹, G.K. Buzhenova¹, N.G. Omarova¹

¹Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article discusses the ways of effective teaching of the Russian language as a language of interethnic communication for students of a group with the state language of instruction in higher educational institutions. In particular, a form of comparative study of the Russian language is proposed along with the state language, which is used both in everyday life and in educational institutions and organizations. Thus, some features and similarities in the grammar of two languages are compared. The article provides specific data and types of tasks from the experience of teachers.

The proposed method of comparative analysis of a noun, which takes a special place in the system of parts of speech, helps students to overcome grammatical difficulties when using the gender category, case endings and arouses interest in the subject, develops students' ability to independently analyze and look for the causes of speech errors.

Received: 29.04.2020

УДК 378

N. F. Nemchenko¹, A.I. Taniyeva²

¹candidate of philological sciences, docent of Kokshetau State University named after S.Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

²master student, Kokshetau State University named after S. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0973-0803>

CASE-TECHNOLOGY AS MEANS TO DEVELOP BUSINESS COMMUNICATION SKILLS

The article discusses the usage of case technology for development English business competence in the framework of higher education. The analysis of the existing business training manuals and textbooks were conducted to determine the efficient complex of exercises. Moreover, the article depicts main steps which provide a common basis how to conduct a lesson of using case technology. The technology of work with business cases that consists several steps. Besides, the learning methods of solving business cases include the stages which help organizing work with students. The peculiarity of case-technology is that it develops practical and critical thinking skills in a sphere of business. Case-technology facilitates the development of analytical thinking, managerial abilities, decision-making abilities, interpersonal communication skills and creativity.

Key words: technology, business competence, modern technology, language skills, method.

INTRODUCTION

The current society development requires the unification of scientific and pedagogical efforts to update the existing and create more effective trained personnel for the social demands. Professional training is aimed at the acquisition of the English language and development of English-speaking business competence in the framework of higher education. Therefore, to improve business English competence it is necessary to introduce modern technologies of active learning based on real situations, such as "case-technology" that helps to formulate specific problems and find solutions while studying business situations, promoting students' independent thinking. Case technology helps to overcome the defect of traditional classical learning based on the theoretical presentation of the material in English without paying enough attention to practical application of theory in economy, marketing, banking, management spheres.

Case studies are the scenarios that apply the concepts learned in the classroom in quasi-real-life situations. They usually are presented in the narrative form, and often include problem solving, links to some theoretical readings or practical materials, and discussions by groups of students, or the whole class. As a rule, the case studies are more effective when they are presented in a logical sequence, so that students receive additional information depending on the situation and can continue to analyze or criticize the situation or the problem.

MAIN PART

Selecting educational material, the teacher needs to organize it in the form of situational-thematic complexes. The main criterion for the selection of exercises should be their communicative value and development of language skills. It is essential to conduct the analysis of the existing training business manuals and textbooks.

There are plenty of Business English textbooks. One of such is Bogatsky I.S.'s and Dukanova N. M's «*Business Course*», which consists of 12 lessons. The purpose of this book is to teach the basics of business communication in oral and written forms in typical situations such as acquaintance, telephone conversation, employment, business meeting, business trip, booking a ticket and a hotel room, restaurant, shop, doctor, business negotiations, discussions and signing contracts, writing commercial correspondence (a business letter, Fax, telex, e-mail, inquiry, order, invoice, etc.).

Each unit begins with the exercises aimed at the system of training exercises for developing **speaking skills**. The following exercises can be used:

- Read the dialogue and make your own dialogue using certain expressions
- Act a situation that you can come across in a company and ask the following questions:
Have you received my covering letter and resume?
When is the deadline for application?
Do you need a letter of recommendation or any other references?

Then the book offers some exercises for developing **lexical skills**. Those can be like the following:

List the names of employees, their names, their positions and types of activity. Do the work responsibilities correspond of each employee in his position?

Some exercises are efficient for developing **writing skills**;

- Make a resume
- Make questions and send them by the e-mail
- Make up a letter of inquiry
- Make up a letter of order [1, 37].

The tasks help students work with documentation and know how business papers can be compiled. Students are supposed to speak on important topics and learn how to communicate with other employees.

The tasks and exercises are closely related to each other and form a complex of tasks. The units form the basis of the learning system and organize students' activities to achieve specific learning goals in the formation of business skills and abilities. The main characteristics of such complex tasks and exercises are practical and communication focus.

Another textbook is «*The Business*» by J. Allison, R. Appleby and E. de Chazal suggests plenty of exercises to improve different language skills. Modern course's material extends knowledge in developing personal growth in business, services, supply chains, management, sales and marketing, private enterprise, finance and international trade in the main areas of business. Each thematic module of the textbook is represented by the sections: The Business fundamentals, Vocabulary, Grammar, Speaking, Writing, and Case Study.

There is One of this type of exercises aimed at developing **reading skills**. Students read articles and do assignments on comprehension such as:

- answer the questions
- discuss the article
- number the paragraphs summaries
- explain some expressions in the article

The exercises are aimed at developing **lexical skills**. It can be:

- fill nouns in the space
- put the words in the correct column
- use correct form of the words to complete definitions

Moreover, there are some ways of developing **writing skills** such as:

- write a press release of about 400 words
- write email in response
- write a press statement [2, 45].

Thus, the exercises are aimed at improving the way business English can be performed. This course provides multiple activities in order to upgrade language skills. It is important that each exercise is built up from simple to complex tasks and reaches some kind of intermediate goal in each stage of the learning process. The advantages of using this book are many preparation activities for each skill and it gives an opportunity to practice writing skills and enlarge business vocabulary. However, «*The Business*» suggests few exercises for developing speaking skills.

There is no doubt that the method of case-study provides students with an excellent opportunity to apply creatively the language material on the basis of their professional knowledge and to allow students to adapt to real and potential situations. Being an interactive method of teaching, it won a positive attitude on the part of students, who see it as an opportunity to take the initiative, to feel self-sufficiency in the development of theory and practical skills. It is also very important that the analysis of the situation has quite a strong impact on the professional competence of students and generates interest and positive motivation to learn. Traditionally, the following types of cases are distinguished in methodology: practical cases and training cases. Practical cases reflect the introduced situation or problem. Training cases are focused on the inclusion of the student in analysis, critical and creative thinking activities.

Various cases could be classified by their content into the following types:

1. **Practical cases.** These cases should reflect the situation or case as realistically as possible. This is a historical source, a real document, statistics in the dynamics of data, even a real artifact or a set of cited sources components of the case. This is a case of modeling a real event or a case of modeling a problem that needs to be solved. The purpose of this case is to develop informative knowledge and skills in post-educational, professional activities in real life.

2. **Training cases.** Their main task is training. However, the degree of reality is more reduced to typical educational situations in which the automatism of skills and ways of finding solutions in practice. In these processes, it is important to practice the skills of synthesis, combining particular cases into typical, natural ones with the allocation of common characteristic elements, causes, factors and possible consequences.

3. **Research cases** are focused on involving students in research activities, for example, on the basis of all available information and works of a number of authors, reconstruction of the event, the development of a thematic project of local, regional type, etc. Case studies of this type may include texts of scientists who worked on this research problem, but it is used different approaches, sources or methods of research. [3, 128]

Thus, it is necessary to define the main steps in arranging all the above-mentioned types into a system for developing language and business competence of business specialists. There are lots of variations of how cases can be used and the following six steps can provide a common basis for how to conduct a class of Business English.

The authors of article «Case Study as an Active Method of Teaching Business English» Tatyana G. Beckisheva, Gayane A. Gasparyan, Natalia A. Kovalenko suggest the following steps:

The first step is to give a group of students enough time to read and think about the case. If the case is long, it will be given as a home task with a set of questions for an individual discussion (e.g. What is the essence of the case? What are the alternatives of actions? What are the main obstacles the central character is facing?).

The second step is to introduce the case and give some instruction how to approach it, how the teacher organizes students to consider this problem. The teacher breaks down the stages of lesson in order to concentrate the students' attention on certain information the teacher specifies it.

The third step is to divide the whole class into small groups, the teacher encourages everyone to participate and interact with each other. Thus, it is a great idea to formulate the task for each group very precisely. (e.g. Telling the group that they will be preparing a mini-presentation for one of the companies. They should also prepare a talk about the information in the analyst's report in their own words.) It is acceptable to distribute the roles inside each small group. So timid students could have an opportunity to participate in the decision-making process.

The fourth step is the groups present their solutions: when the students know they are in charge of producing a mini-presentation, analysis decisions to present to the class, they will be involved in the discussion with greater interest.

The fifth step is to ask questions to clarify the details and to move the discussion to another level. One of the most important points for a case-based discussion is for leader to guide the discussion and probe for deeper analysis without much directing. As the discussion unfolds, the teacher is to ask questions to examine their own assumptions to substantiate points of view.

The sixth step is to generalize the pointed issues and bring different aspects of the discussion together at the end of lesson. Thus, students can see what they have learnt and see their feedback from their work. [4, 292]

Some variations of this general method involve students to conduct some external research individually or in groups to discuss the case and compare the actual result of a real dilemma with solutions obtained in the classroom.

So, the process of preparing the students to solve a case is based on the skills and abilities to work with information tools, which allow updating the existing knowledge and stimulate research activities.

Thus, in order to use the method of «case study» the students read, familiarize with a case in the textbook and identify some problems. The teacher discusses the case in the text and suggests to the students several solutions. After that, the students work with the case by reading the text and answer special questions. Besides, the students give the definition to the business terms used in the text.

It should be mentioned that the leaning methods of business cases include the following stages:

a. The students individually study the text describing a business situation and try to find out the key problems in it. At this stage, the student realizes what he has learned and what he has not learned about the situations. The students prepare presentation of what they have read.

b. working in a small group, the students in the classroom without their teacher's support, present their views on the analyzed situation, while they are looking for a common understanding of the problem and a way of its decision.

c. the group discussion is conducted by the teacher. During the group discussion the content of the problem is analyzed with the offered ways to solve it. When conducting the group discussion, the teacher should know the audience and regulate the development of the discussion by giving the opportunity to talk to those students (speakers) who can lead the discussion in a certain direction.

The teacher and the students should summarize the situation, its key points and allocate the main problem and underline the factors which can really influence the case. The teacher conducts "brainstorming". Then, the students accordingly make analysis of the consequences in particular solutions. Finally, the solution of the case and the proposal of one or more options indicate the possible decisions of the case.

In accordance with the stages the teacher can develop lexical skills and the formation of speaking skills and writing.

The above mentioned can serve as the basis for special system of steps and exercises in business competency acquisition.

First come the exercises aimed at the system of developing lexical skills. The following exercises can be used:

-Guess the meaning of the new business terms

-Match some of the words to the definitions

Then follow the exercises for checking reading comprehension:

-Answer the following questions using active vocabulary

-Discuss the case in the text with your partner

-Suggest a solution of case

-Make your presentation of the case according to the plan.

-Roleplay. For example, present points of view of a customer and a sales manager.

The third type of assignments refers to developing writing skills such as:

-Write about the advantages and disadvantages of applying this strategy.

-Write a letter to the manager in order to solve the problem with shipping the goods.

CONCLUSION

Undoubtedly, the method of case studies provides a lot of possibilities to add to the traditional classical methods of developing business skills in English. The case-study method facilitates the development of the ability to analyze a situation, evaluate the alternatives, and choose the best option to make a plan for its implementation. If this method is applied repeatedly, the students develop stable skills to solve practical business problems. The case study is evaluated by the development of the following skills: analytical thinking, managerial abilities, decision-making abilities, interpersonal communication skills, creativity, speaking and writing skills in Business English. Therefore, the method provides both business cases and a particular type of English educational material. The special methods are used in the practice of the English language and are applied in future profession in business sphere.

REFERENCES

- 1 Bogatskii I.S., Diukanova N.M. *Biznes-kurs angliiskogo iazyka: Slovar-spravochnik*. M.: IP Logos, 2004. – 38 s.
- 2 John Allison, Rachel Appleby, Edward de Chazal, *The Business 2.0: Advanced*, Macmillan: 2013 – 45 s.
- 3 *Innovatsionnye metody praktiki sotsialnoi raboty* / Musina-Maznova G.Kh., Potapova I.A., Korobkova O.M. - M.: Dashkov I. K, 2017. –128 s.

4 Tatyana G. Beckisheva, Gayane A. Gasparyan, Natalia A. Kovalenko. Procedia. Case Study as an Active Method of Teaching Business English - Social and Behavioral Sciences 166 (2015) – 292 s.

Received 07.02.2020

Кейс-технология іскерлік қарым-қатынас дағдыларын дамыту құралы ретінде

Н.Немченко¹, А.Таниева¹

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Мақалада жоғары білім беру аясында ағылшын тіліндегі бизнес-құзыреттілікті дамыту үшін кейс-технологиясы қолдануы туралы қарастырылады. Тиімді жаттығулардың жиынтығын анықтау үшін іскерлік ағылшын тілі бойынша оқу құралдарының және оқулықтардың талдауы жүргізілді. Сонымен қатар, мақалада іскерлік ағылшын тілі сабағын өткізу үшін негізгі қадамдар сипатталған. Бизнес-кейстермен жұмыс істеу технологиясы бірнеше қадамдардан тұрады. Бұған қоса, бизнес-кейстердің шешімдері кезеңдерге бөлінетіндіктен, бұл оқу әдесі студенттермен жұмыс жүргізуге көмектеседі. Кейс-технологияның ерекшелігі – бизнес саласындағы практикалық және сыни ойлау дағдыларын дамытады. Кейс-технология аналитикалық ойлау, басқарушылық қабілеттіліктің, шешім қабылдау қабілетін, тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын, креативтілікті дамуына ықпал етеді.

Материал 07.02.2020 баспаға түсті

Кейс-технология как средство развития деловых коммуникативных навыков

Н. Немченко¹, А.Таниева¹

¹Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматривается использование кейс-технологии для развития англоязычной бизнес-компетенции в рамках высшего образования. Был проведен анализ существующих учебных пособий и учебников по деловому английскому языку с целью определения эффективного комплекса упражнений. Кроме того, в статье описаны основные шаги, которые дают общую основу для проведения урока с использованием кейс-технологии. Технология работы с бизнес-кейсом состоит из нескольких этапов. Помимо того, методы обучения решению бизнес-кейсов состоит из этапов, которые помогают организовывать работу со студентами. Особенность кейс-технологии заключается в том, что она развивает навыки практического и критического мышления в сфере бизнеса. Кейс-технология способствует развитию аналитического мышления, управленческих способностей, способности принимать решения, навыков межличностного общения и креативности.

Материал поступил в редакцию журнала 07.02.2020

УДК 37.022

Н.А. Таирова¹, Н.А. Алмагова²

¹к.ф.н., доцент, Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4329-3750>

²старший преподаватель, Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3941-0950>

РЕАЛИЗАЦИЯ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ПО УРОВНЯМ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

В данной статье авторы акцентируют внимание на особенностях внедрения уровневого обучения при преподавании русского языка в Казахстане. Авторы обращаются к необходимости индивидуализации процесса обучения русскому языку как иностранному. В статье рассматриваются требования к уровню владения студентами неязыковых вузов русским языком как иностранным в соответствии с Концепцией развития иноязычного образования Республики Казахстан. Дифференцированное обучение с АВС уровнями рассматривается авторами на примере изучения русского языка в неязыковом вузе. В статье определены этапы, образовательные цели и результаты обучающего процесса. Авторами выделяются принципы выбора заданий, соответствующих уровням АВС, детализируется каждый уровень, а также показываются примерные задания для каждого из трех уровней сложности. Авторами предложены рекомендации для реализации уровневого обучения русскому языку, а также обозначены актуальные проблемы.

Ключевые слова: уровни, обучение, владение языком, дифференцированное обучение, русский язык.

ВВЕДЕНИЕ

Международный семинар ЮНЕСКО «Современная политика в области реформы высшего образования», прошедший в Пекине в 1988 году [1, 72], определил ключевые принципы развития системы высшего образования в XXI веке, среди которых: опережающее обучение, непрерывное образование, гуманизация (индивидуализация). Внедрение уровневой системы высшего образования как условия реализации индивидуального обучения помогает более эффективно решать первоочередные образовательные задачи и реализовать указанные принципы.

Настоящий период развития системы высшего образования Казахстана характеризуется введением в действие на государственном уровне новых образовательных стандартов, глубокими изменениями в обществе, внедрением современных образовательных технологий. Активное использование компьютерных и других новейших разработок, выход коммуникаций в экономической, научной, производственной и образовательной сферах на новый уровень требуют и подготовки новых специалистов, которые бы соответствовали современным запросам общества.

В существующих реалиях растут требования к выпускникам вузов. Сегодня обществу нужен высококвалифицированный специалист, психологически и профессионально готовый решать стоящие перед ним задачи, способный повышать свой профессиональный уровень и грамотно применять приобретенные знания и умения. Очень важной компетенцией для современного специалиста являются владение языками и способность применять их в своей профессиональной деятельности. Языковое образование является важной составляющей системы высшего образования, оно формируется на основе общекультурных и профессиональных компетенций и способствует обеспечению комплексной и качественной подготовки конкурентоспособных, высококвалифицированных специалистов. Повысить уровень владения указанной компетенцией призвана реализация в Казахстане программы трехязычного образования [2].

Характерной чертой изучения любого иностранного, как и второго (неродного) языков в Казахстане стало широкое внедрение уровневого дифференцированного обучения. С 2006 года в стране реализуется Концепция развития иноязычного образования [3], в соответствии

с которой все иностранные языки изучаются через систему уровневое образования, отвечающую международной модели "Общеввропейских компетенций уровней владения иностранным языком". Данная модель призвана привести требования к уровням владения иностранными языками во всех европейских странах к единому стандарту. Всего насчитывается 6 уровней, имеющих соответствующие образовательные программы. Соответствие определенному уровню подтверждается сертификатом. Уровни имеют буквенно-цифровое обозначение: A1, A2, B1, B2, C1, C2. Буква "А" соответствует низшим уровням владения иностранным языком. Уровень C1 соответствует языковым навыкам на уровне магистратуры неязыковых вузов. Владение языком на уровне магистратуры языкового высшего учебного заведения характеризуется уровнем C2.

Упомянутая Концепция требует от неязыковых вузов изучения иностранного и второго (неродного) языков в 2 этапа. Первый этап проходит в течение первого курса бакалавриата. На нем студенты должны достичь владения иностранным языком в соответствии с уровнем B2. Данный уровень требует приобретения следующих компетенций:

- понимание сложной информации, касающейся личной и общественной жизни, учебной и профессиональной деятельности, выделение важных положений в аргументации и общее понимание смысла текстовой и речевой информации;
- свободное использование иностранного языка, грамотное построение словесных конструкций в разговорах на личные, общие и узкоспециальные темы, связное высказывание своих мыслей, без явного сдерживания, четкое выражение собственного мнения с выделением значимых событий и аргументацией;
- изложение четкого, грамотного текста с акцентом на важных положениях и уточнением необходимых деталей, формулирование собственных идей.

Второй этап (LSP) начинается на втором курсе бакалавриата. Здесь делается акцент на профессионально-ориентированном общении в сфере выбранной профессии, специальности, используется специфическая техническая терминология, необходимая для решения профессиональных задач.

Сложность достижения требуемых уровней на каждом этапе обучения заключается в том, что студенты неязыковых вузов обладают разным уровнем языковой подготовки, знаний и опыта, а также разными способностями к изучению языков. В первую очередь, разница в подготовке обусловлена тем, что на предыдущих этапах получения образования (школа, колледж) уровневое обучение реализуется не всегда в достаточной мере. Потому от педагогических кадров, администрации вузов и государственных образовательных органов требуется разработка такой стратегии, которая позволила бы учесть разные обучающие программы, обеспечивающие индивидуальный подход и многовариантность восприятия учебной информации. Целью должно стать выведение к концу первого семестра бакалавриата на уровень B2 всех студентов, независимо от их начальной подготовки.

Преодолеть сложности, связанные с разницей в подготовке студентов, призвана локальная модель уровневое дифференцированное обучения, предложенная преподавателями кафедры «История Казахстана и социальные науки» КазНАИ имени Т.К. Жургенова. Задача данной модели заключается в индивидуализации образовательного процесса, использовании разнообразных образовательных траекторий, стимулировании познавательной деятельности студентов и подготовке их к будущей профессиональной деятельности.

Важно ознакомиться с теоретическими основами уровневое обучения. С дидактической точки зрения дифференцированным можно считать такое обучение, которое строится с учетом индивидуальных особенностей обучаемого. При этом дифференциация может быть внутренней и внешней [4]. Внутренняя дифференциация предусматривает организацию учебного процесса с учетом уровня подготовки студентов в рамках отдельного занятия. При внешней дифференциации академические группы комплектуются по уровням подготовки студентов.

Дифференцированное обучение в рамках отдельного занятия заключается в использовании специальных педагогических технологий, например, метода проектов и обучения в сотрудничестве. Задания подбираются с учетом:

- необходимых результатов обучения;
- практической направленности;
- межпредметных связей;
- уровней овладения знаниями студентов (начальный, средний, высокий – АВС).

В ходе внешней дифференциации студенты постепенно распределяются по группам, отвечающим их уровню овладения необходимыми знаниями.

Дифференцированное обучение языкам ориентируется на достижение таких целей:

- организация учебного процесса для каждого обучаемого с учетом его индивидуальных способностей и знаний;
- использование обучающих программ в соответствии с особенностями той или иной группы студентов.

В ходе достижения поставленных целей дифференцированного обучения:

- обеспечивается полное достижение целей образовательного процесса по каждой теме не ниже обязательного уровня;
- стимулируется творческая деятельность обучающихся на более высоком уровне;
- предоставляется возможность даже отстающим студентам добиться определенных успехов в учебе и стимулируется стремление к новым достижениям;
- обеспечивается развивающий принцип обучения благодаря тому, что студентам приходится сталкиваться с более сложными заданиями;
- успешные студенты стимулируются к самостоятельному более интенсивному изучению учебного материала.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Одной из основных сложностей обучения иностранному языку можно считать разнородный состав студенческих групп по уровню начальной языковой подготовки, интересам и потребностям, что значительно осложняет учебный процесс. Иногда языковые знания, умения и навыки первокурсников оказываются недостаточными для усвоения более сложного материала в рамках вузовской программы выбранной специальности. Успешность реализации уровневого образовательного процесса предполагает учет индивидуально-психологических особенностей студентов. Уровневая языковая подготовка способствует индивидуализации образовательного процесса, характеризуется гибкостью и вариативностью.

Дифференцировать обучение русскому языку как иностранному в неязыковом высшем учебном заведении удастся наиболее естественным образом. Модель уровневого обучения русскому языку, разработанная кафедрой "История Казахстана и социальные науки", включает 3 этапа:

1. **Диагностика.** С помощью заранее подобранных заданий в начале учебного года оценивается уровень владения студентами русским языком.
2. **Комплектация групп.** Языковые группы формируются по итогам первого этапа в соответствии с тремя уровнями подготовки: А (начальный), В (средний), С (высокий). При этом место каждого студента в группе определенного уровня не является постоянным: он может перемещаться как на более высокий уровень, так и на более низкий в соответствии с демонстрируемыми учебными результатами.
3. **Реализация дифференцированного обучения.** В группах, сформированных по уровням, проводятся аудиторные занятия и внеаудиторная работа.

На занятиях студентам предлагаются задания разного уровня сложности. Студенты могут сами переходить от выполнения более простых упражнений к выполнению более сложных:

- **А – начальный уровень.** Этот тот уровень, который является обязательным для достижения каждым студентом. Здесь обучаемые выполняют репродуктивные задания с конкретным алгоритмом действий;

- **В – средний уровень.** На этом уровне от студентов требуется умение обобщать новую информацию, делать выводы, использовать полученные знания в новых ситуациях. Каждое задание представляет собой мини-проект, который необходимо завершить в рамках одного занятия. Поощряется активное обсуждение целей, плана и средств выполнения задания;

- **С – высокий уровень.** Здесь студенты выполняют задания повышенной сложности, требующие творческой деятельности. Они учатся анализировать, сравнивать, исследовать, что в комплексе составляет проектно-творческую работу, которая ведется на протяжении изучения целой темы. Для выполнения заданий на этом уровне требуются:

1. Изучение дополнительной литературы для получения новой информации, прорабатывание электронных обучающих курсов и индивидуальная работа с преподавателем.

2. Самостоятельная работа студентов при выполнении проекта, что менее характерно для предыдущих уровней.

Рассмотрим примеры заданий для различных уровней обучения:

Пример 1

Уровень А

1. *Продолжи:*

Глагол - это...

2. *Какие из предложенных глаголов имеют неопределенную форму?*

Говорят, несут, читать, делаю, смеяться, умываешься, отвечать, играет, пишешь, обедать.

3. *Спишите. Определите время и число глаголов.*

Нарисовал, увидели, погуляют, сверкает, выполнил, сидит, запишут, помыл, отдыхаем, побегут.

4. *Составьте из предложенных прилагательного и существительных словосочетания, согласованные в роде и числе.*

Железный - труба; гвозди; корпус; лопата.

Уровень В

1. *Образуйте неопределенную форму предложенных глаголов.*

Учит, меняем, любит, наденут, улыбаешься, выбросит, фотографирую, ползает.

2. *Придумайте синонимы к предложенным глаголам и переведите их в неопределенную форму.*

Сочиняет, слушаю, глядят, трудимся, вертится.

3. *Спишите. Определите время и число глаголов.*

Работал за компьютером, помогаю другу, бегали по стадиону, пойдем в институт, слушал песню, выглядывает из-за угла, собрали урожай, напишем письмо.

Уровень С

1. *Образуйте из предложенных слов глаголы в неопределенной форме.*

Выстрел, обед, плач, любовь, обида, соль.

2. *Подберите глаголы в неопределенной форме, передающие смысл предложенных фразеологизмов.*

Витать в облаках, бить баклуши, развесить уши, ходить на голове, зарубить на носу, дрожать как заячий хвост.

3. *Спишите. Определите, время, число и род глаголов.*

Закрывает дверь, вырвались из плена, заедем за братом, сплела венки, поливаю цветы, показываешь на север.

Пример 2

Уровень А

Используя опорный конспект, необходимо сгруппировать слова по орфограммам.

Тишь, спишь, думаешь, плеч, течь, малыш, блажь, краж, летуч, плаваешь, полночь, вещь, тысяч, печь, ешь, куч.

Уровень В

Приведите 10 примеров из художественных произведений, иллюстрирующих орфограмму "Ъ после шипящих в частях речи".

Уровень С

Напишите сочинение-размышление на тему «Мое утро» с использованием наречий.

ВЫВОДЫ

Благодаря подбору системы заданий, соответствующих уровням владения языком и имеющих тенденцию к постепенному наращиванию сложности, удается каждого студента привести к единой цели, опираясь при этом на его знания и способности. На занятиях во всех уровнях групп усваиваются орфография и пунктуация, приобретаются речевые навыки. Важно перед каждым заданием четко формулировать задачу и подводить итог по завершении работы. Предложенные и аналогичные им задания можно использовать для закрепления нового материала, выполнения домашнего задания и для самодиагностики студентами своих знаний.

При этом, как мы уже отмечали ранее, в процессе обучения русскому языку как неродному важным аспектом преподавания является включение лингвокультурологического материала. При этом преподавателю рекомендуется комбинировать направленность заданий, предлагая углубленный аналитический лингвокультурологический материал студентам, более свободно владеющим русским языком, и упражнения, позволяющие делать межязыковые и межкультурные сопоставления студентам, изучающим язык «с нуля» [5, 146].

Таким образом, дифференциация языковой подготовки по уровням представляется весьма перспективной и плодотворной и привлекает возможностью оптимальной организации процесса преподавания. Но при этом накладывает большую ответственность на педагога, требуя от него высокой компетенции и самоотдачи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Драчук П.Э. Роль образования в создании инновационной экономики // Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области. – 2016. – №1 (12). – С. 70-75.
Drachuk P.E. Rol' obrazovaniya v sozdanii innovatsionnoy ekonomiki // Vestnik Soveta molodykh uchonykh i spetsialistov Chelyabinskoy oblasti. – 2016. – №1 (12). – S. 70-75.
- 2 Жетписбаева Б.А., Шайхызада Ж.Г., Таборек Я. О состоянии профессионально-ориентированного обучения иностранному языку в Республике Казахстан: анализ иноязычной подготовки студентов технических специальностей // Вестник Караганд.ун-та. Педагогика сер. – 2017. – №2 (86). – С.166-175.
Zhetpisbayeva B.A., Shaykhyzada ZH.G., Taborek YA. O sostoyanii professional'no-oriyentirovannogo obucheniya inostrannomu yazyku v Respublike Kazakhstan: analiz inoyazychnoy podgotovki studentov tekhnicheskikh spetsial'nostey // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Pedagogica seriya. – 2017. – №2 (86). – S.166-175.
- 3 Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана. – 2006. – 20 с.

Kontseptsiya razvitiya inoyazychnogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. – Almaty: KazUMOiMYA im. Abylay khana. – 2006. – 20 s.

4 Дуйсебаева А.Б., Арынова Г.С., Ануарбекова Г.Д. Некоторые особенности реализации уровневой дифференциации обучения (на примере обучения информатике). Разноуровневый подход в обучении // *OlymPlus. Гуманитарная версия. – 2017. – № 1 (4). – С. 5-8.*

Duisebayeva A.B., Arynova G.S., Anuarbekova G.D. Nekotoryye osobennosti realizatsii urovnevoy differentsiatsii obucheniya (na primere obucheniya informatike). Raznourovnevyy podkhod v obuchenii // OlymPlus. Gumanitarnaya versiya. – 2017. – № 1 (4). – S. 5-8.

5 Таирова Н.А., Алматы Н.А. Лингвокультурологический аспект в методике преподавания русского языка как родного и иностранного // *Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки». – №2 (68). – 2019. – С. 142-147.*

Tairova N.A., Almatova N.A. Lingvokul'turologicheskij aspekt v metodike prepodavaniya russkogo jazyka kak rodnogo i inostrannogo // Vestnik KazNPU im. Abaja, serija «Filologicheskie nauki». – №2 (68). – 2019. – S. 142-147.

Материал поступил в редакцию журнала 31.01.2020

REFERENCES

1 Drachuk P.E. The role of education in creating an innovative economy // *Bulletin of the Council of Young Scientists and Specialists of the Chelyabinsk Region. - 2016. - No. 1 (12). - P. 70-75.*

2 Zhetpisbaeva B.A., Shaikhyzada Zh.G., Taborek Y. On the state of professionally oriented teaching of a foreign language in the Republic of Kazakhstan: analysis of foreign language training of students of technical specialties // *Bulletin of the Karaganda University. Pedagogical series. – 2017. – N o. 2 (86). – P.166-175.*

3 The concept of development of foreign language education of the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. - 2006. - 20 p.

4 Duisebaeva A.B., Arynova G.S., Anuarbekova G.D. Some features of the implementation of level differentiation of training (for example, teaching computer science). A multilevel approach to learning // *OlymPlus. The humanitarian version. – 2017. – No. 1 (4). – P.5-8.*

5 Tairova N.A., Almatova N.A. Linguoculturological aspect in the methodology of teaching the Russian language as a native and foreign // *Bulletin KazNPU named after Abai, Series «Philological sciences». – №2 (68). – 2019. – P.142-147.*

Тілдік емес ЖОО-да деңгей бойынша орыс тілін саралап оқытуды жүзеге асыру

Н.А. Таирова¹, Н.А. Алматы¹

¹Т. Жургунов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада авторлар Қазақстанда орыс тілін оқыту кезінде деңгейлік оқытуды енгізу ерекшеліктеріне назар аударады. Авторлар орыс тілін шет тілі ретінде оқыту процесін дараландыру қажеттілігіне жүгінеді. Мақалада Қазақстан Республикасында шетел тілін дамыту Тұжырымдамасына сәйкес тілдік емес ЖОО студенттерінің орыс тілін шет тілі ретінде меңгеру деңгейіне қойылатын талаптар қарастырылады. АВС деңгейімен дифференциалды оқытуды авторлар тілдік емес ЖОО-да орыс тілін оқыту мысалында қарастырады. Мақалада оқыту процесінің кезеңдері, білім беру мақсаттары мен нәтижелері анықталған. Авторлармен АВС деңгейіне сәйкес келетін тапсырмаларды таңдау қағидаттары бөлінеді, әрбір деңгей нақтыланады, сондай-ақ күрделіліктің үш деңгейінің әрқайсысына арналған үлгілік тапсырмалар көрсетіледі. Авторлар орыс тілін деңгейлік оқытуды жүзеге асыру үшін ұсыныстар ұсынды, сондай-ақ одан әрі жетілдіруді талап ететін өзекті мәселелер белгіленді.

Материал 31.01.2020 баспаға түсті

Implementation of differentiated Russian language training by levels in a non-linguistic university

N.A. Tairova¹, N.A. Almatova¹

¹T. Zhurgenov named Kazakh national Art Academy, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

In this article, the authors focus on the features of the introduction of level learning in teaching the Russian language in Kazakhstan. The authors address the need to individualize the process of teaching Russian as a foreign language. The article discusses the requirements for the level of proficiency of non-linguistic universities students with the Russian language as a foreign language in accordance with the Concept for the Development of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan. Differentiated learning with ABC levels is considered by the authors as an example of studying the Russian language in a non-linguistic university. The article defines the stages, educational goals and results of the learning process. The authors highlight the principles of selecting tasks corresponding to the ABC levels, detail each level, and also show sample tasks for each of the three difficulty levels. The authors proposed recommendations for the implementation of level learning of the Russian language, as well as identified urgent problems that require further development.

Received 31.01.2020

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ӘОЖ 37.02:02

Н.Ғ. Аниева

г.ғ.м., аға оқытушы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-4006-3722>

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ А. ҚҰНАНБАЕВ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕРДІ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ОҚЫРМАҢДАРҒА ҰСЫНУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада ақпараттық технологияларды қолдану арқылы А. Құнанбаев туралы мәліметтерді дәстүрлі және инновациялық библиографиялық құралдардың көмегімен оқырмандарға ұсыну әдістері қарастырылған. Биылғы жылы Абай Құнанбаевтың 175-жылдық мерейтойы аталып өтуде. Кітапханалар Абайдың шығармаларын оқырманға ұсыну, мол мұрасын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу барысында ауқымды жұмыстар жүргізеді. Бұл үдерістер библиографиялық құралдар арқылы жүзеге асады, олардың түрлері мен жасалу жолдарын «Кітапхана ісі» мамандығының студенттері теория жүзінде меңгеріп, Абайдың шығармаларын насихаттау барысында заманауи библиографиялық құралдарды құрастырып, тәжірибелік сабақтарда бекітеді. Кітапханаларда құрастырылатын библиографиялық өнімдердің маңыздылығын арттыру үшін қажетті кітапхана маманының әмбебап және кәсіптік, ғылыми-зерттеу, ұйымдастырушылық, шығармашылық дағдылары кәсіби білім беру барысында қалыптасады.

Кілт сөздер: маман, бағдарлама, білім алушы, библиографиялық құрал, библиографиялық шолу, электронды ресурстар, әлеуметтік желі.

КІРІСПЕ

Ақпарат алудың құралы мен тәсілдері дамыған қазіргі ақпараттық технологиялар заманында кітапханалардың да орны ерекше екені белгілі. Қоғам мен ақпарат арасында бәсекеге қабілетті дәнекер болып, қолданушыға миллиондаған ақпараттар легінде бағыт-бағдар беріп, мәліметтердің, деректердің сапасы мен шынайылығын қадағалап отыру үшін, кітапхана озат компьютерлік техника мен жоғары білікті кадрлық құрамнан тұратын қуатты ресурстық әлеуетке ие болуы тиіс. Кітапхана ісіндегі маңызды ресурс-кітапхана маманы. Кітапхана ісіндегі отандық ғалымдардың пікірінше, кітапхана қызметкерінің біліктілігіне-сапалы білім, жұмыс тәжірибесі және өз бетінше білімін үздіксіз жетілдіріп отыру жатады.

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінде «Кітапхана ісі» мамандығы бойынша кітапханашы-библиографтарды даярлау бағдарламалары жүзеге асуда. Бағдарламалардың мақсаты:

– білім алушыларда әмбебап және кәсіптік құзиреттіліктер негізінде кітапхана ісінің даму заңдылықтары туралы теориялық білімдерін қалыптастыру, кітапханалық-библиографиялық салада ІТ-технологиялар дағдыларын дамыту және қолдану;

– ұлттық, азаматтық және жалпыадамзаттық құндылықтарды сыйлайтын адамгершілігі мол, толерантты жеке тұлғаны тәрбиелеу;

– білім алушының жеке тұлғасын өзін-өзі жетілдіруге, сонымен қатар Қазақстан қоғамының ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға және әлеуметтік-мәдени коммуникацияларды дамытуға ықпал ететін кәсіби және ғылыми-зерттеу дағдыларын дамыту.

Кітапханалық пәндерді жүргізу барысында білім алушылар кітапханалық-библиографиялық, ақпараттық қызмет көрсетудің теориялық заңдылықтарын, қоғамның ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру мәселелерін, құжаттар қорын ұйымдастыру үдерістерін, кітапханалық-ақпараттық желілер мен жүйелердің қызметін оптимизациялауды; заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияны кітапханалық-ақпараттық жүйеде қалыптастыру жолдарын меңгереді. Оқырманның сұранысына нақты, жедел, толық жауап беру кітапханашының басты міндеті болып табылады [1, 36].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Биылғы жылы Абай Құнанбаевтың 175-жылдық мерейтойы ЮНЕСКО, ТҮРКСОЙ аясында аталып өтуде. Абай Құнанбаев – ақын, ағартушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайраткер екені ғылыми дәлелденген. Кітапханалардың негізгі міндеті Абайдың шығармаларын оқырманға ұсыну, мол мұрасын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Осы бағытта көптеген жұмыстарды жүргізу біліктілікті талап етеді. Болашақ мамандар заманауи ақпараттық технологиялар арқылы ақын туралы тек дәстүрлі емес, сонымен қатар электрондық формада толық, нақты, сапалы мәліметтерді библиографиялық құралдардың көмегімен оқырманға ұсыну әдістерін кітапханалық пәндерді оқыту барысында игереді.

Библиографиялық құрал – библиографиялық ақпарат құралындағы ой, мақсат, нысан және мазмұн бірлігімен біріктірілген, реттелген көптеген библиографиялық жазбалар. «Библиографиялық құрал» ұғымы әртүрлі библиографиялық ақпарат жасаудың құжаттық бекітілген өте кең ауқымды тәсілдерін қамтиды. Қазіргі уақытта әлемде әртүрлі тақырыптағы және мақсаттағы көптеген библиографиялық құралдар жасалып жатыр, бұл тек дәстүрлі ғана емес, сонымен қатар электронды тасығыштарда жүзеге асуда.

Ақпараттық-коммуникациялық, цифрлық технологиялардың күшейтілген дамуы жағдайында дәстүрлі басылымдарға (баспа кітаптары, карталар, фотосуреттер, ноталар және т. б.) ақпараттық өнімнің жаңа түрі – электрондық құжаттар қосылды, олар арнайы техникалық құрылғылардың (компьютерлер, ноутбуктер, планшеттер, оқу ридерлері, ұялы телефондар) көмегімен пайдаланылады. Электрондық құжаттардың библиографиялық сипаттамасының қазіргі тәжірибесінде «электрондық ресурс» термині қолданылады.

Библиографиялық құралдардың жасалу мерзіміне қарай түрлері:

- Мерзімді емес: библиографиялық тізімдер;

- Бір жолғы басылымдар (кітаптар мен брошюралар, парақшалар мен буклеттер, бір томдық және көп томдық басылымдар түрінде): көрсеткіштер;

- Мерзімді: шолулар;

Библиографиялық құралды құрастыру үш кезеңнен тұрады:

- Дайындық кезеңі;

- Негізгі кезең;

- Қорытынды кезең;

Дайындық кезеңінде тақырыпты таңдау және зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Құрастырушылар сұрақтардың мәнін жақсы түсіну үшін, қандай да бір мәселелердің қазіргі жай-күйі, ғылымның немесе саланың нақты бір бағытының даму перспективалары туралы толығырақ білу үшін кітаптар, журнал және газет беттеріндегі мақалаларға жүгінеді. Бұл ретте алғысөздер, кіріспе мақалалар және басылымдарға ескертулер елеулі көмек көрсетеді. Бұл тақырыпты дұрыс ашуға және белгілі бір әдебиетті кәсіби түрде ұсынуға мүмкіндік береді.

Негізгі кезеңде мынадай үдерістер жүзеге асады: баспа шығармаларын анықтау және библиографиялық іздеу. Осы кезеңнің басты мақсаты – кітапханада берілген тақырып бойынша әдебиеттің бар болуын анықтау. Әр түрлі дереккөздерді тексеру қажет: каталогтар, қордың тиісті бөлімдері, жасалған құралдың мазмұнына жақын библиографиялық басылымдар, журналдарда жарияланған библиографиялық тізімдер, көрсеткіштер мен шолулар.

Библиографиялық шолу критерийлерін анықтау кезінде баспа шығармаларын зерттеудегі басты міндет – анықталған туындылардың болашақ библиографиялық құралдың мақсаты мен мазмұнына сәйкестігін анықтау. Оған анықталған шығармаларды тікелей зерттеу, сондай-ақ сыни мақалалар мен рецензиялардың қосымша материалдарын қарау арқылы қол жеткізіледі.

Библиографиялық топтастыру кезеңінің міндеті – оңтайлы құрылымдарды таңдау: негізгі бөліктер – бөлімдер, бөлімшелер және одан да көп бөлшек бөліктер, олардың бірінен кейін бірі орналасу реті. Бұл оқырмандарға библиографиялық ақпаратты үйлесімді, логикалық негізделген жүйеде ұсыну үшін қажет.

Библиографиялық өңдеудің басты міндеті – әр баспа жұмысын зерттеу барысында алынған жекелеген мәліметтерді біріктіру. Мысалы, картотекалар үшін аналитикалық сипаттамаларды құрастырғанда шартты бөлу белгісі түсірілуі мүмкін, ал библиографиялық сипаттаманың екінші бөлігі жаңа жолдан жүргізіледі.

Алғысөз мәтінін және басқа да қосалқы элементтерді дайындаудың нәтижесінде оқырмандарға құрастырушының ой-пікірін ашу, құралды еркін пайдалануға көмектесу. Бұған бастапқы ақпаратты қамтитын көмекші мәтіндер ықпал етеді.

Қорытынды кезеңде библиографиялық құралды өңдеу және рәсімдеу жұмыстары жүргізіледі. Жинақталған мәтіндерді редакциялау орындалады, грамматикалық және стилистикалық қателер жойылады, библиографиялық сипаттамалардың қолданыстағы ережелерге сәйкестігі тексеріледі.

Библиографиялық көрсеткіш тар, нақты тақырыпты немесе білімнің кең, көпәспектiлi тақырыптарын, тiптi бiлiм саласын ашатын кiтаптарды, мақалаларды және басқа да материалдарды көрсетедi. Бұл оның құрылымының күрделiлiгiн негiздейдi, әр бөлiктегi библиографиялық жазбалардың орналасу тәртiбiне әсер етедi. Библиографиялық көрсеткіштер көбінесе ғылыми-анықтамалық ақпаратқа ие. Көмекші көрсеткіш баспа туындылары туралы мәліметтерді құралдың негізгі мәтініне қарағанда өзге аспектіде, тиісті библиографиялық жазбаларға сілтемелермен көрсетеді. Библиографиялық көрсеткіштердің нұсқалары библиографиялық анықтамалықтар, типтік каталогтар, баспалардың жоспарлары мен каталогтары, библиографиялық бюллетендер, кітап палаталарының жылнамалары, биобиблиографиялық көрсеткіштер болып табылады. Тақырыптық библиографиялық көрсеткіштер (бір тақырыппен шектелген, ең тар проблемалардан кешенді проблемаларға дейін), тұлғалық көрсеткіштер (бір тұлғаға – жазушыға, ғалымға және басқаларға арналған құжаттарды көрсетеді).

Библиографиялық тізім нақты тақырып немесе сұрақ бойынша шығармалар туралы мәліметтерді қамтитын әдебиеттер тізімі. Ол көбінесе көлемі жағынан аз және анықтамалық-іздеу аппараты жоқ. Библиографиялық тізімбиблиографиялық жазбалардың: журналшілік, газетшілік, кітап жанындағы, мақала жанындағы тізімдердің шағын реттелген тізімі түрінде жасалған библиографиялық құралдың дербес емес формасы болып табылады.

Библиографиялық шолу-бұл құжаттар мазмұнының қысқаша сипаттамасымен байланысты баяндалатын библиографиялық құрал. Библиографиялық шолу келесі элементтермен ерекшеленеді:

- Кіріспе (кіріспе) бөлім;
- Негізгі (аналитикалық) бөлім;
- Қорытынды (қорытынды бөлім).

Библиографиялық құралдар көлеміне қарай екі топқа бөлінеді: ірі және шағын нысандағы құралдар. Библиографиялық құралдардың ірі нысандары – библиографиялық

көрсеткіштер, жолсілтемелер, очерктер мен шолулар, библиографиялық антология және энциклопедиялар.

Библиографиялық құралдарың шағын нысандары – көп жағдайда, ұсыныстық құралдар. Олар жедел, оқырмандарға жаңа әдебиет, жазушылар, аталып өтетін мерейтой күндері туралы пайдаланушылар мен оқырмандарға қызықты ақпаратты уақтылы жеткізуге көмектеседі. Мұндай құралдар мобильділігімен, өзектілігімен, кәсіби қызмет барысында туындайтын түрлі жағдайларға тез әрекет ете білуімен ерекшеленеді. Әдетте көпшілік (әмбебап) кітапханалар, оның ішінде балалар және жасөспірімдермен жұмыс істейтін кітапханалар Библиографиялық құралдардың келесі түрлерін шығарады: бетбелгілер, буклеттер, жаднамалар, ұсыныстық тізімдер. Библиографиялық құралдардың ірі нысандармен салыстырғанда шағын нысандар жиі шығарылады.

Библиографиялық бетбелгі – дәстүрлі немесе электронды-библиографиялық технология құралдарымен дайындалған және басылымға кітап бетбелгісі түрінде салынған, мазмұны бойынша белгілі бір кітаптың (кітап тобының) оқырмандарына арналған әдебиеттің қысқаша тізімі түріндегі ұсыныстық библиографиялық құралдың бір түрі. Библиографиялық бетбелгі оқу жоспарына жақын, бірақ оған қарағанда тақырыпқа емес, нақты кітаптан бастау алады. Ол оқырманды қызықтыратын оқиғалар, фактілер, тұлғалар және жеке тақырыптар туралы білімді кеңейтуге көмектеседі.

Жадынама – жарнамалық (буклет) немесе ұсыныс құралының шағын нысанындағы библиографиялық құрал жанры. Библиографиялық жадынама оқырмандарға тақырыптың өзектілігі бойынша, мерейтойға байланысты немесе қоғамдық маңызды әлде тарихи оқиға туралы жазылған кітаптармен таныстыру үшін арналған көмекші құрал. Библиографиялық ақпараттың мазмұны тізім немесе кітаптар туралы әңгіме түрінде беріледі, сонымен қатар тақырып бойынша нақты мәліметтерді қамтиды және оқырманға ауқымы тар сұраққа байланысты әдебиет минимумын ұсынады. Жеке жадынама көптеген жағдайларда белгілі бір көрнекті тұлғаның (жазушы, ғалым және т.б.) мерейтойына байланысты атаулы немесе естелік күнге жасалады. Жадынаманың бөлімдері бір-бірінен кейін белгілі бір тәртіппен жүреді:

- алғы сөз (немесе кіріспе) қысқаша өмірбаяндық анықтамасы болады (шығармалардың шығу тарихы туралы қажетті нақты мәліметтер);

- шығармалардың негізгі басылымдарына шолу;

- негізгі басылымдар мен жарияланымдардың тізімі (егер кітапханада бір шығарма әртүрлі басылымдарда берілсе, онда барынша жаңа басылым немесе ғылыми-анықтамалық аппаратпен жабдықталған басылым таңдалады);

- өмір мен шығармашылық туралы қысқаша әдебиеттер тізімі (алдымен жалпы өмірі мен шығармашылықты сипаттайтын кітаптардың библиографиялық сипаттамасы, содан кейін-жеке кезеңдер мен нақты шығармалар туралы әдебиеттер келтіріледі).

Буклет деп «гармошка», үшбұрыш, «үйшік» сияқты бір немесе бірнеше рет бүктелген, түрлі бояулармен көркемделген басылымды атайды. Кітапхана ерекшелігіне сәйкес буклеттің әр түрлі жанрлары болады. Буклет кітапхана туралы, қызметтің қандай да бір маңызды бағытына немесе ірі іс-шараға, мәдени орталыққа, кітапхана орналасқан аймаққа арналып жаслады.

Дайджест. Дайджесттің негізгі қызметі – оқырманға ақпарат көзіндегі басты ойлар мен нақты мәселелерді жеткізу. Дайджесттерде нақты тақырыптар бойынша аналитикалық шолулар, статистикалық мәліметтер, мәтіннен үзінділер, ресми және нормативтік құжаттардың мазмұны беріледі. Мәтіннен алынған әрбір үзіндіде құжаттың толық нұсқасына сілтеме жасалады. Дайджесттің көрсеткіштерден ерекшелігі, көрсеткіш құрастырғанда біз құжаттарды топтастырамыз, ал дайджесте – мәтін үзінділерін топтасады. Дайджестке тән ерекшеліктер: тақырып аясының тарлығы, мәселені әр алуан тұрғыдан қарастыру, авторлар пікірлерінің әр алуандығы және т.б. Материал іздестіруде кітаптар, мерзімдік басылымдар және Интернет басылымдары да қарастырылады. Дайджесттің құрылымы: мұқаба, дайджест

атауы, кіріспе сөз, негізгі мәтін, (мәтін әдетте параграфтарға бөлінеді), пайдаланылған әдебиеттер тізімі. Дайджестер қолжазба және электрондық нысанда құралады. Электрондық нұсқада пайдаланушыларға ыңғайлы болуы үшін гиперсілтемелер қарастырылады.

Ауызша библиографиялық шолу – соңғы уақытта кітапханаға түскен әдебиеттерді немесе оқырмандарды қандай да бір тақырып, мәселемен таныстыратын әдебиеттерді ауызша насихаттау формасының бірі [2, 118].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған кезеңінде ақпараттық технологиялар кітапханаларға электрондық ресурстарды пайдаланумен бірге оларды өз күшімен жасауға мүмкіндік береді. «Кітапхана ісі» мамандығының білім алушылары кәсіби пәндерді игеру барысында Абай шығармашылығын насихаттау үшін кітапхана веб-сайтын, жеке электрондық каталогтар мен картотекаларды, электрондық библиографиялық көрсеткіштерді және өлкетану бойынша анықтамалық құралдарды, библиографиялық және толық мәтінді дерекқорлар мен электронды кітаптарды, виртуалды көрмелерді құрастырып үйренеді. Бүгінгі күні әлеуметтік желілердің белсенді дамуына байланысты ғаламтордың кез келген пайдаланушысы өзінің аккаунтында кез келген контент жасауға мүмкіндік алды: студенттер посттардың қарапайым мәтіндерінен бастап блогтар, тақырыптық бейнеарналар, буккроссингтар, видеороликтер, онлайн-экскурсиялар және т. б. жасап, теориялық білімдерін бекітті. Әлеуметтік желілердің осындай өнімдері де электрондық ресурстарға жатады. Кітапханалар да әлеуметтік желі арқылы оқырмандарға өз өнімдерін қызметін ұсынып, ақпарат таратуда. Кітапханаларда құрастырылатын библиографиялық өнімдердің маңыздылығын арттыру үшін қажетті кітапхана маманының әмбебап және кәсіптік, ғылыми-зерттеу, ұйымдастырушылық, шығармашылық дағдылары кәсіби білім беру барысында қалыптасады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Кітапхана-ғылым, мәдениет және руханият орталығы // Кітап және кітапхана – 2019. – № 01 (9) – Б.36-38.

Library-center of science, culture and spirituality // book and library– 2019. –№ 01 (9) –p. 36-38

Kitaphana-ғылым, мәдениет және Руханият орталығы // кітап және кітапхана– 2019. – № 01 (9)-B. 36-38.

2 Кітапханашы анықтамалығы. 1 бөлім/ ҚР Ұлттық кітапханасы; құраст.: Г.А. Маханбетова, Г.Т. Рахимжанова, А.Қ. Байдарова; жауап.ред.: К.К. Қоштаева. – Алматы, 2015. – 178 б.

Reference list of librarians. 1 part/ national library of the Republic of Kazakhstan; comp.: G. A. Mahanbetova, G. T. Rakhimzhanova, A. K. Baydarova; answer. ed.: K. K. Proshaeva.- Almaty, 2015. -178 P.

Kitaphanashy anyqtamalygy. 1 bólim/ QR Ulattyq kitaphanasy; qurast.: G.A. Mahanbetova, G.T. Rahimjanova, A.Q. Baidarova; jaýap.red.: K.K. Qoshtaeva.-Almaty, 2015.-178 b.

Материал 05.06.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 Library-center of science, culture and spirituality // book and library– 2019. –№ 01 (9). – p. 36-38

2 Reference list of librarians. 1 part/ national library of the Republic of Kazakhstan; comp.: G.A.Mahanbetova, G.T. Rakhimzhanova, A.K. Baydarova; answer. ed.: K.K. Proshaeva. – Almaty, 2015. – 178 p.

Методы предоставления читателям сведений об А. Кунанбаеве с помощью библиографических пособий с использованием информационных технологий
Н.Г. Аниева

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассмотрены методы предоставления читателям сведений об А. Кунанбаеве с использованием информационных технологий с помощью традиционных и инновационных библиографических средств. В этом году отмечается 175-летний юбилей Абая Кунанбаева. Библиотеки проводят большую работу по продвижению произведений Абая читателям, сохранению и передаче его из поколения в поколение. Эти процессы осуществляются с помощью библиографических пособий, форм и способов их создания, студенты специальности «Библиотечное дело» изучают теорию, разрабатывают и утверждают на практических занятиях современные библиографические пособия по пропаганде произведений Абая. В процессе профессионального образования формируются универсальные и профессиональные, научно-исследовательские, организационные, творческие навыки специалиста библиотеки, необходимые для повышения значимости создаваемой в библиотеках библиографической продукции.

Материал поступил в редакцию журнала 05.06.2020

Methods of providing readers with information about A. Kunanbayev using bibliographic manuals using information technologies

Anieva N.G.

Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article considers methods of providing readers with information about A. Kunanbayev using information technologies using traditional and innovative bibliographic tools. This year marks the 175th anniversary of Abay Kunanbayev. Libraries do a lot of work to promote Abay's works to readers, preserve and transmit it from generation to generation. These processes are carried out with the help of bibliographic manuals, forms and methods of their creation. Students of the specialty "Library science" study the theory, develop and approve modern bibliographic manuals for the promotion of Abay's works in practical classes. In the process of professional education, universal and professional, research, organizational, and creative skills of a library specialist are formed, which are necessary to increase the significance of bibliographic products created in libraries.

Received: 05.06.2020

UDK 811.111

M. L. Anafinova¹, A. B. Ormanova²

¹candidate of philological sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

²doctorate student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3265-6111>

LANGUAGE INTERFERENCE: OVERVIEWING THE FUNDAMENTALS

In the presented article below based on the works of the scientists in the field of linguistics in general and language contact in particular we intend to discuss and overview the phenomenon of language interference also known as linguistic interference, cross-linguistic interference or

transfer. While making literature review on foreign, Russian and Kazakhstani linguists' outcomes some basic notions have been revealed and determined such as the definition, the essence, and the classifications. Language interference is often treated as the collaboration of two or sometimes more language systems that outcomes in the insight of norms of one language into another within the process of language contacts on the whole. In most cases language interference emerges in the second language acquisition process. Scholars view such a phenomenon from different perspectives. It tends to occur as a negative process mostly. Although in some cases language interference can be regarded as a positive influence. Along with these opposite viewpoints there is a neutral opinion on it.

Key words: interference, language interference, linguistic transfer, bilingual, linguistics, language contact.

INTRODUCTION

The phenomenon of language interference is supposed to be a transfer of linguistic specificity from one language to another by a bilingual. It may occur across both languages in the acquisition of a simultaneous bilingual, from a mature speaker's first language to a second one while being acquired.

Looking at the development of studies on contact-induced language change proves that researchers use notions such as 'interference' (Weinreich, 1953), 'cross-linguistic influence' (Jarvis, 2002), 'transfer' (Heine and Kuteva, 2005), "language interference" (Karlinsky, 2011), but still the same issue is being talked about – how the two language systems influence each other.

Turning to the occurrence of this term itself the concept "interference" is likely to be originally introduced into use in precise science. The term "interference" is derived from lat. "inter" – "between" and "ferens (ferentis)" – "carrying", "transferring" and means "the variation of wave amplitude that occurs from the superposition of two or more waves" [1]. Later the term was adopted in other areas of science including linguistics and the relatively recent course of SLA (Second Language Acquisition).

It should be also emphasized that long before the appearance of the term "interference" in language studies that currently plays a key role in the theory of language contacts and the idea of bilingualism, the concern of the language interaction was formulated by the founder of the Kazan linguistic school Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay. He explained the influence of languages on each other by convergent rearrangement of languages in the course of communicative contacts stating that "the effect of mixing languages is manifested in two ways: on the one hand, it introduces into a given language from a foreign language its characteristic elements (vocabulary, syntactic turns, forms, pronunciation); on the other hand, it is responsible for weakening the degree and strength of distinctiveness inherent in individual parts of a given language" [2, 54].

MAIN PART

In the 1920s-1930s. the founders of the Prague linguistic school Nikolai Sergeevich Trubetskoy and Roman Osipovich Jakobson started a great research and challenged with the issues of Baudouin de Courtenay. Due to their contributions, the term "interference" became popular and widely discussed about. Later a lot of scholars took an interest in interaction and influence of languages, including L. V. Shcherba, E. D. Polivanov, A. Martine and U. Weinreich. From that point ahead linguistic schools and scholars started to make a research on this newborn notion to define it from different perspectives.

Due to the fundamental works of U. Weinreich in the study of language contacts the term "linguistic interference" became firmly established in linguistics. Moreover, U. Weinreich is commonly regarded as the pioneer of language-contact studies also and was the first to note that those who learn second languages see linguistic forms from their first and second languages as equal. In his book "Languages in contact" (1953) he wrote about interference as a phenomenon that

was likely to be reflected at different levels of language: phonetic, grammatical, lexical. U. Weinreich defined interference as cases of deviation from the norms of language that occur in bilingual speech as a result of their familiarity with more than one language, i.e. as a result of language contact [3, 22].

The phenomenon of language interference started to be viewed mostly as a negative process because the great number of scholars including V. Yu. Rosenzweig and M. Yu. Rosenzweig, V. A. Vinogradov, L. V. Shcherba, A. E. Karlinsky, M. M. Mikhailov, V. N. Yartseva, speaking about the nature of interference, emphasized its negative character, presenting interference as a "violation" in bilingual speech [2, 54]. A. E. Karlinsky writes about interference as a special case of "speech mutations", which consists in the unconscious transfer of skills from the native language to a foreign one [4, 181]. Though L. V. Shcherba does not use this term in his article "On the issue of bilingualism" he accepted "mutual distortion of both languages, in practice, when learning a foreign language, distortion of this particular foreign language under the influence of the native one" [5]. N. B. Mechkovskaya characterizes interference as "errors in speech in a foreign language caused by the influence of the native language system" [6]. Transfer is defined by Odlin as 'the influence resulting from the similarities and differences between the target language and any other language that has been previously (and perhaps imperfectly) acquired' [7]. V. Yu. Rosenzweig believed that "interference is a violation of the rules of correlation of contacting languages by a bilingual, which is manifested in his speech in a deviation from the norm" [8]. According to V. A. Vinogradov, interference is a direct consequence and main phenomenon of language contacts. He defined as deviations from the norms of the contacting languages and appearing in bilingual speech as a result of interaction with one or more languages. The greater the difference between interacting systems the greater the potential area of interference [9].

On the contrary, some scholars note the positive influence of interference speaking about it from the point of view of transferring knowledge of a general typological property through the interaction of contacting languages possessing no negative impact on a non-native language. Heine and Kuteva speak favorably about contact-induced change as transfer 'of linguistic material from one language to another' that is based on the morphosyntactic equivalence between the model and the replica languages whereas notions of 'model language' and 'replica language' are relative, i.e., a given language can be associated with both roles [7, 604].

However, the two opposite sights of interference cannot limit it due to having a neutral view presented by some linguists' research, in which interference is understood as a two-way process. In W. Mackey's opinion interference implements the use of one language's properties in written or spoken speech to another one. E. Haugen believes that interference is a linguistic interweaving in which any linguistic unit at once can be an element of two systems. L. I. Barannikova focused on the diverse nature of interference, emphasizing that "the problem of interference is not purely linguistic, because interference is not only one of the facts of language, but a phenomenon that has deep psychological and, ultimately, socio-historical roots" [2, 56].

G. M. Vishnevskaya believes interference to be a process and result of "interaction of language systems in bilingual speech, of which one system is the dominant one, generating the effect of influence with a secondary, acquired language system", but emphasizes that at present times there is no unified interpretation of this term and the main concepts of the theory of interference are unidentified due to the lack of a unified methodology for studying the phenomenon above [11].

The Kazakh explanatory dictionary of linguistic terms defines interference as an influence of languages on each other in the conditions of bilingualism (multilingualism) [12]. Taking into consideration the language policy in Kazakhstan trilingualism is likely to be spoken about and applied into the language worldview in the country.

The American dictionary by Merriam-Webster defines neither language interference nor language transfer, thought offers the definition of the term "interference" from the precise science's perspective mostly such as "the mutual effect on meeting of two wave trains (as of light or sound)

that constitutes alternating areas of increased and decreased amplitude (such as light and dark lines or louder and softer sound)" [13].

The Russian Large Encyclopedic Dictionary online offers more than one hundred definitions of the term "interference", but only twenty of them are connected with linguistics. The most relevant goes to the "language contacts" direction that implies the following: "language interference is the phenomenon of interference in assessing it from the point of view of the levels of the language system to which it belongs. From this point of view, there can be lexical, morphological, syntactic, word-formation, accentological, phonetic, intonation, word-order interferences and special cases of them" [14].

Current Kazakhstani linguistics represents the research of interference within the School of language contacts and its founder - former Soviet and present domestic linguist Avraam Efremovich Karlinsky whose works have contributed to the development of Kazakhstani contactology. He is the developer of the method of dialing analysis aimed to model the speech of a bilingual by predicting and experimentally checking the speech interference [16, 55]. Also he states in his work "... quality and quantity of interference depend on the relationship between the contacting languages' systems". The followers of the School of language contacts including N. S. Pak, D. D. Shaibakava, Z. Zh. Aukhadieva, A. I. Rabinovich, L. N. Kovylyna, V. T. Kirshner, S. Gazieva have investigated the processes of speech interference, integration and convergent development of languages [20, 108]. According to N. S. Pak, "Interference is cases of deviation from the norm in bilingual speech of Language2 under the influence of Language1 on the phonological, grammatical, and lexical levels of the language as a result of language contact" [17, 127].

Having studied diverse findings in this linguistic area we consider the most complete definition of the phenomenon of interference is given by Linguistic encyclopedic dictionary edited by V. N. Yartseva that says "Interference (from lat. inter — between each other, mutually and ferio — touch, strike) — the interaction of language systems in a bilingual environment, emerging either through the language contact or when an individual learns a foreign language; expressed in deviations from the norms and system of a second language being influenced by a native one" [15]. The given definition is adopted from U. Weinreich's book "Languages in contact".

Summing all the definitions of the phenomenon of language interference we can admit that it is often discussed as a source of errors meaning the negative transfer, although if the relevant features of both languages are the same, it results in an appropriate language production suggesting the positive transfer. The greater the differences between the two languages, the more negative effects of interference are likely to be found.

Interference is believed to emerge both at the level of speech and at the level of language. So like many other linguistic phenomena, it can be divided into types or levels. The classification presented by U. Weinreich in his book "Languages in contact" (1953) can be named as a pioneer of division of the concept where he resumes long debates upon the problem of the language interference. The American linguist distinguishes 3 types of interference that are phonetic, grammatical, and lexical. All mentioned above types imply various facts of differentiation between two language systems.

A. E. Karlinsky presents the typology of interference in his book "Fundamentals of the theory of interaction of languages" (1990), where the scientist considers it only in the speech of bilingual speakers. He distinguishes 4 groups of interference types:

- interference determined by the nature of deviations from the norm in speech in the object language.
- interference determined by the nature of relations between elements of contacting languages.
- interferences that reflect the specifics of bilingual speech activity in the target language.
- interferences defined in terms of their impact on the act of communication [4].

V. V. Alimov in his manual "Theory of translation" (2015) states that in professionally oriented intercultural communication and professionally oriented translation, interference can be manifested at seven levels: sound, spelling, grammatical, lexical, semantic, stylistic, and intra-

language. Depending on the level of the language system at which the native and foreign languages are mixed, the corresponding types of interlanguage interference can be distinguished [18].

The following levels are the main differential levels of interference accepted by most modern linguists: phonological; morphological; syntactic; lexical; semantic. Each of them is characterized with the changes in the language system at the given level from changing of a sound at the phonological level to intervention of the components of one language system into another at the semantical level. Some scholars add another type that is called stylistic interference. It occurs in the case when a little-known word is to be used by its already well-known synonym [19, 636]. When replacing each other the style can be changed with the meaning being the same.

Phonetic interference is most common in speech, which is a reproduction of the sound unit of the primary language in a foreign sound environment of the secondary language. Also, phonetic interference creates the possibility a foreign accent to appear. This is confirmed by A. E. Karlinsky's conclusions, who believes that foreign language proficiency does not occur autonomously, but in interaction with the native language, which subsequently affects the speech of a multilanguage person either positively or negatively [17, 130].

Lexical interference occurs with the use of foreign-language words and phrases in speech of Language2. "This pattern is primarily due to the fact that the vocabulary and phraseology of any language are an open system, less strictly organized in comparison with the units and rules of the phonetic and grammatical levels" A.E. Karlinsky states [16].

CONCLUSION

Summarizing the article we would better admit that the phenomenon of language interference has been widely researched since the middle of the 20th century by many linguists starting from Baudouin de Courtenay, U. Weinreich, A. E. Karlinsky., V. A. Vinogradov, L. V. Shcherba, V. V. Alimov and others. All of them have differently defined the term "language interference" depending on the methods of investigation and interpretation. As for us we would like to put a stop on the definition given by V. A. Vinogradov suggesting "...deviations from the norm of one or each of the contacting languages and manifested in the speech of bilinguals as a result of their acquaintance with more than one language" [9]. In other words, language interference is a deviation from the literary norms in a bilingual speech under the influence of another language within the language contact.

In the presented article we are aimed to search for the relevant information and make the literature review on the issue of interference in linguistics and challenged with the definitions of different scholars, nature of language interference, classifications and approaches to research this linguistic phenomenon which is currently regarded as one of the main concerns of applied linguistics and the modern theory of language contacts.

REFERENCES

- 1 Brockhaus F.A., Efron I.A. Encyclopedia [Electron.resource]. – URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (accessed date: 12.02.2020).
- 2 Popova M.V. Approaches to the interpretation of the concept of "interference" in domestic and foreign science // Vestnik MGLU. Humanities. 2018. no. 6 (797). Pp. 52-64.
- 3 Weinreich U. Language contacts: the state and problems of research / TRANS. with English and comment. Yu. a. Zhluktenko. Kiev: Vyshcha SHK., 1979. 263 p.
- 4 Karlinsky A. E. Fundamentals of the theory of interaction of languages. Alma-ATA: Gylim, 1990. 181 p.
- 5 Shcherba L.V. The Language system and speech activity. L.: Nauka, 1974, 427 p.
- 6 Mechkovskaya N.B. Social linguistics. 2nd ed., Moscow: Aspect-Press, 2000.208 p.
- 7 Zabrodskaia A. Review. Crosslinguistic influence in language and cognition. Scott Jarvis and Aneta Pavlenko (2008.). Sociolinguistic Studies VOL 6.3. 2012. p.603-607.

- 8 Rosenzweig V. Yu. Language contacts: Linguistic problems. L.: Nauka, 1972. 80 p.
- 9 Vinogradov V.A. Linguistics and language training, Moscow, "Academia", 2003. [Electron.resource]. – URL: <https://gigabaza.ru/doc/100569.html> (date of request: 2.02.2020).
- 10 Yershova E.N. On some forms of linguistic interference and the possibility of their use in the methodology of language teaching // Problems of bilingualism and multilingualism, Moscow: Nauka, 1972, Pp. 130-139.
- 11 Вишнеvская Г.М. Интерференция и акцент: На материале интонац. ошибок при неродного яз. тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.02.19, д.ф.н.
- 12 Explanatory dictionary of linguistics terms - Almaty. "Sozdic-Slovar", 2005. ISBN 9965-409-88-9.
- 13 The dictionary by Merriam-Webster [Electron.resource]. – URL: <https://www.merriam-webster.com/> (accessed date: 3.02.2020)
- 14 Large Encyclopedic dictionary [Electron.resource]. – URL: <https://rus-big-enc-dict.slovaronline.com/> (accessed date: 3.02.2020)
- 15 Linguistic encyclopedic dictionary / Edited by V. N. Yartseva. M.: Soviet encyclopedia, 1990. – 685 p.
- 16 Karlinsky, A.E. Interaction of languages: bilingualism and language contacts. Almaty: Kazumoimya, 2011. – 264 p.
- 17 Abazova M.M. Language interference (on the example of the speech of the Kabardino-Circassian Diaspora abroad and the literary Kabardino-Circassian language) // Modern research of social problems 2019, Vol. 11, No. 4. Pp. 123-136.
- 18 Alimov V.V. Translation theory, Handbook for linguists-translators, 2nd ed. – Moscow: Lenand, 2015. – 240 p. – ISBN 978-5-9710-1954-1.
- 19 Nikiforova K.A. Interference in the terminology of the oil and gas industry and thermodynamics // Young scientist. No. 7. 2014. Pp. 635-636.
Nikiforova K. A. Interferenciya v terminologii neftegazodoby`vayushhej otrasli i termodinamike // Molodoj ucheny`j. №7. 2014. S.635-636
- 20 Narozhnaya V.D. Development of Kazakh linguistic science at the present stage // Bulletin of Sh. Ualikhanov KSU. No. 1.2018. Pp. 107-116.

Received: 25.02.2020

Тілдік интерференция: негізгі жағдайларға шолу

М.Л. Анафинова¹, А.Б. Орманова¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада, тұтастай алғанда, лингвистика саласындағы ғалымдардың зерттеулеріне және тілдік байланыстарға негізделі отырып, атап айтқанда, біз сондай-ақ лингвистикалық интерференция, кросс-лингвистикалық интерференция және тасымал ретінде белгілі тілдік интерференция феноменін қарастыруға ниеттіміз. Шетелдік, ресейлік және қазақстандық лингвистердің зерттеу әдебиетіне шолу жасау барысында негізгі ұғымдар табылды және анықталды: анықтама, мәні, жіктелуі. Тілдік интерференция екі, ал кейде одан да көп тілдік жүйенің өзара әрекеттесуі ретінде түсіндіріледі, тілдік байланыстар процесінде бір тілдің нормалары басқа тілге тікелей енуі соның нәтижесі болып табылады. Көп жағдайда тілдік интерференция екінші тілді меңгеру процесінде пайда болады. Ғалымдар бұл құбылысты әртүрлі көзқараспен қарайды. Негізінен бұл теріс процесс ретінде орын алады. Кейбір жағдайларда тілдік интерференция оң ықпал ретінде қарастырылуы мүмкін. Осы қарама-қарсы көзқараспен қатар, осы шотқа бейтарап пікір де бар.

Материал 25.02.2020 баспаға түсті

Языковая интерференция: обзор основных положенийМ.Л. Анафинова¹, А.Б. Орманова¹¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

В данной статье, основываясь на исследования ученых в области лингвистики, в целом, и языковых контактов, в частности, мы намерены рассмотреть феномен языковой интерференции, также известный как лингвистическая интерференция, кросс-лингвистическая интерференция или перенос. В ходе обзора литературы исследований зарубежных, российских и казахстанских лингвистов были выявлены и определены основные понятия: определение, сущность, классификации. Языковая интерференция часто трактуется как взаимодействие двух, а иногда и более языковых систем, результатом которого является проникновение норм одного языка в другой непосредственно в процессе языковых контактов. В большинстве случаев языковая интерференция возникает в процессе обучения второму языку. Ученые рассматривают это явление с разных точек зрения. В основном это рассматривается как негативный процесс. Хотя в некоторых случаях языковая интерференция может рассматриваться как положительное влияние. Наряду с этими противоположными точками зрения существует и нейтральное мнение на этот счет.

Материал поступил в редакцию журнала 25.02.2020

УДК 81'33

К.К. Дуйсекова¹, А.А. Загидуллина²¹доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>²доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, 050022, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>**ФИЛОЛОГИЯ КАК ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ПРИКЛАДНАЯ НАУКА**

В статье представлены основные этапы развития филологии, ее традиционные пути исследования и новые современные направления. Традиционно филология включает в себя такие науки как языкознание и литературоведение, но на основе взаимодействия лингвистики и литературоведения возрождаются и возникают новые интегральные области исследования и обучения. Продолжая теоретические изыскания филологи расширяют границы своей научной деятельности, обращая при этом особое внимание на возможности прикладного использования языка в современном мире.

Ключевые слова: филология, лингвистика, литературоведение, традиции, современные направления, теория, прикладное использование

ВВЕДЕНИЕ

Современная филология представляет собой совокупность гуманитарных наук и научных дисциплин, изучающих посредством специального анализа естественный язык в его разнообразном функциональном употреблении.

В блок гуманитарных наук, связанных с филологией, входят, прежде всего, философия, история, культурология, искусствоведение, семиотика, герменевтика, социология, психология. Филология представлена такими науками как лингвистика и литературоведение, к филологическим дисциплинам относят риторику, поэтику, стилистику, теорию текста, текстологию, источниковедение, библиографию, палеографию, археографию, новыми прикладными дисциплинами являются филологическая теория коммуникации и филологическая информатика.

В современной филологии сохраняется традиционное деление филологии в соответствии с исследуемым языком или группой языков. Это – германская, романская, славянская, тюркская и другие языковые группы, объединяющие близкородственные языки. Филология изучает язык (родной и иностранный), национальную и мировую литературу, различные типы текстов и дискурсов, представляющих вербальное коммуникативное пространство [1, 12].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Термин филология появился в конце III-начале I в. до н.э. Первым филологом называли грека Эратосфена, занимавшегося поэзией, грамматикой, математикой, географией, историей. В Древнем Риме первым «филологом» считают преподавателя риторики Аттея (III-II вв. до н.э.). Аттей занимался изучением филологических и исторических древностей. Одним из направлений работы филологов того времени была работа над письменными текстами и создание библиотек.

Другое направление филологии того времени – обучение. В V в. до н.э. обучение заключалось в чтении и разборе поэтических текстов, которые к тому времени оценивались как классические и требовали перевода, комментария и толкования. Направление именно этой деятельности было основой для появления такой дисциплины как поэтики.

В античные времена термин филология обозначал *любовь к научному рассуждению, научному спору, научной беседе*, значительно позже термин филология стал обозначать – *любовь к слову*, а слово филолог – *прилежный к словам, изучающий слова* [2, 592].

Деятельность первых филологов тесно связана с образованием, уже в античной Греции ученикам школ преподавали литературу. Первые труды по истории языка и исследования языковых свойств появились около 2500 лет назад. Это время официально признано датой появления специальности «филолог». Но и ранее существовали специалисты по работе с текстом, так, в эпоху Средневековья филологические труды тесно были связаны с религиозными учениями [3, 1257].

Одним из направлений работы филологов того времени была работа над письменными текстами и создание библиотек. Другое направление филологии того времени – обучение. В V в. до н.э. обучение заключалось в чтении и разборе поэтических текстов, которые к тому времени оценивались как классические и требовали перевода, комментария и толкования. Направление именно этой деятельности было основой для появления такой дисциплины как поэтики.

Поэтика возникла в V-IV вв. до н.э. в сочинениях софистов, Платона, Аристотеля, которые первыми делали попытки разграничивать и описывать типы литературных произведений, или виды литературы: лирику, эпос, драму, и были основоположниками учения о жанрах [4]. Благодаря научной деятельности филологов в мире появились стилистические и грамматические учения, наука о письменности, а затем и способы декодирования текста.

В ходе развития филологии как науки постепенно возникали первые филологические профессии – преподавателя словесности, толкователя текстов, переводчика, библиотекаря. К

этим профессиям также относят и профессию преподавателя риторики, которая представляет собой порождение демократического устройства афинского общества (V в. до н.э.). Это устройство требовало от каждого гражданина уметь грамотно преподнести свои мысли, т.е. *владеть словом* – в народном собрании, в судебном заседании, «при случае» (в ситуациях торжества, похвалы). Обучением граждан мастерству красноречия занимались учителя риторики, они создали первые трактаты и учебники по этой дисциплине. Первыми риторическими сочинениями были диалоги Платона «Горгий» и «Федр» и трактат Аристотеля «Риторика». Ритор работает со словом, он должен быть хорошо образованным, знать все тонкости языка и понимать сложившуюся коммуникативную ситуацию, для того чтобы подобрать убедительные аргументы. Риторика – это наука, которая должна пробуждать чувства людей.

В античном мире филология как *грамматическое искусство* и риторика как *искусство убеждения* существуют раздельно, как две разные науки о слове. Одна из них, филология, – *наука о слове как таковом*, другая, риторика, – о слове, убеждающем [5, 220].

Классическая филология занималась изучением литературы, языков, быта, истории, философии, искусства, культуры Древней Греции и Древнего Рима. Она возникла на основе традиций Западного мира во времена Возрождения как продолжение античного наследия. Филология того периода выступала против диктата латыни, представленной религиозным миром и несла в себе идеи гуманизма, воспевая Человека и его деяния. Термин "классический" связан с латинским словом *classis* – разряд. Население Древнего Рима разделялось на разряды: те, что относились к первому разряду, имели максимальное богатство, максимальное количество прав. Отсюда у слова классический и появилось значение «первоклассный», «наилучший» [4].

Классическая филология изучала грамматику и занималась критическим анализом текста, но уже и в этот период ученые-филологи интересовались историческим, политическим и социальным контекстом.

Особым объектом для изучения всегда являлась Библия, которая объединяла в себе своды законов, исторические хроники, описание странствий, гимны и песни, сопровождающие различные ритуалы. Библия и сегодня остается источником притч, афоризмов, аллегорий, образов и символов.

Восточная филология появилась отдельно от грамматических традиций древних Китая и Индии, которые возникли в период Античности и развивались одновременно с филологической наукой Греции и Рима.

Особым этапом в развитии филологии было появление во Франции в XVII в. Грамматики Пор-Рояля или Всеобщей и рациональной грамматики, написанной А. Арно и К. Лансло, в основу которой были положены единые принципы логики и признание всеобщности категорий языка. Создание данной грамматики было связано с нуждами преподавания различных иностранных языков. Авторы грамматики сопоставляли классические языки - древнееврейский, древнегреческий и латынь с современными языками - французским, итальянским, испанским, немецким. В этой работе уже прослеживаются принципы, которые будут использоваться генеративной грамматикой и когнитивной лингвистикой.

Неоценимый вклад в развитие изучения языка, а в последствии и литературоведения, внесли работы В. фон Гумбольдта и Х.Штейнталя, в которых рассматривались вопросы развития языка, компаративистики, этнической психологии и были сформулированы идеи, связанные с «Духом народа» и проявлениями национальной психологии, получившие дальнейшее развитие в современных лингвокультурологических и литературоведческих исследованиях.

В это время формируются лингвистическая компаративистика или сравнительно-историческое языкознание и литературоведческие науки, которые нашли свое отражение в таких дисциплинах как история литературы, теория литературы, литературная критика.

Начало и середина двадцатого века в филологии связаны с идеями структурализма (Ф. де Соссюр, Р.Якобсон, В.Пропп, М.Фуко, Р.Барт, Ц.Тодоров, Пражская лингвистическая школа, Копенгагенская лингвистическая школа), дескриптивной лингвистики (Л.Блумфилд), гипотезы Сепира-Уорфа, феноменологии Э. Гуссерля, генеративной грамматики Н.Хомского. Это была та теоретическая база, на которой развивается филология 20 века.

Лингвистический структурализм оказал заметное воздействие на смежные науки — литературоведение, поэтику, искусствознание, этнологию, антропологию, социологию, психологию. Это был особый момент в истории лингвистики и литературоведения, связанный с переходом от эмпиризма к рационализму, от атомистического к системному осмыслению языка. Основные понятия и принципы структурной лингвистики вошли составной частью в современную общую теорию языка и теорию литературы.

Появляется формалистическое направление в литературоведении - школа литературной критики и литературной теории. В литературной теории Формализм относится к критическим подходам, которые анализируют, интерпретируют или оценивают структурные особенности организации текста. Формализм был доминирующим способом академического литературного исследования в США. Российский Формализм был представлен деятельностью Общества Исследования Поэтического Языка (ОРОУАЗ), основанный Б. Эйхенбаумом, В. Шкловским и Ю. Тыняновым.

Происходит «воссоединение» литературы и языка. Эта тенденция была зафиксирована в середине 1960-х годов французским филологом Р. Барт, который рассматривая отношения языка и литературы, отметил, что до середины XIX в. язык и литературу соединяла риторика. Когда же интерес к риторике начал постепенно исчезать, то общее начало языка и литературы тоже становилось неясным. Но в 60-тые годы язык и литература вновь «воссоединяются». Поскольку, по наблюдению Барта, «литература теперь является наукой уже не о «человеческом сердце», а о человеческой речи»: она изучает эффекты, связанные с сообщением, а сообщение традиционно изучается лингвистикой [6, 135].

Конец двадцатого века характеризуется появлением новой научной лингвистической парадигмы, междисциплинарным подходом и новыми принципами лингвистических исследований (антропоцентризм, экспансионизм, экспланаторность и неофункционализм [7, 5]. Активно изучается функциональный аспект языка, а основными современными направлениями филологической науки становятся когнитивная лингвистика, прагмалингвистика, психолингвистика, социоллингвистика, лингвокультурология.

На основе взаимодействия лингвистики и литературоведения возрождаются и возникают новые интегральные области исследования и обучения. Так, Ю.В. Рождественский обосновал положение о том, что общая филология занимается изучением способов и форм применения языка в общественно-языковой практике [8, 110]. В наше время наблюдается интенсивное развитие прикладной филологии. В отличие от теоретической филологии она изучает способы решения практических задач, которые имеют место в языковой, литературной и коммуникативной сфере взаимодействия человека и общества. Эти задачи связаны с аналитико-экспертной деятельностью, филологическим обеспечением современных видов коммуникации - политической, правовой, рекламной, межкультурной, интернет-коммуникации.

И для лингвистики и для литературоведения большой интерес представляют такие направления как концептология, исследования этнических языковых картин мира, изучение феномена языковой личности, выявление общих принципов лингвистической коммуникации. Набирает силу развития такое современное направление науки о языке как эколлингвистика, предметом которой является взаимодействие между языком, человеком как языковой личностью и его окружающей средой [9, 4]. Главный объект исследования эколлингвистики – языковые процессы и их взаимодействие, приводящее к изменению элементов языковой системы.

Чувакин А.А. считает, что закономерным является тот факт, что современная филология развивается повсеместно, двигаясь по направлению от филологии, представленной как комплексное знание, к филологии как комплексу разных наук [1, 35].

Одной из главнейших характеристик филологического знания всегда была междисциплинарность. Уже в давние времена каждый ученый, занимающийся филологией, должен был обладать широким кругом разнообразных знаний.

Именно филологическое образование - один из гарантов успешной коммуникации всех членов социума, именно оно развивает духовный и культурный мир современного человека, формирует индивидуальность и увеличивает творческий потенциал [10, 21].

В зависимости от типа выполняемой работы, филологов делят на специалистов двух типов деятельности: филологи-исследователи – постоянно изучают язык, историю его развития, происхождение различных языковых и литературоведческих фактов, анализируют эти факты. Филологи-практики сохраняют литературное наследие, пропагандируют его, передают потомкам. Они хранят и поддерживают традиции, обеспечивают уровень образованности общества. Филологи – это прежде всего Просветители, их деятельность способствует постоянному развитию общества.

Выпускники – филологи, благодаря своим разнообразным знаниям, востребованы в разных отраслях деятельности общества, в том числе и коммерческих: в образовании, в банковском деле, в сфере рекламы, в издательском производстве, в пиар и редакторской деятельности, в сфере масс медиа.

Теперь это не только преподаватель или научный работник - специалист в сферах науки, образования и культуры. Перечень новых филологических профессий, востребованных современным обществом широк - специалист по связям с общественностью, референт, пресс-секретарь, имиджмейкер, копирайтер, спичрайтер. Филологической подготовки требуют и те профессии, которые предполагают непосредственное общение с людьми: социальный работник, психолог, менеджер, рекламный агент. Филолог превращается в специалиста по речевому общению. Современная речевая коммуникация настолько сложна и многогранна, что нуждается в посреднике, роль которого способен выполнить специалист – филолог [11, 3].

ВЫВОДЫ

Как научная дисциплина филология – очень динамична. Раньше ее основными направлениями были лингвистика и литературоведение, изучающие, прежде всего, жесткую систему нормативного языка и эталонные литературные тексты, то, начиная с 90 годов, филология обратилась к живой речевой деятельности. Огромную значимость получили также исследования, изучающие связь человеческого языка и человеческого мышления, в масштабах общества и отдельной личности.

Имея большую теоретическую базу, филология постоянно пополняется новыми дисциплинами, связанными с общими направлениями науки, расширяет филологические границы, совершенствует свой научный аппарат, обогащаясь знаниями о природе языка и о возможностях его использования в современном мире. Филология – наука постоянно развивающаяся. Особую значимость приобретает ее производственно-прикладной аспект.

Среди новых направлений можно назвать такие сферы исследования как лингвопраксеология, суггестивная лингвистика, рефлексивная лингвистика, биолингвистика, ноолингвистика.

В мире цифровых технологий благодаря новым информационным устройствам функционируют различные системы записи исходных вербальных текстов и их трансформации во вторичные, появляются новые автоматизированные системы управления, хранения и поиска данных, создаются новые информационно-поисковые языки, формируются и развиваются положения теории коммуникации, объединяющие интересы и

усилия филологов, психологов, социологов, культурологов, специалистов по инженерной лингвистике, по созданию искусственного интеллекта и робототехнике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Чувакин А.А. Основы филологии: учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 240 с.
Chuvakin A.A. Osnovy filologii: uchebnoe posobie. – М.: Flinta: Nauka, 2011. – 240 s.
- 2 Степанов Ю.С. Филология // Русский язык: Русский язык. Энциклопедия. – М.: Издательский дом «Дрофа», 1998. – С. 592-596.
Stepanov Yu.S. Filologiya // Russkii yazyk: Russkii yazyk. Entsiklopediya. – М.: Izdatel'skii dom «Drofa», 1998. – S. 592-596.
- 3 Федоров А.А., Родионова С.Е. Филологическое университетское образование в России: инновационные аспекты основных образовательных программ. Вестник Башкирского университета, 2009. – Т.14. – С. 1256-1257.
Fedorov A.A., Rodionova S.E. Filologicheskoe universitetskoe obrazovanie v Rossii: innovatsionnye aspekty osnovnykh obrazovatel'nykh programm. Vestnik Bashkirskogo universiteta, 2009. – T.14. – S. 1256-1257.
- 4 <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=885105> (использование 07.06.20)
<https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=885105> (ispol'zovanie 07.06.20)
- 5 Степанов Ю.С. Язык и метод: К современной философии языка. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 784 с.
Stepanov Yu.S. Yazyk i metod: K sovremennoi filosofii yazyka. – М.: Yazyki russkoi kul'tury, 1998. – 784 s.
- 6 Барт Р. Система моды. Статьи по семиотике культуры. – М., 2003. – 512 с.
Bart R. Sistema mody. Stat'i po semiotike kul'tury. – М., 2003. – 512 s.
- 7 Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М., 2004. – 560 с.
Kubryakova E.S. Yazyk i znanie. – М., 2004. – 560 s.
- 8 Рождественский Ю.В. Общая филология. – М.: Новое тысячелетие, 1999. – 326 с.
Rozhdestvenskii Yu.V. Obshchaya filologiya. – М.: Novoe tysyacheletie, 1999. – 326 s.
- 9 Андреева К.А. и др. Этическая лингвоэкология человека нравственного / колл. Монография / Тюмень: Вектор Бук, 2012. – 160 с.
Andreeva K.A. i dr. Eticheskaya lingvoekologiya cheloveka npravstvennogo / koll. monografiya / Tyumen': Vektor Buk, 2012. – 160 s.
- 10 Ким И.Е. Филологическое образование: перспективы // Аккредитация в образовании. – 2019. - № 5 (113). – С.1-4.
Kim I.E. Filologicheskoe obrazovanie: perspektivy // Akkreditatsiya v obrazovanii. – 2019. – № 5 (113). – S.1-4.
- 11 Ильин Д.Ю. Филологическое образование: задачи и перспективы // Вестник ВолГУ. Серия 6. Вып.11. 2008-2009. – С. 21-28.
Il'in D.Yu. Filologicheskoe obrazovanie: zadachi i perspektivy // Vestnik VolGU. Seriya 6. Vyp.11. 2008-2009. – S. 21-28.

Материал поступил в редакцию журнала 11.06.2020

REFERENCES

- 1 Chuvakin A.A. Fundamentals of Philology: textbook. – Moscow: Flinta: Science, 2011. – 240 p.
2. Stepanov Yu.S. Philology // Russian Language: Russian language. Encyclopedia, M.: Publishing house “Drofa”, 1998, Pp. 592-596.
- 3 Fedorov A.A., Rodionova S.E. Philological University education in Russia: innovative aspects of the main educational programs. Bulletin of Bashkir University 2009, Vol. 14, Pp. 1256-1257.
- 4 <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=885105> (07.06.20).
- 5 Stepanov Yu.S. Language and method: To the modern philosophy of language. – M.: Languages of the Russian culture, 1998. – 784 p.

- 6 Bart R. System of fashion. Articles on semiotics of culture, M., 2003, 512 p.
7 Kubryakova E.S. Language and knowledge. – M., 2004. – 560 p.
8 Rozhdestvensky Yu.V. General Philology, M.: New Millennium, 1999. – 326 p.
9 Andreeva K.A. et al. Ethical linguoecology of a moral person / Coll. monograph / Tyumen: Vector Book, 2012. – 160 p.
10 Kim I.E. Philological education: prospects // Accreditation in education. – 2019. – № 5 (113). – P. 1-4.
11 Пуйн D.Yu. Philological education: tasks and prospects // Bulletin of VSU. Series 6. Issue 11. 2008-2009. – Pp. 21-28.

Филология – теориялық және қолданбалы ғылым ретінде

К.К. Дуйсекова¹, А.А. Загидуллина²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

²Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050022, Қазақстан Республикасы

Аталмыш мақала филология ғылымының дамуының негізгі кезеңдеріне, оның дәстүрлі зерттеу тәсілдеріне және жаңа заманауи зерттеу бағыттарын сараптайды. Филологияның құрамында тіл білімі және әдебиеттану сияқты ғылымдар бар. Сонымен бірге тіл білімі мен әдебиеттанудың өзара байланысы негізінде зерттеу мен зерттеудің жаңа интегралды бағыттары қайта жаңғыртылып, құрылды. Негізінде теориялық зерттеулермен айналысатыни филологтар өздерінің заманауи зерттеулерінде филологияның ғылыми қызығушылығының шекарасын кеңейтіп, тілдің қолданбалы қызметіне ерекше назар аударуда.

Материал 11.06.2020 баспаға түсті

Philology as a theoretical and applied science

K. Dusekova¹, A. Zagidullina²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

²Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan

The current article dwells on the main stages of philology development, both its traditional ways of research and new modern research trends. Even today philology includes such sciences as linguistics and literary studies. However based on the interaction of linguistics and literary studies new integral areas of research and studies are being revived and created. Following their theoretical research philologists expand the boundaries of their scientific activity and give special attention to the possibilities of the applied use of language in the modern world.

Received 11.06.2020

ӘОЖ (УДК) 316.776

Ұ.М. Есенбекова

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-8859-551X>

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫНА СҰРАНЫС ПЕН ҚАЖЕТТІЛІКТІҢ ӘСЕРІ

Ғылым мен білімнің және мемлекеттік билік арасындағы күрделенген байланыстар қалай болғанда да ғылыми журналистикада көрініс табуы заңдылық. Журналист ашылған жаңалық туралы мақала дайындаумен, ғылымның өзекті мәселелері бойынша ғалымдардан сұхбат алумен, ғылыми мәселені талдаумен, дискуссия мен конференциялардан репортаждар ұйымдастырумен ғана шектелді.

Мақалада ғылыми журналистиканың функциясы мен қызметін күрделі ғылыми идеяны қарапайым аудитория ұғатын тілге көшіріп, тарату деген тұжырым талданған. Бұл парадигма бойынша журналист ғалымнан көпшілік аудиторияға ақпаратты аударушы коммуникатор деп саналады. Ақпарат бұндай жағдайда қатаң ережелер бойынша ауытқусыз аударылуы тиіс. Әлемдегі ғылыми журналистердің басым бөлігі осындай сұлбамен жұмыс істеді, әлі де осы формада жұмыс істеуде.

Автор бұқаралық коммуникация құралдары ғылыми журналистика үшін маңызды ресурсқа айналғанын көрсетіп, ғылыми ұжымдар мен ғалымдар журналистерді қолданып өздеріне қажетті қоғамдық пікір жасай бастады деген болжам жасайды.

Түйін сөздер: ғылыми медиа, аударма өнері, релеванттық, халықтық журналистика, эпистемикалық мәдениет, кәсіби құлдырау, құзыреттілік, edutainment.

КІРІСПЕ

Ғылыми журналистикаға берілген анықтама бойынша ғылыми журналистика – журналистиканың ғылыми тақырыптарды қамтитын саласы. Ғылымның ішіндегі өзгерістер, ғылымның ұстанған бағытындағы өзгерістер, білім саласы мен мемлекеттік билік арасындағы күрделенген байланыстар қалай болғанда да ғылыми журналистикада көрініс табуы заңдылық. Соңғы кезеңдерге дейін ғылыми журналистиканың даму өрісі тар ауқымда қаралып келді. Журналист ашылған жаңалық туралы мақала дайындаумен, ғылымның өзекті мәселелері бойынша ғалымдардан сұхбат алумен, ғылыми мәселені талдаумен, дискуссия мен конференциялардан репортаждар ұйымдастырумен ғана шектеліп келді.

Ғылыми журналистиканың функциясы мен қызметін күрделі ғылыми идеяны қарапайым аудитория ұғатын тілге көшіріп, тарату деп тұжырымдайтын болсақ журналист ғалымнан көпшілік аудиторияға ақпаратты аударушы немесе коммуникаторы деп сипаттай аламыз. Ақпарат бұндай жағдайда қатаң ережелер бойынша, ешқандай ауытқусыз аударылып отырды. Әлемдегі ғылыми журналистердің басым бөлігі осындай сұлбамен жұмыс істеді, әлі де осы формада жұмыс істеуде.

Бұл сұлбаның бекітілуін XVIII-ғасырдан іздеуіміз керек. Атақты М.В.Ломоносовтың жазбаларынан осы сұлбаның қағидаларын кездестіруге болады. XX-ғасырдың ортасында ғылыми-технологиялық прогресс үлкен қарқын ала бастағанда ғылыми журналистика аударма өнерінің объектісі түрінде бедел жинай бастады. Сол кезеңнен бастап ғылыми журналистиканың америкалық, еуропалық мектептері қалыптаса бастады. Олардың жетістіктері 1980-жылдарға дейін өсе берді [1, 32].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кеңестер Одағының таратылуы мен ғылыми зерттеулерге бөлінетін қаржының қысқарып, ғылымның айтарлықтай дамуына қарамастан көптеген маңызды ғылыми салалар жабылып қалды. Осындай қиын кезеңде мемлекеттен бөлінетін қаржылық ресурстар үшін ғылыми мекемелер мен ұйымдар арасында бәсекелік шиеленістер күшейе бастады. Ғалымдар қаржы үшін күресте саудаласуды, таласуды үйренді, өзінің қолдаушылар қатарын билік

органдарынан, қоғамдық ұжымдар есебінен көбейтуге күш салды. Бұқаралық коммуникация құралдары ғалымдардың осы мақсаттары үшін таптырмас ресурсқа айналды. Ғылыми ұжымдар, ғалымдар журналистерді қолданып өздеріне қажетті қоғамдық пікір жасай бастады.

Ғылыми журналистика сол кезеңде өзінің объективті бейнесін де жоғалта бастады. Ғалымдар қаржылық ресурстарға жеті үшін ақпаратты бұрмалап, ғылыми ізденістерінің өңін айналдырып, тіпті, жалған көрсеткіштерге сүйенетін болды. Бұқаралық коммуникация құралдарында ғылыми сенсациялық тақырыптар көбейді. Жаңашыл технологиялық идеяларды түсіндіріп, талдаудың орнына ғылыми журналистика арзан танымалдыққа қарай ұмтылды. Әлемдік ғылыми ақпарат нарығы бұл тенденцияларды тез ұғынып жеңіл табыс әкелетін жағдайға аз уақытта бейімделіп үлгерді [2, 23].

Бірақ бұл үрдісті ғалымдардың басым бөлігі мен кәсіби журналистер сынға алды. Ғылыми жазушылардың халықаралық қауымдастығы ғылыми басылымдарда сыни тақырыптағы материалдардың жойылғанын мәселе етіп көтерді. Олардың ойынша, жеке адамдардан бастап тұтас халықтар денсаулықты жақсартатын, өмір сапасын өсіретін, экономикалық өсімге бастайтын ғылым мен технологияның жетістіктеріне қатты мұқтаж.

Ғылыми журналистиканың ғылымдағы және қоғамдағы өзгерістерге ілесе алмай, жаңа дәуірдің талаптарына жауап бере алмай дағдарысқа ұшырағанын басқа да ғалымдар сынап жатты. Адамдар өздеріне қажетті ақпаратты, мәліметтерді Интернеттегі күмәнді, тексерілмеген ақпарат көздерінен, блогтардан ала бастады. Ғылыми журналистика ендігі болашағы қандай болмақ деген сұрақ та осыдан келіп туындады. Ақпараттық дәуірдегі ғылыми журналистиканың бейнесі қандай болмақ деген сұрақты эксперттік қауымды ойландыратын болды.

Бұл жерде бірнеше тезиске жүгінген дұрыс. Бірінші тезис. Ғылыми журналистикаға әдеби стилдер мен суретшілер қажет. Сарапшылардың пікірінше, ғылыми журналистиканың болашағын әдеби стильдерді жаңғыртып ғылыми-көпшілік журналдардың стилін әдемі тенеулермен, тілмен баяндау, хабарлау жағын басым етіп өзгерту керек. Ғалымдар да осындай коммуникативтік процестің белсенді қатысушысы болып аудиторияға ұнайтын контент әзірлеуде сезімдері мен эмоцияларын журналистермен бөлісуге шақырылады.

«Танымал механика» журналы материалдарды ұсыну формасын өзгертумен айналысқанына біраз уақыт өтті. Журнал ғылыми әңгімелеуді міндетті түрді фото бейнелердің көмегімен рәсімдейді. Адам мыйының абстрактылы ақпаратты өңдеу мүмкіндігінің шектеулі екенін, керісінше, образдарды қабылдау, формаларды есте сақтау қабілетінің жақсы дамығанын ескеріп өз материалдарын көркем дизайн мен бейне суреттерге сүйеніп жасай бастаған [3, 196].

Екінші тезис. Ғылыми журналистика – халықтық журналистика. Интернет технологиялардың қолжетімді болуы, ондағы ресурстардың демократиялық қағидаларды ұстануы аудиторияның түрлі формаларда хабарласып, пікір алмасуға жол ашты. Жеке блогтардың мазмұны мен тақырыптық сапасы өсті. Интернеттегі онлайн ресурстар мен блогтар қосыла келе журналистиканың жаңа түрін – халықтық журналистиканы өмірге әкелді. Халықтық журналистика дами келе ғылыми журналистикаға қауіп төндіріп, оны нарықтан ығыстырып шығуы мүмкін деген болжамдарды танымал эксперттер талқылауда. Бұл үрдіс кәсіби журналистер үшін тағы бір бәсекелестің пайда болғанын көрсетеді.

Халықтық журналистиканың елеулі кемшілігі – редакторлық бақылаудың, ғылыми фактілерді тексеретін, эксперттік баға беретін механизмнің, объективтілік пен автордың жауапкершілігінің жоқтығы. Бірақ блогтарды танымал ғалымдардың өздері жүргізетін болса онда ғылыми журналистиканың сапасына қатысты ешқандай қорқыныш туындамайтыны белгілі.

Үшінші тезис. Ғылыми журналистиканың объективтілігі мен шыншылдығы. Кейде ғылыми журналистердің өздері ғылымдағы айтарлықтай жаңалықтарды дұрыс беруге дайын болмай жатады. Мысалы, 2000-жылдарда оңтүстік корейлық ғалым Хван У Сок адам

эмбрионын клондады деген ақпарат таралды. Ғалымның жетістігін керемет эмоциямен жариялаған, мақтаған мақалалар шыға бастады. Біраз уақыт өткен соң Хванның еңбектері жасанды, өтірік екені анықталғанда дәл сол басылымдар ғалымды тағы да сондай эмоциямен оған қарсы шығады. Осы мысалдан кейін ғылыми журналистер жаңа технологияларды жарнамалауда, насихаттауда объективті, салмақты талдауға қабілетті ма деген сұрақ туындайды [4, 251].

Ғылыми журналистикадағы басты мотивация – қоғамды күн сайын, ай сайын, жыл сайын ғылымда болып жатқан ғажайып жаңалықтармен таныстыру. Ғылыми журналистика алғаш қалыптаса бастаған кезеңдерде ғылыми журналистердің арасында физиктер мен химиктер, механиктер мен математиктер, тарихшылар мен филологтар, биологтар мен дәрігерлер және тағы басқа да ғылымнан келген адамдар көп болды. Журналист кәсібін меңгерген, арнайы білімі бар мамандар бұл салаға кеш келді. Оның өзіндік себептері де болды. Бұндай тәсілдеме өзін ақтады да. Ғылыми журналистика өзінің қажеттілігін дәлелдегенше ғылым туралы, ғылыми зерттеулердің нәтижелері туралы ғалымдардың өздерінен басқа ешкім де қарапайым адамдарға түсіндіре алмаушы еді.

Ғалымдар журналистік, филологиялық, тілдік аппараттарды толық қуатында қолдана алмағандықтан ғылыми материалдардың деңгейі аудиторияны қызықтыратындай тартымды болмады. Ғылыми журналистиканың кәсіби құлдырауы тіркелді. Бізде ғана емес, ресейлік, тіпті батыс еуропалық керемет ғылыми-көпшілік басылымдардың тираждары күрт төмендеді. 2010 жылдан кейін ғана әлемдік ғылыми журналистиканың өсу трендін көрсетті. Әлемдік ақпараттық аудиторияның ғылымға, технологияға деген қызығушылығы өсті. Осылайша уақыт өте келе бұқаралық коммуникация құралдарындағы жұмыс істеу форматының өзгеруінен, жанрлық сипаттардың әралуандығынан, технологиялық өзгерістердің молдығынан ғылыми журналистикада кәсіби журналистерге деген мұқтаждық туындады.

Әйткенмен де, әлі де ғылыми журналистикада парадокстық жағдай жалғасып келеді. Жылдам өсіп келе жатқан медианың ғылыми бағыты бойынша арнайы журналистік білімі жоқ адамдар жұмыс істейді. Қазіргі ғылыми журналистердің ортасында ерекше дейтін теңеулер көп. Ғылыми журналистер өздері жақсы көретін ғылым деген ерекше қасиетті саланың өкілдері. Бұл жерге кәсіби журналист көп бара бермейді. Өйткені, ғылым – динамикасы жоғары күрделі қоғамдық сала. Ғылыми тақырыптармен бұқаралық коммуникация құралдарында жұмыс істеу үшін кем дегенде бір классикалық ғылымның негіздерін меңгеру қажет, жаңа ғылыми теорияларды, проблемаларды ұғыну керек, ненің дұрыс, ненің жалған ғылым екенін талдап, болжай білу керек. Бұның бәріне жақсы білім қажет. Ғылыми журналистердің өздерінің ақпарат көздері, спикерлері мен кейіпкерлері, өз тақырыптары мен салалары бар [5, 416].

Ғылыми журналистер қауымдастығының ішкі құрылымында идеялар мен пікірлерді сараптайтын эксперттік орта қалыптасқан. Бұнда өз байқаулары өткізіледі, кәсіби деңгейлерінен көтеруге шетелдерге тағылымдамаларға жіберіледі, гранттар тағайындалады. Формальды, бейресми кәсіби бірлестіктері жұмыс істейді.

Қорыта айтқанда, кәсіби өсуге жол ашатын механизмдер мен стимулдар жасалған. Бір ғана нәрсе жоқ. Бұл – кадрлер даярлайтын жүйе жоқ. Бүгінгі ғылыми журналистер өздерінің жиған білімі мен тәжірибесін келесі толқындағы жас әріптестеріне беретін ұйымдастырылған құрылым жоқ. Бұрынғы кеңестік дәуірде аз болса да осындай мақсаттағы мектеп-студиялар жұмыс істеді. Ғылыми журналдардың жанынан ашылған мектеп-студияларда 1-2 жылдық арнайы курстар ұйымдастырылып, ғылыми бағыттағы журналистер шеберліктерін шыңдап, өз кәсібінің қыр-сырларын оқып үйренетін.

Бұл кеңестік журналистикадағы дәстүрдің жалғасын ресейлік университеттерден, ғылыми басылымдардан көруге болады. Ғылыми журналистикаға арналған ауқымды білім жобалары бар, Мәскеу мемлекеттік университетінің факультеттері де журналистік қауыммен бірлесіп ғылымның насихатын күшейту мақсатында факультетаралық арнайы курстар ашқан. 2014 жылдан бері Ресей білім министрлігінің шешімімен Мәскеу мемлекеттік университеті

мен Мәскеу мемлекеттік халықаралық қатынастар институтында ғылыми журналистикадан магистрлік бағдарлама тіркелді [6, 163].

Солтүстіктегі көршімізде осындай бетбұрыс болып жатқанда біздің отандық журналистикадағы ғылыми журналистика бағытында қуантарлық жаңалықтар мен өзгерістер жоқ. Бұл сала бойынша шығатын ғылыми журналдардың 90 пайызы ғылыми университеттердің басылымдары. Ондағы материалдарды тұтастай ғалымдардың өздері жазып, жариялайды. Қысқаша айтқанда қазақтың ғылыми журналистикасы әлі де жүйеленіп дамыған, қоғам тарапынан сұранысқа ие орта деп айта алмаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғылыми журналистерді тылсым құбылыстары мол ғылыми әлемге саяхат жасауда адамдарға көмектесетін жолбасшы деп салыстыруға болады. Олар адамдарды қолдарынан жетектеп ғылымның қалай жасалатынын, ғылым мен білім саласында не болып жатқанын көрсетіп, таратушы миссиясын орындайды. Қарапайым аудиторияға түсінікті жай тілмен ғылымда ашылған жаңалықтар туралы айтып беретін, түсіндіретін маман қажет. Ғылыми-көпшілік саланың дамуы жалпы мемлекеттік интеллектуалдық әлеуетімен өлшеніп, сол әлеуетпен байланысты екені белгілі. Елдегі ғылымға, білімге деген құлшыныс пен қызығушылық жоғары болса онда ұлттың да болашағы мен тағдыры бақытты болмақ.

Қазіргі кезеңде ғылыми журналистика методологиялық әралуандықтың әсерімен өзгеру процесін басынан кешіруде. Оның болашақтағы бейнесі де ғылыми қауымдастық пен ғылыми журналистиканың әлеуметтену үрдісіне байланысты болуы мүмкін.

Ғылыми журналистика мен ғылымның насихатталуы адамдарды логикалық ойлауға тәрбиелейді, танымдық өрісін кеңейтеді. Ондай адамдар өмірлерінің құндылығын, сапасын арттыратын құралдарға ие болады, себеп пен салдарлық байланыстарды жасап, қажетті ақпаратын табуды үйренеді, ненің маңызды, ненің қосалқы екенін анықтайды, аналитикалық зердесін күшейте алады. Өзінің де, қоғамның да, елдің де интеллектуалдық қорын өсіріп пайда келтіреді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Белых И.Г. Главная проблема российской науки сегодня // Актуальные проблемы современной науки. – 2008. – № 2. – с. 31-32.
Belyh I.G. Glavnaya problema rossijskoj nauki segodnya // Aktual'nye problemy sovremennoj nauki. – 2008. – № 2. – s. 31-32.
- 2 Цапенко И.П. Электронная эпоха науки // Мировая экономика и международные отношения [Electronic Age of Science // World Economy and International Relations]. – 2005. – № 8. – с. 19-32.
Capenko I.P. Elektronnaya epoha nauki // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya [Electronic Age of Science // World Economy and International Relations]. – 2005. – № 8. – s. 19-32.
- 3 Blum, Deborah. Tim Hunt «jokes» about scientists. Or not. – New York: Oxford University Press, 2015. – 263 p.
- 4 Карри М. Режим гения: Распорядок дня великих людей / Мейсон Карри; пер. с англ. – М.: Альпина паблишер, 2015. – 302 с.
Karri M. Rezhim geniya: Rasporyadok dnya velikih lyudej / Mejsjon Karri; per. s angl. – M.: Al'pina pablisher, 2015. – 302 s.
- 5 Henig Robin Marantz, Knudson Mary. A Field Guide for Science Writers: The Official Guide of the National Association of Science Writers. – М.: Альпина Нон-фикшн, 2018. – 483 p.
Henig Robin Marantz, Knudson Mary. A Field Guide for Science Writers: The Official Guide of the National Association of Science Writers. – M.: Al'pina Non-fikshn, 2018. – 483 p.
- 6 Баканов Р.П. Актуальные проблемы современной науки и журналистика. – Казань: Казан.

ун-т, 2010. – 284 с.

Bakanov R.P. Aktual'nye problemy sovremennoj nauki i zhurnalistika. – Kazan': Kazan. un-t, 2010. – 284 s.

Материал 23.01.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Belyh I.G. Glavnaya problema rossijskoj nauki segodnya // Aktual'nye problemy sovremennoj nauki [The main problem of Russian science today // Actual problems of modern science]. – 2008. – №2. – pp.31-32.
- 2 Сапенко I.P. Elektronnaya epoha nauki // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2005. – № 8. – pp.19-32.
- 3 Blum, Deborah. Tim Hunt «jokes» about scientists. Or not. – New York: Oxford University Press, 2015. – 263 pp.
- 4 Karri M. Rezhim geniya: Rasporyadok dnya velikih lyudej [Mode of genius: The daily routine of great people] / Mason Curry, translation from English– M.: Al'pina publisher, 2015. – 302 p.
- 5 Henig Robin Marantz, Knudson Mary. A Field Guide for Science Writers: The Official Guide of the National Association of Science Writers. – M.: Al'pina Non-fikshn, 2018. – 483 p.
- 6 Bakanov R.P. Aktual'nye problemy sovremennoj nauki i zhurnalistika [Actual problems of modern science and journalism]. – Kazan': Kazan. un-t, 2010. – 284 p.

Перспективы развития научной журналистики: влияние спроса аудитории

Ұ.М. Есенбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Взаимосвязь между наукой, образованием и государственной властью всегда отражается на развитии научной журналистики. В научной журналистике журналисты ограничивались подготовкой новостных статей и интервью с учеными по актуальным вопросам науки, анализом научных проблем и организацией репортажей из конференций и симпозиумов. Новая технологическая среда трансформировала формы журналистского материала и стиль его подачи.

В статье анализируется функция и деятельность научной журналистики по переводу и распространению сложной научной идеи на понятный язык для массовой аудитории. Согласно этой парадигме, журналист является коммуникатором научных открытий от ученого к широкой аудитории. Научная информация должна быть передана без отклонений в строгом соответствии с установленными правилами. Известные научные издания и журналисты работали и продолжают работать по этому алгоритму.

Автор предполагает, что средства массовой коммуникации превратились в важный ресурс научной журналистики, научное сообщество и ученые начали формировать общественное мнение для своих интересов с помощью современных медиа инструментов.

Материал поступил в редакцию журнала 23.01.2020

Prospects for the development of scientific journalism: the impact of audience demand

U. Yessenbekova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The relationship between science, education and state power is always reflected in the development of scientific journalism. In scientific journalism, journalists are limited to preparing news articles and interviews with scientists on topical issues of science, analyzing scientific

problems and organizing reports from conferences and symposia. The new technological environment has transformed the forms of journalistic material and the style of its presentation.

The article analyzes the function and activities of scientific journalism in translating and disseminating complex scientific ideas into understandable language for a mass audience. According to this paradigm, a journalist is a communicator of scientific discoveries from a scientist to a wide audience. Scientific information must be transmitted without deviation in strict accordance with established rules. Famous scientific publications and journalists have worked and continue to work on this algorithm.

The author assumes that the media has become an important resource of scientific journalism, the scientific community and scientists have begun to shape public opinion for their interests with the help of modern media tools.

Received: 23.01. 2020

УДК 811.161.1'35 + 81'36 (57A)

У.Е. Мусабекова

д.ф.н., доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1333-8695>

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ ГОСУДАРСТВА КАК ДИРЕКТИВНЫЕ РЕГУЛЯТОРЫ НАЦИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ

В данной статье рассматриваются вопросы законодательного обеспечения государственной языковой политики в нормировании казахских географических наименований и их производных в русском языке. Языковая идеология и языковая политика определяют стратегический курс развития и функционирования языков в стране. Законодательные меры государства реализуются в работе различных политических, образовательных, лингвистических организаций и комиссий, которые выступают как директивные регуляторы правительственных органов. В целом законодательные меры государства призваны обеспечивать правовую базу функционирования языков. В статье подчеркивается необходимость более широкого участия лингвистов в создании директивной базы по урегулированию вопросов, касающихся развития и функционирования языков, в частности, устранения вариативности в написании онимов. Внедрение результатов лингвистических исследований в нормализаторскую деятельность государства в области развития и функционирования языков позволит выработать более эффективные модели правильного регулирования языковых проблем.

Ключевые слова: нормализаторская деятельность, кодификация, директивы, географические наименования, производные, норма

ВВЕДЕНИЕ

В последние десятилетия на постсоветском пространстве весьма важной государственной задачей стало правовое решение вопросов языка в обществе в связи с актуализацией процессов самоопределения наций. Эти вопросы, прежде всего, касаются законодательного обеспечения государственной языковой политики, функционирования языков, обязанности государства в создании условий для их изучения и развития. В национально-языковой политике язык определяется как инструмент формирования и укрепления не только национальной идентичности, но и государственности в целом.

Языковая политика как неотъемлемая часть государственной политики отражает идеологические принципы по решению языковых проблем в государстве и реализуется в практических директивах. Директивы государства представляют собой законодательное обеспечение методологических и социальных основ, определяющих отношение той или иной государственной системы к функционированию и развитию языка. Языковая идеология и языковая политика обосновывают стратегический курс развития языковой ситуации в стране, регулируют осуществляемое языковое планирование, закрепляются в языковом законодательстве и государственных программах развития и поддержки языка [1]

Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. указывают на то, что конкретная практическая деятельность по реализации языковой политики осуществляется определенными субъектами языкового планирования (государственной властью, социальными группами, элитой, международными организациями, партиями, классами, отдельными лицами или группами лиц etc.) с целью изменения функционирования языка. Языковое планирование включает сознательное внесение изменений в язык и его развитие политическими, образовательными, лингвистическими и иными организациями, имеющими на это необходимые полномочия [1].

Так, сознательное воздействие государства на языковую ситуацию в Республике Казахстан зафиксировано в ряде конституционных, законодательных, организационных мер по созданию условий для развития языков в общественно-политической жизни. В Конституции Республики Казахстан (1995 г. с изменениями, внесенными Законом РК в 1998 г.); Законе Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151–1 «О языках в Республике Казахстан» (с изменениями, внесенными Законом РК от 20.12.04 г. №13-III); Распоряжении Президента Республики Казахстан от 4 ноября 1996 года № 3186 О Концепции языковой политики Республики Казахстан; Государственной программе функционирования и развития языков (5 октября 1998 г.), Государственной программе функционирования и развития языков на 2001-2010 гг. (17 февраля 2001 г.), Государственной программе функционирования и развития языков на 2011-2020 гг. и других документах, регулирующих государственно-правовые аспекты языковых отношений в суверенном Казахстане.

Эти документы образуют директивную базу по регулированию политики развития государственного языка в правовом аспекте. Директивная база как правило отражает позицию государства в определении роли языковой политики в укреплении суверенитета и государственности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Бесспорным является тезис, что в правовом обществе, особенно в многоязычном социуме, статус и функции языков должны быть определены законом, иначе отсутствие законов о языке усиливает позиции языка большинства населения и оставляет без государственной защиты языки национальных меньшинств.

Какова же роль программных и законодательных мер государства как директивных регуляторов национально-языковой политики? Нужно отметить, что своеобразие законодательных мер в том, что они обязывают определенные органы и должностные лица осуществлять деятельность по реализации законов. Таким образом, реальными регуляторами употребления языков являются различные административные акты, выражающиеся в работе государственных комиссий и иных организаций, имеющих полномочия по решению тех или иных задач языкового планирования.

Так, в РК как директивный регулятор функционирует Государственная ономастическая комиссия, созданная при Правительстве РК [2]. Примечательно, что основной компетенцией деятельности ономастической комиссии является *правовая защита* языков Казахстана, но при этом следует отметить, что большая часть деятельности Комиссии направлена на защиту казахского языка как государственного.

Деятельность Комиссии осуществляется в соответствии со следующими задачами: 1) сбор, систематизация и изучение географических названий, составление научно

обоснованных словарей по ономастике; 2) внесение предложений по восстановлению ранее утраченных исторических топонимов; 3) участие в выработке наименований для новых географических объектов; 4) поддержка ономастики как географической и историко-культурной дисциплины.

В целом приоритет в деятельности Комиссии отдается переименованиям на казахский язык русских онимов и уточнению транскрипции казахских онимов на основе утвержденных «Основных правил орфографии казахского языка» (1983 г.), в которых закреплены отдельные положения написания географических названий Республики Казахстан на казахском языке. В связи с переименованиями на казахский язык русских онимов возникает необходимость грамматической адаптации новых казахских онимов в русском языке. Значительная часть переименований связано, прежде всего, с корректировкой транслитерации казахских наименований населенных пунктов РК на русском языке.

Процесс реформирования грамматических написаний населенных пунктов, личных имен имел масштабный характер, поскольку смена идеологии произошла во всех государствах бывшего СССР, в котором долгие годы целенаправленно велась политика русификации. Тем не менее, в результате проведенной «работы над ошибками» по устранению искажений в написании ряда онимов, казахстанским лингвистам удалось унифицировать и стандартизировать передачу на русском языке казахских онимов, зафиксированных ранее с нарушением лексических, словообразовательных и грамматических норм, действующих в казахском языке.

При этом нужно отметить, что механизм официального закрепления орфографической кодификации казахских онимов в русском языке не определен. Вопросы транскрипции закрепляются в ведомственных документах и не отражаются в кодифицированных академических изданиях русского языка [3].

Правописание отонимических наименований находится в прямой зависимости от принятых рекомендаций по правописанию производящих онимов. Так, в написании казахских онимов на русском языке по сей день наблюдается широкая вариативность. Трудности, возникающие при выборе орфограммы в передаче казахских онимов и отонимов на русском языке, имеют ряд причин: во-первых, в самой системе русского языка отонимное словообразование представлено довольно пестрой палитрой продуктивных моделей (возьмем, к примеру, ономазиологическую группу наименований жителей: существует более десяти продуктивных моделей, осложненных вариантами употребления), во-вторых, в сложившейся орфографической ситуации русского языка вопросы словообразования и формообразования иноязычных онимов и отонимов рассмотрены лишь фрагментарно, в-третьих, в справочной литературе по русской орфографии вопросы правописания онимов и отонимов представлены крайне скудно и без учета новых онимов и отонимов, возникших в результате социально-политических преобразований, произошедших в ряде государств, особенно в странах СНГ, в-четвертых, корректировки по правописанию национальных онимов и отонимов фиксируются только в директивных документах, действующих внутри одного государства, для специалистов другого государства эти сведения остаются недоступными для ознакомления, соответственно, в российских источниках казахские онимы и отонимы употребляются в форме написания, принятой еще в период СССР (*Алма-Ата, Чимкент и т.д.*), в-пятых, отсутствуют единые орфографические справочники по правописанию национальных онимов и отонимов на русском языке с учетом переименований и устраненных искажений в написании казахских онимов, предпринятых в Республике Казахстан за последние двадцать лет.

В «Ортологический словарь-справочник: географические названия Казахстана и их производные» Э.Д. Сулейменовой, У.Е. Мусабековой, Н.Ж. Шаймерденовой включены географические названия наиболее значимых административно-территориальных единиц Казахстана с учетом произошедших в последние годы переименований (более 3000

оттопонимических прилагательных и названий жителей). Преимущественное большинство из них фиксируется в словаре впервые [4].

Важнейшей задачей любого нормативного словаря является выбор нормозадающего варианта, который требует серьезного научного обоснования. Данный словарь выполнен в рамках директивной ортологии (*директивная ортология* (от англ. *direction* – предписание, приказ) – наука, изучающая системно-языковые факторы, определяющие процесс нормализации новой лексики и учитывает предписательный характер языковой нормы и ее динамичность, см. *Директивная ортология: теория и практика: монография /У.Е.Мусабекова, 2018*). В словарь на основе отбора включены географические названия наиболее значительных административно-территориальных единиц Казахстана с учетом произошедших в последние годы переименований (более 3000 оттопонимических прилагательных и названий жителей). Преимущественное большинство из них фиксируется в словаре впервые.

Авторы данного словаря фиксируют каждый отдельный случай по орфографическому оформлению казахских географических наименований в русском языке с учетом внесенных значительных корректировок в правописании казахских онимов в русском языке, что служит задачам совершенствования современного русского литературного языка в Казахстане.

Тем не менее, нужен инструментарий реализации официального закрепления нормализаторской деятельности государства и кодифицирования этих результатов с учетом того, что кодификация литературной нормы в грамматиках, справочниках и словарях должна обновляться по мере изменений, происходящих в языке.

ВЫВОДЫ

До настоящего времени Министерством образования и науки Российской Федерации не утверждены актуальные Правила русской орфографии и пунктуации, следовательно, продолжают действовать Правила, введенные в действие еще в 1956 году Приказом Министра просвещения РСФСР от 23.03.1956 № 94. В действующих «Правилах...» вопросы орфографии географических наименований не выделяются в специальный раздел, иллюстративный материал представлен в них фрагментарно и без учета структурных особенностей конкретных моделей образования онимов. Более того на сегодняшний день наблюдается разрыв между нормализаторской практикой по межъязыковой передаче казахских онимов в русском языке и их кодификации в грамматических справочниках РК и нормализаторской деятельностью по закреплению норм в употреблении иноязычных онимов в русском языке в директивных предписаниях и академических изданиях РФ. Так, в российских средствах массовой информации чаще употребляются устаревшие названия казахстанских городов.

Неразработанность этого вопроса вносит путаницу и создает реальные неудобства при оформлении юридических документов, особенно в миграционных службах. Нерешенность вопросов орфографии онимов объясняется, с одной стороны, тем, что теоретическому осмыслению в лингвистической литературе они стали подвергаться сравнительно недавно, с начала 30-х годов XX в., а с другой – тем, что вышедшие в 1956 г. единые общеобязательные «Правила русской орфографии и пунктуации», естественно, не смогли охватить все случаи правописания собственных имен и полностью устранить разнобой. В «Правилах...» вопросы орфографии онимов не выделяются в специальный раздел, иллюстративный материал представлен в них крайне скудно и без учета структурных особенностей конкретных моделей образования онимов. В действующих правилах русской орфографии прописано, что слова иноязычного происхождения (особенно собственные наименования) имеют специфические особенности написания и отступают от общих правил употребления букв. Причиной существования орфографического разнобая в практике печати, а также появления непоследовательных интерпретаций кодифицированной нормы является то, что официально принятые «Правила...» изначально заключали в себе некоторые противоречия и

существенные пробелы в описании норм применительно к иноязычным заимствованиям. Поэтому применение «Правил русской орфографии и пунктуации» 1956 года не может привести пишущих к однозначному и безошибочному орфографическому оформлению иноязычной онимной и отонимной лексики в русском языке [5].

Таким образом, объективно сложившееся состояние кодифицирующей базы русского языка не позволяет на практике решить проблему орфографического единообразия иноязычных слов, что связано с недостаточной разработанностью принципов нормализаторской деятельности в этой области.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 117 с.
Suleimenova E. D. Yazykovye processy i politika. – Almaty: Kazakh universiteti, 2011. – 117 s.
- 2 Постановление Правительства Республики Казахстан № 368 от 21 апреля 1998 г.
Postanovlenye Pravitelstva Respubliki Kazahstan № 368 ot 21 aprelya 1998 g.
- 3 Мусабекова У.Е. Директивная ортология: теория и практика. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 245 с.
Musabekova U.E. Direktivnaya ortologiya: teoria I praktika. – Almaty: Kazak universiteti, 2018. – 245 s.
- 4 Сулейменова Э.Д., Мусабекова У.Е., Шаймерденова Н.Ж. Ортологический словарь-справочник: географические названия Казахстана и их производные. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 261 с.
Suleimenova E. D., Musabekova U.E., Shimerdenova N.Zh. Ortologisheskyi slovar-spravochnik: geograficheskiye nazvaniya Kazakhstana i ih proyizvodnyie. – Almaty: Kazak universiteti, 2019. – 261 s.
- 5 Сулейменова Э.Д., Мусабекова У.Е., Шаймерденова Н.Ж. Географические названия Казахстана и их производные: ортологическая адаптация в современном русском языке. Материалы XIII конгресса МАПРЯЛ «Русский язык и литература в пространстве мировой культуры» (13-20 сентября 2015 г., г. Гранада, Испания).
Suleimenova E. D., Musabekova U.E., Shimerdenova N.Zh. geograficheskiye nazvaniya Kazakhstana i ih proyizvodnyie: ortologisheskya adaptatsiya v sovremennom russkom yazyke. Materialy XIII congressa MAPRYAL «Russkyi yazyk I literatura v prostranstve mirovoi kultury» (13-20 sentyabrya 2015 g., g. Granada, Ispanya).

Материал поступил в редакцию журнала 29.02.2020

REFERENCES

- 1 Suleimenova E. D. Language processes and politics. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 117 p.
- 2 Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan. No. 368 dated April 21, 1998
- 3 Musabekova U.E. Directive Orthology: Theory and Practice. – Almaty: Kazakh University, 2018. – 245 p.
- 4 Suleimenova E.D., Musabekova U.E., Shaimerdenova N.Zh. Ortological dictionary-reference: geographical names of Kazakhstan and their derivatives. – Almaty: Kazakh University, 2019. – 261 p.
- 5 Suleimenova E.D., Musabekova U.E., Shaimerdenova N.Zh. Geographic names of Kazakhstan and their derivatives: orthological adaptation in modern Russian. Materials of the XIII MAPRYAL Congress "Russian language and literature in the space of world culture" (September 13-20, 2015, Granada, Spain).

Мемлекеттік заңнамалық шаралары ұлттық тілдік саясатының директивті регуляторлары ретінде

Ұ.Е. Мұсабекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Қазақ географиялық атаулары мен олардың орыс тіліндегі туындыларын нормалауда мемлекеттік тіл саясатын заңнамалық қамтамасыз ету мәселелері қарастырылады. Тіл идеологиясы мен тіл саясаты елдегі тілдерді дамыту мен қолданудың стратегиялық бағытын айқындайды. Мемлекеттің заңнамалық шаралары әртүрлі саяси, білім беру, лингвистикалық ұйымдар мен комиссиялардың жұмысында іске асырылады, олар үкіметтік органдардың директивті реттеушілері ретінде әрекет етеді. Жалпы алғанда, мемлекеттің заңнамалық шаралары тілдердің қолданылуының құқықтық базасын қамтамасыз етуге бағытталған. Мақалада тілдердің дамуы мен қолданылуына қатысты мәселелерді реттеу бойынша директивті база жасауға лингвистердің кеңінен қатысуы, атап айтқанда, онимдерді жазудағы вариативтілікті жою қажеттігі атап көрсетіледі. Тілдерді дамыту мен қолдану саласындағы мемлекеттің нормалаушы қызметіне лингвистикалық зерттеулердің нәтижелерін енгізу тілдік проблемаларды дұрыс реттеудің неғұрлым тиімді модельдерін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Материал 29.02.2020 баспаға түсті

Legislative measures of the state as directive regulators of national language policy

U.Mussabekova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

This article discusses the issues of legislative support of the state language policy in the regulation of Kazakh geographical names and their derivatives in the Russian language. Language ideology and language policy determine the strategic course of development and functioning of languages in the country. The state's legislative measures are implemented in the work of various political, educational, and linguistic organizations and commissions that act as policy regulators of government bodies. In General, the state's legislative measures are designed to provide a legal basis for the functioning of languages. The article emphasizes the need for greater participation of linguists in creating a policy framework for resolving issues related to the development and functioning of languages, in particular, the elimination of variability in the writing of onyms. The introduction of the results of linguistic research into the normalizing activities of the state in the field of development and functioning of languages will allow us to develop more effective models for the correct regulation of language problems.

Received 29.02.2020

УДК 372.881.1

З.К. Сабитова¹, О.Б. Алтынбекова²

¹ д.ф.н., профессор, Отделение русского языка и литературы Анатолийского университета, г. Эскишехир, 26470, Турция, <https://orcid.org/0000-0002-9430-0615>

² д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3843-0888>

**ТИПОВАЯ ПРОГРАММА ПО ПРЕДМЕТУ «РУССКИЙ ЯЗЫК»
И ОРГАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В УЧЕБНИКЕ**

В статье рассматриваются содержание, цели и задачи новой Типовой программы по учебному предмету «Русский язык» для 10 класса естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения). В программе декларируется, что учебный предмет «Русский язык» в образовательном процессе выполняет две функции. Во-первых, это собственно предмет изучения (а именно: современный русский литературный язык в его реальном функционировании в современных условиях полиэтнического и многоязычного Казахстана). Во-вторых, это средство изучения других общеобразовательных предметов. Целью обучения является развитие творчески активной языковой личности посредством совершенствования функциональной грамотности школьников по всем видам речевой деятельности. Этим целям служит учебник русского языка для 10 класса естественно-математического направления, который содержит задания, направленные на формирование критического мышления учащихся. Для развития критического мышления, функциональной грамотности учащихся в учебнике даны различные стратегии обучения, предполагающие творческий поиск путей решения проблемной ситуации.

Ключевые слова: типовая программа, учебник, русский язык, направление, обучение.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, Министерство образования и науки приняло Постановление МОН РК о введении в казахстанских школах обучения по интегрированным образовательным программам, предполагающим интеграцию изучаемых предметов, единство обучения и воспитания, ориентацию на умение учащихся применять знания в решении практических проблем разного характера.

При интегрированном подходе к изучению русского языка основными становятся принципы, способствующие овладению учащимися различными видами речевой деятельности (слушание, чтение, понимание, говорение, письмо), что позволит направить процесс обучения на формирование функциональной грамотности, стимулирующей реализацию способностей учащихся, их успешную **адаптацию и социализацию**. Методика продуктивной деятельности приходит на смену методике готовых знаний и определяет как само содержание программ, так и методы презентации данного содержания в учебниках русского языка.

В Типовой учебной программе по учебному предмету «Русский язык» для 10-11 классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения), разработанной в соответствии с Государственным общеобязательным стандартом среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования) и утвержденной Постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года №1080 [1], декларируется, что учебный предмет «Русский язык» в образовательном процессе выполняет две функции: во-первых, это собственно *предмет* изучения (а именно: современный русский литературный язык в его реальном функционировании в современных условиях полиэтнического и многоязычного Казахстана), во-вторых, это *средство* изучения других общеобразовательных предметов.

Целью обучения является развитие творчески активной языковой личности посредством совершенствования функциональной грамотности школьников по всем видам речевой деятельности на основе сформированных знаний о языке, с учетом норм употребления средств разных уровней и активизации их в продуктивной речевой деятельности в разных сферах общения.

Задачами обучения учебному предмету Типовой программой определены следующие:

- использование знаний о русском языке, соблюдение норм литературного языка (орфоэпических, орфографических, лексических и грамматических) и правил речевого

этикета в устной и письменной речи в различных сферах и ситуациях общения;

- совершенствование навыков информационного поиска, извлечения и преобразования информации;
- обогащение словарного запаса и расширение круга используемых грамматических средств академического языка;
- совершенствование навыков критического мышления: анализа, синтеза, оценки, интерпретации полученной информации;
- использование различных видов чтения в зависимости от коммуникативных задач;
- совершенствование навыков слушания и говорения;
- совершенствование умений создавать монологическое высказывание в различных жанрах публичных выступлений, критически оценивать и выбирать языковые средства с точки зрения нормативности, в соответствии с ситуацией общения;
- совершенствование умений успешного диалогического общения, ведения дискуссии в разных сферах и коммуникативных ситуациях, поиска путей решения проблемы;
- совершенствование стилистической грамотности при создании текстов разных жанров; формирование индивидуального авторского стиля; умение корректировать и редактировать текст; формирование индивидуального авторского стиля;
- расширение представлений о национально-культурной специфике русского языка, о культуре русского, казахского и других народов;
- воспитание сознательного отношения к языку как средству общения, источнику знаний, духовно-нравственной ценности, как к языковому капиталу, способствующему успешной социализации в обществе.

В Типовой программе подчеркивается, что грамматический материал в обязательном порядке изучается в контексте речевых тем, и обучение языку осуществляется через интеграцию с другими предметами посредством изучения сквозных тем, использования текстов различных предметных областей, развития академического языка.

Содержание учебной программы по учебному предмету «Русский язык» организовано по разделам обучения, которые, в свою очередь, состоят из подразделов, содержащих в себе цели обучения в виде ожидаемых результатов. Все это позволяет учителю системно планировать работу по развитию четырех видов речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо), а также оценивать достижения обучающихся, информировать их о следующих этапах обучения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Одной из главных задач преподавания русского языка, как и других школьных предметов, является формирование критического мышления, которое позволит успешно справляться с требованиями информационно насыщенного XXI века. Критическое мышление предполагает критическое отношение к информации, логичность рассуждений и поступков, учет собственной и других точек зрения и на основании этого – выдвижение собственных оригинальных идей и поиск возможностей для решения проблемы.

В связи с этим в учебнике для 10 класса естественно-математического направления [2], созданном по рассматриваемой Типовой программе, предлагаются задания и упражнения, направленные на развитие критического мышления учащихся. При подборе заданий учитывалась их обязательная нацеленность на формирование у школьников умения объективно оценивать факты, чужие мнения, развивать любознательность, гибкость мышления, осознанное отношение к своим поступкам и суждениям. Предлагаемые методы обучения должны стимулировать у учащихся желание критически относиться к получаемой информации: определять суть проблемы, предпринимать тщательный поиск нужной информации, осуществлять разумный выбор критериев отбора фактов, мнений, проявлять постоянство в достижении результатов деятельности, стремиться к максимальной точности,

адекватности выводов и результатов, нести ответственность за свой выбор и при этом оставаться открытыми для нового знания.

Согласно Типовой программе (следует подчеркнуть, что именно программа, а не авторский коллектив, определяет в деталях содержание учебников), овладение разными видами речевой деятельности на уроках русского языка в 10 классе естественно-математического направления осуществляется на основе следующих лексических тем: «Толерантность и диалог национальных культур», «Физика в современном мире: возможное и невозможное в природе», «Настоящее и будущее цифровых технологий», «Биотехнологии для жизни», «Глобальные проблемы энергетики». Каждая тема делится на подтемы; так, раздел «Толерантность и диалог национальных культур» включает в себя подтемы: «Диалог культур в Казахстане», «Что такое толерантность», «Толерантность в межкультурном диалоге», «Толерантная личность». Лексические темы учебника в обязательном порядке содержат грамматический материал: напр., при изучении темы «Настоящее и будущее цифровых технологий» предполагается повторение лексики и морфологии, совершенствование знания синтаксиса и пунктуации.

Необходимо отметить, однако, что логика изучения тем, определяемых Типовой программой по русскому языку для 10 классов естественно-математического направления, не всегда соответствует логике самого предмета «Русский язык». Так, для изучения предлагается материал по сложноподчиненным предложениям с придаточной изъяснительной и определительной, а с придаточными других типов, более распространенных в научном стиле (напр., такими обстоятельственными придаточными, как условия, цели, причины и др.), учебный материал вообще не предусмотрен, отсутствует тема «Бессоюзные сложные предложения». Не все темы, указанные в разделе Программы «Лексико-грамматический материал», соотносятся с целями обучения. Так, по темам «Физика в современном мире: возможное и невозможное в природе», «Настоящее и будущее цифровых технологий» приведена цель – понимать применение *перифразы, аллюзии, эвфемизмов* и других выразительных средств, которая никак не связана с текстами по физике и цифровым технологиям. Эти изобразительно-выразительные языковые средства являются, как всем известно, характерной особенностью художественного стиля. Вызывает недоумение и то, что во всех главах Программы для 10 класса присутствует только задача, направленная на обучение соблюдению норм использования в текстах глаголов абстрактной семантики и глаголов несовершенного вида настоящего времени, хотя, помимо этого, существует много других важных языковых особенностей текстов научного стиля, необходимых для изучения.

Возвращаясь к анализу учебника [2], следует заметить, что каждый раздел в нем, в соответствии с технологией развития критического мышления, подается по определенному плану (вызов – осмысление – рефлексия). Реализация содержания темы учебника начинается с целеполагания, которое представлено в виде эпиграфа и вопросов. На этапе вызова учащимся предлагается осмыслить эпиграф, определить, как он связан с темой урока, почему именно эти слова являются ключевыми на уроке, тем самым формируется положительная мотивация, заинтересованность школьников темой, восприятие ее важности для личностного роста каждого. Учащиеся осознанно приступают к изучению новой темы, ориентируясь на уже известные знания, расширяя и углубляя их. При этом знания школьников систематизируются: новую информацию учащийся помещает в имеющуюся у него систему знаний о языке, находя для нового факта свое место, обусловленное системными отношениями этой языковой единицы с другими.

В учебнике особое внимание уделяется разнообразным креативным формам проведения коллективной работы с обсуждением проблемных вопросов, с принятием совместных и индивидуальных решений задач, в нем содержатся развивающие упражнения, направленные на самостоятельную творческую деятельность учащихся. Кроме того, в учебник введены задания по обнаружению языковых (лексических, морфологических,

синтаксических) недочетов, ошибок в оформлении текста с целью освоения приемов редактирования, стилистического анализа текста.

Для развития критического мышления, формирования функциональной грамотности учащихся в учебнике даны различные стратегии обучения, предполагающие творческий поиск путей решения проблемной ситуации, обсуждение в группе, презентацию результатов исследования, создание различных видов творческих работ, проектов, игровую деятельность, а также обязательный систематический мониторинг знаний учащихся.

С этой целью в учебнике используются такие приемы технологии развития критического мышления, как «Дуб предсказаний» (= «Дерево предсказаний»), проект, ромб ассоциаций, ассоциативное поле, туристический проспект, опорный конспект, кейс-стади, «Зигзаг», «ИНСЕРТ», «РАФТ», «Коллективная запись», «Суммирование в парах», «2, 4 и вместе», «Дорожная карта», «Займи позицию», «Измени позицию», «Создай досье», «Фишбоун», «Диаграмма Венна», «Ромашка Блума», «ИДЕАЛ», «Гипертекст», мозговой штурм, «Корзина идей», «Банк вопросов», «Стена коллективного разума» [3], дискуссия, дебаты, диспут и др.

Помимо учебника, учебно-методический комплекс по русскому языку также включает в себя *Методическое пособие для учителей* [4], работающих по новым программам. В пособии предлагаются методические указания к темам, даны планы проведения каждого урока. Изучение всех разделов Типовой учебной программы по русскому языку строится по следующему плану: методические указания к теме, включающие цели изучения темы, цели урока, языковые цели (в формате «знать, уметь, использовать»). При составлении планов уроков учитываются все этапы технологии развития критического мышления: стадия вызова (актуализация, мотивация), стадия осмысления (восприятие нового), стадия рефлексии (усвоение нового материала по теме). В пособии дано подробное описание всех инновационных методов обучения, используемых в учебнике; приведем пример двух из наиболее эффективных творческих методических приемов:

Кейс-стади (англ. *casestudy*) – прием обучения, который базируется на анализе, решении и обсуждении смоделированных или реальных ситуаций. Этот прием рассматривается как один из основных в методике ситуативного обучения, основанной на реальных ситуациях и реальных проблемах, требующей от учащегося целесообразного решения в предложенной ситуации. Прием включает в себя описание конкретной практической ситуации с постановкой проблемы, справочную и дополнительную информацию о ситуации, методические материалы и указания, развивает умение определять проблему, рассматривать ее со всех точек зрения, осуществлять поиск недостающей информации, аргументировать свою точку зрения [5].

Среди преимуществ приема кейс-стади по сравнению с традиционными методами обучения выделяют: 1) практическую направленность: прием позволяет применить теоретические знания к решению практических задач; 2) интерактивность: метод обеспечивает эффективное усвоение материала за счет эмоциональной вовлеченности и активного участия обучающихся: школьники должны поставить себя на место главного героя и решить проблему от его лица. При этом акцент делается не на овладении готовым знанием, а на его «добывании».

Кубик Блума – прием, который был предложен американским психологом и педагогом Б. Блумом, автором теории таксономии образовательных целей, предполагающей разделение целей обучения на три блока: когнитивную («знаю»); психомоторную («творю»); аффективную («умею») [6].

При помощи приема «Кубик Блума» можно формулировать вопросы в соответствии с поставленной задачей. Для проведения задания по этому методу потребуется несколько кубиков, на гранях которых написаны слова, являющиеся отправной точкой для ответа обучающегося: *Назовите, Почему, Объясните, Предложите, Придумайте, Поделитесь*. В методическом пособии авторами предлагаются несколько иные слова, не меняющие сути самого приема, но более понятные: *Опишите, Сравните, Обоснуйте, Расскажите*,

Проанализируйте, Подведите итоги. Например, задание «Опишите физику» предполагает воспроизведение знаний через формулирование простых вопросов. Следует назвать предмет, явление, термин и т. д.: *что это? – наука о природе.*

Сравните. Задаются вопросы уточняющие, которые помогают увидеть понятие, предмет в разных аспектах и сфокусировать внимание на всех сторонах понятия, предмета в сравнении с другими предметами, понятиями: *на что похож(-а, -е)? – на другие естественно-математические науки, изучающие природные явления и процессы (биологию, химию и др.).*

Представьте. Эта часть описания содержат элемент предположения, вымысла: *кого / что напоминает?* – ответ зависит от индивидуальных представлений учащегося, его эрудиции, знаний, фантазии.

Расскажите. Ученик должен дать всестороннюю характеристику понятия, предмета; предложить свое видение проблемы, свои идеи; объяснить, как использовать знание для решения конкретных ситуаций на практике: *что обозначает слово «физика», что изучает физика, каковы ее научный и технический потенциалы.*

Проанализируйте. Эта часть позволяет сформулировать причинно-следственные связи: описать причины и результаты процессов, происходящих с данным предметом, явлением: *почему появилась физика, ее место среди других наук, почему ее называют «королевой наук».*

Подведите итоги. Эта «сторона» кубика предназначена для активизации мыслительной деятельности учащихся, учит анализировать факты, оценивать значимость полученных сведений, акцентировать внимание на их оценке: *роль физики в жизни человека.* В этой части важно также добавить в характеристику понятия или предмета эмоциональную окраску, сконцентрировать внимание на ощущениях и чувствах, связанных с изучаемой темой.

При помощи подобных методических приемов решаются такие задачи, как воспроизведение знаний, выделение причинно-следственных связей, выяснение различных аспектов проблемы, предложение своего пути применения изученного на практике, активизация мыслительной деятельности, анализ и оценка полученных знаний.

ВЫВОДЫ

Таким образом, Типовая программа по учебному предмету «Русский язык» для 10 класса естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) предполагает новые подходы к обучению русскому языку учащихся казахстанских школ в системе интегрированного образования, декларирует цели и задачи, направленные на развитие творчески активной языковой личности, расширение представлений о национально-культурной специфике русского языка, воспитание сознательного отношения к языку как средству общения, как к языковому капиталу, способствующему успешной социализации учащихся.

В связи с этим учебники, создающиеся по обновленной программе, в первую очередь должны быть ориентированы на осуществление интеграции с другими предметами, развитие функциональной грамотности, критического мышления, совершенствование навыков информационного поиска, извлечения и преобразования информации и, тем самым, адаптацию учащихся в мировом информационном пространстве, их социализацию в современном обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 10–11 классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) // <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html>

Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkiy yazyk» dlya 10–11 klassov yestestvenno-matematicheskogo napravleniya urovnya obshchego srednego obrazovaniya po obnovennomu sodержaniyu (s russkim yazykom obucheniya) // <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html>.

2 Сабитова З.К., Алтынбекова О.Б. Русский язык. Учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. – Алматы: Мектеп, 2019. – 192 с.
Sabitova Z.K., Altynbekova O.B. Russkiy yazyk. Uchebnik dlya 10 klassov yestestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nykh shkol. – Almaty: Mektep, 2019. – 192 s.

3 Приемы технологии критического мышления // <https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/library/2013/01/07/priyomy-tehnologii-kriticheskogo-mishleniya>

Priyemy tekhnologii kriticheskogo myshleniya // <https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/library/2013/01/07/priyomy-tehnologii-kriticheskogo-mishleniya>

4 Русский язык: Методическое руководство. Пособие для учителей 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ / З.К. Сабитова, О.Б. Алтынбекова, Д.С. Дюсенова, Р.К. Дюсетаева, К.С. Скляренко. – Алматы: Мектеп, 2019. – 248 с.

Russkiy yazyk: Metodicheskoye rukovodstvo. Posobiye dlya uchiteley 10 klassov yestestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nykh shkol / Z.K. Sabitova, O.B. Altynbekova, D.S. Dyusenova, R.K. Dyusetayeva, K.S. Sklyarenko. – Almaty: Mektep, 2019. – 248 s.

5 Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э. Г. Азимов, А. Н. Шчукин. – М.: Изд-во ИКАР, 2009. – 448 с.

Novyy slovar' metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam) / E.G. Azimov, A. N. Shchukin. – M.: Izd-vo IKAR, 2009. – 448 s.

6 Bloom B. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. – New York: Longman, 1956. – 352 p.

Материал поступил в редакцию журнала 29.04.2020

REFERENCES

1 Standard curriculum in the academic subject "Russian language" for 10-11 grades of the natural and mathematical direction of the level of general secondary education according to the updated content (with Russian as the language of instruction) // <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html>

2 Sabitova Z.K., Altynbekova O.B. Russian language. A textbook for 10 grades of the natural and mathematical direction of secondary schools. – Almaty: Mektep, 2019. – 192 p.

Sabitova Z.K., Altynbekova O.B. Russkiy yazyk. Uchebnik dlya 10 klassov yestestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nykh shkol. – Almaty: Mektep, 2019. – 192 s.

3 Critical thinking techniques <https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/library/2013/01/07/priyomy-tehnologii-kriticheskogo-mishleniya>

Priyemy tekhnologii kriticheskogo myshleniya // <https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/library/2013/01/07/priyomy-tehnologii-kriticheskogo-mishleniya>

4 Russian language: Methodical guide. A guide for teachers of grade 10 of the natural and mathematical direction of secondary schools / Z.K. Sabitova, O.B. Altynbekova, D.S. Dyusenova, R.K. Dusetaeva, K.S. Sklyarenko. – Almaty: Mektep, 2019. – 248 p.

5 New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages) / E. G. Azimov, A. N. Shchukin. – M.: Publishing house IKAR, 2009. – 448 p.

Novyy slovar' metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam) / E. G. Azimov, A. N. Shchukin. – M.: Izd-vo IKAR, 2009. – 448 s.

6 Bloom B. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. – New York: Longman, 1956. – 352 p.

«Орыс тілі» пәнінен үлгілік бағдарлама және оқулықта білім кеңістігінің ұйымдастырылуы

З.К. Сабитова¹, О.Б. Алтынбекова²

¹Анадолу университеті, Эскишехир қ., Түркия

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы

Мақалада Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10 сыныпқа (орыс тілінде оқыталатын) арналған «Орыс тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы жаңа үлгілік оқу бағдарламасының мазмұны, мақсаттары мен міндеттері қарастырылады. Бағдарламадағы «Орыс тілі» оқу пәні білім беру үдерісінде екі қызметті атқарады. Біріншіден, бұл зерттеу пәні (атап айтқанда: қазіргі орыс әдеби тілі полиэтникалық және көптілді Қазақстанның қазіргі жағдайында оның шын мәніндегі қолданыс шағында). Екіншіден, бұл басқа жалпы білім беретін пәндерді оқыту құралы. Оқытудың мақсаты оқушылардың сөйлеу әрекетінің барлық түрлері бойынша функционалдық сауаттылығын жетілдіру арқылы тілдік тұрғыда шығармашылық белсенді тұлғаны дамыту болып табылады. Бұл мақсатта оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды қамтитын жаратылыстану-математикалық бағыттағы 10 сыныпқа арналған орыс тілі оқулығы қызмет етеді. Оқулықта оқушылардың сыни ойлауын, функционалдық сауаттылығын дамыту үшін проблемалық жағдайды шешу жолдарын шығармашылық іздестіруді көздейтін оқытудың әртүрлі стратегиялары берілген.

Материал 29.04.2020 баспаға түсті

Z. Sabitova¹, O. Altynbekova²

Standard curriculum for the academic subject of “The Russian language” and organization of the educational space of the textbook

¹Anadolu University, Eskishehir, 26470, Turkey

²Al Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

The article discusses the content, goals and objectives of the new standard curriculum for the academic subject of “The Russian language” for the 10th grade of the natural sciences-mathematical direction of the secondary education in the updated format (with the Russian language of instruction). The program declares that the subject “The Russian language” performs two functions in the educational process. Firstly, it is itself the subject of study (namely, the modern Russian literary language in its operational functioning in the modern conditions of multi-ethnic and multilingual Kazakhstan). Secondly, it is a means for studying other general subjects. The objective while achieving the language mastery is to develop a creatively active linguistic personality by improving the functional literacy of schoolchildren in all types of language activity. With that objective in mind, the Russian language textbook for the 10th grade of the natural sciences-mathematical direction was developed and it contains tasks aimed at shaping the critical reasoning of students. For the development of the critical thinking and the functional literacy of students various learning strategies are given in the textbook, assisting the students in finding creative ways to solve a problem.

Received 29.04.2020

ӘОЖ 82-93=894.342

С.Ө.Сабыр¹, Г.К.Кажобаева²¹магистрант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0003-0664-001>²ф.ғ.к., доцент, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-1177-5421>

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ – ТЕКСТОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ ҒАЛЫМ

Мақалада көрнекті ғалым Қайым Мұхамедханұлының текстология саласындағы зерттеу жұмыстары қарастырылады. Қайым Мұхамедханұлының әдеби мұралардың жазылу, басылу тарихын, шығармалардың текстологиясын зерттеу ісіндегі жаңа ізденістері баяндалады. Абай мұрасының тереңіне бойлап, шығармалары жайында тың деректер көрсетіледі. Сонымен қатар, Абай мектебі, Абайдың ізін басқан шәкірттері жайлы сөз қозғалады. Абай шәкірттерінің бұрын жарыққа шықпаған не болмаса өзгеріске ұшыраған шығармалары аталады. Ғалым Қайым Мұхамедханұлының Абай шығармаларына жасалған текстологиялық талдаулары қарастырылады. Талдауларында қателіктер кеткен немесе сөзі бұрмаланған өлеңдерден үзінділер келтіріледі. Текстологиялық ғалымның Абай шығармашылығы мен Шәкәрім шығармашылығы тәңірегіндегі ғылыми еңбектеріне шолу жасалынады. Сонымен қатар, бұл мақалада қазақ әдебиетінде кенжелеп қалған текстология ғылымының қалыптасу, даму тарихы, теориялық-әдістемелік негіздері сөз болады.

Тірек сөздер: текстология, абайтану, автор, қолжазба, түпнұсқа, мәтін.

КІРІСПЕ

Жазба әдеби туындылардың дүниеге келуімен қоса, олардың мәтінін қағаз бетіне дұрыс көшіріп жазу, қатесіз түсіндіру, олардың көшірмелерін жасау, көбейту, салыстыру негізінде текстология ғылымы пайда болғаны анық. Текстология ғылымы авторлардың әдеби шығармаларын, күнделіктерін, хаттарын, ауыздан-ауызға таралып, кейіннен хатқа түскен қолжазбаларын зерттейді. Текстология ғылымының көрнекті өкілдеріне орыс филологиясында Д.С.Лихачев, Б.В. Томашевский, Б.М.Эйхенбаум т.б. жатқызсақ болады. Сондай-ақ текстология түркі халықтарында, атап айтсақ, өзбек, әзірбайжан, түркімен филологиясында да айтарлықтай жақсы дамыған.

«Научно-критический текст поэмы Низами «Хосрови шырын» (1960) «Поэма «Хафт и Монзар» Хатыфы и ее научно-критический текст» (1974), «Текстологические исследования Китабы-деде-Коркут» (1985) және т.б. еңбектер ежелгі дәуір әдебиеті мәтіндерін салыстыру ісі қазақ әдебиеттану ғылымында ертерек қолға алынғандығын көрсетеді. Ал қазақ әдебиеті тарихында текстологиялық жұмыстар Абай шығармаларын жарыққа шығарып, халыққа тарату кезеңінен басталды десек қателеспейміз. 1965 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған Р. Сыздықтың мақаласында: «Ұлы ақын Абай шығармаларының ең соңғы 1957 жылғы басылуы шын мәнінде едәуір толық ғылыми текстологиялық жұмыстың жүргізілгенін және ол жұмыстың дұрыс бағыт алғанын көрсететін үлгі деп айта аламыз», [1] – деді. Бұл іске көп үлес қосқан ғалымдардың бірі – Қайым Мұхамедханұлы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ текстология мәселелерін Қ. Мұхамедханұлы еңбектерінсіз елестету мүмкін емес. Көрнекті ғалым қазақ әдебиеттану ғылымының текстология саласының қалыптасуына

ерекше еңбек сіңірді. Оның Махамбет, Шәкәрім поэзиялары текстологиясына арналған ғылыми мақалалары, Бұқар жырау, Абай шығармаларының текстологиясына қатысты мақалалары, монографиялары жарық көрді. Ғалым 1940 жылдардан бастап және өмірінің соңына дейін Абай шығармаларының текстологиясымен айналысты. 1959 жылы “Абай шығармаларының текстологиясы”, “Мағауия Абайұлы Құнанбаев” монографиялық зерттеу еңбектері жеке кітап болып басылып шықты. “Абайдың ақын шәкірттері” атты 4 кітаптан тұратын жинақ 1993-1997 ж. жарық көріп, оған Абай шәкірттері Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл, Кәкітай, Көкбай, Уәйіс, Әріп, Әсет, Мұқа, Әубәкір, Иманбазар шығармалары мен олар туралы зерттеулер енді.

Абай сөздері көптеген жылдар бойы бұрмаланып жарияланғаны белгілі. Бұның бірнеше себептері бар: нақтылы шығарманың я көне қазақ сөздерінің контекстін білмеу, шығыс тілдерінен алынған сөздер, діни терминдерден үрку, кейде редакторларға түсініксіз сөздерді халық ұғынатын сөздерге еш ойланбастан ауыстыру. Абайдың 1909 жылы басылып шыққан алғашқы өлеңдер жинағынан бастап, 1921 жылы, 1922 жылы, 1933 жылы, 1948-1954 жылдардағы жарияланған өлеңдер жинағындағы туындыларында берілген түсініктерде қайшылық, қателіктер көп кездеседі. Осыны түзеп бірізге салуда ғалым көп еңбек сіңірді. Қ. Мұхамедханұлы үшін Абай шығармаларын жинау, оларды бастырудағы мәтін өзгешеліктерін зерттеу мен анықтаудың мәні үлкен болды. Ақын шығармаларының жазылу тарихы, қате басылып жүрген жеке сөздерді түпнұсқасына келтіру жұмысы көрнекті ғалым үшін аса жауапты болып, осы мәселені шұқшия зерделеуі ұзақ жылдарға созылды. Ғалым тарапынан 1909 жылы жарық көрген Абай жинағынан бастау алған Абай өлеңдерінің 1086 сөзіне түзету енгізілді. Ол осы игі іске ұзақ шығармашылық ғұмырын сарп етіп, 1954 және 1909 жылдары жарық көрген жинақты О. Уақбаев, М. Бікеұлы, Р. Жандыбаевтардың қолжазбаларымен салыстыра отырып, Абай өлеңдеріндегі бұрмаланған сөздерді салыстыра тексеру, текстологиялық зерттеу негізінде дәлелдей білді.

Қ. Мұхамедханұлы Абайдың барлық өлеңдері мен поэмаларына түсініктеме жазды, сонымен ойшыл-ақынның ерекше сөздерінің тазалығын сақтады. Сонымен бірге ол Абайдың 31 өлеңін нақтылап, ақынға тиесілігін анықтады, өйткені олар бұрын жоғалған я бұрыс аударылған деп саналып келген. Абайдың 3 поэмасының бірі «Әзім әңгімесі» туралы өз ойын білдіреді. Ғалым аталмыш туындының Абай қаламынан шықпағаны жайлы пікір айтты. Бұған бірнеше дәлелді пікірлер келтіріп, поэма Ырсайдың Ысқағы деген Абай айнала-сындағы ақындікі дейді [2, 77]. Бірақ, әлі күнге дейін бұл мәселеге үңіле назар аударып, зерттеген ғалымдар жоқ. Мұның өзі абайтануда алынбай жатқан белестердің мол екені мен Қ. Мұхамедханұлының ғылыми ой-тұжырымдарының терең де мағыналылығын білдіреді.

Ғалым Абайдың «Қансонарда», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Сегіз аяқ», «Сап-сап көңілім» т.б. көптеген өлеңдерінің текстологиясымен қатар кімге арналғаны, қайда шыққанының тарихын да нақтылы, тың тұжырымдар арқылы дәлелдей білді. Мысалы, Абайдың 1882 жылғы жазған «Қансонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңінде:

*Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға.
Көре тұра қалады қашқан түлкі,
Құтылмасын білген соң құр қашқанға – дейді.*

Осы жолдағы «көре» деген сөз өлеңнің мағынасын бұзып тұр. Бұл өлеңге берілген түсініктемеде «1909 ж. басылым бойынша алынды» деп түсініктеме берілген. Арабша жетік меңгерген ғалым араб әрібімен «Көре тұра қалады» – деп басылғанын дәлелдейді. Яғни дұрыс басылған сөзді зерттеушілер өздері бұрмалап жіберген. Қ. Мұхамедханұлы: «Ақын бұл арада аспанға шығып алып, шүйілген қыраннан құр қаша бүргенмен құтыла алмайтынын білген түлкінің жанын қорғау үшін қайрат қылмақ болып «көре», яғни керіліп тұра қалған жайын ақын дәл суреттеп отыр. Түлкі аңшыны көргенде тұра қалмайды қашады. Үстінен

төніп келген бүркіттен қашып құтыла алмайтын болған соң «кере» тұра қалады» [2, 12] деп дәлелдейді.

Қ. Мұхамедханұлы М. Әуезовтың қолдауымен 1939 жылдан бастап бүкіл ғұмырын Абай мұрасын, Абай мектебін, Абай шығармаларының текстологиясын зерттеуге арнаған ғалым. Оны келесі еңбектерден көруге болады: «Қазақ әдебиеті тарихындағы абайтану ғылымының келесі мәселесі», «Абайдың әдеби мектебі», Абайдың ұлы Ақылбайдың «Дағыстан», «Зұлыс», Мағауияның «Медғат-Қасым», «Еңлік – Кебек», Әубәкір мен Әріптің шығармашылық өміріне арналған шығармалары, Абай ақын шығармаларының текстологиясы, Абай шығармаларына ғылыми түсініктер, Абайдың жаңадан табылған өлеңдері, Абайдың ақын шәкірттерінің қатарына әдебиетші тұңғыш рет Ақылбай Абайұлы Құнанбаев, Мағауия Абайұлы Құнанбаев, Әсет Найманбаев, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатаевтарды, ал диссертацияға қосымша ретінде Халиолла Өскенбаев, Кәкітай Ысқақұлы, Мұқамеджан Майбасаров, Бейсембай Жәнібеков, Баймағамбет Мырзаханов, Мұқа Әділхановтарды енгізді. Қайым Мұхамедханов Абайдың бұрын белгісіз болып келген 6 өлеңін тауып, 1945 жылғы жинаққа енгізді [3].

Текстолог ғалым алаш зиялыларының мұрасын тереңнен зерттеді, олардың еңбектерін латын, араб харпінен қазіргі қазақ тілі харпіне көшірді, ғылыми түсініктемелер жазды, еңбектері мен өмірбаяндарын баспаға әзірледі. Алаш зиялылары туралы алғашқы жарияланымдар, ғалым әзірлеген өмірбаяны мен еңбектері баспасөзде жарық көре бастады, соның бірі «Семей таңы» газеті.

Сонымен қатар әр кезде өз тарапынан «Абайға байланысты кейбір деректер» турасында мерзімді баспасөз беттерінде (Қазақ әдебиеті – 1955 жыл, 7 қараша, «Абай шығармаларының текстологиялық жайында» Жұлдыз – 1957 жыл, №10, «Абайдың кітабын тұңғыш басқан кім?» Қазақ әдебиеті – 1971 жыл, 2 маусым, «Түзетілгені қане?» «Түсініктері қайсы?» Қазақ әдебиеті – 1986 жыл, 10 қаңтар - «Абайдың бір өлеңі» Қазақ әдебиеті – 1986 жыл, 17 қаңтар, «Абайдың жарияланбаған өлеңдері» Қазақ әдебиеті – 1991 жыл, 10 желтоқсан, «Жаңадан табылған сегіз өлең жайында» Семей таңы – 1991 жыл, 3 желтоқсан. «Абай мұрасына абай болғанымыз жөн» Қазақ әдебиеті – 1991 жыл, 9 тамыз) сынды бірнеше мақалаларын жазды [4].

Қ. Мұхамедханұлы Шәкәрімнің текстологы болды. Шәкәрімнің ұлы Ахатпен бірге ақынның есімін ақтауда бар күш-жігерін аямады. 1958 жылы Мәскеуден Шәкәрімнің ақталғаны туралы анықтама келгеннен кейін, 30 жыл бойы Шәкәрім шығармашылығын ақтап алу үшін күресті. Сондай-ақ, ғалым Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларының текстологиялық жағынан дұрыс басылуына, өлеңдерінің хронологиялық дұрыс орналасуына арнап бірнеше мақала жазды. Сол мақалаларының өзі бүгінгі шәкәрімтану ғылымының жаңа белесінің тың парақтары болып ашылды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, Қайым Мұхамедханұлы өмір бойы Абай текстінің дәлдігін қадағалап, қолынан келгенше бір әріптің бұрмалануына жол бермеуге тырысты. Қазақ текстологиясының негізін қалаушы ғалым қазақ ақындарының құнды сөздерінің тазалығын сақтап қалу үшін күресті. Энциклопедиялық білім және текстологиялық талдау әдісін ерекше меңгеру, Абай, Шәкәрім, Бұхар жырау, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Махамбет, алаш зиялыларының сөздерінің тазалығын сақтауға ықпалын тигізді. Қайым Мұхамедханұлының ақындар шығармаларының канондық негізін анықтау жолындағы еңбегі өлшеусіз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Сыздықова Р.Ф. Текстология мәселелері//Қазақ әдебиеті. – 1964. – 27 март.

Sızdıqova P.Ğ. Tekctologiya мәceleleri//Qazaq әdebieti. – 1964. – 27 mart.

2 Мұқамедханов Қ. «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» Қаз.Мем.КӘБ, 1959.

Muqamedxanov Q. «Abay şığarmalarınıñ tekctologiyacı jayında» Qaz.Mem.KĀB, 1959.

3 Джаркынбаева М.Б. Қайым Мұхаметханов – абайтанушы ғалым.–

<https://infourok.ru/ayim-mhamethanov-abaytanushi-alim-1073331.html>

Djarkynbaeva M.B. Qayym Muhamethanov - abaitanushy ǵalym. – <https://infourok.ru/ayim-mhamethanov-abaytanushi-alim-1073331.html>

4 Смағұлов А.Т. Қайым Мұхаметхановтың шығармашылық өмірбаяны: филол.ғ.д. ... диссер. авторефераты. – Алматы, 2007.

Smaǵulov A.T. Qayym Muxametxanovtiñ şıǵarmaşılıq ömirbayanı: filol.ǵ.d. ... diccer. avtoreferatı. – Almatı, 2007.

Материал 30.04.2020 баспаға түсті

REFERENCES

1 P. Syzdykova. Textology of questions // Kazakh literature. – 1974. – March 27.

2 K. Mukamedkhanov "On the tectology of Abai's works" Kaz.literary portal, 1959.

3 Jarkynbaeva M. B. Qayyum Muhamethanov-scientist-Abay.– <https://infourok.ru/ayim-mhamethanov-abaytanushi-alim-1073331.html>

4 Smagulov A.T. Creative biography of Kayum Mukhamedkhanov: Philol. n. d. ... disser. author's abstract-Moscow: Higher school, 2007.

Кайюм Мухамедханов – основатель науки текстологии

С.О. Сабыр¹, Г.К. Кажыбаева¹

¹Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются исследования текстологии Абая видного ученого-абаевода Кайюм Мухамедханова. Описываются новые поиски в исследовании текстологии произведения великого поэта, истории издвания, написания наследия Абая, сборника песен Абая изданного Кайюм Мухамедхановым. Анализируются научные выводы и суждения абаеведения Кайюм Мухамедханова о взглядах видных казахских ученых.

В анализах приводятся отрывки из стихотворений, в которых были допущены ошибки. Текстолог делает обзор научных трудов Шакарима и Абая. Подробно описываются наставническое направление при основании абаеведения как науки и научное рассудительность К.Мухамедханова. Также в указанной статье затрагиваются формирование, история развития, теоретико-методические основы отстающей текстологии казахской литературы как науки.

Материал поступил в редакцию журнала 30.04.2020

Kayum Mukhamedkhanov – founder of textual science

S.O. Sabyr¹, G.K. Kazhibayeva¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The article examines the studies of the textual criticism of Abai by the prominent scholar-Abaeologist Kayum Mukhamedkhanov. New searches in the study of the textual analysis of the works of the great poet, the history of publication, the writing of Abai's legacy, the collection of Abai's songs published by Kayum Mukhamedkhanov are described. Analyzed are the scientific conclusions and judgments of Abay studies Kayyum Mukhamedkhanov about the views of prominent Kazakh scientists.

The analyzes contain excerpts from poems in which mistakes were made. The textual critic reviews the scientific works of Shakarim and Abai. The mentoring direction at the foundation of Abay studies as a science and the scientific prudence of K. Mukhamedkhanov are described in

detail. Also, this article touches upon the formation, history of development, theoretical and methodological foundations of the lagging textual criticism of Kazakh literature as a science.

Материал поступил в редакцию журнала 30.04.2020

ӘӨЖ 801.3

Г. Сағидолда¹, Қ.Қ.Таймуллина²

¹ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-1797-8457>

²PhD докторант, Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-5582-9447>

ЕКІТІЛДІ АУДАРМА СӨЗДІКТЕРДІҢ МАКРОҚҰРЫЛЫМЫ

Сөздіктің негізгі құрылымы макроқұрылым мен микроқұрылымнан тұрады. Сөздіктің құрылымын бұлайша жіктеп, оларға қатысты мәселелерді толығырақ талдап көрсету сөздік жасау ісін жеңілдетіп, сапасын жақсартуға септігін тигізеді.

Мақалада екітілді аударма сөздіктердің макроқұрылымына талдау жасалады. Сөздіктің макроқұрылымының негізгі қызметі жайлы сөз етіледі. Макроқұрылым – сөздіктің мұқабасынан соңғы бетіне дейінгі аралықтағы әрбір элементтің жиынтығы. Сондай-ақ, корпусы ұйымдастыруға қатысты алфавиттік және семантикалық тәсілдер қарастырылады. Сөздіктердің макроқұрылымы мен лексикографиялық міндеттерін ұйымдастыру тәсілдерінің арасындағы тікелей байланыс туралы айтылады. Сонымен қатар, құрастырушылардың көбісі корпусы таңдауда бастапқы-алфавиттік тәсілді пайдаланатыны, ал семантикалық тәсілді таңдаған кезде сөздікті алфавиттік нұсқағышпен (индекспен) толықтыратыны туралы тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: сөздіктің макроқұрылымы, екітілді сөздіктер, сөздік мақала, сөздік ұя, лемма, алфавиттік тәсіл, семантикалық тәсіл.

КІРІСПЕ

Сөздіктің макроқұрылымы – сөздіктің жалпы құрылымы мен түрлі лексикалық бірліктердің берілу сипаты. Макроқұрылымға сөздіктің оны құрайтын ішкі байланыстарынан тұратын өзіндік жүйе ретіндегі жалпы мәселелері жатады. Макроқұрылымдық ерекшеліктер құрамына оның адресаты, нысаны, көлемі, материалдың берілу тәсілі, материалды жинау ерекшеліктері, материалды сұрыптап алу ұстанымдары, лексикографиялық параметрлер құрамы, т.б. ақпарат кіреді.

Сөздіктің макроқұрылымының негізгі қызметі, басты белгісі – сөздікте сөздік мақалалардың орналасу реті, сөздік мақалалардың орналасу ретінің сөздіктегі ұйымдастыру реті болып табылады. Яғни, сөздік мақаланың ішкі құрылымын ішкі құрылым деп есептесек, ал сол дайын сөздік мақалалардың тұтас сөздікті құрау үшін үйлесімді орналасуы тікелей оның макроқұрылымына байланысты.

Әлемдік лексикография мен терминографияға қатысты еңбектерде сөздіктердің жалпы құрылымын макроқұрылым деп атаса, микроқұрылымды ішкі құрылым деп атайды. Қазақ лексикографиясын зерттеуші ғалым М.Малбақов та өз еңбегінде микроқұрылымды «ішкі құрылымдық атаулар» деп қолданады [1, 42].

Лексикограф-теоретиктердің пікірі бойынша макроқұрылымның ажырамас бөлігін материалдар жинау, дәлірек айтқанда, материалдарды іріктеу принциптері құрайды. Материалды жинау міндеті – таңдалған зерттеу әдістерін қатаң түрде орындау және сөздікке

қажетті ақпаратты шектеу. Дегенмен, сөздікке енгізуге арналған сөздерді іріктеудің объективті, универсалды критерийлері жоқ екені белгілі. В.В.Дубчинскийдің пікірі бойынша, осы контексте лексикограф үшін негізгі ереже, ең алдымен, осы тілдік ұжымдағы лексеманың функционалдық рөлін басшылыққа алу [2, 62].

Құрылымдық лингвистикада тіл – иерархиялық жүйе, бұл сөздікте тек қана сөздерді емес, сонымен қатар жеке графемаларды, морфемаларды, сөз тіркестерін және сөйлемдерді пайдалануға құқық береді. Бұл өз кезегінде сөздіктің макроқұрылымында лексикалық бірліктерді ұйымдастырудың үш тәсілін білдіреді: алфавиттік, тақырыптық (семантикалық) және морфемдік.

Морфемдік тәсіл лингвистер үшін ғана ерекше қызығушылық тудырады және екітілді сөздіктерде кездеспейді. Сондықтан біз мақаламызда алфавиттік және тақырыптық тәсілдерге тоқталамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Алфавит реті бойынша сөздік мақалаларды орналастыру сөздіктерді қолданушылардың қолданыс ыңғайына, қажетті сөздерді алфавит бойынша тез табуға бейімделген. Бұл негізінен лексикографиялық аударма сөздіктерге тән ерекшелік болып табылады. Себебі, бұл орналастыру тәсілінің өзі алғашқы рет лексикографияда қолданылған, қалыптасқан.

Бүгінгі таңдағы лексикографиядағы аударма сөздіктерді түзуде сөздік мақалалар мен сөзтізбелерді орналастыратын бірден-бір тәсіл – осы алфавиттік рет бойынша беру болып табылады.

Екі тілді лексикография үшін алфавиттік тәртіптің екі түрі тән: бастапқы - алфавиттік, немесе тура, яғни алфавит реті бойынша беру және алфавиттік, немесе кері алфавит реті бойынша орналастыру. Соңғы әріптерін негізге ала отырып, соңғы әріптерін алфавит бойынша орналастыру тәсілін – кері алфавит реті бойынша орналастыру тәсілі деп атауға болады. Бұл жөнінде С.В.Гривнев: «Алфавит тәртібі бойынша орналастыру тәсілінің түрліше қолданылуына лексемалардың кері алфавиттік орналасу тәртібін жатқызуға болады. Бұл тәсіл бойынша лексемалар соңғы әріптеріне қарай алфавит бойынша орналастырылады. Бұл жалпы, лексикографияда қолданылады» деп көрсетеді [3, 34].

Алфавит көмегімен екітілді аударма сөздіктің макроқұрылымын жасаудың екі тәсілі бар: әріптік және сөзбе-сөз. Аталмыш тәсілдер арасындағы айырмашылықты күрделі сөздік бірліктерімен жағдайда көрнекі түрде байқауға болады. Әріптік тәсіл кезінде сөздік құрастырушысы күрделі сөздің бөліктерін ажырататын аралықты ескермей, сөздік мақалаларын тек сөздердің жігіндегі соңғы және бірінші әріптерін есепке ала отырып қана құрастырады, ал сөзбе-сөз тәсілінде аралық үнемі әріптің алдында тұрады, сөйтіп, бөлек жазылатын күрделі сөздік бірліктері сөздік мақаласында бірге жазылатын сөздік бірліктерінің алдында орналасады. Әріптік тәсіл сөздік корпусында леммаларды және сөздік мақаласының мәтінде лексикалық бірліктерді орналастыру бойынша лексикографтардың міндеттерін оңайлатады және адресатқа қажетті лемманы жедел табуға мүмкіндік береді.

Лемма – әлемдік лексикография тәжірибесінде қолданыста бар терминдердің бірі. Белгілі лексикограф Л.Згуста: «Лемма дегеніміз – сөздік мақалада сипатталатын сөздік бірліктің тұлғасы, тілдік жүйедегі орны мен қызметі нұсқалатын бөлік» деп атайды [4, 82]. Сонымен бірге, бұл тәсіл байланысты леммаларды біршама еркін тәртіпте орналастыруға мәжбүрлейді. Бұл ретте сөздік пайдаланушысы қарастырылатын пәндік сала туралы біртұтас ұғым қалыптастыру мүмкіндігінен айырылады, ал бұл мәтінді және аударманы түсінуге кері ықпал етуі мүмкін. Сөзбе-сөз тәсілде байланысты леммалардың реттілігі аталмыш реттілікпен морфологиялық және семантикалық жағынан байланысы жоқ бір немесе бірнеше леммамен түзілуі мүмкін емес. Осының арқасында сөздік пайдаланушысы негізгі түсінік пен оның туындылары арасындағы құрылымдық және мағыналық қатынастары туралы біртұтас ұғым қалыптастыра алады. Бұл шет тілін үйренушілер үшін екітілді сөздіктің анықтамалық

құрал ретінде мәнін арттыра түседі. Сөздік макроқұрылымының сөзбе-сөз ұйымдастырылуы, әріптік тәсілге қарағанда, елеулі артықшылықтарға ие, әсіресе екітілді аударма сөздіктер үшін, өйткені ол лексикалық ассоциациялар құру процесін жеңілдетеді. Екітілді аударма сөздік макроқұрылымында сөзбе-сөз тәсілді таңдай отырып, лексикограф сөзтізбеде вокабулаларды орналастыру үшін ұялау әдісін пайдалануы мүмкін. Ұялау әдісінен бас тартқан жағдайда, әр лексикалық бірлік өз алдына бөлек лемма болып табылады, ал сөздік ұя сөздіктің корпусында бір параграфты құрайды.

Сөздік ұя (гнездо словарное, morphological family of words, presented in one dictionary entry) – бір сөздік мақала түрінде берілген морфологиялық тұрғыдан біріккен сөздердің тобы [5, 109]. Сөзтізбені құрудың мұндай тәсілі сөздікпен жұмысты едәуір оңайлатады, алайда құрастырушыға орын үнемдеуге мүмкіндік бермейді, сөйтіп, сөздіктің жалпы көлемін шектейді. Мұндай макроқұрылым XX ғасырдың бірінші жартысындағы бірқатар салалық сөздіктерге тән, мұнда белгілі білім аясына тән арнайы лексикалық бірліктердің жалпы көлемі құрастырушыға ұялау әдісінен бас тартып, сөздік мақаланың мәтініне фонетикалық ақпаратты (транскрипцияны) енгізуге жол берді. Ұялау әдісі сол немесе өзге тілдің морфологиялық ерекшеліктеріне негізделеді, олар туыстас леммаларды сөздік ұяға біріктіруге және оның құрылысы үшін арнайы қысқартуларды пайдалануға мүмкіндік береді, ал бұл, өз кезегінде, орынның үнемделуіне және сөздік корпусындағы лексикалық бірліктердің жалпы сананың ұлғайтылуына жол береді. Ұялау әдісін пайдаланған кезде әр сөздік ұя басты сөзбен басталады, ол түбір мен сөз тудырушы (сөз түрлендіруші) қосымшаларға бір (|) немесе екі (||) тік сызықпен бөлінуі мүмкін, ал түбірдің қайталануы орнына, сөздік мақаланың мәтінінде тильда белгісі (~) қолданылады. Мысалы:

АБСТРАКТН//ЫЙ, -ая, -ое абстрактылы, дерексі; **~ые понятия** дерексіз ұғымдар; **~ое тождество** абстрактылы тепе-теңдік [6,12].

БАҒДАРЛАМА программа; **оқу ~сы** учебная программа; **мемлекеттік ~** государственная программа [7, 109]

ЖАРНАМА 1) реклама; **~ тарат** – рекламировать, 2) афиша; **театр ~сы** театральная афиша [7, 288].

АДМИНИСТРАЦИЯ ж. әкімшілік; **~ города** қала әкімшілігі [8, 19].

КОНЦЕВОЙ соңғы, кейінгі, ақырғы; **~ая строка полигр.** соңғы жол; **~ое звено** тізбектің соңғысы; **~ стих** өлеңнің соңы [8, 389].

Ал М.Ж.Тәттібаеваның «Немісше-қазақша сөздігінде» түбірдің қайталануы орнына, сөздік мақаланың мәтінінде қос тилда белгісі қолданылады. Мысалы:

s`ommer m -s жаз; **des ≈ s, im ≈** жазды күні, жазда [9, 336].

unten төмен (де); **nach ≈** төмен қарай, төменге; **weiter ≈** төменде, төменірек; **siehe ≈!** төменге қара! [9,386].

Жалпы және тұтас алғанда, ұялау әдісінің біршама артықшылығы бар. Біріншіден, құрастырушы байланысты лексикалық бірліктерді ұяға топтастыра отырып және басты сөздің түбірін алмастыру үшін түрлі шартты белгілер мен қысқартуларды пайдалану арқылы сөздік корпусында едәуір орынды үнемдейді. Екіншіден, ұялау әдісі сөздік адресатына бір ұяда топтастырылған лексикалық бірліктер арасындағы қатынастар жүйесін саралауға жол береді. Құрастырушы сөздік ұяның үлкен көлемі сөздікпен жұмысты едәуір күрделендіретінін ескеруі тиіс. Сөздік макроқұрылымын ұйымдастырудағы алфавиттік тәсіл екітілді аударма сөздіктің кез келген типін құрастыру кезінде пайдалануы мүмкін, өйткені ол сөздік корпусында болсын, сол сияқты бір сөздік ұяның шеңберінде лексикалық бірліктердің кез келген санын ұйымдастыруға және құрылымдауға мүмкіндік береді.

Алфавиттік тәсіл ресми белгілеріне және графикалық таңбалар (алфавит) жүйесіне негізделген болса, семантикалық тәсіл лексикалық бірліктер арасындағы мағыналық қатынас жүйесіне сүйенеді. Мұндай тәсілге тән әдістер: категориялау және топтастыру. Семантикалық жүйе аясында сөздік мақалалар олар арасындағы сол немесе өзге жүйе негізінде мағынасы жағынан ортақ лексикалық бірліктерді біріктіру арқылы құрылады.

Екітілді аударма сөздіктің макроқұрылымын ұйымдастырудағы мұндай тәсіл алғашқы Орта ғасырдағы ағылшын лексикографтардың жұмыстарында кеңінен қолданылды, әрі X және XI ғасырдағы көптеген ағылшын-латын сөздіктерінде кездеседі. Отандық және шетелдік лексикографияда семантикалық тәсіл иллюстрациялық (визуалды) сөздіктерді құрастыру кезінде қолданылады, бұл жерде графикалық сурет сөздің мағынасын суреттеу үшін пайдаланылады. Мұндай сөздіктер семантикалық тәсіл принципі бойынша құрылады, яғни, әр бетте жалпы тақырыпта біріктірілген суреттер беріледі, ал төменде онда бейнеленген суреттердің атауы ұсынылады.

Иллюстрациялық сөздіктерді құрастыру кезінде лексикографтар бірқатар қосымша қиындақтарға тап болады. Іріктеп алынған лексикалық материалды категорияларға бөліп, суреттермен толықтыру қажет, бұл суреттер сөздік пайдаланушысында ана тіліндегі және шет тіліндегі белгілі лексикалық бірлікке қатысты берік байланысты тудыруы тиіс. Жалпы және арнайы екітілді лексикографияда семантикалық тәсілдің кеңінен қолданылуына қарамастан, сөздік құрастырушылары сөздік макроқұрылымын ұйымдастыруда дәстүрлі алфавиттік тәсілді көбірек қолданады, ал корпустың шектелген көлемі салдарынан кез келген иллюстрациялық сөздік құрастырушының тым субъективті ықпалына түседі, себебі мұндай сөздіктер пайдаланушы «автор мен редакцияның пікірі бойынша неғұрлым жиі кездестіретін тақырыптарды ғана іріктеп алуға» ұмтылады [10, 3].

Демек, семантикалық тәсіл арнайы мақсаттар үшін аударма сөздіктерін құруда қолданылады: оқу иллюстрациялық сөздік, бірнеше тілдер бойынша сөздік-минимум және салалық иллюстрациялық сөздіктер. Семантикалық тәсіл алфавиттік тәсілден оқшау қолданылмайды – бір тақырып (тарау) шеңберіндегі лексикалық бірліктер алфавит бойынша реттеледі, сонымен қатар, сөздікті аяқтайтын тарау әдетте индексті немесе алфавиттік көрсеткішті қамтиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, екітілді аударма сөздіктерді құрастырушылардың көбісі екітілді сөздіктің макроқұрылымын ұйымдастыруда бастапқы-алфавиттік тәсілді кеңінен қолданады, ал семантикалық тәсілді таңдаған кезде, сөздікті алфавиттік көрсеткішпен (индекспен) толықтырады. Жалпы және арнайы екітілді сөздіктердің құрастырушылары макроқұрылымды ұйымдастыруда бастапқы-алфавиттік тәсілді қолданады, соның есебінен сөзтізбеге енгізу үшін іріктеп алынған лексикалық бірліктердің кез келген санын ретке келтіреді. Бұл тәсіл сөздікте бағдарлануды жеңілдетеді, қажетті вокабуланы іздеу уақытын қысқартады, сөйтіп, құрастырушы ғана емес, адресат үшін де анағұрлым оңтайлы болып табылады.

Сөзтізбедегі басты сөздер, сондай-ақ бір сөздік ұя шеңберіндегі лексикалық бірліктер әріптік немесе сөзбе-сөз тәртіпте орналасады. Ұялау әдісі туыстас лексикалық бірліктер арасындағы байланыс жүйесін және қатынастарын көрсетуге жол береді, сондай-ақ едәуір орынды үнемдейді (басты сөздің түбірін алмастыру үшін шартты белгілер мен қысқартуларды пайдалану есебінен), бұл құрастырушыға екітілді аударма сөздік корпусының жалпы көлемін ұлғайтуға, оған қосымша, оның ішінде, экстралингвистикалық, ақпаратты енгізуге мүмкіндік береді. Семантикалық макроқұрылым, өз кезегінде, лексикалық бірліктерді пәндік-тақырыптық принцип бойынша топтастыруға, сөздікке иллюстрациялық материалдарды қосуға жол береді. Аталмыш макроқұрылым аударма сөздігін тіл үйреніп жүрген адресат үшін неғұрлым қолайлы етеді – іздеу процесін және жаңа лексикалық бірліктерді есте сақтауды оңтайландыруға мүмкіндік береді, бұл семантикалық тәсілдің оқу сөздіктерін және сөздік-минимумдарды құрастыру үшін пайдалануды айқын түсіндіреді. Екітілді аударма сөздіктің макроқұрылымын ұйымдастыруда сол немесе өзге тәсілді таңдау құрастырушының алдында қойған мақсаттары мен міндеттеріне байланысты: сөздіктің арналуы, болжамды адресат, корпустың жалпы көлемі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Малбақов М.М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: 2002 – 42 б.
Malbaqov M.M. Bir tildi tüsındırme sözdıktıñ qúrylymdyq negızderı. – Almaty: 2002 – 42 b.
- 2 Дубичинский В.В. Лексикография русского языка. – М., 2009. – 428 с.
Dubichinskii V.V. Leksikografiya russkogo yazyka. – M., 2009. – 428 s.
- 3 Гринев С.В. Введение в терминографию. – М., 1995. – 161 с.
Grinev S.V. Vvedenie v terminografiıu. – M., 1995. – 161 s.
- 4 Мұсаева Ж.О. Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты: филол.канд. ... дис., Астана, 2006. – 120 б.
Músaeva Zh.O. Qazaq leksikografiyasında qoldanylatyn ataulardyñ metatıldık tabıǵaty: filol. kand. ... dis., Astana, 2006. – 120 b.
- 5 Морковкин В.В. О базовом лексикографическом знании // Русский язык за рубежом, 1987. №6. 104 с.
Morkovkin V.V. O bazovom leksikograficheskom znanii // Russkii yazyk za rubezhom, 1987. №6. 104 s.
- 6 Русско-казахский словарь. 70 000 слов / Под ред. Н.Т. Сауранбаев, Г.Г. Мусабаева, Ш.Ш. Сарыбаев, 3-е изд., – Алматы, 2005. – 1152 с.
Russko-kazahskii slovar. 70 000 slov / Pod. red. N.T.Sauranbaev, G.G. Musabaeva, Sh. Sarybaev, 3-e izd., – Almaty, 2005. – 1152 s.
- 7 Казахско-русский словарь: 50 000 слов. Под ред. член-корр. НАН РК Р.Г. Сыздыковой, проф. К.Ш. Хусаин. – Алматы, 2002. – 1008 с.
Kazahsko-russkii slovar: 50 000 slov. Pod.red. chlen-korr. NAN RK R.G. Syzdykova, prof. K.Sh. Husain. - Almaty, 2002. – 1008 s.
- 8 Русско-казахский словарь. 1-том. А-О. – Алматы, 2007. – 640 с.
Russko-kazahskii slovar. 1-tom. A-O. – Almaty, 2007. – 640 s.
- 9 Тәттібаева М.Ж. Немісше-қазақша сөздік. 25 000 сөз. – Алматы, 1994. – 478 б.
Tattibaeva M.J. Nemisşe sözdik. 25000 söz. – Almaty, 1994. – 478 b.
- 10 Нелюбин Л.Л. Иллюстративный военно-технический словарь. – М., 1968. – 483 с.
Neliubin L.L. Illiustrativnyi voenno-tehnicheskii slovar. – M., 1968. – 483 s.

Материал 29.01.2020 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Malbakov M. Structural bases of monolingual explanatory dictionaries. – Almaty: 2002 –42 p.
- 2 Dubichinsky V. V. Lexicography of the Russian language: Textbook. M., 2009. – 428 p.
- 3 Grinev S.V. Introduction to terminography. – M., 1995. – 161 p.
- 4 Musaeva Zh.O. Meta-linguistic nature of names used in Kazakh lexicography: Ph.D. ... dis., Astana, 2006. – 120 p.
- 5 Morkovkin V.V. About basic lexicographic knowledge // Russian language abroad, 1987. №6. 104 p.
- 6 Russian-Kazakh dictionary. 70,000 words / Ed. N.T. Sauranbaev, G.G. Musabaeva, Sh. Sarybaev, 3d ed., – Almaty, 2005. – 1152 p.
- 7 Kazakh-Russian dictionary: 50 000 words. Ed. Corresponding member NAS RK R.G. Syzdykova, prof. K.Sh. Husain. – Almaty, 2002. – 1008 p.
- 8 Russian-Kazakh dictionary. 1st volume. A-O. – Almaty, 2007. – 640 p.
- 9 Tattibayeva M.Zh. German-Kazakh dictionary. 25 000 words. – Almaty, 1994. – 478 p.
- 10 Nelyubin L.L. Illustrative military-technical dictionary. – M., 1968. – 483 p.

Макроструктура двуязычных переводных словарей

Г. Сагидолда¹, К.К. Таймуллина¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

Основная структура словаря состоит из макроструктуры и микроструктуры. Подобная классификация структуры словаря и более подробный анализ его проблем помогут облегчить работу словаря и улучшить его качество.

В статье проводится анализ макроструктуры двуязычных переводных словарей. Описываются основные функции макроструктуры словаря. Макроструктура – совокупность каждого элемента в интервале от обложки словаря до последней страницы. Также рассматриваются алфавитные и семантические подходы к организации корпуса. Говорится о наличии прямой зависимости между способом организации макроструктуры словаря и лексикографическими задачами. Делается вывод, что большинство составителей словаря используют начально-алфавитный подход к организации корпуса, а при выборе семантического подхода дополняют словарь алфавитным указателем (индексом).

Материал поступил в редакцию журнала 29.01.2020

Macrostructure of bilingual translation dictionaries

G. Sagidolda¹, K.K. Taimullina¹

¹L.N. Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

The basic structure of the dictionary consists of a macrostructure and a microstructure. A detailed classification of the dictionary structure and a more detailed analysis of its problems will help to simplify the work of the dictionary and improve its quality.

The article analyzes the macrostructure of the bilingual translation dictionary. The main functions of the dictionary macrostructure are described. Macrostructure - the set of each element in the range from the cover of the dictionary to the last page. Alphabetical and semantic approaches to the organization of the corpus are considered. The article discusses that there is a direct relationship between the method of organizing the macrostructure of the translation dictionary and lexicographic problems. It is concluded that most of the compilers of the layer use the initial alphabetical approach to the organization of the corpus. While choosing a semantic approach, fill the dictionary with an alphabetical index.

Received: 29.01.2020

УДК 82:316.3

А.Б. Темирболат

д.ф.н., профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7888-8957>

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье рассматриваются тенденции и закономерности развития современной литературы Казахстана. Творчество писателей конца XX – начала XXI веков осмысливается в контексте проблемы глобализации. Раскрывается содержание данного понятия. Определяются факторы, обуславливающие специфику современной литературы

Казахстана, направления художественных исканий писателей. Выявляются особенности отражения глобализации на уровне авторской концепции бытия и личности, содержания, построения и жанрового состава произведений. Указывается влияние информационных и коммуникативных технологий на современную литературу. В процессе исследования отмечается появление новых жанров и жанровых форм, усложнение пространственно-временного континуума произведений писателей. Затрагиваются философские аспекты художественного творчества. Рассматривается система нравственных и духовных ценностей казахстанских писателей, их представления о вечных категориях, эстетические взгляды и идеалы.

Ключевые слова: глобализация, интеграция, творчество, произведение, писатель, процесс, Интернет, особенность, жанр

ВВЕДЕНИЕ

Проблема глобализации является одной из центральных и актуальных в современном мире. Ее исследованием занимаются экономисты, политологи, историки, философы, социологи, филологи. Столь пристальный интерес ученых к данной проблеме обуславливается тем, что глобализация охватывает практически все сферы жизни человека. Она оказывает влияние на развитие общества, культуру, науку, образование. Глобализация определяет систему взаимоотношений между государствами и народами. Она обуславливает особенности мировоззрения, мышления людей, их взаимодействие с окружающей действительностью.

Глобализация придает динамику современному миру. В условиях стремительного развития информационно-коммуникационных технологий происходит смена ценностных ориентиров общества. Мир приобретает большее культурное многообразие. В связи с чем возрастает стремление народов к самоопределению. Усиливаются поиски национальной идентичности [1, 192-193].

Под глобализацией традиционно понимают «становление единого взаимозависимого мира, в котором общие цели и задачи, общие идеи сохранения Земли и устойчивого развития человечества преобладают над локальными проблемами» [2]. Данный процесс выступает неотъемлемой составляющей общественного бытия и сознания.

В современной науке, по мнению исследователей, наблюдаются два основных подхода к пониманию проблемы глобализации. Первый из них рассматривает данное явление, опираясь на идеи прогресса, ведущего к гомогенизации (универсализму) мира. Второй подход исходит от идеи о многообразии, гетерогенности (мультикультурализма) современного общества [3, 155].

Глобализация нередко рассматривается в единстве с проблемой локализации. Это обуславливается двойственной природой развития человечества. С одной стороны, цивилизация способствует распространению общекультурных ценностей. С другой – происходит переосмысление национальных традиций и наследия прошлого, наблюдается стремление к индивидуализации.

Проблема глобализации широко исследуется в современной политологии, экономике. Она является предметом изучения в информатике, философии, истории. В последние десятилетия глобализация, особенности и формы ее проявления освещаются в культурологии и, в частности, в работах П. Бергера, Ф. Кессиди, П. Хоппера, В. Иноземцева, Ю. Яковца, В. Келле и других. Вопросам развития Казахстана в современных условиях посвящена коллективная монография «Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности» [4].

Однако несмотря на свою значимость и актуальность, данная проблема недостаточно изучена в литературоведении. В работах отечественных и зарубежных исследователей рассматриваются лишь отдельные аспекты влияния глобализации на художественное творчество. Так, например, в сборнике «Литература и глобализация (К вопросу

идентичности в культурах Центральной и Юго-Восточной Европы)» [5] данная проблема осмысливается по отношению к славянским литературам. Российские и словенские ученые прослеживают влияние глобализации на творчество писателей, их мировоззрение и творческий метод. Ими определяются основные тенденции и закономерности развития историко-культурного и художественного процессов стран Центральной и Юго-Восточной Европы.

В статье Э. Ализаде «Глобализация и судьбы национальных литератур» выявляются особенности творчества писателей Азербайджана [6]. Автор осмысливает их место и роль в современном историко-культурном процессе.

В коллективной монографии «Интеграционные процессы и казахская литература» рассматривается художественное своеобразие произведений А. Нурпеисова, М. Шаканова, О. Сулейменова, С. Досанова и других. Исследователи раскрывают особенности мировоззрения писателей, их духовные поиски и эстетические идеалы и ценности. В монографии переосмысливается творчество классиков казахской литературы – А. Кунанбаева, М. Ауэзова – сквозь призму современной культуры [7]. Исследователями подчеркивается значимость наследия данных писателей, определяются их художественное мастерство и многогранность дарования.

В монографии А. Жаксылыкова предметом изучения становятся тенденции развития казахской литературы конца XX – начала XXI веков в контексте проблем переводоведения. Автор отмечает, что «Казахстан на нынешнем рубеже исторического развития находится в ситуации масштабного информационного запроса». В связи с чем «литературный и другие переводы (научный, компьютерный, синхронный, продюсерский, менеджерский)... имеют весьма серьезное значение». Однако при этом, по мнению исследователя, нужно «иметь в виду, что бесконтрольный поток всевозможной информации несет определенную опасность локальной этнокультуре. ...Глобализация, некритическое усвоение чужой культуры и идеологии, религии, социальных и политических технологий может привести к эрозии основ самобытной национальной культуры, нивелировать ее уникальность, лишить ее идентичности и превратить в неопределенную маргинальную среду – народ-субстрат» [8].

Соответственно глобализация обуславливает тенденции и закономерности развития историко-культурного и художественного процессов. Ее влияние совершенно очевидно проявляется в современной литературе Казахстана.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В условиях глобализации, интеграции общества, стремительного развития науки и техники, экономических, социально-политических отношений между государствами идет активный процесс сближения народов, населяющих нашу планету, следствием которого стало тесное взаимодействие различных национальных традиций.

Данные тенденции оказали огромное влияние на современную литературу Казахстана. В творчестве целого ряда писателей наблюдается синтез разных философских систем и культур, обусловленный, с одной стороны, многонациональностью нашего государства, с другой – процессами глобализации и интеграции. Ярким примером тому служит творчество А. Алимжанова, Д. Снегина, Г. Бельгера, Р. Сейсенбаева, О. Сулейменова, А. Жаксылыкова, М. Пака, А. Кана, А. Кодара, Д. Амантая, Б. Канапьянова, Д. Накипова, Д. Кадыржанова, Б. Кисикова и других. В их произведениях органично сочетаются культуры Востока и Запада, Казахстана и России.

Творчество А. Алимжанова, Д. Снегина, Г. Бельгера, Р. Сейсенбаева, О. Сулейменова, А. Жаксылыкова, М. Пака, А. Кана, А. Кодара, Д. Амантая, Б. Канапьянова, Д. Накипова, Д. Кадыржанова, Б. Кисикова отличается самобытностью, неповторимостью художественных образов, оригинальностью стиля. В структуре и содержании их произведений соединяются

восточные легенды, предания, библейские, коранические и мифологические сюжеты, идеи буддийской, европейской философии и русской религиозной мысли.

Глобализация обусловила своеобразие философско-эстетических взглядов казахстанских писателей, их авторских концепций. В понимании А. Алимжанова, Д. Снегина, Г. Бельгера, Р. Сейсенбаева, О. Сулейменова, А. Жаксылыкова, М. Пака, А. Кана, А. Кодара, Д. Амантая, Б. Канапьянова, Д. Накипова, Д. Кадыржанова, Б. Кисикова человек является одновременно «гражданином мира», частью Вселенной и представителем конкретной национальной культуры.

Особое место в творчестве современных писателей Казахстана занимает философия всеединства, «убежденность в том, что человек – и шире всякое живое существо – причастно другому» [9, 5]. На страницах своих произведений А. Алимжанов, Р. Сейсенбаев, О. Сулейменов, А. Жаксылыков, М. Пак, А. Кан, А. Кодар, Д. Накипов утверждают, что люди являются ипостасями друг друга, и их судьбы тесно взаимосвязаны между собой. Пример тому – роман А. Жаксылыкова «Поющие камни». Мысль о единстве человечества раскрывается в данном произведении через образ главного героя Жана. Его индивидуальное время-пространство нередко сливается с индивидуальными временами и пространствами окружающих людей. Связь эта проявляется, во-первых, на уровне видений героя. Как отмечает автор, сон Жана – это чей-то заблудившийся сон, который по мере развития действия романа перерастает в сон окаянных – тех, кто подобно ему, ищет свое подлинное «я». Во-вторых, посредством обращения героя к обывателям. Все они, указывается в произведении, – кармические отражения Жана. В-третьих, на уровне перевоплощений героя. В-четвертых, в процессе перехода «я» Жана в «мы».

В условиях глобализации особое звучание получила тема исторической памяти. Современные писатели Казахстана нередко обращаются к культурному наследию прошлого. На страницах своих произведений они размышляют об истории своего народа. Обращаясь к событиям прошлого, писатели стремятся понять явления настоящего. Пример тому – романы Р. Сейсенбаева «Отчаяние», Г. Бельгера «Дом скитальца», «Конец легенды» А. Кекильбаева, дилогии Б. Жандарбекова «Саки», А. Нурпеисова «Последний долг», трилогия С. Елубаева «Одинокая юрта», поэтический роман М. Шаханова «Заблуждение цивилизации», повесть Д. Исабекова «Страж покоя».

Обращаясь к событиям и наследию прошлого, писатели стремятся, во-первых, раскрыть самобытность своей национальной культуры; во-вторых, показать общность истории человечества, неразрывное единство судеб людей; в-третьих, переосмыслить некоторые события прошлого с позиций современности.

Для литературы конца XX – начала XXI веков характерен аналитический подход к изображению бытия казахского народа. Писатели не просто включают в свои произведения исторические реминисценции, но и дают оценку рассматриваемым ими явлениям.

Глобализация обусловила необходимость переосмысления духовных ценностей, их адаптацию к новой геополитической, экономической, коммуникативной ситуации [1, 193]. Остро встал вопрос о национальной идентичности личности. Размышляя над данной проблемой, писатели обращаются к традициям и обычаям своего народа. Ими затрагивается проблема национального самосознания. Нередко в своих произведениях писатели рассуждают о роли и значении языка, нравственных ориентирах прошлого и настоящего. Примером тому служат романы Г. Бельгера «Туюк су», Р. Сейсенбаева «Отчаяние», А. Нурпеисова «Последний долг», поэтический роман М. Шаханова «Заблуждение цивилизации», пьеса Д. Исабекова «Транзитный пассажир».

В произведениях современных писателей проводится разграничение таких категорий, как быт и бытие. В процессе повествования авторы указывают на двойственную природу мира, наличие в нем материального и духовного начал. Поэтому характеры их героев вырастают «из мельчайших подробностей» окружающего быта, что не мешает им, однако, подниматься над повседневностью и задумываться над такими сложными и волнующими вопросами, как смысл бытия. Отсюда раздвижение границ внутреннего мира персонажей до

вселенских масштабов. Сознание героев романов вбирает в себя целые эпохи, поколения. Они ощущают себя неотъемлемой частью Земли, космоса. Вследствие чего происходят перевоплощения и превращения героев. «Покорное собирательство быта» сочетается в их жизни с космизмом души (например, «Последний долг» А. Нурпеисова, «Туяк су», «Дом скитальца» Г. Бельгера, «Трон сатаны» Р. Сейсенбаева «Сны окаянных» А. Жаксылыкова).

В творчестве современных писателей Казахстана наблюдается выход за пределы традиционного трех- и четырехмерного измерения. Они исследуют мир, находящийся за гранью привычного восприятия. Большое внимание писатели уделяют подсознанию героев. Объектом их постижения и изображения становится Вселенная во всех ее многочисленных проявлениях. События в произведениях нередко разворачиваются в реальном мире и в ирреальном, метамире [10, 128] (например, тетралогия А. Жаксылыкова «Сны окаянных»).

Для творчества казахстанских писателей характерно обращение к мифам. Через них осмысляются реалии современной действительности, духовные и нравственные ценности прошлого и настоящего. Мифы используются «как средство обновления культуры и человеческой идентичности». Они помогают «выйти за рамки условного, частного ради приобщения к абсолютным и универсальным ценностям» [11].

Мифологические реминисценции раздвигают пространственно-временные границы изображаемого писателями мира. Они придают диалогичность произведениям, тем самым, с одной стороны, углубляя затронутые авторами проблемы; с другой – показывая множественность точек зрения на рассматриваемые ими вопросы.

В современной литературе Казахстана большое внимание уделяется постижению внутреннего мира человека, который осмысляется путем обращения писателей к историческому прошлому, к нравственным категориям, основанным на общечеловеческих и национальных идеалах [12].

Тенденции развития современной культуры, отличительными чертами которой являются многоплановость, противоречивость, полиязычность обусловили изменение формальной организации художественных произведений, обновление их стилевого и смыслового содержания. В творчестве казахстанских писателей наблюдается отход от классических традиций. Широкое распространение получают произведения, сочетающие в себе элементы различных жанровых форм: роман-эссе, роман-притча, роман-сказка, поэтический роман, роман-полилог и т.д.

Современная литература Казахстана характеризуется активизацией экспериментов на уровне содержания и формы. «Происходят радикальные изменения жанрового мышления, сформированного многовековой традицией. Наблюдается широчайшая дифференциация и одновременно контаминация жанров – и в масштабах системы, и внутри одного, отдельно взятого произведения» [13]. Пример тому – произведения Д. Накипова (роман интенций «Круг пепла»), У. Тажикиновой (роман-пунктир «Ось существования»), И. Одегова (роман-песня «Звук, с которым встает солнце»), Б. Кисикова (роман-полилог «Ол»), Л. Калаус ((пост)колониальный роман «Фонд последней надежды»), Д. Кадыржанова (роман-верлибр «История про хорошего и доброго парня»).

Процесс глобализации и интеграции, происходящий в современном обществе, обусловил распространение в литературе Казахстана модернистских и постмодернистских тенденций. В творчестве поэтов, прозаиков наблюдается использование различных типов письма, включение слов и выражений из разных национальных языков и языков духовной культуры, интерес к «потoku сознания».

В произведениях писателей сочетаются проза и поэзия, книжный и разговорный стили, встречается научная терминология. «Большое внимание они уделяют текстотворчеству, используя курсив, различные шрифты, вставные фрагменты с заглавиями или без». В свои произведения писатели вводят «реальные или условные дневники, письма, документы» [13, 163]. Например, в романе А. Жаксылыкова «Поющие камни» используются выражения: «белая волжанка», «роковой фолиант», «гравитационная сила вашей неуклонности»; в

«Круге пепла» Д. Накипова применяются словосочетания: «хрямкнуть воробья», «серебристая сепия елей», «дурацкий фонтан», «эгоцентр мозга» и т.п.

Произведения казахстанских писателей содержат множество реминисценций, аллюзий, цитат. Характеризуя своих героев, они проводят параллели с известными литературными персонажами. Нередко в их произведениях звучат высказывания поэтов, мыслителей различных эпох (например, в романах А. Нурпеисова «Последний долг», Г. Бельгера «Дом скитальца», «Отчаяние» Р. Сейсенбаева, тетралогии А. Жаксылыкова «Сны окаянных»).

Включение интертекстов прежде всего раздвинуло границы изображаемого писателями мира. Использование цитат, афоризмов позволило показать единство и преемственность прошлого, настоящего и будущего, раскрыть общечеловеческий характер затронутых в произведениях проблем. Более того, тексты, помещенные в иной контекст, приобрели новое содержание. Писатели переосмыслили их с позиции собственных эстетических идеалов и ценностей и сквозь призму национального сознания.

Произведениям казахстанских писателей присущи полифония времен и пространств, многоголосие. Их произведения пронизаны звуками природы, города. Иногда авторы совмещают реплики нескольких человек в одном абзаце, не указывая, кому они принадлежат. Вследствие чего создается эффект голосового хора. Пример тому – романы А. Жаксылыкова «Сны окаянных», Б. Кисикова «Ол».

Большое влияние на развитие литературы в последние годы оказывают информационно-коммуникативные и компьютерные технологии. Мобильная связь и Интернет существенно сократили пространственно-временную дистанцию. Благодаря им происходит стирание границ не только между государствами, но и между автором и читателем. Интернет обеспечил доступ фактически к неограниченному объему информации. В результате чего, с одной стороны, начался процесс формирования так называемой гиперреальности. Она создается образами-знаками, или симулякрами, которые ведут к отрыву человека от действительности, погружая его в виртуальный мир и подменяя истинные ценности ложными, вымышленными. Интернет и мобильная связь обусловили появление новых жанров литературы. С другой – произведения стали создаваться на порталах социальных сетей. В связи с чем расширился круг авторов и читателей, поменялись структура и содержание традиционных жанров.

В литературе Казахстана появились произведения, написанные в форме «записной книжки, эсмэски или минисюжетов, как бы снятых камерой сотового телефона» [13, 169]. Они характеризуются размытостью пространственно-временных границ, недосказанностью. Авторы будто стремятся лишь запечатлеть сиюминутное. В таких произведениях «намечена ситуация, определены реалии камерного быта или урбанистического пространства, а развязка часто происходит на грани поэтики абсурда» [13, 170]. Пример тому – поэзия А. Тажи, Н. Карповой, И. Аргентума.

Следует отметить книгу блогера Е. Рашева «Человек на балконе». По словам самого автора, она представляет собой «дневник алматинского лузера». Опубликованная на портале Telegram, книга обрела популярность среди пользователей Интернета и недавно была издана в типографском варианте. Судьба данного произведения демонстрирует роль компьютерных технологий в диалоге автора и читателя. Интернет меняет формат публикации художественных произведений, заставляя писателей выходить в социальные сети и искать новые формы для реализации своего творческого замысла.

Проблема глобализации стала предметом размышления в современной литературе Казахстана. Появился ряд произведений, в которых судьба героя изображается в неразрывном единстве с виртуальным миром. Пример тому – книги Д. Сугралинова «Дисгардиум. Угроза А-класса», «Level up».

Глобализация обусловила обращение казахстанских писателей к миддл-литературе, сочетающей в себе элементы «“высокой”, элитарной и массовой, развлекательной литературы»; «рождённой их динамичным взаимодействием» [14, 28]. Ее отличительными особенностями являются «постановка актуальных проблем, вызывающих читательский

интерес, увлекательная фабула, простота и ясность повествования, облегчающие восприятие текста» [15, 36]. Примерами миддл-литературы выступают романы М. Земскова «Перигей», О. Марк «Предсказание», Н. Веревокина «Зуб мамонта (летопись мертвого города)», Г. Кия «Исчезнувший кодекс».

ВЫВОДЫ

Таким образом, отличительными особенностями литературы Казахстана в эпоху глобализации становятся обращение к теме исторической и нравственной памяти, сочетание традиций различных национальных культур, тяготение к новым жанровым формам, экспериментам на уровне содержания и стиля произведений, текстотворчество.

В современной отечественной поэзии, прозе, драматургии наблюдается углубление психологизма. Изображаемые авторами герои характеризуются сложностью, противоречивостью внутреннего мира. Большое внимание писателями уделяется подсознанию человека. На страницах произведений нередко передается поток мыслей героев. Детально описываются их чувства, отношение к событиям и явлениям действительности. Писатели акцентируют внимание на духовных, нравственных поисках личности. Герои произведений размышляют о вечном и преходящем, пытаются определить суть собственной жизни, понять законы бытия.

В творчестве писателей наблюдается полифония времен и пространств. В произведениях нередко сочетаются реальный, сказочный, виртуальный миры, границы между которыми условны и размыты.

Для творчества современных писателей Казахстана характерно многоголосие, что придает повествованию особое звучание. В их произведениях широко используются монологи, диалоги, полилоги, способствующие более глубокому раскрытию внутреннего мира автора и героев, их мировосприятия, концепции бытия.

В произведениях современной литературы Казахстана особую роль приобрели интертексты. Широкое включение писателями цитат, аллюзий, реминисценций не только существенно раздвинуло горизонты изображаемого ими мира, но и позволило показать преемственность и взаимосвязь различных поколений и национальных культур.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Старикова Н.Н. Социум и литература. Славянские литературы в эпоху глобализации. «Перезагрузка» идентичности // Язык, сознание, коммуникация: Сб. научных статей / Ред.: В.В. Красных, А.И. Изотов, В.Г. Кульпина. – М.: МАКС Пресс, 2009. – Вып. 38. – С. 192-200. *Starikova N.N. Socium i literatura. Slavyanskije literatury v epohu globalizacii. «Perezagruzka» identichnosti // Jazyk, soznanie, kommunikacija: Sb. nauchnyh statej / Red.: V.V. Krasnyh, A.I.*
- 2 Федотова Н.Н. Глобализация как фактор формирования новой парадигмы в социологии: Дис. канд. социал. наук. 22.01.00. – М.: МГУ, 2000. – 149 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/globalizatsiya-kak-faktor-formirovaniya-novoi-paradigmy-v-sotsiologii> *Fedotova N.N. Globalizacija kak faktor formirovaniya novoj paradigmy v sociologii: Dis. kand. social. nauk. 22.01.00. – M.: MGU, 2000. – 149 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.dissercat.com/content/globalizatsiya-kak-faktor-formirovaniya-novoi-paradigmy-v-sotsiologii>*
- 3 Коробейникова Л.А. Глобализация: концептуальные изменения дискурса // Вестник ТГУ. Серия «Философия. Социология. Политология». – Томск, 2008. – № 2 (3). – С. 154-164. *Korobeinikova L.A. Globalizacija: konceptualnye izmeneniya diskursa // Vestnik TGU. Seria "Filosofiya. Sociologiya. Politologiya". – Tomsk, 2008. – № 2 (3). – S. 154-164.*
- 4 Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. – Алматы: Институт философии и политологии КН МОН РК, 2011. – 422 с.

Kazakhstan v globalnom mire: vyzovy i sokhranenie identichnosti. – Almaty: Istitut filosofii i politologii KN MON RK, 2011. – 422 s.

5 Литература и глобализация (К вопросу идентичности в культурах Центральной и Юго-Восточной Европы). – Любляна, 2006. – 211 с.

Literatura i globalizaciya (K voprosu identichnosti v kul'turah Central'noj i YUgo-Vostochnoj Evropy). – Lyublyana, 2006. – 211 s.

6 Ализаде Э. Глобализация и судьбы национальных литератур // International Scientific Journal «Internauka» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/148831514934.pdf>

Alizade E. Globalizaciya i sud'by nacional'nyh literatur // International Scientific Journal «Internauka» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/148831514934.pdf>

7 Интеграционные процессы и казахская литература. – Алматы: ИЛИ имени М.О. Ауэзова, 2011. – 256 с.

Integracionnye processy i kazahskaya literatura. – Almaty: ILI imeni M.O. Auezova, 2011. – 256 s.

8 Жаксылыков А.Ж. Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы: хрестоматия. – Алматы: Litres, 2017. – 150 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.litres.ru/aslan-zhaksylykov/aktualnye-problemy-hudozhestvennogo-perevoda-i-razvitie-kazahskoy-literatury/chitat-onlayn/>

Zhaksylykov A.ZH. Aktual'nye problemy hudozhestvennogo perevoda i razvitie kazahskoj literatury: hrestomatiya. – Almaty: Litres, 2017. – 150 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.litres.ru/aslan-zhaksylykov/aktualnye-problemy-hudozhestvennogo-perevoda-i-razvitie-kazahskoy-literatury/chitat-onlayn/>

9 Любимов М. Печать тайны // Ким А. Собрание сочинений в 6-ти томах. Том 1. – СПб.: Коре-Сарам 1997. – С. 5-11.

Lyubimov M. Pechat' tajny // Kim A. Sobranie sochinenij v 6-ti tomah. Tom 1. – SPb.: Kore-Saram 1997. – S. 5-11.

10 Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе: монография. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – 504 с.

Temirbolat A.B. Kategorii hronotopa i temporal'nogo ritma v literature: monografiya. – Almaty: Cennye bumagi, 2009. – 504 s.

11 Спинова Э.М. Символ как понятие философской антропологии: автореф. дис.докт. философ. наук: 09.00.13. – М.: Институт философии РАН, 2011. – 51 с.

Spirova E.M. Simvol kak ponyatie filosofskoj antropologii: avtoref. dis.dokt. filosof. nauk: 09.00.13. – M.: Institut filosofii RAN, 2011. – 51 s.

12 Батчаева К.Х. Историко-нравственный аспект памяти в образной структуре художественного произведения (на материале карачаево-балкарской литературы): автореф. дис.канд. филолог. наук: 10.01.02. – Нальчик: КБГУ, 2000. – 20 с.

Batchaeva K.H. Istoriko-nravstvennyj aspekt pamjati v obraznoj strukture hudozhestvennogo proizvedeniya (na materiale karachaevo-balkarskoj literatury): avtoref. dis.kand. filolog. nauk: 10.01.02. – Nal'chik: KBGU, 2000. – 20 s.

13 Маркова Т.Н. Русская проза рубежа XX–XXI веков: трансформации форм и конструкций (В. Маканин, Л. Петрушевская, В. Пелевин). – Саарбрюккен: Palmarium academic publishing, 2012. – 340 с.

Markova T.N. Russkaya proza rubezha XX–XXI vekov: transformacii form i konstrukcij (V. Makanin, L. Petrushevskaya, V. Pelevin). – Saarbryukken: Palmarium academic publishing, 2012. – 340 s.

14 Савельева В. Поколение, воспитавшее себя само // Простор. – Алматы, 2016. – № 12. – С. 163-170.

Savel'eva V. Pokolenie, vospitavshee sebya samo // Prostor. – Almaty, 2016. – № 12. – S. 163-170.

15 Гусев В.А. Миддл-литература и особенности её читательской рецепции // Научные записки ХНПУ имени Г.С. Сковороди. – 2016. – Вып. 1 (83). – С. 26-37.

Gusev V.A. *Middl-literatura i osobennosti eyo chitatel'skoj recepcii // Nauchnye zapiski HNPU imeni G.S. Skovorodi. – 2016. – Vyp. 1 (83). – S. 26-37.*

Материал поступил в редакцию журнала 03.01.2020

REFERENCES

- 1 Starikova N.N. Society and literature. Slavic literature in the era of globalization. “Reloading” identity // Language, consciousness, communication: Sat. scientific articles / Ed.: V.V. Krasnykh, A.I. Izotov, V.G. Kulpin. – M.: MAKS Press, 2009. – Issue 38. – P. 192-200.
- 2 Fedotova N.N. Globalization as a factor in the formation of a new paradigm in sociology: Candidate’s thesis of social. sciences. 22.01.00. – Moscow: MGU, 2000. – 149 p. [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://www.dissercat.com/content/globalizatsiya-kak-faktor-formirovaniya-novoi-paradigmy-v-sotsiologii>
- 3 Korobeinikova L.A. Globalization: conceptual changes in discourse // Bulletin of TSU. Series “Philosophy. Sociology. Political science”. – Tomsk, 2008. – №. 2 (3). – P. 154-164.
4. Kazakhstan in the global world: challenges and preservation of identity. – Almaty: Institute of Philosophy and Political Science of the KN MES RK, 2011. – 422 p.
Kazakhstan v globalnom mire: vyzovy i sokhranenie identichnosti. – Almaty: Istitut filosofii i politologii of KS MES RK, 2011. – 422 p.
5. Literature and globalization (On the Question of Identity in the cultures of Central and South-Eastern Europe). – Ljubljana, 2006. – 211 p.
- 6 Alizade E. Globalization and the fate of national literatures // International Scientific Journal “Internauka” [Electronic resource]. – Retrieved from: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/148831514934.pdf>
- 7 Integration processes and Kazakh literature. – Almaty: M.O. Auezov ILA, 2011. – 256 p.
- 8 Zhaksylykov A.Zh. Actual problems of literary translation and the development of Kazakh literature: an anthology. – Almaty: Litres, 2017. – 150 p. [Electronic resource]. – Retrieved from: <https://www.litres.ru/aslan-zhaksylykov/aktualnye-problemy-hudozhestvennogo-perevoda-i-razvitie-kazahskoy-literatury/chitat-onlayn/>
- 9 Lyubimov M. Seal of secrets // Kim A. Collected works: in 6 volumes. Volume 1. – SPb.: Kore-Saram 1997. – P. 5-11.
- 10 Temirbolat A.B. Categories of chronotope and temporal rhythm in literature: monograph. – Almaty: Cennye bumagi, 2009. – 504 p.
- 11 Spirova E.M. Symbol as a concept of philosophical anthropology: extended abstract of doctor’s thesis of philos. sciences: 09.00.13. – Moscow: Institute of Philosophy of RAS, 2011. – 51 p.
- 12 Batchaeva K.Kh. Historical and moral aspect of memory in the figurative structure of artistic work (based on the Karachay-Balkarian literature): extended abstract of candidate’s thesis of philology sciences: 10.01.02. – Nalchik: KBSU, 2000. – 20 p.
- 13 Markova T.N. Russian prose at the turn of XX-XXI centuries: transformations of forms and structures (V. Makanin, L. Petrushevskaya, V. Pelevin). – Saarbrücken: Palmarium academic publishing, 2012. – 340 p.
- 14 Savelyeva V. A generation that brought up itself // Prostor. – Almaty, 2016. – №. 12. – P. 163-170.
- 15 Gusev V.A. Middle literature and features of its reader's reception // Scientific Notes of G.S. Skovoroda KhNPU. – 2016. – Issue 1 (83). – P. 26-37.

Жаһандану жағдайындағы қазіргі Қазақстан әдебиетінің даму ерекшеліктері

А.Б. Темірболат

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

Мақалада Қазақстанның қазіргі әдебиетінің даму тенденциялары мен заңдылықтары қарастырылады. XX ғасыр соңы мен XXI ғасыр басындағы жазушылардың шығармашылығы жаһандану мәселесі контекстінде ұғынылады. Осы ұғымның мазмұны ашылады. Қазақстанның қазіргі заман әдебиетінің ерекшелігін, жазушылардың көркем ізденістерінің бағыттарын сипаттайтын факторлар анықталады. Шығармалардың мазмұны, құрылымы және жанрлық құрамы, болмыс пен жеке тұлғаның авторлық тұжырымдамасы деңгейінде жаһандану ерекшеліктері анықталады. Ақпараттық және коммуникативтік технологиялардың қазіргі әдебиетке әсері көрсетіледі. Зерттеу барысында жаңа жанрлар мен жанрлық формалардың пайда болуы, жазушылар шығармаларының кеңістіктік-уақыттық континуумының күрделенуі байқалады. Көркем шығармашылықтың философиялық аспектілері қозғалады. Қазақстан жазушыларының адамгершілік және рухани құндылықтарының жүйесі, олардың мәңгілік категориялар туралы түсініктері, эстетикалық көзқарастары мен идеалдары қарастырылады.

Материал 03.01.2020 баспаға түсті

Features of the development of Kazakhstan's modern literature in the context of globalization

A. Temirbolat

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

In the article are considered the tendencies and laws of the development of Kazakhstan's modern literature. The work of writers of the end of XX – beginning of XXI centuries is comprehended in the context of globalization's problem. In the article is disclosed the content of this concept. The author identifies the factors that contribute to the specificity of contemporary literature of Kazakhstan, the direction of artistic quests of writers. The peculiarities of reflections of globalization are revealed at the level of the author's conception of existence and identity, content, formation and genre of works. The influence of information and communication technologies on modern literature is defined. In the process of research are indicated the emergence of new genres and genre forms, the complication of the space and temporal continuum of writers' works. The philosophical aspects of artistic work are revealed. A system of moral and spiritual values of Kazakh writers, their understanding of the eternal categories and aesthetic views and ideals are considered.

Received 03.01.2020